

Zuivelcoöperatie in Nederland

Ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930

door

J. A. Geluk

met medewerking van C. F. Roosenschoon

Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z.

Blz. Boek	Blz. pdf	Volledige 'Boek Geluk ' met uitgebreide index en literatuurlijst
		Naar index
		Naar literatuurlijst
		Oorspronkelijke Inhoudsopgave
5	4	Voorwoord
7	5	Ten geleide
9	6	Hoofdstuk I Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw
9	6	Inleiding
11	7	Het onderwijs
12	8	Zelfgenoegzaamheid
13	9	Slechte kwaliteit en knoeierijen
16	11	Landbouwcrisis
17	12	Pogingen tot verbetering
19	13	Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie
23	17	Denemarken was ons voor
26	19	Boterwet en botercontrole
29	21	Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking
31	22	Begin tot herstel
32	24	De negentiger jaren
34	25	Definitief herstel
36	26	Nabeschouwing
39	28	Hoofdstuk II De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land
40	29	Friesland
54	40	Groningen
66	50	Drenthe
72	56	Gelderlanden Overijssel
81	64	Limburgen oostelijk Noord-Brabant
86	68	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland
95	75	Noord-Holland
103	82	Zuid-Holland Utrecht zuidelijk Noord-Holland
118	92	Hoofdstuk III Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding
121	95	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)
131	103	Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)
143	114	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)
157	125	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)
194	154	Noord-Brabantsche Zuivelbond (N.B.Z.)
203	161	Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (G.Z.B.)
209	166	Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland (???)
222	177	Brabantsche Zuivelbond (???)
228	182	Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)
230	183	Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale
237	187	Hoofdstuk IV Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband
237	187	Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog 1
251	198	Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw
255	201	Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken
257	203	Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten
265	209	De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole
273	215	Certificaten van echtheid voor melkpoeder
275	216	Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.
277	218	Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter
281	221	De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)
289	227	Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na WO-I
292	229	Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas
295	232	De melkvoorziening van Amsterdam
299	235	Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - bezuiniging - Melkproduktie-controle
305	240	Produktie, verkoop en prijzen
309	243	Samenvatting

316	248	Lijst van meermalen gebruikte afkortingen
318	250	Oorspronkelijke inhoud opgave met blz. nummering – ook op blz 3 pdf versie
*	**	Toevoegingen in deze pdf versie
	252	Bijlagen I Uitreiking Boek
	254	Bijlagen II J.A. Geluk 90 jaar
	257	Bijlagen III J.A. Geluk overleden
	259	Lijst met in dit boek gebruikte bronnen met plaats 1e vermelding
	262	Extra Uitgebreide inhoudsopgaven
	275	Door Open-Office gegenereerde bron vermelding

* Is oorspronkelijke blz. nummering boek.

** Blz nummering van pdf versie.

Q in tekst hulp voor voetnoot, geen betekenis.

[xxx] oorspronkelijke blz. boek.

2011-06-09 Verandering bij kaaskwestie aangebracht

[005]

Voorwoord

Reeds vóór 1940 werd bij de F.N.Z. behoefte gevoeld aan een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Wel waren er hier en daar ter gelegenheid van jubilea of anderszins gedenkschriften uitgegeven, evenals bij de F.N.Z. zelf in 1925, maar deze betroffen in hoofdzaak de ontwikkeling der desbetreffende organisatie. Een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking hebbende op het gehele land, ontbrak zo goed als geheel.

Zelf wist ik er ook te weinig van en het een zowel als het ander bracht mij ertoe om in de laatste oorlogsjaren, toen er in het eigenlijke organisatiewerk toch zo goed als niets meer te doen was, te gaan zoeken naar boeken die mij op dit gebied wijzer konden maken. *Prof. S. Koenen* wees mij daarbij de weg, want hij zegt in zijn „Inleiding tot de Landhuishoudkunde", dat men de landbouwcrisis die in het laatst der vorige eeuw geheerst heeft, moet kennen en verstaan om het heden te begrijpen. Dit bracht mij tot het lezen van het rapport der Staatscommissie welke in 1886 werd ingesteld om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Zo kwam ik van het een tot het ander en op deze wijze ontstond in de winter van 1944/'45 in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van dit boek.

Toen in 1945 ons land bevrijd was, kwam er zoveel ander werk dat er van verdere studie over dit onderwerp geen sprake kon zijn. Maar de map „Zuivelcoöperatie in Nederland" bleef bewaard en toen ik in 1954 gepensioneerd werd, ging deze mee naar huis. Ik was van plan nu met dit werk verder te gaan, maar de eerste jaren was er voor mij nog zoveel ander werk te doen, dat er van deze studie niet veel terecht kwam. Pas in 1961 ben ik daar definitief mee doorgegaan, nadat over de samenstelling met de heer *Roosenschoon* en omtrent de uitgaaf met de F.N.Z. overleg was gepleegd.

Het eerste hoofdstuk werd enigszins gewijzigd en uitgebreid en vooral voor de beide volgende hoofdstukken moest ik links en rechts gegevens verzamelen. Velen zijn mij daarbij ter wille geweest en hebben mij op verschillende wijzen geholpen. Daarvoor wil ik hier mijn hartelijke dank betuigen. Het is moeilijk daarbij namen te noemen. Wanneer daartoe aanleiding was, heb ik er hier en daar in of bij de tekst melding van gemaakt.

Voorts heb ik mij tot *Prof. Dr. H. J. Frietema* gewend met het verzoek [006] het gehele manuscript te willen beoordelen. Dit laatste heeft tot besprekingen en correspondentie geleid, waarbij hij mij zijn kritiek niet gespaard heeft. Ik ben hem daar dankbaar voor omdat ik inderdaad behoefte aan kritiek had en dit het werk ten goede kwam. *Prof. Frietema* verklaarde zich bereid er een „Ten geleide" bij te schrijven.

Tenslotte mijn dank aan *Dr. E. v. d. Wiel* en verschillende medewerkers van het secretariaat van de F.N.Z. voor de wijze waarop men mij geholpen heeft dit werk te voltooien.

Den Haag, zomer 1967

J. A. Geluk

[007] Ten geleide

Toen de heer J. A. Geluk wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie van secretaris van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. aan jongeren moest overdragen, kreeg hij veel meer tijd dan hij voordien ooit gehad had om eens rustig te lezen over de geschiedenis van de coöperatie op het gebied van de zuivel in ons land. Voor wie in zijn werk heeft geleerd, spreekt dit vanzelf; voor wie hiervan opkijkt, volsta ik met de opmerking dat het bloed nu eenmaal kruipt waar het niet gaan kan.

Bij deze gedeeltelijk nieuwe kennisneming van gebeurtenissen in het thans grijze verleden kwam de heer Geluk al spoedig tot de conclusie dat veel van wat hij las te weinig bekend was en zou moeten worden vastgelegd. Deze opvatting werd gedeeld door het bestuur van de F.N.Z., dat besloot het door de heer Geluk verzamelde materiaal uit te geven. Daarbij zal ongetwijfeld een belangrijke overweging zijn geweest dat de oud-secretaris tot de weinige thans nog levende zuivelcoöperatoren behoort, die deze geschiedenis, althans ten dele, hebben gemaakt.

Een aanleiding om een dergelijk werk ter hand te nemen, zal zeker de omstandigheid zijn geweest dat de heer Geluk het voorrecht heeft zowel in geestelijk als in lichamelijk opzicht bijzonder fit te zijn. Deze omstandigheid is trouwens een voorwaarde, want het samenstellen van een dergelijk historisch overzicht vraagt veel tijd en volharding. Bovendien veronderstelt het bronnenstudie en dientengevolge veel reizen en trekken. Een voorwaarde is tevens - het gaat immers over een stuk geschiedenis van het verenigingsleven - dat veel aandacht wordt geschonken aan de invloed van enkele markante persoonlijkheden, waarmee de heer Geluk nauw heeft samengewerkt. En tenslotte is objectiviteit een eerste vereiste. De schrijver moet de moed hebben heilige huisjes af te breken als dit na rijpe overweging geboden lijkt.

Men kan over het nut van „geschiedschrijverei” - in de zin van het te boek stellen van wat voltooid verleden tijd is - van mening verschillen, maar als regel zien zij, die daaromtrent van twijfel blijk geven, dat „nut” te beperkt. Vanzelfsprekend hangt de waarde van historische studies geheel af van de kwaliteit van het geschrevene. Van de vraag dus in hoeverre de schrijver er in is geslaagd niet alleen „het hoe en wanneer” te onderzoeken, [008] maar ook een duidelijk antwoord weet te geven op de vraag waarom dit alles is geschied. Het antwoord op deze vraag zal uiteraard nooit volkomen bevredigend kunnen zijn.

De schrijver van dit historisch verhaal is, gelukkig, even consciëntieus als nauwkeurig. Ook is de zin voor volledigheid hem eigen en geeft hij zich wel rekenschap van het gevaar dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Dit gevaar is des te groter naarmate men zelf invloed op de geschiedenis heeft uitgeoefend, die men wil beschrijven.

Voor „het boek van Geluk”, dat de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. thans uitgeeft, heb ik grote waardering. Het is goed dat een belangrijk stuk geschiedenis van de coöperatie in ons land is vastgelegd. Toch zou ik geneigd zijn de schrijver te vragen of ook voor de zuivelcoöperatie in ons land geldt wat de beroemde economist J. M. Keynes eens heeft geschreven, namelijk dat men vooruitstrevender wordt naarmate men dieper in het verleden duikt. Of veel eenvoudiger: geldt ook hier het „in 't verleden ligt het heden; in het nu wat worden zal?” Met andere woorden: ik heb mij na lezing van het manuscript de vraag gesteld waarom de heer Geluk niet duidelijker de les uit zijn speurtocht in het verleden heeft getrokken. Typerend voor de objectiviteit van de schrijver is dat hij van oordeel bleek dat hij te nauw bij dit stuk verenigingsleven betrokken is geweest om een kritisch oordeel daarover te kunnen geven. Hij heeft zich „slechts” ten doel gesteld historisch materiaal vast te leggen.

Van harte hoop ik dat het levensboek van de heer Geluk - een achtergrond van zijn levenswerk - door vele belangstellenden ter hand zal worden genomen. In het bewustzijn dat het een van de weinige bronnen is van de geschiedenis van een van de belangrijkste landbouwcoöperaties

Rotterdam, juli 1967 H. J. Frietema.

[009] Hoofdstuk I

Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw

„Wie het heden wil begrijpen, moet het verleden kennen en eerst dan zal in vele omstandigheden de blik naar de toekomst verhelderd worden“.

Prof. Dr. H. Blink

Inleiding

Na de Napoleontische oorlogen deed zich in een groot deel van Europa een opleving voor die alle takken van bedrijvigheid ten goede kwam. Voor de Nederlandse landbouw was met name de industriële ontwikkeling, in het bijzonder die in Engeland, zeer gunstig, omdat daardoor de behoefte aan voedingsmiddelen toenam en Nederland daarvan - mede dank zij de gunstige ligging - een belangrijke leverancier was. Onze boter en kaas waren in het buitenland hoog geroemd en gedurende vele jaren waren wij verweg de grootste leverancier van boter aan Engeland.

In 1846 ging men in Engeland tot de vrijhandel over en in ons land werden daarna de graanrechten herhaaldelijk verlaagd, hetgeen niet alleen de consument maar ook de veehouderij ten goede kwam.

Dr. H. Blink en S. Koenen Q¹⁾ zijn van oordeel dat het tijdperk van 1820-1850 een gunstige periode voor de veehouder en zuivelbereider was, maar veel minder gunstig voor de akkerbouw. De periode van 1850-1877 was voor Nederland als landbouwland zeer gunstig. In West-Europa heerste een opgewekt economisch leven en vooral Engeland ging met reuzenschreden vooruit op de weg der industrie. De economische ontwikkeling van Duitsland was in die tijd nog in haar beginperiode.

Blink Q²⁾ wijst er elders op dat de zuivel toen nog als een luxe-voedsel werd beschouwd en sterk onder invloed van de welvaart in de steden stond. Dit vond zijn weerspiegeling in de prijzen. Van 1850 tot 1877 zien wij de boterprijs op de Leeuwarder markt vrij regelmatig stijgen, hetgeen het volgende staatje duidelijk aantoonst:

[010]

Gemiddelde Leeuwarder boternotering per kg (archief F.N.Z.)

1850	-	f 0,76	1865	-	f 1,3
1855	-	„ 1,09	1870	-	„ 1,3
1860	-	„ 1,19	1875	-	„ 1,4

In het jaar 1876 werd de hoogste prijs genoteerd voordat de daling intrad, n.l. f 1,57. De prijzen van 1855 tot 1876 kunnen naar de geldswaarde van die tijd zeker als hoog aangemerkt worden, vooral wanneer men bedenkt hoe laag het inkomen der arbeidende klasse in die tijd was. Lonen van nauwelijks f 1,- per dag waren meer regel dan zeldzaamheid Q³⁾.

Verschillende schrijvers wijzen erop dat deze gunstige toestand ook nadelen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. De koop- en pacht prijzen van de grond waren in die jaren opgelopen tot boven de productiewaarde. Dit demonstreerde zich het sterkst in de streken met de beste gronden.

Bovendien had de voortdurende stijging der prijzen van de producten in de laatste tientallen

jaren een zekere slapheid onder de boeren veroorzaakt, waardoor geen voldoende aandacht besteed werd aan verbeteringen op economisch en technisch gebied.

De „Commissiën van Landbouw“, die in het begin van de 19e eeuw op initiatief van de predikant-landbouwkundige *Jan Kops* van regeringswege ingesteld waren en die de organen van staatsbemoeienis met de landbouw vormden, hebben volgens *Dr. P. J. Bouman (Sneller)Q⁴* uitstekend werk verricht. „Men kan (echter) niet zeggen“, zo vervolgt hij, „dat de boeren veel belangstelling voor het werk van de Commissies hebben getoond. Evenals in de voorafgaande eeuwen bleven de meeste landbouwers in de eerste helft van de 19e eeuw verstokte individualisten. Bovendien waren zij te onontwikkeld om het nut van samenwerking, bijvoorbeeld voor bedrijfseconomische doeleinden, in te zien“.

De landbouwmaatschappijen waren in die tijd (1840-1850) in opkomst, maar richtten zich meer op het algemeen landbouwbelang dan op het directe economische belang van de boer zelf. *Blink en Koenen* zeggen hiervan dat het meer de vrienden van de landbouw, meer de heren dan de boeren waren, die aan dit verenigingsleven deelnamen. Voorts zeggen zij: „Er werd een streven merkbaar om het landbouwbedrijf op meer wetenschappelijke leest te schoeien, maar de overgrote meerderheid der landbouwers was niet van voorlichting van de zijde van de heren gediend. Zij gevoelden geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat gegrondvest was op de ondervinding van lange tijden. Ook in meer ontwikkelde kringen zag men de praktische boer het liefst met de mestwagen rijden; men moet van de boeren geen professors willen maken“.

De Commissies van Landbouw werden in 1851 als staatsorganen opgeheven.

[011] De regering ging zich toen op het standpunt der onthouding stellen; men bemoeide zich niet meer met landbouwaangelegenheden en liet dit aan de maatschappijen van landbouw over.

Het onderwijs

Het onderwijs ten plattelande was onvoldoende. Een wettelijke verplichting voor het volgen van lager onderwijs was er niet en het schoolverzuim was groot. Volgens gegevens van het *Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.)* was het aantal kinderen dat lager onderwijs ontving in procenten van de 5- tot 14-jarigen in:

1850	-	55	1880	63
1860	-	61	1890	65
1870	-	65	1900	66

Opgemerkt zij hierbij dat dit landelijke cijfers zijn en aangenomen kan worden, dat het schoolbezoek op het platteland in het algemeen geringer was dan in de steden. Bovendien vermelden deze cijfers niet hoelang de leerlingen lager onderwijs ontvingen. In 1873 werd op het *Landhuishoudkundig Congres (L.H.C.)* te Delft uitvoerig gesproken over het schoolverzuim ten plattelande. „Tengevolge van armoede der ouders worden veel kinderen thuis gehouden, of (worden) te vroeg van school genomen voor het verrichten van veldarbeid“, aldus het verslag. Volgens het C.B.S. konden van de in 1875 opgekomen militairen 12,3 % lezen noch schrijven. In Noord-Brabant en Drenthe waren deze cijfers het hoogst, in Noord-Holland het laagst.

Waar het met het lager onderwijs nog zo gesteld was, behoeft het niet te verwonderen, dat er van het landbouwonderwijs in die tijd niet veel terecht kwam. In de eerste helft van de 19e eeuw werd wel over de noodzakelijkheid van landbouwonderwijs gesproken, maar er kwam in de praktijk niet veel tot stand. In Groningen werd omstreeks 1840 met landbouwonderwijs

begonnen. Aanvankelijk waren het vooral de predikanten van wie verwacht werd dat zij dit onderwijs zouden geven. Zij ontvingen daartoe aan de universiteiten een 2-jarige opleiding in de landhuishoudkunde Q⁵). Er werd echter geen beloning voor dit onderwijs gegeven en aangezien deze toch al minimaal was, kwam er van het landbouwonderwijs niet veel terecht. De boer had trouwens meer behoefte aan praktische voorlichting in zijn bedrijf dan aan onderwijs in de landhuishoudkunde door theoretici. Overigens ging het om de vraag waar dit onderwijs thuis hoorde: bij het lager of het middelbaar onderwijs. Maar het ergste van alles was, dat men niet tijdig voor de nodige leerkrachten zorgde.

In 1869 wendde de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)* zich tot de Koning met het verzoek om de totstandkoming van een [012] hogere rijkslandbouwschoolⁱ) mogelijk te maken, teneinde over meer leerkrachten te kunnen beschikken voor de middelbare landbouwscholen, maar hier kwam voorlopig niets van.

Toen in 1874 te Wageningen een provinciale landbouwschool gesticht werd, zag de regering zich genoodzaakt enkele jongelieden naar Duitsland te sturen om zich te bekwamen als leraar in de landbouw. Zolang men deze niet had, kon er ook weinig komen van landbouwonderwijs aan de aanstaande boeren. Trouwens, wat kon men van dit landbouwonderwijs verwachten, zolang het lager onderwijs zoveel te wensen overliet? Op het L.H.C. in 1868 te Roermond werd gezegd, „dat de boeren geen liefhebbers van lezen zijn, omdat zij niet goed kunnen lezen”.

Zelfgenoegzaamheid

Zo waren wij slecht toegerust toen op de goede jaren (1850-1877) de slechte volgden. Ook van deze goede jaren moet men zich geen overdreven voorstelling maken; althans zeker niet ten aanzien van de zandstreken van ons land. Het voorbeeld van *Dr. V. R. IJ. Croesen*⁶) volgend, maken wij onderscheid tussen „het aloude zuivelgebied” en de rest van het land. Onder het „aloude zuivelgebied” verstaat hij grote gedeelten van Friesland, NoordHolland, Zuid-Holland en het westelijk deel van Utrecht en Overijssel. Dit zijn vruchtbare weidegronden waar van oudsher boter en kaas gemaakt werd en waar, vooral in de periode waarover wij schrijven, heel andere economische omstandigheden heersten dan op de schrale zandgronden in het oosten en zuiden des lands. Groningen en Zeeland laten wij in dit verband - als zijnde grotendeels akkerbouwgebieden - buiten beschouwing.

Op de zandgronden leefde men heel sober en had men meer de „gesloten huishouding”. Veel van hetgeen voor levensonderhoud en bedrijf nodig was, leverde het bedrijf zelf op of verkreeg men door eigen producten (boter) te ruilen tegen winkelwaren. Men bemerkte daardoor minder van de wisselvallige omstandigheden daarbuiten.

In de „aloude zuivelgebieden”, waar de bodem rijker was aan voedende bestanddelen, maar veelal ook alleen geschikt voor weidebouw, was men dientengevolge eenzijdiger georiënteerd op de melkveehouderij. Behalve in de omgeving der grote steden produceerde men vrijwel uitsluitend boter en kaas, die, voorzover niet voor het binnenland bestemd, uitgevoerd moesten worden. Hierdoor kreeg men meer in directe zin met de omstandigheden op de exportmarkt te maken.

Waren deze lange tijd goed, zoals dit in het midden der 19e eeuw het geval was, dan kon dat in deze streken gemakkelijk tot een [013] zekere zelfgenoegzaamheid leiden, zoals in die tijd ook inderdaad wel het geval blijkt te zijn geweest.

i In 1863 kwam een wet tot stand, waarbij de oprichting van een rijkslandbouwschool mogelijk werd, maar het duurde tot 1876 vóórdat deze werkelijkheid werd. Hiertoe heeft de bekende landbouwkundige en geoloog *W. C. H. Staring*, die de eerste secretaris van genoemde maatschappij was, in belangrijke mate bijgedragen

Zo kwam op het L.H.C., dat in 1849 te Utrecht werd gehouden, een brief aan de orde van graaf *Van Lynden van Sandenburg*, waarin deze wees op de in Zwitserland bestaande „associatiën" tot het gemeenschappelijk maken van boter en kaas. De schrijver stelt voor om na te gaan in hoever dergelijke verenigingen met goed gevolg ook in sommige streken van ons vaderland gesticht zouden kunnen wordenⁱ).

In 1850 werd op het L.H.C. te Leiden hierover rapport uitgebracht met een volkomen negatief resultaat en het is vooral de motivering welke hierbij kenmerkend is. Men wijst erop dat met de associatiën de als „fruitières" in Zwitserland bekend staande samenwerking van landlieden bedoeld worden. „Deze landlieden", aldus het rapport, „leven op grote afstanden van de steden en hebben dan een gemeenschappelijke melkerij voor de bewerking van hun zuivel. Voor Nederland acht men dit systeem niet geschikt, omdat hier in de eigenlijke veehoudersprovincies aanzienlijke boerderijen zijn, wier melk goede aftrek vindt, terwijl de boter voor binnen- en buitenlands gebruik wordt aangewend. Bij de gegoedheid van onze landelijke stand ontbreken zelden de kapitalen om bij zijn zuivelbereiding nieuwe werktuigen of verbeteringen te doen toepassen.

Bovendien volgt uit dit eigen bestaan van onze veehouder, dat hij een afkeer heeft van vereniging en het denkbeeld van associatiën in zijn bedrijf hem ten enen male vreemd moet zijn. Men is dan ook van oordeel, dat het ondoelmatig, ja volkomen onpraktisch is, pogingen aan te wenden om tot dergelijke verenigingen te komen. Ook in de minder bewoonde heidestreken, waar men kleinere boeren en dagloners aantreft die vaak slechts maar één of meer stuks vee hebben, wijst men het denkbeeld der associatiën af, omdat zich ook hier de afkerigheid van dergelijke verenigingen voordoet". Ook het ver van elkaar verwijderd wonen der boeren acht men een bezwaar, terwijl de samenwerking ook niet in overeenstemming met onze volkszeden wordt geacht.

Uit een en ander blijkt hoe vreemd men toen nog stond tegenover de gedachte van samenwerking om tot betere economische omstandigheden te komen en ongetwijfeld hebben hierbij de welvaart en de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid een remmende invloed gehad.

Slechte kwaliteit en knoeierijen

In alle geschriften over de melkveehouderij en de zuivelbereiding in die tijd treft men dezelfde klachten aan. De prijzen blijven blijkbaar nog goed, maar er dreigt gevaar. Er wordt niet voldoende op de kwaliteit gelet en er [014] wordt gemanipuleerd met de boter. In Groningen klaagt men dat er Drentse en Munsterse boter naar Groningen wordt gebracht en in Friesland klaagt men over Groninger en andere boter, welke in Friese vaten wordt verpakt. De aloude roem van de Friese boter dreigt hiermede verloren te gaan. In 1863 komen deze klachten op het te Leeuwarden gehouden L.H.C. duidelijk tot uiting.

In oktober 1862 werden 260 vaten boter uit Engeland als onverkoopbaar terug ontvangen. De boter was er in juli in consignatie heengezonden. Aan deze consignatiehandel werd door steeds meer handelaren deelgenomen en het aantal klachten over ontoelaatbare handelingen met de boter zowel als met de verpakking werd steeds groter. De handelaren verweten de boeren dat zij geen goed produkt maakten en de boeren verweten de handelaren dat zij hun produkt verknoeiden. Op velerlei wijze zag men kans de boter met water en andere produkten te vermengen. Het was vooral *J. Rinkes-Borger* die daarover voor en na een hartig woordje sprak. Hij maakte melding van vermenging met slechte buitenlandse boter en vervalsingen met glucose, witte stroop e.d. kwamen veelvuldig voor.

i Volgens *Blink* werd in 1815 in Zwitserland reeds met deze verenigingen begonnen.

De vervalsing werd echter veel eenvoudiger en zou pas goed op gang komen toen in de zeventiger jaren de margarine-industrie in Nederland tot ontwikkeling kwam. Deze dankt haar ontstaan aan een uitvinding van de Franse scheikundige *Mège Mouriès*, die in 1869 van zijn regering de opdracht kreeg om ter voorziening in de vetbehoefte der arme bevolking en van leger en vloot een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen dat goedkoper zou zijn dan boter. Uit rundvet - wij ontleen een en ander aan *Dr. Ir. W. H. C. Knapp Q⁷⁾* - werd het vloeibare gedeelte afgescheiden en hieruit werd, na emulgering in water, een goed smeerbaar produkt verkregen, dat spoedig zijn weg naar de consument vond. Reeds toen het rundvet nog het hoofdbestanddeel van het nieuwe produkt was, bleek het al een geduchte concurrent voor de boter te zijn, daar men deze grondstof tegen zeer lage prijs uit Amerika kon importeren. Later, toen het gelukte olie te harden, bleek men het rundvet door schier elk ander vet (walvistraan, cocos e.d.) te kunnen vervangen, waardoor de concurrentiemogelijkheden nog aanmerkelijk groter werden.

Boterhandelaren in het zuiden des lands, die van heinde en ver (tot in Oostenrijk) op de botermarkten en bij de boeren boter kochten, breidden hun afzetgebied - vooral in de industriesteden van Engeland - steeds uit en hadden behoefte aan meer boter Q⁸⁾. Zij zagen een goede toekomst in het nieuwe produkt en zo ontstond vrij spoedig een Nederlandse margarine-industrie, die in 1880 reeds meer dan 70 fabrieken telde. Het produkt was goedkoop en voldeed aan de behoefte der arme bevolking. Zodoende was het een aanvullend artikel voor de boter.

Veel margarine ging in die tijd als boter de grens over, waarbij niet onvermeld mag blijven dat de Nederlandse uitvoerstatistiek tot 1891 geen onderscheid tussen deze beide produkten maakte. Het behoeft niet te verwonderen dat de boter op deze wijze een zware [015] concurrent aan de margarine kreeg. Nu is een gezonde concurrentie geenszins te laken, maar in de strijd tussen boter en margarine speelden elementen een rol, die voor de boter funest waren.

In de eerste plaats was dit de vermenging van boter met margarine, welke in die tijd veelvuldig voorkwam. Menige boterhandelaar kon de verleiding niet weerstaan om de gekochte boter met margarine te vermengen en dit produkt als echte boter aan de man te brengen. Dit vooral heeft de naam der Nederlandse boter in binnen- en buitenland ernstige schade berokkend. Op het in 1886 te Leeuwarden gehouden L.H.C. werd uitvoerig over deze kwestie gedebatteerd aan de hand van gegevens der in 1885 opgerichte „*Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*“. De mededelingen, die *Rinkes-Borger* bij deze gelegenheid over voorkomende knoeierijen deed, waren ontstellend.

In de tweede plaats is de margarine steeds zo'n hevige concurrent van de boter geweest, omdat de regering van het begin af heeft toegestaan dat dit produkt in dezelfde kleur en een overeenkomstige verpakking als boter bij de consument kwam. Hierdoor werd deze volkomen misleid en gezien het prijsverschil moest dit wel prijsdrukkend op de boter werken.

Men gebruikte de namen kunstboter en margarine door elkaar en sommige margarinefabrieken deden daaraan mee. In 1883 exposeerden margarinefabrikanten hun produkt op een tentoonstelling in België onder de naam „*Beurre de Hollande, qualité supérieure*“. Het gevolg hiervan was dat margarine in sommige plaatsen in België lange tijd „*beurre hollandais*“ is genoemdⁱ⁾.

i Ook in andere landen tierde de botervervalsing trouwens welig. Volgens het *Nederlandsch LandbouwwEEK-blad van 1893* werd de boter in de Parijse Hallen soms onder de ogen van de toeziende ambtenaren met wel 40 tot 70 % margarine vervalst. In Engeland had eveneens botervervalsing op grote schaal plaats. In kelders en achterhuizen van kleinhandelaren in boter stond een zgn. „*butter-blender*“ voor de menging van margarine.

In de eerder genoemde vergadering te Leeuwarden werd een motie aangenomen waarin de regering verzocht werd de bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel bij speciale wet te regelen. Waarschijnlijk was dit de eerste stap in de richting van een boterwet, waarop wij later terugkomen.

Ook bij de kaasbereiding deden zich verschijnselen voor, welke de aloude roem van het Nederlandse produkt afbreuk deden.

Croesen wijst er op dat de hoedanigheid van de kaas in het begin en het midden der negentiende eeuw menigmaal minder goed was door het optreden van allerlei gebreken, hetgeen voldoende blijkt uit het aantal prijsvragen, dat in verband daarmee uitgeschreven werd en de verhandelingen, die daarover het licht zagen. Hij is van oordeel dat het te lang vasthouden aan verouderde produktiemethoden op de boerderij in de tweede helft der negentiende eeuw de hoofdoorzaak is van de slechte gang van zaken in de latere [016] jaren. In de negentiger jaren kwamen zelfs klachten voor over kaas bereid met margarine.

In 1895 werd in het Engelse Lagerhuis geklaagd over de invoer van kaas, bereid uit ondermelk en olie. Deze zou uit Duitsland, Amerika en *Nederland* zijn ingevoerd.

Dr. Ir. P. N. Boekel Q⁹) zegt dat het bij de boter vooral de handel was, die minder oirbare handelingen toepaste, maar bij de kaas en met name bij de Edammer kaas waren het de producenten die verantwoordelijk gesteld moesten worden voor de achteruitgang. Hij betreurt het

J. Rinkes-Borger (1845-1915)

dat de regering zich lange tijd van elke bemoeiing op landbouwgebied meende te moeten onthouden. De oude en zo nuttige verbodsbepalingen tegen de bereiding van kaas uit afgeroomde melk, zonder kenteken, waaraan de handel en de consument zulks duidelijk konden zien, waren reeds lang ter ziele. Het gevolg was dat het afromen speciaal in Noord-Holland hand over hand toenam. Reeds omstreeks 1880 behoorde in deze provincie het bereiden van kaas uit volle melk grotendeels tot het verleden.

Landbouwcrisis

In 1877 begonnen zich bovendien in ons land de eerste verschijnselen voor te doen die de inleiding vormden tot de bekende landbouwcrisis, die van 1878 tot 1896 ons land teisterde.

Prof. Ir. S. Koenen Q¹⁰⁰) schrijft de oorzaken van deze crisis zo niet direct, dan toch indirect toe aan de aanwending van stoom als drijfkracht, welke [017] algemeen na 1840 plaats vond. Hierdoor kwam er een zo totale omkeer op het gebied van verkeer en industrie tot stand, dat daardoor grote verschuivingen in de markttoestanden moesten plaats vinden.

Vooraf in Amerika, Argentinië en Rusland, waar nog grote gebieden maagdelijke grond braak lagen, maakte de aanleg van spoorwegen in het binnenland graanbouw en veeteelt in zodanige mate en tegen zo lage prijzen mogelijk, dat de produkten hiervan, in Europa ter markt gebracht, een geweldige ontwrichting ten gevolge hadden. De spoorwegmaatschappijen, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, speelden tevens een rol als ontginningsmaatschappijen in die zin, dat zij grote oppervlakten land van de staat in eigendom verkregen en deze de landverhuizers uit de „oude wereld" tegen zeer lage prijzen aanboden om hun spoorlijnen met de te vervoeren produkten rendabel te maken.

Er was vruchtbare grond in overvloed en men trok steeds verder, zodat er lang gelegenheid bleef om tegen de laagste prijzen te produceren. Zo bleef de moordende concurrentie op de Europese markten aanhouden en veroorzaakte daar de ontwrichting, die tot bovengenoemde crisis leidde. Op de graanmarkten kwam deze het sterkst tot uiting. De prijzen van het graan daalden van 1870 tot 1895 tot minder dan de helft. Op de Groninger beurs besomde de tarwe van 1871 tot 1880 gemiddeld *f* 10,98 per hl. Van 1893 tot 1895 was dit *f* 4,50. Voor de rogge bedroegen deze cijfers resp. *f* 8,11 en *f* 3,50; voor de gerst *f* 6,76 en *f* 3,30 en voor de haver *f* 4,55 en *f* 2,50. Voor de veehouderij was dit een gunstige omstandigheid, maar het is de vraag of daar voldoende van geprofiteerd werd.

Croesen zegt hiervan: „Door de nood gedwongen werden toen de veehouderij en zuivelbereiding in heel veel delen van Europa in de plaats van akkerbouw ter hand genomen. Hierdoor vermeerde de concurrentie, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Ditzelfde geschiedde doordat de veehouderij en zuivelbereiding zich in de nieuwe wereld in een snel tempo begonnen te ontwikkelen en daarbij deed zich voor ons land het minder gunstige verschijnsel voor, dat vele van de nieuwe zuivelbereidinggebieden met een produkt kwamen dat door de meerdere uniformiteit beter beantwoordde aan de behoefte van de afnemers".

Vooraf in de zandstreken ging het nog zeer primitief toe. In het algemeen werd hier dan ook zeer slechte boter gemaakt. Deze boter van velerlei aard en kleur werd via winkeliers opgekocht door handelaren, die de kleine partijtjes bijvoegden en opnieuw „bewerkten", hetgeen in de regel bestond uit het inknedden van water en zout, om van erger niet te spreken (zie blz. 14). Het behoeft niet te verwonderen dat dit produkt het niet met de buitenlandse concurrentie kon opnemen en onze naam niet kon hoog houden.

Pogingen tot verbetering

De moeilijke omstandigheden waarin de boerenbevolking tengevolge van [018] een en ander kwam te verkeren, werden in vele vergaderingen, waar men zich aan de belangen van de landbouw wijdde, besproken, maar tot een oplossing kwam men vooralsnog niet.

Vermeldenswaard zijn de conclusies waartoe het L.H.C. in 1874 te Zierikzee kwam, waar *Mr. A. Kerdijk* een inleiding hield over het nut van coöperatie voor de land- en tuinbouw, nl.:

„De coöperatie kan in haar verschillende vormen zowel den landarbeider als den kleinen zelfstandigen landbouwer tot nut strekken en verdient op grond van algemeen belang aanbeveling.

Het is wenselijk, dat er eene wet tot stand kome tot regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen.

Het is wenselijk dat, omtrent de beginselen, het nut en het doel der coöperatieve vereenigin-

gen, door dag- en weekbladen, tijdschriften en vooral door voordrachten meer juiste begrippen meer algemeen verspreid worden".

Kennelijk was de inleiding afgestemd op de verbruikscoöperatie maar *Kerdijk* lichtte nog nader toe, dat de coöperatie op productief gebied de ondergeschikte boer langzamerhand opleidt tot zelfstandige arbeid.

In de eerstvolgende congressen kwam de coöperatie echter niet meer ter sprake. Men zag deze blijkbaar nog niet als een hulpmiddel om tot verbetering te komen.

De klachten over de moeilijkheden met de boter werden echter steeds luider. Op het in 1878 te Assen gehouden L.H.C. werd weer ernstig geklaagd over de slechte kwaliteit en het verknoeien der boter. *Rinkes-Borger* beval het stichten van boter- en kaasfabrieken sterk aan, maar men betwijfelde of dit wel praktisch uitvoerbaar was. Gevreesd werd dat dit belemmerend zou werken op de geest van vrijheid en men beval het bevorderen van leerscholen voor zuivelbereiding voor de boeren en boerinnen aan. Enkele maatschappijen van landbouw deden een poging in die richting, maar met weinig resultaat.

In andere landen werden al eerder ernstige pogingen gedaan om op andere wijze tot verbetering der productie te komen. In 1863 voerde *Gustaaf Swartz* te Hofgaarden (Zweden) de afkoeling met ijs bij de melkverwerking in (het zgn. Swartz-systeem), waardoor men tot betere temperaturen bij het karnen kon komen. Volgens *Blink* werd de fabriekmatige kaasbereiding in Amerika al in 1841 toegepast en in 1861 werd in de U.S.A. de eerste boterfabriek opgericht. De fabriekmatige kaasbereiding vond er vlugger ingang dan die van de boterbereiding. Wij lezen dan ook al vrij spoedig van Amerikaanse kaas die de prijzen op de Europese markten beïnvloedt.

In ons land zag men aanvankelijk de oplossing der moeilijkheden meer in technische verbetering der productie op de boerderij. Dit blijkt vooral uit besprekingen in de vergaderingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [019]. In de *Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* kwam dit onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een studie van *C. Petersen*, *C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, vertaald door *Dr. W. A. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, trok sterk de aandacht en mede naar aanleiding daarvan werd in 1878 uit Friesland een commissie naar deze landen afgevaardigd om met eigen ogen te zien wat daar aan de hand was. Het rapport van deze commissie, waarop wij later terugkomen, was echter weinig overtuigend.

Intussen bleven de moeilijkheden bestaan en de crisis in de landbouw steeg naar haar hoogtepunt door de steeds sterker dalende prijzen. Van welke omvang deze daling was, moge blijken uit de volgende cijfers, die wij ontleenen aan het *Landbouwverslag van 1886*. De waarde van de oogst daalde van 1881 tot 1886 van f 210.398.000,- tot f 144.682.000,-, die van de veestapel van 1883 tot 1886 met f 67.989.000,-.

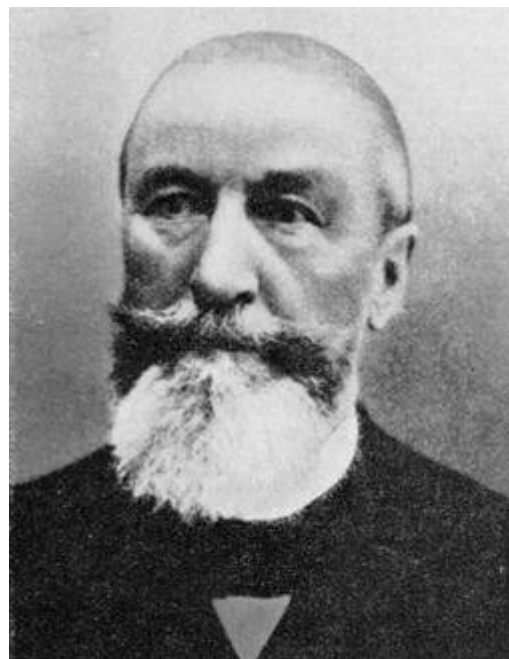
Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie

Om een vergelijking te maken tussen de toestand in de landbouw in Nederland en die in de omringende landen werd op initiatief van *Mr. C. J. Sickesz* te De Cloese, kamerlid en voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, in 1884 te Amsterdam een grote internationale landbouwtentoonstelling gehouden. Zijn opzet slaagde volkomen; uit de inzendingen bleek een grote achterstand bij onze landbouw in vergelijking met die in andere landen. Zowel op het gebied van het boerenbedrijf als op dat van voorlichting en onderwijs kwam ons land ver achteraan.

Volksvertegenwoordiging zowel als regering waren hierdoor de ogen geopend, maar men wist daarmee nog niet hoe de feitelijke toestand was en hoe men het moest aanpakken om daarin verbetering te brengen. Dit leidde ertoe dat bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886 onder voorzitterschap van *Mr. Sickesz* een staatslandbouwcommissie werd ingesteld, die tot taak kreeg:

een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw;
adviezen uit te brengen omtrent hetgeen de commissie, in verband met de uitkomsten van haar onderzoek, nodig zou achten dat van regeringswege in het belang van landbouw en landbouwende standen gedaan zou kunnen worden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat. In niet minder dan 95 zgn. type-gemeenten ⁱ⁾ werd een onderzoek ingesteld door vanwege de commissie aangewezen deskundigen, die aan de hand van een uniform opgestelde vragenlijst een verslag opstelden. Deze verslagen waren mede het

Mr. C. J. Sickesz (1839-1904)
(werd in 1898 de eerste Directeur-Generaal van de Landbouw)

[020]resultaat van door landbouwers in de betrokken gemeenten beantwoorde vragen. De meest voorkomende bezwaren en opmerkingen, welke in de gemeentelijke rapporten tot uiting komen, kunnen als volgt worden samengevat.

De ontwikkeling der landbouwers wordt in het algemeen onvoldoende geacht, verplicht elementair onderwijs en landbouwonderwijs acht men wenselijk.

Er wordt geklaagd over te hoge en onrechtvaardige belastingen, waarbij vooral genoemd worden de accijns op zout en op vlees en de mutatierechten ⁱⁱ⁾, die het sterkst op kleine bedrijven drukken, evenals de dubbele belasting op bebouwde eigendommen. De vrijstelling van belasting op eigendommen in portefeuille (effecten) wordt onbillijk geacht. De pachttermijnen zijn in het algemeen te kort, waardoor roofbouw ontstaat.

De toestand van de landbouw is in de laatste tien jaar (1880-1889) sterk achteruitgegaan. De koop- en pachtprizen van de grond hebben geen gelijke tred gehouden met de prijsverlagingen der produkten, welke in die jaren zijn ingetreden. Hierdoor zitten veel boeren op te hoge

i Onder type gemeenten verstaat de commissie gemeenten welke in de betreffende streek een groep gemeenten vertegenwoordigt, die een gelijk beeld der landbouwtoestanden vertoont.

ii Deze gingen vooraf aan de heffing van registratierecht bij overdracht van onroerende goederen.

lasten. De hypothecaire schulden zijn in de genoemde periode met ruim 18 % toegenomen, terwijl de geldrente (4½ à 5½ %) in het algemeen te hoog wordt geacht.

In vele streken wordt de verhouding akkerbouw-veehouderij onjuist [021] beoordeeld, waardoor er te weinig stalmest aanwezig is om de bodem voldoende vruchtbaar te houden, terwijl onder de boeren onvoldoende belangstelling is voor nieuwe methoden van bereiding (zuivel) en bemesting.

Het ontbreekt de boeren aan boekhoudkundige kennis, waardoor zij niet in staat zijn de toestand van hun bedrijf voldoende te overzien. Ook is er gebrek aan onderlinge samenwerking; deze wordt in bepaalde gevallen tegengewerkt door de handel in zuivelprodukten en veevoeder, terwijl men soms bezwaar heeft tegen de levering van melk aan boterfabrieken, omdat men dan geen onder- en karnemelk ter beschikking krijgt ⁱ).

In verband met het gebrek aan geld onder de boeren worden vaak veevoeder en huishoudelijke artikelen - ook wel vee - op krediet van de handel gekocht. Deze koopt dan later de produkten en het vee terug, maar hierdoor wordt als regel tegen te hoge prijs ingekocht en te goedkoop verkocht. Ook de markten voor boter en kaas hebben in deze ongewenste toestand niet altijd verbetering gebracht. Dit was alleen het geval wanneer die markten groot genoeg waren om vreemde kopers aan te trekken.

In vele rapporten der type-gemeenten wordt coöperatie aanbevolen als middel om in de slechte toestand, waarin de boeren verkeren, verbetering te brengen.

In het verslag der commissie zelf, dat in 1890 werd uitgebracht, lezen wij o.m. dat de uitbreiding van de zuivelbereiding en de veeteelt, die bij de lagere productiviteit van de akkerbouw beproefd is, op zichzelf een vooruitgang was. Deze vond echter niet alleen haar grenzen in de aard van de bodem, maar ook in de lagere prijzen van het vee en het zuivel, die weldra de daling der graanprijzen begonnen te volgen. Ook hier deed zich, behalve de invloed van de algemeen slechte maatschappelijke toestand, vooral de meer uitgebreide concurrentie gevoelen, nog verergerd door het feit, dat de grenzen van verschillende onzer exportlanden voor de invoer van ons vee werden gesloten. Onze zuivelproducten werden op vreemde markten en in onze overzeese gebiedsdelen door vreemde concurrenten overvleugeld en wij moesten toezien dat anderen ons voorgingen op een terrein, waar wij zo lang bij de eersten hadden behoord.

Onder het hoofd „Zuivelbereiding" constateert de commissie dat er bij het schrijven van haar rapport al enige verbetering in de kwaliteit der produkten en in de wijze van afzet te constateren was.

„In den laatsten tijd" - zo zegt zij -, „zijn op tal van plaatsen zuivelfabrieken opgericht, die over het algemeen uitmuntend voldoen en een belangrijke stijging van de prijzen ten gevolge hadden. Of zij onbepikt aanbeveling verdienen, wordt betwijfeld, omdat nog niet schijnt vast te staan, dat de invloed op het gehele bedrijf gunstig zal zijn. Ook is de mening uitgesproken [022] dat voor hen, die anders inferieure of middelmatige kwaliteit zuivel bereiden, veel voordeel is gelegen in coöperatieve zuivelfabricage, doch dat zij, die de beste kwaliteiten produceren, nog altijd meer voordeel zullen vinden, indien zij op eigen hand blijven voortgaan".

Niet zonder bitterheid constateert de commissie dat in Nederland de landbouw zich nog minder dan elders heeft mogen verheugen in de algemene belangstelling. „De landbouw", zegt zij, „is bij de verdeling van de staatsbemoeiing steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzon-

i Waarschijnlijk zijn hier margarinefabrieken - toen nog kunstboterfabrieken genoemd - en andere bedrijven bedoeld, die geen nevenproducten teruggaven.

dering treden de belangen van nijverheid en vooral van de handel op de voorgrond en betaalt de landbouw het gelag. Bij de uitvoering van grote werken, bij het graven van kanalen, bij het verbeteren van grote rivieren, bij het vaststellen van tarieven en dienstregelingen van spoorwegen, bij het verlenen van vrijdom van accijnzen, bij het onderwijs en het kredietwezen - overal zijn het uitsluitend de eisen van nijverheid en handel, waarmede rekening wordt gehouden".

Zij vestigt er verder de aandacht op dat noch voor het landbouwonderwijs, noch voor de proefstations en proefvelden, noch voor de veredeling van paarden en veerassen, noch voor de organisatie der landbouwbelangen of ondersteuning van de velerlei pogingen die de landbouwers in het werk stellen om nieuwe wegen in te slaan, van staatswege ook in de verte gedaan is wat in vergelijking zou kunnen staan met hetgeen in andere landen tot stand gebracht is.

Zij wijst voorts op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting. Coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen behoort tot de uitzonderingen. Ze noemt enkele gevallen op waarbij verenigingen met dit doel zijn opgericht, doch van enige invloed van betekenis, die door onderlinge samenwerking op de toestand van de landbouw zou worden uitgeoefend, is geen sprake.

In de door haar aangegeven „middelen tot herstel" zegt de commissie dat veel zal afhangen van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de bekwaamheid van hen, die door hun maatschappelijke positie geroepen zijn om voor te lichten, te ondersteunen en te leiden. In het algemeen mag niet op staatshulp worden gesteund, maar in ieder bijzonder geval moet worden onderzocht of de staatsbemoeiing de gewenste werking zal uitoefenen, niet om zelf te scheppen of tot leven te wekken, maar om datgene te beveiligen wat het particulier initiatief wrocht en in het leven te houden wat toont levensvatbaar te zijn. De regeringszorg zal gericht moeten zijn op verspreiding van meer kennis, grondige verbetering van verschillende communicatiemiddelen, bevordering van een beter kredietwezen en organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en zo mogelijk op het behoud en de bevestiging van de eigen geërfde boerenstand.

De aanwijzingen en adviezen der commissie hebben de veranderde [023] houding, die van regeringswege daarna ten aanzien van de landbouw is aangenomen, bewerkstelligd. Door haar publicaties werd in het algemeen de aandacht gevestigd op de vele misstanden, welke ten aanzien van de landbouw en de boerenbevolking in die tijd bestonden. Deze bevolking zelf werd - waarschijnlijk mede daardoor - uit haar verslagenheid en lusteloze houding gewekt en de aanmoediging der regering werkte tot haar zelfwerkzaamheid mede.

De commissie volgde het systeem om, zodra zij een onderwerp behandeld had en daaromtrent een advies was opgesteld, dit ter kennis van de regering te brengen. Zodoende mocht zij bij het uitbrengen van haar eindrapport in 1890 constateren dat haar arbeid omtrent een zestal belangrijke vraagstukken reeds vruchten had gedragen. Het eerste daarvan was de *Wet van 23 juni 1889 betreffende maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel*, uitgevaardigd naar aanleiding van haar advies van 23 april 1887.

De commissie constateert in dit advies dat de vermindering van de reputatie der Nederlandse boter en de lage prijzen die deze boter, niet alleen in vergelijking met vroeger, maar ook in vergelijking met de produkten van andere landen, kon bedingen, voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de knoeierijen, welke in de boterhandel worden bedreven. In een aantekening bij dit advies wordt vermeld, dat de prijzen van boter op de markt te Londen op 26 maart 1886 per cwt (50,8 kg) waren voor Normandische boter 130 sh., Italiaanse 120 sh., Ierse 114 sh., Amerikaanse 112 sh. en Friese 90 sh ⁱ).

i 1 shilling was toen ± 60 ct.

Denemarken was ons voor

Een onzer belangrijkste concurrenten op de Engelse markt was Denemarken. Men was hier, evenals bij ons, maar in nog ernstiger mate, getroffen door de zware concurrentie der nieuwe graanproducerende landen. Tot 1870 was Denemarken hoofdzakelijk een graanproducerend land. De consequentie der veranderde omstandigheden heeft men er volledig en vrij snel aanvaard door uitbreiding van de veehouderij. Aanvankelijk ging men in belangrijke mate over op vetweiderij, echter al spoedig gevolgd door het houden van melkvee. De graanteelt nam weliswaar af, maar toch niet in die mate als de toename van de melkveehouderij zou doen verwachten. Veel graan en andere akkerbouwproducten werden als veevoeder gebruikt, terwijl ook het in cultuur brengen van voorheen onvruchtbare grond en een betere bewerking de akkerbouw op peil hielden.

Door de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk omstreeks het midden der vorige eeuw verloor Denemarken een belangrijk deel van zijn handelsrelaties in Duitsland en was het gedwongen zijn export van landbouwproducten meer op Engeland te richten, hetgeen mogelijk werd door de betere middelen van [024] vervoer en de grote behoefte die er in die tijd in Engeland vooral aan boter, vlees en eieren bestond.

In Denemarken heeft men spoedig begrepen dat de steeds sterker wordende industrialisering in de omliggende landen een grote behoefte aan veredelde landbouwproducten zou scheppen en men kan zeggen dat er in 1880, toen hier het eind van de landbouwcrisis nog lang niet in zicht was, reeds een nieuwe ontwikkelingsperiode op landbouwgebied was aangebroken. In ongeveer 15 jaar (1865-1879) was het exportoverschot van boter bijna verdrievoudigd (zie ook het staatje op blz. [43]), dat van eieren aanmerkelijk gedaald, maar het exportoverschot van rundvee was verdubbeld en dat van varkens en schapen vervijfvoudigd. De uitvoer van graan was in diezelfde tijd tot ongeveer de helft teruggelopen, maar de waarde van de landbouwexport was met 50 % gestegen ¹⁾.

In ons land had de curve van de landbouwexport in diezelfde tijd een heel ander verloop. Onze boterexport verdubbelde weliswaar, maar men vergete hierbij niet dat boter en margarine in die tijd (tot 1891) bij de uitvoer onder één noemer werden gebracht. De kaasuitvoer nam van 1865 tot 1880 van ruim 32 mln. tot ruim 28 mln. kg af. Het exportoverschot van eieren veranderde in een importsurplus en dat van vlees en slachtvee steeg aanvankelijk, doch in 1879 was er ook van vlees en spek een importsurplus.

Het waren vooral de grote landgoederen, die men in Denemarken aantrof, waar zich de omzetting in veredelde landbouwproducten voltrok. De *Koninklijke Deense Landbouwmaatschappij (K.D.L.M.)* benoemde reeds in 1860 een zuivelconsulent. Dit was de later zo bekende *Dr. Segelcke* en ook de docenten *Fjord* en *Storch* hebben veel in het belang van de Deense zuivelbereiding gedaan. Dit neemt niet weg dat ook Denemarken de gevolgen van de Europese landbouwcrisis in de tachtiger jaren nog wel te dragen kreeg. Aanvankelijk koesterden vele Deense boeren nog de hoop dat export van graan naast die van veeteeltprodukten mogelijk zou blijven, maar in 1883, aldus het betreffende F.A.O.-rapport, was deze droom voorbij en van 1883 tot 1889 aanvaardde men de consequentie dat men van graanexporterend, graanimporterend land was geworden. Dit werd bevorderd door de totstandkoming der coöperatieve melkverwerking (1882), waardoor ook de kleine boeren aan het moderne productieproces konden deelnemen.

i Deze en andere gegevens omtrent de Deense landbouw zijn ontleend aan: Agricultural Development and Rural Reform in Denmark - F.A.O.-Rome, 1958.

Daar dit vrijwel uitsluitend boterbereiding betrof, kwamen er grote hoeveelheden ondermelk beschikbaar, waardoor de varkensmesterij (bacon) en de veehouderij sterk toenamen.

Men kan zich afvragen wat de oorzaak van het verschil in ontwikkeling in die jaren met Nederland was. Een afdoend antwoord is hierop niet te geven. Enige aanwijzing ligt in de reeds genoemde maatregelen van de [025] K.D.L.M. Maar ook menen wij dat in ander opzicht enige aanwijzing ligt in de snellere hervorming en aanpassing in Denemarken in vergelijking met de gang van zaken in ons land. *L.J. van Hoorn Q^{II}*) zegt dat de Deense boer zich snel rekenschap heeft gegeven van de gewijzigde omstandigheden, wellicht ook dank zij de goede statistieken, welke voorhanden waren. Er werd al spoedig een beter en groter gebruik van krachtvoer en kunstmest gemaakt en het kleingrondbesit werd bevorderd door een wettelijke kredietregeling, die in 1880 tot stand kwam.

Bij dit alles dient niet vergeten te worden dat vanaf het begin der 19e eeuw het onderwijs in Denemarken beter geregeld was dan bij ons. In 1814 kwam een wettelijke regeling van het lager onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar tot stand. Waar de bevolking schaars was, werd op verschillende boerderijen les gegeven. Reeds in 1810 werd de eerste plaatselijke landbouwvereniging opgericht. Het waren vooral de notabelen en de geestelijkheid, die eraan deelnamen; de boeren waren nog ver in de minderheid, maar er werd veel gedaan om tot een democratisering en ontwikkeling van het platteland te komen. Dit had een politieke achtergrond, evenals de volkshogescholen, die omstreeks 1850 door pastor *Grundvig* gesticht werden; het een zowel als het ander heeft veel tot een betere ontwikkeling van de plattelandsbevolking bijgedragen.

In dezelfde tijd kwam het algemeen landbouwonderwijs tot stand. Vele boerenzoons en boerendochters (van 14 tot 22 jaar) bezochten de volkshogescholen, waardoor zij een bredere kijk op het leven, ook in economische zin, kregen. Veranderingen en verbeteringen in het bedrijf werden hierdoor gemakkelijker aanvaard en begrepen en men had het voordeel dat men, althans wat de zuivelbereiding betreft, niet vastzat aan traditionele bereidingswijzen en gewoonten, welke bij ons een vlugge modernisering ongetwijfeld in de weg hebben gestaan.

Daar komt nog bij dat men in Denemarken lang niet in die mate met knoeierijen in de boterhandel te maken heeft gehad als bij ons. Ons land ligt meer in de route der grote handelswegen van West-Europa en aangezien de boterexporthandel bij ons een oude traditie had en een deel hiervan zich in de zeventiger jaren ook met de productie van en de handel in margarine ging bezighouden, was hier de gelegenheid aanwezig voor knoeierijen op grote schaal, hetgeen een snelle verbetering op zuivelgebied ongetwijfeld in de weg heeft gestaan.

Bovendien heeft Denemarken vroegtijdig gewaakt voor de goede naam van zijn produkt; in 1885 kwam er een wet omtrent de bereiding van margarine tot stand. Het was daarmee het eerste land dat een wetgeving op dit gebied had. Volgens inlichtingen, verkregen van het *Ministerie van Landbouw en Visserij*, bevatte deze wet o.m. de bepaling dat alle kunstboter verpakt moet zijn in vaten, die duidelijk verschillen van botervaten en dat de margarineverpakking duidelijk gemerkt moet zijn met het woord „margarine“.

[026] In 1888 kwam er een belangrijke wijziging en uitbreiding van deze wet tot stand. Uit de toelichting bij dit voorstel blijkt, dat er in die jaren veel Nederlandse margarine in Denemarken geïmporteerd werd. Volgens de Deense minister, die deze voorstellen verdedigde, was de hoofdoorzaak van de problemen in Nederland te zoeken, omdat in dit land de margarinefabricage een grote betekenis gekregen had. „Een zodanige betekenis“, aldus de minister, „dat de positie van dit land als boterexporteur reeds geheel verdwenen is“.

Men klaagde er verder over dat Nederlandse boter en margarine als Deense boter verkocht werd en drong aan op een verplichte stempeling van de originele Deense boter.

Boterwet en botercontrole

De *boterwet*, die op initiatief der Landbouwcommissie in 1889 tot stand kwam en ten doel had de knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan, heeft niet het resultaat opgeleverd dat de commissie ervan verwacht had. Volgens *Knapp* bleek al bij de behandeling van het betreffende wetsvoorstel in de Staten-Generaal dat het vele kamerleden te ver ging. Men stond nog op het standpunt dat de Staat zich geheel buiten het bedrijfsleven dient te houden. Sommigen zagen er een proeve van agrarische wetgeving met protectionistisch karakter in; anderen meenden dat het de prikkel om tot verbetering van het produkt te komen, zou doden. Noch het ene, noch het andere zat er echter bij voor. Het was alleen een poging om, zoals de toenmalige minister het in zijn antwoord aan de Tweede Kamer uitdrukte, een bepaalde tak van nijverheid tegen oneerlijke mededinging te beschermen en dus te trachten tot herstel der gestoorde rechtsorde te komen.

Hoewel de wet tot stand kwam, hebben zowel de redactie als de toepassing ervan tot teleurstelling geleid. Er was geen sprake van dat de boter het vertrouwen herkreeg, dat ze eertijds genoten had. Dit kon trouwens ook niet, want de wet was in hoofdzaak als een preventieve maatregel bedoeld en daartoe was het kwaad al veel te diep geworteld en waren de voordelen, die met het knoeien behaald konden worden, te groot. Toen in 1892 een enquête werd ingesteld naar de bemonsteringen welke ingevolge deze wet vanwege de politie-autoriteiten moesten plaats vinden, bleken deze enerzijds in aantal zeer gering te zijn, anderzijds bleek dat van de opgezonden monsters naar de beide proefstations resp. 18 en 35 % vervalste boter betrof.

Hoe erg de toestand daarna was, bleek uit een rapport van de *Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*. Van de 314 in 1900 genomen botermonsters bleek 95 % een surrogaat te zijn. Dit betrof de detailhandel van de zgn. potjesboeren, die in de grote steden hun vervalste waar langs de huizen ventten (Q¹²²)

[027] Ook in het buitenland waren intussen wettelijke regelingen tot stand gekomen om knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan en ons land diende zich daarbij noodzakelijk aan te passen. Nadat het betreffende ontwerp van wet enige malen gewijzigd was, kwam er in 1900 een geheel nieuwe boterwet tot stand, welke in 1902 en 1908 enigszins werd gewijzigdⁱ). Deze wet stelt de bereiding van en de handel in margarine onder toezicht van speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (Rijkszuivelinspectie), terwijl aan margarinefabrikanten en -handelaars de verplichting wordt opgelegd om zowel de waar als de verpakking van het opschrift „margarine” te voorzien, terwijl de opslag- en verkoopplaatsen eveneens een dergelijk opschrift moeten dragen.

Dit was echter niet voldoende om de moeilijkheden tengevolge van de verdenking van vervalsing, waaronder de Nederlandse boter stond, het hoofd te bieden. Waar de boterwet tekort schoot, trachtte men in eigen kring daaraan tegemoet te komen en er werd sterk geijverd om tot een garantie van onvervalstheid der geëxporteerde boter te komen. De moeilijkheid hierbij was aanvankelijk dat men met name in Engeland en België meende de eis te kunnen stellen dat boter een zeker gehalte aan vluchtige vetzuren moet hebben om als onvervalst te kunnen doorgaan.

i Inmiddels is deze wet opgeheven en zijn de belangrijkste bepalingen ervan overgebracht naar verordeningen van het Produktschap voor Margarine, Vetten en Oliën en het Produktschap voor Zuivel.

Bij margarine en andere vetten is dit gehalte n.l. slechts gering en voldeed de onderzochte boter niet aan de gestelde norm, dan meende men met een vervalsing te doen te hebben. In Nederland kon men dit niet aanvaarden, daar uit onderzoeken was gebleken dat in sommige streken van ons land en in bepaalde tijden van het jaar boter geproduceerd wordt, die evenmin aan de gestelde norm voldoet. Dit werd bevestigd door onderzoeken welke *Dr. J.J.L. van Rijn* in 1898 naar aanleiding van een prijsvraag verrichtte Q¹³⁾

Nu ging het er dus om de buitenlandse afnemer er van te overtuigen, dat deze boter niettemin onvervalst was. Aanvankelijk heeft men daarbij gedacht aan een laboratoriumcontrole van opgezonden botermonsters door de landbouwproefstations en in het zuiden van het land heeft men dit systeem ook enkele jaren vanwege de botermijnen toegepast. Men kwam er hiermede echter niet, daar de waarborg voor onvervalstheid niet voldoende en de mogelijkheid om deze controle te ontgaan te groot was.

J. Mesdag (1850-1932)

De gedachten gingen daarom in de richting van een aanvullende controle op het bedrijf van producent en handelaar om aan te tonen dat de onder deze controle staande boter niet vervalst kon zijn. Het waren vooral *J. Mesdag*, zuivelconsulent van de Friesche Maatschappij van Landbouw en *J. Rinkes-Borger*, voorzitter der Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel, die er voor hebben geijverd om tot deze aanvullende controle te komen.

[028] De *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* hebben als gevolg van dit streven, elk in haar gebied, in 1901 een *botercontrolestation* opgericht, waarna de stichting van soortgelijke stations in verschillende andere gewesten is gevolgd. Door deze botercontrolestations wordt een strenge bedrijfs- en laboratoriumcontrole uitgeoefend, terwijl de aangesloten bedrijven zich moeten verbinden geen andere boter of op boter gelijkende vetwaren te bereiden, voorradig te hebben, te vervoeren of te doen vervoeren dan die welke voldoet aan de eisen van artikel 1 der boterwet, waarin bepaald wordt dat boter het vetartikel is, waarin geen andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig zijn. Bovendien stellen de botercontrolestations de eis, dat de aangeslotenen te goeder naam en faam bekend moeten zijn, terwijl een zwaar boetestelsel op overtredingen wordt toegepast.

Behalve van een gedeponeerde handelsmerk moet de boter voorzien worden van een controlemerk als hoedanig het vanaf 1904 door de regering beschikbaar gestelde *rijksmerk* gebezigd wordt.

Dit merk is met blauwe inkt op een bepaald soort papier gedrukt en moet direct na de bereiding op zodanige wijze op de boter worden aangebracht, dat het daarvan niet meer in zijn geheel te verwijderen is ⁱ).

[029] De botercontrolestations zijn in het algemeen opgericht door landbouw en zuivelorganisaties, daarbij gesteund door de belanghebbende bedrijven. Deze dragen gezamenlijk de kosten der controle en hebben het recht van vertegenwoordiging in de besturen, maar mogen daarin niet de meerderheid hebben.

Als vaststaand kan worden aangenomen, dat het hier summier aangegeven systeem der botercontrole, gesteund door het vanwege de Rijkszuivelinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der boterwet, het vertrouwen in de Nederlandse boter in het begin van deze eeuw hersteld heeft.

Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking

Wij vermeldden reeds dat de Staatscommissie-Sickesz in haar eindrapport wees op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting en dat coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen nog tot de uitzonderingen behoorde. Aanvankelijk beschouwde men de oplossing der moeilijkheden, waarin met name het veehoudersbedrijf zich bevond, hoofdzakelijk als een kwestie van technische aard. Dit bleek ook uit het standpunt dat de F.M.v.L. innam na kennisneming van het rapport der in 1878 naar Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein afgevaardigde commissie.

In datzelfde jaar verscheen er een werkje van de hand van *J. Rinke-Borger* ¹⁴⁴), waarin deze er op wees „dat de toestand in onze landbouw hoogst ernstig was". Bij de zuivelbereiding bleef men met de ontwikkeling ten achter, men teerde te veel op oude roem. Op een internationale boterkeuring te Hamburg in 1877 kon slechts één monster Nederlandse boter de beoordeling „Jein" verwerven. Ook het verkopen van minderwaardige kaas voor betere hekelde *Rinke-Borger*.

Rijksbotermerk

Het ontbrak volgens hem ook aan een stelselmatig [030] bereiding. Hij beval daartoe samenwerking van de kleine boeren aan, zoals dat in Zwitserland plaatsvond. Volgens dat systeem brengt een aantal van deze boeren de melk op één bereidingsplaats samen, waar een deskundige er het produkt uit bereidt. De boeren ontvangen van de opbrengst van het verkregen produkt ieder het hun toekomende deel, waardoor de kleine boer evenveel voor zijn melk ontvangt als de grote.

Hij beval ook het gebruik van de thermometer aan, benevens lectuur, onderzoeken en proefnemingen om wetenschappelijk en praktisch vooruit te komen. Voorts wees hij op het funeste gevolg van het bestaande pachtstelsel. De pachttermijn achtte hij in het algemeen te kort, hetgeen technische verbeteringen op de boerderijen tegenhoudt.

Intussen ging het gesprek over de slechte zuiveltoestanden verder. In 1881 werd op het L.H.C. te Enschede ernstig geklaagd over de slechte omstandigheden, waarin de kleine zandboeren,

i Behalve bij in het klein omgepakte boter, omdat het dan op de wikkel is aangebracht.

vooral op de Veluwe, verkeerden. Te kort lopende pachten (drie tot vijf jaar), onvoldoende krediet, wildschade enz. zouden vele boeren tot verkoop van have en goed en tot emigratie hebben genooptⁱ).

En 1883 wees *Rinkes-Borger* opnieuw op de wenselijkheid om, vooral in de akkerbouwstroken waar de veehouderij toenam, boter- en kaasfabrieken op te richten. In deze streken zou volgens hem de voorkeur moeten worden gegeven aan coöperatieve fabrieken van de belanghebbenden zelf.

In 1885 kwam op het L.H.C te Gouda de vraag aan

de orde of het oprichten van zuivelfabrieken wel in het belang van de veehouders was. Men wees op de ongelijkheid der melk (verschil in vetgehalte), waarvoor nog geen goed controlesysteem aanwezig was. Maar vooral werd als een bezwaar genoemd dat de boeren geen afvalproducten (ondermelk, karnemelk en wei) terug ontvingen. Blijkbaar had men hier leveranties aan melkinrichtingen en fabrieken van gecondenseerde melk op het oog. Er werd dan ook op gewezen dat fabrieken in Friesland (Bolsward en Sneek) wel nevenproducten terug gaven. Gesteld werd dat fabrieken volgens het coöperatieve stelsel dit met het oog op de veefokkerij ook moesten doen.

Een overeenkomstige discussie ontspoon zich het volgend jaar op het L.H.C. te Leeuwarden. Beschouwingen over de moeilijkheden in de landbouw en de middelen om daaraan het hoofd te bieden, wisselden elkaar af, maar in de toestand kwam niet veel verandering. Vooral bij de zuivelbereiding kwamen situaties voor, die veel stof tot kritiek leverden. In het *Verslag van den Landbouw van 1884* lezen wij dat het prijsverschil tussen goede en slechte boter steeds groter werd (*f* 10,- à *f* 12,- per 40 kg), maar toch bleef blijkbaar de produktie en de uitvoer van slechte (en vervalste) boter maar doorgaan. Het *Landbouwverslag van 1886* vermeldt het feit dat 2000 [031] vaten boter van de Londense markt moesten worden teruggenomen. „Meer dan ooit”, aldus het verslag, „is er gedurende 1886 in Friesland gesproken en geschreven over middelen ter verbetering van deze toestand; gedaan wordt er echter weinig”.

Begin tot herstel

Ook hier gold blijkbaar: „Wanneer de nood het hoogst is gestegen, is de redding nabij”. Op het reeds eerder genoemde L.H.C. in 1886 te Leeuwarden werd nog uitvoerig gedebatteerd over de vraag of men wel tot fabriekmatige zuivelbereiding moest overgaan en of het dan coöperatieve of particuliere fabrieken moesten zijn. Intussen bestond er van deze laatste al een vrij groot aantal, maar men vond toch dat de boer dan te weinig zeggenschap had. Men wilde echter ook geen te grote coöperatieve fabrieken „omdat dan de ene boer de andere niet kon controleren”. Fabrieken met ongeveer 100 koeien werden voldoende geacht. Hoewel men meende in een fabriek tot een beter gemiddeld produkt te kunnen komen, meende men toch op de boerderij het fijnste produkt te kunnen maken. Niettemin bleek hoe langer hoe meer dat de kwaliteit van het produkt - speciaal de boter - beter in een fabriek was te beheersen en verbeteren dan op de boerderij.

In hetzelfde jaar kwam de eerste werkelijke coöperatieve zuivelfabriek tot stand. Nadat enige boeren uit de omgeving van Warga, die tevoren hun melk verkochten aan de melkinrichting in de *Schrans* te Leeuwarden, daarmede geen overeenstemming over de prijs konden krijgen, werd besloten zelf tot de stichting van een zuivelfabriek over te gaan. *J. P. Wiersma Q*¹⁵⁵) zegt hierover: „In de kring van deze boeren wekte de gedachte om zelf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme”. Dit enthousiasme voor het stichten van eigen fabrieken was echter in het

i De belangrijkste emigratie vond plaats tussen 1881 en 1895, hoewel het aantal boeren daarbij niet groot was.

begin lang niet overal aanwezig. Het ging aanvankelijk meer om de fabriekmatige verwerking der melk dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen. Pas wanneer men zich niet goed behandeld vond door de particuliere fabrikant of wanneer er geen fabriek in de omgeving was, kwam men tot de stichting van een fabriek voor gezamenlijke rekening. Bovendien werd het verschil tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek toen lang niet zo scherp onderscheiden als later het geval was.

De totstandkoming van zuivelfabrieken is sterk bevorderd door de invoering van machinale ontroming der melk, waardoor een continu systeem van melkverwerking kon worden toegepast. Men had toen blijkbaar begrepen dat in de onbevredigende toestand van slechte kwaliteit en knoeierij op de beste wijze verbetering was te brengen door de melkverwerking niet langer op de boerderij, doch in een fabriek te doen plaats vinden.

[032] Omtrent de totstandkoming van *coöperatieve* zuivelfabrieken zegt *Dr. Ir. G. Minderhoud Q¹⁶⁶*) dat van particuliere zijde onvoldoende initiatief werd getoond, zodat de boeren gezamenlijk de koe bij de horens moesten vatten. *Dr. Z. W. Sneller* merkt hieromtrent op: „De lage prijzen, die de boter en kaas, welke op de boerderijen (in Friesland) werden gemaakt, opbrachten, leverden verlies op. De moderne fabriekstechniek opende perspectieven, doch de particuliere ondernemers, die overgingen tot het stichten van zuivelfabrieken, waren te klein in aantal en lieten te lang op zich wachten om de zaken op hun beloop te kunnen laten. De boeren waren daardoor gedwongen om zelf de zaak aan te pakken”.

Voor het stichten van coöperatieve fabrieken was een bepaalde inspanning nodig in de vorm van het bijeen te brengen stichtingskapitaal, maar ook moest men wennen aan de gedachte om in gezamenlijke verbondenheid en voor gezamenlijke rekening een onderneming te drijven. Bij de individualistische inslag, die boeren in het algemeen eigen is, was dit laatste misschien nog de grootste stap. *Croesen* zegt hiervan: „Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het inrichten van een boterfabriekje was een gebeurtenis van belang; zulke uitgaven te moeten doen met anderen tezamen, zodanig dat de waar, die men voor zijn geld kreeg, niet aan het individu behoorde, maar aan de gemeenschap en dan het beheer over die inrichtingen, over de eigen gewonnen melk en de daaruit verkregen produkten in handen van anderen te moeten geven, was een heel nieuw gezichtspunt in het leven van deze, in heel andere begrippen grootgebrachte, plattelandsbewoners”.

Ook het beschikken over voldoende kapitaal was in die tijd geen gemakkelijke opgave. Het systeem der onderlinge boerenleenbanken was er nog niet en particuliere banken voelden er niets voor om aan de boeren - vooral wanneer het huurboeren betrof - geld te lenen. Gelukkig waren de landeigenaren en notabelen de moderne wijze van melkverwerking meestal goed gezind, waardoor dezen vaak steun verleenden om tot de stichting van coöperaties te komen. Meestal werd het benodigde geld verkregen door de plaatsing van een obligatielening. Deze werd gedekt door een onbeperkte aansprakelijkheid, die de leden der vereniging op zich namen. Dit systeem en de verplichting der leden om alle geproduceerde melk, met uitzondering van hetgeen voor eigen gebruik op de boerderij nodig is, aan de fabriek af te leveren, heeft de financiering en daardoor de oprichting en het welslagen van de meeste coöperaties mogelijk gemaakt.

De negentiger jaren

Het dieptepunt van de boter- en kaasprijzen lag omstreeks 1895. Als gemiddelde boterprijzen vinden wij genoteerd per kg: [033]

Jaar	Boternotering Leeuwarden (archieff F.N.Z.)	Botermijn te Maastricht
1880	f. 1,44	
1885	„ 1,23	
1890	„ 1,12	
1895	„ 1,01	f. 1,06
1900	„ 1,12	„ 1,15
1905	„ 1,22	„ 1,25
1910	„ 1,31	„ 1,30
1915	„ 1,86	„ 1,75

De laatste cijfers zijn ongetwijfeld beïnvloed door de oorlogsomstandigheden van 1914-1918. Overigens moeten wij hierbij opmerken dat de Leeuwarder prijzen geen gewogen gemiddelden zijn. Dit is wel het geval met de prijzen van Maastricht, waardoor deze ongetwijfeld zuiverder zijn. Wij ontleenden deze aan *Mr. J. J. Wintermans Q¹⁷⁷*), die ze berekende uit de gemiddelde opbrengst van de op de botermijn te Maastricht verkochte boter.

Het algemene prijsverloop van kaas is niet zo gemakkelijk na te gaan, omdat de kaasprijzen op verschillende markten en op verschillende wijzen tot stand komen.

In het *Nederlandsch Landbouweekblad* van 22 oktober 1904 komt een grafiek voor van (hoogste) kaasprijzen vanaf 1880, waarvan die van *Bodegraven* voor Goudse kaas van 10-15 kg het meest representatief lijken.

Deze waren f. 74,-	1895	f. 64,-
1885 „ 58,-	1900	„ 66,-
1890 „ 68,-	1903	„ 66,-

De prijzen van Edammer kaas, berekend naar gegevens van het *Gemeentearchief te Alkmaar*, gaven het volgende globale beeld per 100 kg in:

1880	f. 79,-	1900	f. 57,-
1885	„ 56,-	1905	„ 63,-
1890	„ 59,-	1910	„ 67,-
1895	„ 51,-		

In het begin der negentiger jaren waren er nog verschillende andere tegenwerkende krachten die het boerengezin bedreigden. Tengevolge van het in die jaren heersende mond- en klauwzeer werden door verschillende landen de grenzen voor ons vee gesloten. Ook in de akkerbouw wilde het nog [034] niet vlotten.

Het verloop der prijzen op de Groninger beurs noemden wij reeds op blz.[017]. Ook hiervan lag het dieptepunt omstreeks 1895. *Sneller* wijst er op dat de toestand van de huurboeren, „het land bebouwende van een heer, die de noden zijner pachters kende en met vaderlijke welwillendheid temidden van hen woonde", redelijk wel was. Maar boeren die hun land tegen hoge prijzen hadden gekocht en dit met een zware hypotheek moesten belasten, werden vaak gedwongen hun hoeve te verkopen en pachtboer te worden of op andere wijze hun brood te gaan verdienen.

In diezelfde tijd (omstreeks 1890) was er, vooral in het zuiden van het land, een ernstig streven naar beschermende rechten. Men voelde zich bedreigd door de invoer van goedkoop buitenlands graan en grondstoffen voor de margarine. In 1880 en 1895 zijn er voorstellen in deze richting in de Tweede Kamer aanhangig geweest, maar afgestemd.

In het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 22 december 1894 besprak *Rinkes-Borger* de kwestie der invoerrechten. Hij zegt in theorie vrijhandelaar te zijn, maar in de praktijk is dit niet altijd vol te houden. Hij wijst op de concurrentie van de margarine, waarvan de grondstoffen vrij kunnen binnenkomen, terwijl er op het binnenlands „geslacht” een accijns van 10 % moet worden betaald.

Definitief herstel

Omstreeks 1895 begon zich in het algemeen een opgaande ontwikkeling in de conjunctuur voor te doen. Er was echter al eerder vooruitgang door eigen werkzaamheid. Zo werd er in 1890 op het L.H.C. te Goes al uitvoerig gesproken over de bevordering der landbouwcoöperatie waarbij men vooral aankoop- en kredietcoöperaties op het oog had.

Het een met het ander in verband brengende, moet dit van groot belang worden geacht.

Door de toenemende voorlichting en het landbouwonderwijs kwamen de boeren tot een meer intensieve bedrijfsvoering, waardoor meer kunstmest en krachtvoer nodig was. Aanvankelijk betrof men deze artikelen algemeen van de handel, al of niet in ruil voor produkten van de boerderij, en niet zelden traden deze handelaren ook als geldschieter op door bijv. het krachtvoer en de kunstmest, die de boer in de winter en het voorjaar nodig had, in de zomer met de levering van melk of boter en kaas te verrekenen. Het lag dus wel voor de hand dat de coöperatieve gedachte, eenmaal ingang gevonden hebbende, ook op dit gebied toegepast werd.

De eerste coöperatieve aankoopvereniging was trouwens al in 1877 opgericht en deze bleek een goede levensvatbaarheid te hebben. In 1896 werd de eerste coöperatieve kredietvereniging (boerenleenbank) opgericht om, zoals *Minderhoud* zegt, het ten plattelande uitermate onbevredigende kredietwezen in betere banen te leiden. Deze schrijver zegt verder dat de eerste coöperaties [035] haar ontstaan overwegend dankten aan de nood der boeren of aan de behoefte aan verweer tegen machten, waartegen zij zich individueel niet opgewassen voelden.

Het behoeft niet te verwonderen dat er in die tijd toch ook nog vele twijfelaars waren. Het was ook geen kleinigheid om, van de sedert eeuwen bestaan hebbende toestand van zoveel mogelijk zichzelf te helpen, nu over te gaan op het „gezamenlijk doen”. Maar de omstandigheden dwongen er toe. Het landbouw- en veeteeltbedrijf moest volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten gevoerd worden, wilde men tot een betere toestand komen. Velen vonden de stap naar de gezamenlijke melkverwerking in een coöperatieve fabriek te groot en bepaalden zich aanvankelijk tot de levering van hun melk aan een particulier bedrijf of aan een bedrijf, dat door enkele collega-boeren voor onderlinge rekening gedreven werd. In de omgeving der steden gingen particuliere ondernemers zich met de consumptiemelkdistributie bezig houden.

In vele, vooral melkarme, streken bestond echter van particuliere zijde geen of weinig belangstelling voor het stichten van zuivelfabrieken. Aanvankelijk kwam er, voornamelijk in het oosten van het land, wel een aantal particuliere handkrachtboterfabriekjes tot stand, die meestal door boterhandelaren gesticht werden, doch deze konden, toen het stichten van stoomfabrieken meer en meer toenam, de strijd om het bestaan niet volhouden.

J. Mesdag, sedert 1889 zuivelconsulent der F.M.v.L., bepleitte op het in 1896 te Sneek gehouden L.H.C. strenge controle op de kwaliteit en betaling naar vetgehalte der aan de fabriek ge-

leverde melk. De betaling naar vetgehalte achtte hij mogelijk, doordat hiervoor nu een snelle en met weinig kosten gepaard gaande methode bestond ¹⁾). Ook pleitte *Mesdag* sterk voor een controle der productie van de afzonderlijke koeien, opdat de veehouder beter zijn vee leert kennen en dit volgens de erfelijkheidsleer kan selecteren op het geven van veel en vetrijke melk. Verder zegt hij: „Goed ingerichte en goed beheerde coöperatieve zuivelfabrieken kunnen (dus) een belangrijke factor zijn tot verheffing van de boerenstand in het algemeen.

De boer en vooral de boerin worden ontheven van veel werk, dat goedkoper en beter door anderen kan worden verricht. De coöperatieve zuivelbereiding kan ook in andere opzichten een middel zijn tot verbetering van de maatschappelijke positie van de boerenstand. De samenkomsten van de leden van een coöperatie op geregelde tijden, om kennis te nemen van de stand van hun gemeenschappelijk bedrijf, leidt onwillekeurig tot bespreking van andere onderdelen van het bedrijf en samenwerking, ook op ander gebied".

Overigens gaf *Mesdag* duidelijk als zijn mening te kennen dat er een nauw verband bestaat tussen het effect van de coöperatie enerzijds en de algemene ontwikkeling van de betrokkenen anderzijds. Waarschijnlijk als [036] een reactie daarop werd op een volgend congres te Breda gepleit voor uitbreiding van het lager landbouwonderwijs door bevoegde leerkrachten.

Nabeschouwing

Na een bloeiperiode in het midden der vorige eeuw trad er in de landbouw een verval in door een sterke wijziging in het bedrijfsleven (stoom als drijfkracht) waaraan men zich niet tijdig kon of wilde aanpassen. Dit leidde tot een ongekende crisis, die vele boeren tot de rand van het faillissement of daarover heen bracht. De crisis werd verscherpt doordat de boer alleen stond tegenover machten, die hij niet aan kon. Knoeierijen met zijn produkten en later ook met artikelen, die hij voor zijn bedrijf nodig had, zoals kunstmest en krachtvoeder, verergerden de toestand.

Niet het minst door het werk der *Staatscommissie voor den Landbouw* (1886-1890), die de werkelijke toestand blootlegde, werden velen overtuigd van de achterlijke en slechte toestand waarin de landbouw in die tijd verkeerde. Regering en volksvertegenwoordiging kwamen tot het inzicht dat men de boeren niet langer aan hun lot kon overlaten. Ook de landbouworganisaties hebben in die tijd aangetoond dat de omstandigheden andere maatregelen eisten. Wij noemen hier de aanstelling van zuivelconsulenten, die aanvankelijk overal in dienst der gewestelijke maatschappijen van landbouw waren. Ook de overheid wijzigde haar passieve houding. Er werden maatregelen genomen, niet van beschermende aard en niet bedoeld als dwang van bovenaf, maar men bepaalde er zich in hoofdzaak toe voorlichtend en leidinggevend - vooral op technisch gebied - op te treden. Dit was goed gezien, want daardoor kwam ook de boer zelf tot activiteit; aanvankelijk nog aarzelend, maar spoedig werd de leiding dankbaar aanvaard. Voorgegaan door vooruitziende en terzake kundige personen werden op velerlei gebied coöperaties en verenigingen van meer algemene aard opgericht; alle met het doel het belang van de boer te dienen. *Koenen* zegt hieromtrent: „Na de periode van ellende kwamen na 1895 een kentering en herstel". Hij wijst hiervoor een tweetal oorzaken aan, n.l.:

een geleidelijke omkeer in de conjunctuur, d.i. het complex van economische omstandigheden waaronder in die tijd gewerkt werd, maar vooral ook de energie van de boerenstand zelf, gesteund door een voortreffelijke wijze van overheidsbemoeiing, tot een verhoogd nuttig effect gebracht door een krachtig en gezond verenigingsleven op landbouwgebied, meer en meer op coöperatieve grondslag.

De totstandkoming van deze zelfwerkzaamheid der boeren was van grote betekenis, want zij

ⁱ Blijkbaar had hij hier het vetgehalte-onderzoek volgens Gerber op het oog (Zurich, 1892).

hebben zichzelf daardoor een plaats in het economisch [037] leven van ons land veroverd, die zij van tevoren niet hadden. Van oudsher was het voor de boer een vanzelfsprekende zaak, dat hij de produkten van zijn bedrijf voor eigen gebruik bestemde. Wat hij over had, werd aan handel of particulieren verkocht en van het daarvoor ontvangen geld financierde hij zijn huishouding en zijn bedrijf. Wij wezen er reeds op dat dit overschot voor verkoop aan anderen in het zgn. „aloude zuivelgebied" veel groter was dan in de zandstreken, waar minder overbleef voor de verkoop. Daardoor was het leven der zandboeren, die in het algemeen ook over veel kleinere bedrijven beschikten, veel soberder dan dat der boeren in de kleistreken.

Toen het ambacht na de Franse revolutie in West-Europa een heel ander karakter kreeg en er - aanvankelijk kleine - industrieën begonnen te ontstaan, ondervond ook de boer daarvan de gevolgen. In directe of indirecte zin werd hij de leverancier aan deze industrieën en de werkers daarin. De kleine omvang van zijn bedrijf en zijn geïsoleerde woonplaats en vooral, wat de melk betreft, de sterke bederfelijkheid van zijn produkt, brachten hem door deze ontwikkeling in een afhankelijke positie van andere groepen der bevolking, die in zijn produkten handelden of deze in hun industriële bedrijven verwerkten.

Voor de Nederlandse boer kwam daar de moeilijkheid bij dat in ons land sedert eeuwen handel en scheepvaart domineerden en de landbouw sinds de helft der vorige eeuw tot aan de negentiger jaren aan zichzelf werd overgelaten. Gezien het grote aantal boeren over het gehele land verspreid, hun kleine bedrijven en de geringe samenhang, welke er onderling bestond, kon het niet anders of zij moesten bij de ontwikkeling die zich in andere bedrijfstakken voerde meer en meer in een nadelige positie komen.

De maatschappijen van landbouw, die na de opheffing der landbouwcommissies de zorg voor de boerenstand op zich genomen hadden, deden wel wat zij konden om maatregelen in het belang van de landbouw te bevorderen, maar daarmee was de positie van de boer als zodanig te midden van de zich ontwikkelende handel en industrie niet met deze op een zelfde peil gebracht. Dit kon alleen tot stand komen door onderlinge samenwerking van de boeren in economische zin, waardoor zij over bedrijven en instellingen konden beschikken, die hen in staat stelden om op gelijke voet met de andere groepen der samenleving zaken te doen.

Door de coöperatie gesteund door doeltreffende maatregelen van de overheid, vnl. inzake voorlichting, onderwijs en controle, kwam de boer een stapje hoger op de maatschappelijke ladder. Hij breidde zijn belang in verticale zin uit, waardoor hij enerzijds langer zeggenschap over zijn produkt behield, anderzijds betere controle kreeg over hetgeen hem geleverd werd. Op deze wijze kreeg hij ook een groter aandeel in het bedrag dat door de consument voor zijn produkten besteed wordt.

HOOFDSTUK II

[039] De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land

In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien welke de omstandigheden waren waarin de melkveehouderij en zuivelbereiding in de laatste helft van de 19e eeuw waren komen te verkeren en met welke moeilijkheden men vooral tussen 1876 en 1895 te kampen had. Na deze periode waren het voornamelijk drie factoren die ertoe medegewerkt hebben dat er verbetering in de toestand kwam.

Ten eerste was dit de opleving der algemene economische omstandigheden in West-Europa en de grotere vraag naar zuivelproducten welke hiervan mede het gevolg was.

Ten tweede was de regering ertoe overgegaan het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting in sterke mate te bevorderen en in het algemeen maatregelen te nemen, die gunstig voor de landbouw waren. In 1898 werd een directoraat-generaal voor de landbouw ingesteld en werden er maatregelen genomen om knoeierijen bij de verhandeling der produkten en bedrijfsbenodigdheden definitief uit te roeien. Men liet de uitvoering hiervan zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf over, hetgeen mogelijk was doordat dezen zich meer en meer gingen organiseren.

Ten derde ontstond er op verschillend gebied zakelijke samenwerking der boeren in coöperatieve zin, met name op het gebied der zuivelbereiding, de aankoop en verwerking van veevoeder en kunstmest, de kredietverschaffing en de mogelijkheid tot veilig en lonend sparen.

In verband met de strekking van dit geschrift willen wij thans nagaan hoe de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding heeft plaats gehad en hoe deze zich in de onderscheiden gewesten van ons land voltrokken heeft. Drie vragen drongen zich bij het overdenken van een en ander het meest aan ons op, n.l.: hoe kwamen die eerste zuivelfabriekjes tot stand, hoe ontwikkelden zij zich en wie waren degenen die het initiatief tot de oprichting namen. Tevens willen wij trachten te verklaren waarom deze ontwikkeling in de ene streek wel en in de andere streek niet of onder een heel andere vorm tot stand kwam. Wij zullen daarbij hier en daar nog wel eens verder moeten terug grijpen of naar latere jaren moeten doorgaan dan aan de grenzen van dit geschrift algemeen gesteld zijn.

[040] Friesland

Wij komen hierbij het eerst tot deze provincie, omdat de ontwikkeling hier wel het meest sprekend is geweest en het materiaal, dat er voorhanden is, de gelegenheid geeft ons hiervan een zo goed mogelijk beeld te vormen. Wij danken dit aan de uitvoerige *Mededeelingen en Berigten van de Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* omtrent hetgeen in haar vergaderingen over de zuivelbereiding besproken werd.

Dit valt niet te verwonderen wanneer men bedenkt, dat wij in Friesland, evenals in Noord- en Zuid-Holland, het „aloude zuivelgebied“, zoals wij deze provincies in navolging van *Croesen* al eerder genoemd hebben, de specifieke veehouderijbedrijven vinden, waar de opbrengst van melk, boter en kaas van oudsher het wel en wee der boeren in sterke mate bepaalt. Een belangrijke bron hieromtrent vonden wij ook in een door *J. J. Spahr van der Hoek* in opdracht van de F.M.v.L, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan dezer maat schappij geschreven boek Q¹⁸).

In Friesland vormde de boter lange tijd het belangrijkste produkt dat uit de melk gemaakt werd. Men roomde de melk met de destijds bestaande hulpmiddelen zo goed mogelijk af en van de overblijvende ondermelk werd [041] kaas gemaakt. Aanvankelijk was dit de zgn. „kanterkaas“, later de Friese „nagelkaas“ⁱ).

Boter- zowel als kaasbereiding geschieden op de van oudsher geleerde wijze. De melk werd in platte aden in de kelder tot opromen gezet en de room er na verloop van tijd afgeschept. Als karn gebruikte men algemeen de zgn. stootkarn, een taps toelopende ton, met bredere bovrand, waarin een pols hetzij met de hand, hetzij door middel van enigerlei aandrijving op en neer bewogen werd.

De boter werd met een rol of met spanen gekneet. Wanneer de boter in de winter hard was, geschiedde dit ook wel met de hand. Er werd dan tevens kleursel toegevoegd om de bleke kleur wat op te halen. Dit kleuren geschiedde vaak zeer onregelmatig met zgn. „boterverf“. Dit werd beter toen men vloeibaar kleursel ging gebruiken.ⁱⁱ De boter werd meestal in eiken vaten verpakt.

De verkoop van de boter werd, vooral in tijden van opgaande prijzen, door vele boeren nogal gemakkelijk opgevat. De boter werd met de schipper meegegeven en men wachtte af wat ze op de markt had opgebracht. Zo kwam men tot een gemiddelde prijs, maar de kwaliteit werd niet voldoende gewaardeerd. Later begon de publieke verkoop en werden er pogingen aangewend om tot verenigingen van botermakende boeren te komen. In 1872 was er een commissie voor de openbare verkoop der boter. In deze wijze van verkoop zat een element tot verbetering van de kwaliteit en in 1876 werd geconstateerd, dat dit in aanmerkelijke mate het geval was. De verkoop van verschillende kwaliteiten „door elkaar heen“ was toen vrijwel afgelopen.

Toch verwaterde ook deze vorm van publieke verkoop weer. Omstreeks 1880 kwam er een regeling waarbij de hoogste bieder verplicht was uit elke aangeboden partij twee vaten als „eerste keur“ te nemen, maar dit had tot gevolg dat de andere vaten, met misschien boter van dezelfde kwaliteit, tegen aanmerkelijk lagere prijs van de hand gingen. Inmiddels was men in de jaren der sterk dalende prijzen aangeland en dit zal hierop ongetwijfeld invloed hebben gehad. Zowel met de boter als met het gewicht der vaten werd nogal geknoeid. Stukken boter, uit an-

i Een cilindervormige ongekleurde magere kaas met rechtstandige zijkant. Bij de nagelkaas worden kruidnagelen en enig komijnzaad door de wrongel gemengd.

ii Schrijvers moeder kleurde haar winterboter met geraspte gele peen, die in een neteldoekje boven de boter uitgeknepen werd.

dere provincies afkomstig, werden losjes in Friese vaten verpakt. Dit schijnt vooral in de Friese Wouden te zijn voorgekomen. Om aan het gewicht te komen, werden de vaten dan extra zwaar gemaakt door ze in het water of ook wel in de modder te zetten. Ook werden Friese botervaten door de Brabantse margarine-industrie opgekocht. Het behoeft derhalve niet te verwonderen dat de naam der aanvankelijk zo goed bekend staande [042] Friese boter verloren ging en het was niet alleen de handel, die aan deze knoeierijen meewerkte.

Ook met de kaas werd geknoeid. Men stopte wel overschotten, zoals randen e.d. van een vorig maaksel, maar ook andere rommel in het midden der volgende kaas. Mede hierdoor leed de naam van deze kaas ernstig schade en kreeg men gevoelige concurrentie van soortgelijke kaas uit Duitsland (Holstein) en Amerika.

Het ligt voor de hand dat deze toestand voortdurend onderwerp van gesprek was, maar aanvankelijk gebeurde er nog niet veel om hierin verbetering te brengen. In 1875 wees de toenmalige secretaris der eerste afdeling van de F.M.v.L., *Jhr. Mr. D. O. Engelen*, reeds op de vooruitgang welke de zuivelbereiding in Zweden, Denemarken en Holstein onderging. Hij wees op de toepassing van het zgn. Swartz-systeemⁱ⁾ bij de roomverzameling en de samenwerking welke door houders van melkgevend vee plaats vond om de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken. „Men noemt dit „coöperatie“, evenals in de arbeiderswereld“, zegt hij en hij wees op de voordelen van deze samenwerking, vooral voor de kleine boeren. Ook in Oostenrijk signaleerde hij deze verenigingen, die daar met premies der regering werden aangemoedigd. In Amerika (Minnesota) kwamen soortgelijke verenigingen voor het maken van kaas voor. Hij wees er verder op, dat het onderwijs in Denemarken goed werd aangepakt en dat men in Duitsland overwoog „wandel“-leraren voor de zuivelbereiding aan te stellen.

In „Mededeelingen en Berigten“ van de F.M.v.L. van 1877 is een studie opgenomen van *C. Petersen, C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, voor Nederland bewerkt door *Dr. W. D. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, die wij reeds in het eerste hoofdstuk noemden. *Cratama* heeft niet alleen dit rapport vertaald, maar hier en daar voor zijn lezers in de tekst ook aanwijzingen en vertalingen van woorden in het Fries aangebracht. Hij beschrijft zeer uitvoerig hoe men in Denemarken tot - verbeterde werkwijzen is gekomen. Deze bestonden in hoofdzaak uit het aanwijzen van bepaalde boerderijen tot zgn. leerbedrijven, waar zoons en dochters van andere boeren kwamen werken. Men leerde ze vooral nauwkeurig werken en het gebruik van thermometer en weegschaal, terwijl aantekening moest worden gehouden van hetgeen gedaan was.

[043] Gewezen wordt ook op het belang van het tot stand komen van zgn. „boter- en kaasfabrieken“. Nu eens is het een maatschappij die zulk een fabriek opzet, dan weer een ondernemende landbouwer, die zijn melkerij op grote schaal inricht en melk of room van omliggende boerderijen koopt. Soms ook verenigen zich enige kleine landbouwers met het doel hun melk voor gezamenlijke rekening te verwerkenⁱⁱ⁾. Vooral in de streken met veel kleine boeren was deze wijze van melkverwerking, die na 1880 goed doorzette, een uitkomst. De grote grondeigenaren, met soms enige honderden stuks melkvee, hadden daaraan minder behoefte, mede omdat zij de nieuwere methoden van zuivelbereiding zelf konden invoeren. *Gratama* besloot zijn studie als volgt:

-
- i Dit bestond in hoofdzaak hierin, dat men de melk direct na het melken in hoge vertind ijzeren vaten, zgn. „Swartz-vaten“, liet afkoelen en uitromen in daartoe gemetselde bakken met koelwater dat door bijvoeging van ijs onder de gewone temperatuur gebracht werd. Daardoor bleef de melk gedurende het opromen zoet en kwam op een temperatuur van $\pm 5^{\circ}$ C. Het opromen geschiedde op deze manier in 10 à 12 uren en men karnde de afgescheiden room, na ze opgewarmd te hebben tot 10 à 11 ° C., in zoete toestand (beschrijving door *D. Gäbel* in zijn rapport d.d. 1 september 1881, vertaald door *H.B. Hylkema*. (Ook de allereerste zuivelfabrieken - o.a. „Freia“ te Veenwouden - pasten aanvankelijk dit systeem toe.)
- ii In 1875 werd in Denemarken de eerste coöperatieve zuivelfabriek te *Kaslund* gesticht door acht boeren.

„Ofschoon de Friesche boter nog algemeen gezocht is, begint de Deensche boter haar toch op de Londensche markt te verdringen. De verbetering in de hoedanigheid der Deensche boter blijkt vooral het gevolg daarvan, dat men die bereiding op grote schaal drijft; met andere woorden, dat de meeste melk in boter- en kaasfabrieken verwerkt wordt".

Hij stelt de vraag of dergelijke fabrieken ook niet gunstig in Friesland op de zuivelbereiding zouden werken en vervolgt: „Als wij zien wat in Denemarken geschied is, dan kan er m.i. geen twijfel bestaan of het antwoord moet bevestigend luiden. De beste toestellen zijn voor iedere boerderij afzonderlijk te kostbaar, maar zulke inrichtingen zouden volgens den eisch des tijds ingericht kunnen worden. Veel handenarbeid zou daardoor bespaard worden".

Omtrent de toename van de Deense boterexport naar Londen geeft *Gratama* de volgende cijfers:

<u>jaren</u>	<u>mln. kg.</u>
1840- 1845	1,5
1872- 1873	10,6
<u>1873- 1874</u>	<u>11,5ⁱ⁾</u>

Ondanks de overtuiging waarmee hij sprak, bleef er in de kringen van de Friese landbouw nog veel twijfel bestaan, maar het rapport van *Petersen, Boysen* en *Fleischmann* trok toch sterk de aandacht en een jaar later (1878) benoemde de F.M.v.L. de bekende commissie, bestaande uit *P. C. Walma, H. F. Pasma* en *Jhr. Mr. C. L. van Beyma thoe Kingma* om een onderzoek in te stellen naar de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein. Men wilde zelf waarnemen wat zich daar op zuivelgebied voordeed.

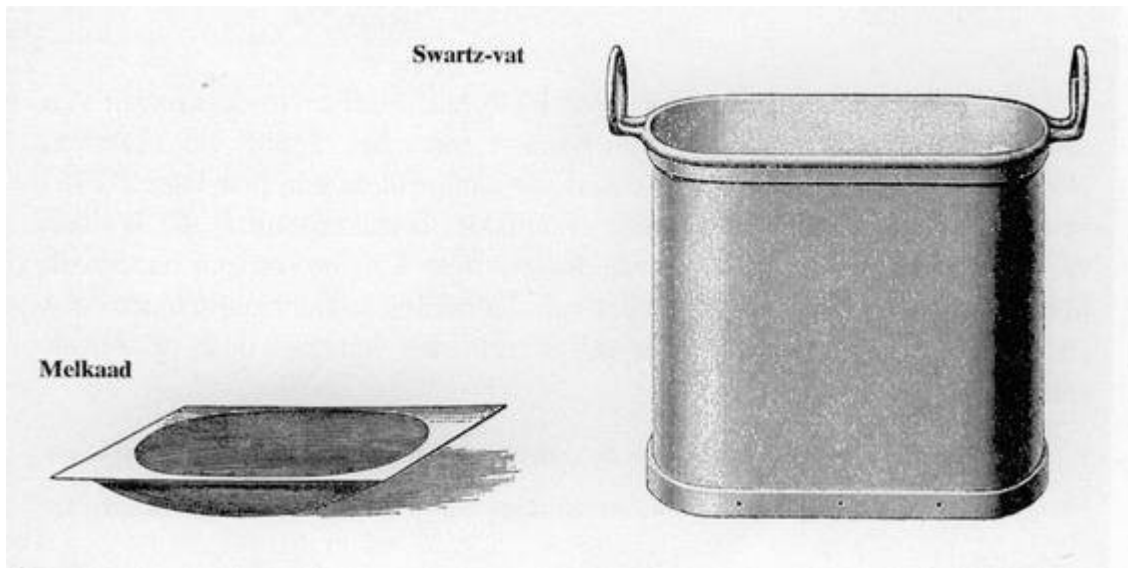
[044] De commissie bracht over haar bevindingen een uitvoerig rapport uit, dat in de „Mededeelingen en Berigten" in zijn geheel werd afgedrukt. Op grond van hetgeen zij op haar reis had waargenomen, stelde de commissie het belang der verbetering van de boterbereiding op de boerderij op de voorgrond; het verwerken der melk in fabrieken meende zij niet te kunnen aanbevelen. De F.M.v.L. heeft dan ook haar leden aanbevolen een betere bereidingswijze op de boerderij te gaan toepassen. Zij stelde hiertoe - na enige aarzeling - een zuivelleraar uit Duitsland aan, die moest nagaan welke bezwaren er aan de zuivelbereiding op de boerderij kleefden en die de boerinnen omtrent de nieuwere methode moest voorlichten.

Uit een en ander blijkt, dat de stichting van zuivelfabrieken door de boeren gezamenlijk niet haar oorsprong gevonden heeft in het Friese rapport. De commissie zegt, dat zij „boterfabrieken voor gezamenlijke rekening door samenbrenging van de melk door verschillende veehouders in afzonderlijk daartoe ingerichte gebouwen" niet aangetroffen heeft op haar reis. Zij somt enige bezwaren hiervan op en zegt verder dat het minder bezwaarlijk en zelfs winstgevend zou kunnen zijn om verkoophuizen van goede melk, room en afgeroomde melk en karnemelk in de nabijheid der grote steden op te richten. Verschillende schrijvers noemen het rapport der commissie teleurstellend. Het was dan ook weinig positief en in de F.M.v.L. bleef aarzeling bestaan over de richting waar het met de melkverwerking heen moest.

In hetzelfde jaar werd te Apeldoorn een tentoonstelling gehouden, waarheen vanwege de F.M.v.L. een commissie van drie personen werd gezonden om een onderzoek in te stellen naar de zuivelbereiding volgens het Swartz-systeem. Er bleek een met stoom gedreven boteren kaasfabriekje aanwezig te zijn van *Eduard Ahlborn* en hoewel men ook wel kritische opmerkingen had, kwam men toch tot de conclusie, dat het Swartz-systeem voordelen bevatte boven de toen nog algemeen op de Friese boerderijen

i In 1913 bedroeg de uitvoer van Deense boter naar Engeland reeds 82,5 miljoen kg.

[045] toegepaste methode van afromen en roomzuren in platte aden. Ook het feit dat men bij het Swartz-systeem stelselmatig te werk ging, trok de aandacht der commissie. Men beseftte dat aan de zgn. „molkekelder" op de Friese boerderijen heel wat mankeerde, doordat men de warmte en de koude niet voldoende kon beheersen.

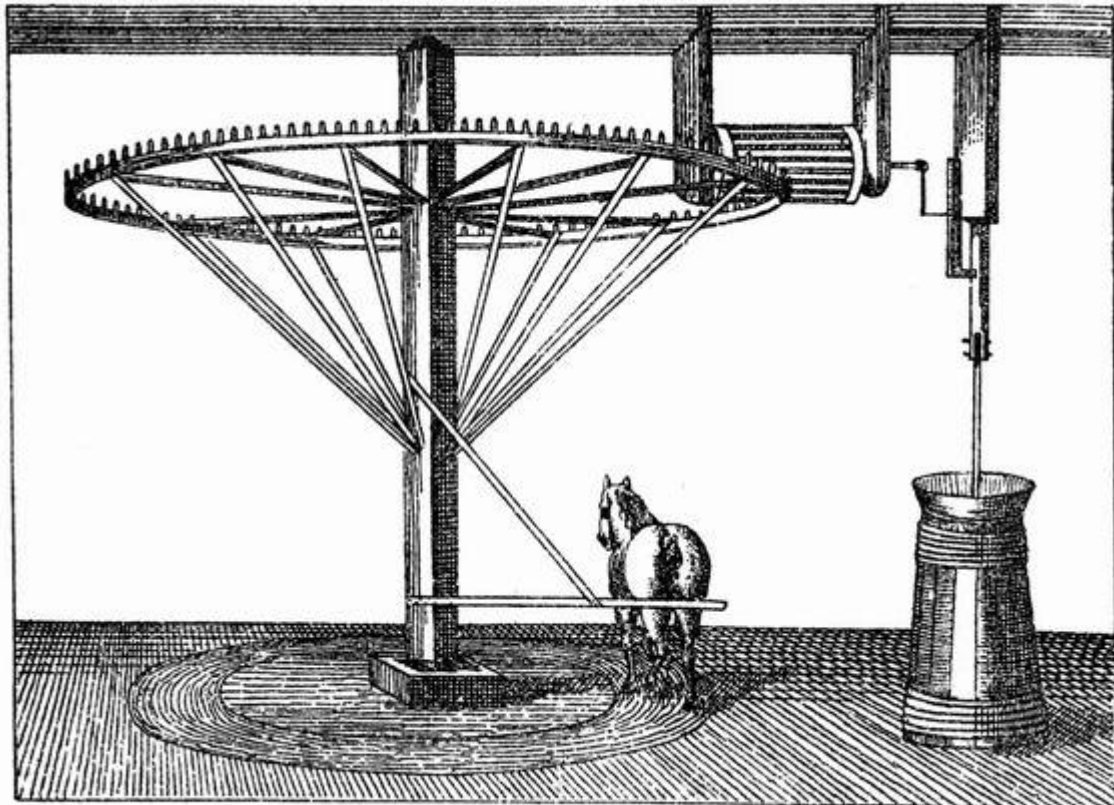
Particuliere ondernemers hebben de aanwijzingen, welke in de verschillende rapporten tot uiting kwamen, alsmede hetgeen zij zelf gezien hadden, ter harte genomen en gingen over tot het oprichten van zuivelfabrieken. In 1879 werd door *M. Bokma de Boer* te Veenwouden de zuivelfabriek „*Freia*” gesticht, terwijl in dezelfde tijd hier en daar in de steden melkinrichtingen tot stand kwamen. In 1880 werd in de *Schrans* te Leeuwarden een melkinrichting gesticht, waarin een centrifuge voor het machinaal ontromen der melk geplaatst werd. Hiermede had de continue verwerking der melk en daarmee ook de fabriekmatige zuivelbereiding voor goed haar intrede gedaan.

Het was toen echter nog niet duidelijk dat hiermee ook de *coöperatieve* verwerking der melk tot stand zou komen, hoewel op de voordelen daarvan voor en na (door *Engelen e.a.*) wel gewezen was. In een algemene vergadering van de F.M.v.L. op 27 augustus 1879 werd uitvoerig van gedachten gewisseld over de vraag wat er nu ten aanzien van de zuivelbereiding moest gebeuren. *D. van Konijnenburg*, secretaris van de F.M.v.L., hield een inleiding waarin hij tot de conclusie kwam dat voor Friesland een wandelleraar (uit Sleeswijk) moest worden aangesteld, die de nieuwe methode aan de boeren en boerinnen zou leren.

Hierover ontspon zich een uitvoerige gedachtewisseling waaruit bleek dat men hiervoor niet voelde. Men vreesde vooral dat dit op tegenstand bij de boerinnen zou stuiten. Dezen zouden zeggen: „Wy wolle dy Poep net yn'e hus ha” (Wij willen die Duitser niet in huis hebben). Een ander voorstel om Friese boerendochters naar Denemarken te sturen, kon ook geen genade vinden en zo zou men eerst maar eens aanzien hoe het met de veranderingen in het bereidingsstelsel verder zou gaan. Intussen zou ook het rapport over de Scandinavische reis in druk verschenen zijn. Over de oprichting van zuivelfabrieken werd met geen woord gesproken.

De zuivelleraar uit Flensburg, *D. Gäbel*, die in 1881 toch voor drie maanden werd aangesteld en in dat jaar omtrent zijn werk in Friesland aan de F.M.v.L. rapport uitbracht, wees op vele tekortkomingen die hij op menige boerderij bij de boterbereiding had aangetroffen. De omstandigheden waren vaak zó, dat hij niet altijd kon aanbevelen over te gaan tot het Swartz-sys-

teem, maar wel beval hij aan de melk beter te koelen en vooral nauwkeuriger te werken, een thermometer te gebruiken, de melkkelder fris te houden, vliegen te weren, beter zout en goed kleursel te gebruiken en de boter in beuken in plaats van eiken vaten te verpakken. Voorts beval hij aan [046] systematisch deel te nemen aan tentoonstellingen en de jonge zuivelbereiders theoretisch en praktisch onderwijs in het zuivelvak te laten geven. Hij adviseerde voor dit alles een blijvende instantie in het leven te roepen, die zich permanent met deze zaken kon bemoeien. Ook werd door hem aanbevolen een boterverkoopvereniging op te richten. In een vergadering van de F.M.v.L. had *Gäbel* in 1880 al aanbevolen om tot de oprichting van een vereniging van boterhandelaren en landbouwers te komen, die deze zaken ter hand zou kunnen nemen. Ook beval hij aan om een school voor boterbereiding op te richten.

Een der eerste vormen van mechanisatie van het karnen (Leerboek der Zuivelbereiding)

Over de bouw en de inrichting der kelders op de boerderijen en de resultaten die met de verschillende wijzen van koelen der melk werden verkregen, heerste nogal verschil van mening. Een en ander werd breedvoerig in de vergaderingen van de F.M.v.L. besproken aan de hand van verslagen, welke daaromtrent door enkele boeren werden uitgebracht. Vooral *K.N. Kuiperus*, een bekend veefokker te Marssum, deed in dit verband uitvoerige proeven op zijn boerderij. In de daarop volgende jaren (1881/83) werd veel gesproken over de verbetering van de veestapel en het stichten van landbouwscholen, maar de zuivelbereiding kwam minder sterk naar voren.

Omtrent de ervaringen, opgedaan op de in 1884 te Amsterdam gehouden internationale landbouwtentoonstelling, werden in dat jaar verschillende [047] rapporten uitgebracht. *H. Pasma Jzn.* was mede-keurmeester voor de boter en zijn rapport hieromtrent is niet vleiend voor de Friese boter. Ze is te ongelijk van kleur, sommige vaten zijn niet voldoende afgewerkt en bevatten vaak te slappe boter. Hij ried nauwkeuriger werkwijzen en vooral het gebruik van een boterkneder aan. „De boerinnen hebben wel geleerd met de thermometer te werken”, aldus *Pasma*, „maar het ontbreekt haar nog aan een vaste maatstaf”.

Eenzelfde bezwaar tegen de ongelijke kleur der Friese boter vinden wij vermeld in een schrijven van *D. Buisman* te Grouw, die zijn ervaring weergeeft naar aanleiding van gesprekken die hij gevoerd heeft met Londense importeurs. „Deze moeilijkheid doet zich vooral voor bij de winterboter”, zegt *Buisman*. „Wanneer men tien vaten naast elkaar zet, treft men het goed wanneer hiervan drie gelijk van kleur zijn. Maar inspecteert men de inhoud der vaten, dan kan het best zijn, dat men tot vijf à zes verschillende kleuren komt. Dit ervaart men niet met de Deensche en de Fransche boter, die allemaal gelijk van kleur is, omdat de boter daar fabriekmatig bij grote partijen gemaakt wordt”.

In een rapport omtrent de Friese kaas op de tentoonstelling te Amsterdam, uitgebracht door *G. van Asperen* te Warga, wordt over dit produkt al evenmin vleiend gesproken. Hij zegt dat de zgn. Friese kanterkaas, die voorheen veel naar Schotland geëxporteerd werd, het geheel heeft moeten afleggen tegen de Amerikaanse kaas, die vetter en van meer egale kwaliteit is. Men is nu in Friesland overgegaan op de zgn. nagelkaas, die veel beter is dan de kanterkaas, „maar”, aldus *Van Asperen*, „we zijn nog lang niet waar we zijn moeten. Er is nog te veel verschil in vorm en gewicht en het kruiden der kaas geschiedt niet zorgvuldig genoeg”.

Men was dus in ongeveer vijf jaar nog niet veel opgeschoten. De resultaten der melkverwerking op de boerderijen waren nog steeds teleurstellend. Er werd veel over gepraat, maar men krijgt niet de indruk dat er niettegenstaande rapporten, tentoonstellingen en voorlichting omtrent betere bereidingswijzen, flink aangepakt werd om tot betere resultaten te komen. *Gäbel* was tweemaal in Friesland en bezocht een 25-tal boerderijen, maar tot een algemene invoering der Deens-Zweedse bereidingsmethoden kwam het niet. De adviezen van *Gäbel* noemden wij reeds, maar daarvan moet men zich op duizenden boerderijen in enkele jaren tijds ook niet teveel voorstellen.

Een pionier om tot een andere wijze van melkverwerking te komen was *J.K. van der Wal* te Witmarsum. Hij was met de zelfbereiding opgehouden en leverde zijn melk aan een fabriek te Bolsward. Toen deze de melkprijs verlaagde, trachtte *Van der Wal* met anderen voor gemeenschappelijke rekening een fabriek op te richten. Dit lukte echter niet en toen ging hij zelf met een centrifuge en een karnmolen werken. In hetzelfde jaar (1885) hield hij in de algemene vergadering van de F.M.v.L. een inleiding over de [048] vraag of het geen tijd was dat de landbouwers zich gingen verenigen om de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken.

Er heerste over dit onderwerp een lauwe stemming en een predikant waarschuwde zelfs tegen deze samenwerking, omdat de boeren zich dan niet meer behoefden in te spannen om tot verbetering te komen. Intussen kwamen er ook bezwaren tegen verwerking der melk door particuliere fabrikanten naar voren, maar er werden ook moeilijkheden gevreesd met de oprichting van fabrieken door de boeren zelf. De grote vraag was, waar het geld vandaan moest komen en men stelde zich dan ook een bescheiden begin voor, vandaar dat men veelal sprak van „zuivelhuizen” en „zuivelinrichtingen”. *Van der Wal* begrootte de kosten op f 6.000,-.

De financiële bezwaren waren te begrijpen, wanneer men bedenkt dat er in Friesland veel huurboeren zijn die nogal eens van boerderij verwisselen en dan is het bezwaarlijk zijn geld te steken in een bedrijf dat aan zijn plaats gebonden is. Het landbouwkrediet was nog niet geregeld en lang, niet alle landheren waren bereid aan de totstandkoming van „boeren”fabrieken mede te werken. Er waren er zelfs die in het pachtcontract verboden dat de boer zijn melk aan een zuivelfabriek zou leveren.

Een andere pionier op het gebied der fabriekmatige melkverwerking was *J. J. Swart*, die bij zijn boerderij te Klooster-Anjum een inrichting voor machinale verwerking der melk stichtte.

Hij verwerkte hier, behalve de melk van zijn eigen boerderij, ook die van een tweetal burens.

Het was een begin van fabriekmatige verwerking der melk en *Swart*, die in Denemarken was geweest, schreef in „Mededeelingen en Berigten" van de F.M.v.L.: „het enige geschikte stelsel is het coöperatieve, door de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken, doch het zal voorlopig nog moeilijk zijn hiertoe alle veehouders, in een kleine kring woonachtig, te bewegen". Evenals de commissie die naar Denemarken was geweest, meende hij dat op de melk uit een grote kring teveel transportkosten zouden komen en dat de melk dan door het vervoer teveel zou lijden.

Swart en zijn vrouw werden de verwerkers der melk van drie boerderijen, maar tot een coöperatie is dit bedrijf niet gekomen. Toch heeft er tot in lengte van jaren van de zijde der boeren in de omgeving van Berlikum een gehechtheid aan het bedrijf van *Swart* bestaan en het kon dan ook tot een flinke zuivelfabriek uitgroeien. Hij was eigenlijk de boer-fabrikant, die ook de melk voor andere boeren verwerkte. Hij ging daarbij openhartig te werk en deelde ook gaarne anderen van zijn ervaringen mede. Ook in andere delen van het land ontmoeten wij *Swart* bij het geven van voorlichting omtrent de fabriekmatige melkverwerking. Hij wees er in verband met de vele klachten over de willekeur der boterhandelaren bij de verkoop der boerenboter ook op, dat, indien men maar goede boter maakte, de handel wel bereid was daarvoor eerste keur, d.w.z. de hoogste prijs, te betalen. [049] Ook deze hoogste prijs was echter nog te laag om de melkveehouderij in die tijd lonend te maken. Men zat midden in de landbouwcrisis van de jaren '80, waarbij vooral ook veel te hoge pachten en grondprijzen een rol speelden. De boeren hadden echter ook de hand in eigen boezem te steken en er voor te zorgen, dat hun methoden van werken bij de zuivelbereiding verbeterd werden.

Op de boerderijen wilde het met deze verbetering niet vlotten. Enkele boeren gingen wel tot de aanbevolen methode van Swartz over, maar ook dit gaf niet altijd - mede door bijkomstige omstandigheden - de gewenste verbetering en bovendien bleef men op de meeste boerderijen nog de oude werkwijze volgen. Er tekenden zich in die tijd twee lijnen in de Friese zuivelbereiding af, nl. die der F.M.v.L., die de verbetering der werkmethode op de boerderijen bevorderde en die der particuliere ondernemers, die de richting der fabriekmatige melkverwerking insloegen.

Hoe langer hoe meer boeren, waarschijnlijk door teleurstelling in eigen bedrijf daartoe gedreven, gingen er toe over hun melk aan de particuliere zuivelfabrieken te leveren. In 1882 was de *Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken* te Harlingen tot stand gekomen, met in de loop der jaren een vijftal fabrieken, o.a. die te Bolsward en IJsbrechtum. In 1885 waren er in Friesland ongeveer tien zuivelfabrieken, die door particulieren werden gedreven. Boeren die eenmaal opgehouden waren boter en kaas op de boerderij te maken, gingen er niet licht toe over hiermede weer te beginnen. De boerin was dan van veel rompslomp af, het zuivelgereedschap was vaak versleten en de vervanging daarvan door meer moderne werktuigen was duur. Men ging niet meer over tot de toepassing van nieuwe methoden.

Maar de nieuwe toestand waarin de boeren kwamen te verkeren, was ook niet bevredigend. Immers, de meeste boeren die hun zuivelgereedschap aan de kant zetten, waren gedwongen hun melk aan de fabrieken te verkopen en hoewel uit verschillende uitingen wel blijkt, dat er vaak tussen boer en fabrikant een goede verstandhouding bestond, kwamen ook gevallen voor, waarbij de boer allerminst tevreden was over de behandeling, die hij van de zijde van de fabrikant ondervond.

Melk is een slecht houdbaar produkt. Het moet zo vers mogelijk vervoerd en verwerkt worden, wil het de hoogste waarde behouden. Dit enkele, maar zeer belangrijke feit leidde ertoe dat de boer in zijn verhouding tot de fabrikant de zwakste partij was, vooral wanneer er meer aanbod van melk was dan verwerkingsmogelijkheid. Dit was in die eerste tijd der fabriekmatige verwerking van de melk zeker hier en daar het geval, vooral in de tijden van het jaar dat de melkgift der koeien groot is.

Dit was ongetwijfeld ook de oorzaak, dat er in de boezem van de F.M.v.L. nog twijfel bleef bestaan omtrent de vraag of deze ontwikkelingswijze wel de juiste was. Er waren zowel voor- als tegenstanders van de fabriekmatige [050] zuivelbereiding. Zelfs *Van Konijnenburg*, die eerder de totstandkoming van fabrieken in de zgn. bouwhoek en de zandstreken verdedigd had, twijfelde eraan of het wel juist zou zijn, dat overal zuivelfabrieken zouden komen. Het terugontvangen van voldoende karnemelk en wei voor de veefokkerij speelde daarbij een rol. Wij wezen er reeds op dat men in de in 1885 gehouden vergadering van de F.M.v.L. - naar aanleiding van de inleiding van *Van der Wal* - niet tot een positieve conclusie kwam omtrent de al of niet wenselijkheid der fabriekmatige verwerking der melk en men hield dan ook nog vast aan de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij. In hetzelfde jaar besloot de F.M.v.L. het zuivelonderricht op de boerderij te gaan bevorderen.

Intussen ging onder de boeren het gesprek over de wijze waarop men de melk moest verwerken verder en zo kwam het ook dat een groep boeren te Warga, die ontevreden was over de melklevering aan de *Leeuwarder Melkinrichting* (Schrans), ging overleggen om tot een betere vorm van melkverwerking te komen. Er werd onder leiding van *Hendrik Johannes Kooistra* een commissie gevormd die moest nagaan hoe men tot de stichting van een voor gezamenlijke rekening werkende zuivelfabriek kon komen en die gegevens verzamelde voor de bouw. Men moest echter ook geld hebben - de meeste Warga'ster boeren waren pachters, die vooral in die tijd niet kapitaalkrachtig waren - maar hierbij werd belangrijke steun verkregen van een zestal grondeigenaren, een tweetal predikanten en een kerkvoogdij, die door het nemen van obligaties de stichting van een zuivelfabriek mogelijk maakten. De Warga'ster zuivelcoöperatie werd op 20 juni 1886 opgericht door 23 boeren, die tezamen 715 melkkoeien hielden. De fabriek kostte f 35.000,-.

Hoewel iedereen zo maar niet gewonnen was voor de nieuwe werkwijze vond het voorbeeld van Warga toch spoedig navolgers, ook in andere delen van het land. Lang niet elke boer was echter bereid om de aansprakelijkheid, welke aan het lidmaatschap van een coöperatieve zuivelfabriek vastzat, te aanvaarden, al wilde men dan wel zijn melk fabriekmatig laten verwerken, omdat men toch wel inzag, dat dit beter was dan de zuivelbereiding op de boerderij. Hierdoor kwamen ook heel wat zuivelfabrieken op particuliere grondslag tot stand.

Zo waren er in 1890 reeds 45 zuivelfabrieken in Friesland, waarvan 16 coöperatief. *Dr. T. van der Zee Q¹⁹⁾* vermeldt dat er in 1891 in Friesland 20 coöperatieve zuivelfabrieken waren. Dit waren kleine fabriekjes, waarvan de meeste zich in de zgn. bouwhoek in het noorden van de provincie bevonden. In het melkrijke midden bevonden zich de meeste particuliere bedrijven, terwijl er op de zandgrond in het zuidoosten nog maar weinig fabrieken voorkwamen.

Zoals reeds opgemerkt, kwamen er in die tijd minder particuliere zuivelfabrieken tot stand dan waaraan de boeren behoefte hadden. Als oorzaak daarvan wordt wel aangegeven, dat de fabrikant er niet voldoende zeker van [051] was, dat hij een volgend jaar weer over voldoende melk zou kunnen beschikken. Toen de coöperaties zo snel in opkomst waren, kan dit inderdaad wel een oorzaak zijn geweest dat het particuliere initiatief niet zo sterk meer doorzette.

Hendrik Johannes Kooistra

Die een voorbeeld gaf door als eerste lid van een coöperatieve zuivelfabriek bij eventuele liquidatie onbeperkte aansprakelijkheid te aanvaarden (Erf en Wereld)

Ook technisch bestond er bij de oprichting der eerste zuivelfabriekjes nogal enige aarzeling. Zo gingen niet alle fabrieken direct over tot centrifugale ontroming der melk en werkte men aanvankelijk volgens het Swartz-systeem, dat ook veel later nog, met het oog op de kaasbereiding en in gewijzigde vorm, werd toegepast. Ook bij de boterbereiding vond men overgangsvormen. Er waren in Friesland enkele particuliere fabrieken, die onafgewerkte boter van de boeren kochten.

Dit was het zgn. Normandische systeem, waarbij de boter min of meer in korrelvorm werd ontvangen en in de fabriek werd afgewerkt. Eén daarvan was de fabriek „La Normandie" van *Johs. Halbertsma* te Sneek, welke in 1888 werd opgericht. Feitelijk vormden deze fabrieken een compromis met de boerinnen, die de boterbereiding nog niet wilden opgeven, maar toch wel van een gedeelte van de arbeid daaraan verbonden, af wilden zijn. Ook enkele fabriekjes in Friesland en andere noordelijke provincies leverden in de eerste jaren na de oprichting hun onafgewerkte boter aan deze fabrieken.

De opvatting dat de exploitatie van een zuivelfabriek het best door de boeren zelf kon geschieden, won meer en meer veld, maar een vraag daaromtrent door de F.M.v.L. aan de afdelingen gesteld, leverde geen duidelijk [052] resultaat op. De F.M.v.L. nam inzake de beide bedrijfstvormen dan ook een strikt neutraal standpunt in en bleef de verbetering van de zuivelbereiding op de boerderij op de voorgrond stellen. Zij richtte daartoe in 1889 een vereniging voor zuivelvakonderwijs op, die te Bolsward een school stichtte, waar zoons en dochters van boeren een driemaandelijke cursus in praktisch en theoretisch zuivelonderwijs konden volgen ⁱ). In hetzelfde jaar werd *Dr. K.H.M. van der Zande* als zuivelconsulent aangesteld.

In de negentiger jaren begon het verschil tussen coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken in Friesland meer en meer naar voren te komen, maar de F.M.v.L. handhaafde haar neutrale standpunt. In „Mededeelingen en Berigten" van 1892 komt een nogal theoretische beschou-

i Deze school is geen succes geworden. De gedachten gingen daartoe al te veel in de richting der fabriekmatige verwerking van de melk en menige boerenzoon, die de cursus had gevolgd, ging zich verder bekwamen om directeur van een zuivelfabriek te worden. Hiertoe was het onderwijs echter niet geschikt, met het gevolg dat de school na ruim 10 jaar opgeheven werd.

wing voor onder de titel „*Speculatieve of coöperatieve zuivelfabrieken?*”

De schrijver onderscheidt drie verschillende bedrijfsvormen, n.l.:

fabrieken, opgericht door een of meer ondernemers, die melk van de veehouders kopen en deze voor eigen rekening en risico verwerken;

een of meer veehouders richten gezamenlijk een fabriek op en zoeken een pachter, die de melk voor eigen rekening verwerkt en deze koopt volgens een bepaald contract, waarvan de voorwaarden door de boeren zijn vastgesteld;

coöperatieve fabrieken, waarvan de boeren het volle risico dragen van melkprijs en exploitatie.

Het voordeel der coöperatieve fabrieken is volgens de schrijver dat de boeren de fabriek op den duur in eigendom krijgen. Het voordeel van de koopfabriek is dat hier de ondernemer zelf de belanghebbende is, die er dus zal uithalen wat mogelijk is, terwijl dit bij de coöperatieve fabriek de vraag is, omdat de directeur geen eigen belang heeft. Om de bezwaren van toezicht e.d. op het personeel te ontgaan, kan het zgn. pachten in overweging worden genomen, daar dit dan voor rekening van de pachter komt, terwijl de boeren toch een melkprijs kunnen ontvangen, die gebaseerd is op de opbrengst van de uit de melk gemaakte produkten. De schrijver komt tot de conclusie dat alle drie bedrijfsvormen reden van bestaan hebben.

Een heel andere geest ademt een in de *Leeuwarder Courant* van 27 maart 1893 verschenen artikel van een kantonrechter, die erop wijst dat veel zuivelfabrieken als coöperatief worden beschouwd, maar dit helemaal niet zijn, omdat ze door boterhandelaren worden gedreven. Hij wijst hierop [053] in verband met de voorgestelde bedrijfsbelasting, welke het landbouwbedrijf vrijstelt. Dan moeten volgens hem ook de werkelijk coöperatieve fabrieken vrij zijn, omdat de boeren hierin hun gezamenlijk bedrijf uitoefenen. Hoe eer de boeren zelf de zuivelfabrieken in handen nemen hoe beter, omdat deze niet door melkkoopers, boterkopers e.d. gedreven moeten worden (Q²⁰).

De coöperatie begon meer en meer aandacht te trekken. Er verschenen vrijwel regelmatig artikelen over in vak- en dagbladen. In 1895 begon men de grote betekenis van deze bedrijfsvorm goed te begrijpen en werd de ideële inslag ervan meer en meer als propagandamiddel gehanteerd.

Toch bleef ook het aantal particuliere zuivelfabrieken nog toenemen, hoewel de coöperatie deze spoedig in aantal overtrof. *Spahr van der Hoek* geeft omtrent de groei der beide bedrijfsvormen in het laatst der vorige eeuw de volgende cijfers:

jaar	zuivelfabrieken	part.	coöp.
1886	8	7	1
1890	45	29	16
1894	72	38	34
1898	112 ⁱ⁾	46	66

Hieruit blijkt dat vooral na het beter worden der conjunctuur (1896) het aantal coöperatieve zuivelfabrieken in sterke mate toenam en men kan zich afvragen of het oprichten van deze coöperaties toen wel altijd goed overwogen heeft plaats gevonden. *A. Schiere*ⁱⁱ⁾ schreef ons hierover dat het in verschillende dorpen een soort wedstrijd werd om een „eigen fabriek” te hebben en dat deze dorpsfabriekjes vaak elkaars grootste concurrenten waren.

Dit vond bevestiging in een tweetal artikelen over *zuivelfabrieken in Friesland* van een onbekende schrijver (J.H.) in het *Nederlandsch LandbouwWeekblad (N.L.W.)* in 1900, waarin deze

i Onder deze bedrijven bevond zich nog een twintigtal handkrachtfabriekjes, waarvan enkele door een paardenmolen gedreven werden.

ii Oud-directeur der C.Z. te Akmarijp (†).

zegt dat in deze provincie soms fabrieken worden opgericht uit *pikanterie*ⁱ). Heeft het ene dorp een fabriek, dan moet ook het andere er een hebben. Dit geeft verspilling van geld en mogelijkheid van een minder krachtig beheer. Inderdaad waren er in die tijd in Friesland veel dorpen, waar men van ver de schoorsteenpijp van een zuivelfabriek bovenuit zag komen. De schrijver in het N.L.W. wees er verder op dat het met de ledenwerving niet zo gemakkelijk gaat, vooral daar waar veel huurboeren zijn.

[054] Dezen werden liever leverancier zonder lid te worden en de concurrentie tussen coöperatieve en particuliere fabrieken verscherpt zich daardoor. Laatstgenoemde zijn vaak afgeschreven en hebben behoorlijke reserves, waardoor zij het de eerste jaren tegen de jonge coöperaties wel kunnen volhouden. Een en ander verklaart het op peil blijven en zelfs nog toeneemen van het aantal particuliere fabrieken, niettegenstaande de sterke groei van het aantal coöperaties.

Dit laatste was ook wel eens het gevolg van ontevredenheid onder de leveranciers van particuliere fabrieken over de wijze waarop zij behandeld werden. Zo waren er in 1897 ernstige bezwaren tegen de wijze van uitbetaling der melk door de fabriek van gecondenseerde melk „Hollandia” te Bolsward. Deze contracteerde met de boeren tegen een prijs die f 1,25 per 200 liter boven die van de gemiddelde prijs van vijf omliggende coöperaties lag. Over de toepassing van dit contract, waarbij zelfs de grootte der gebruikte 40 liter-melkbussen in het geding kwam, ontstond een ernstig meningsverschil met de leveranciers, waarvan *Y. van der Werf* te Nijland de woordvoerder was en die zijn collega's aanried om liever naar de coöperatie te gaan Q²¹).

In een tiental jaren was de zuivelbereiding volledig van de boerderij naar de zuivelfabriek overgegaan. Dit had een aanmerkelijke verbetering van het produkt, maar ook een betere organisatie van de verkoop ten gevolge. Een en ander verbeterde de positie van de Friese boter omstreeks de eeuwwisseling in sterke mate, hetgeen *Spahr van der Hoek* illustreert met een prijsvergelijking der Deense en Friese boter op de Londense markt in:

jaar	Deense boter (per cwt)	Friese boter (per cwt)
1895	128 sh.	101 sh.
1900	128 sh.	114 sh.
1905	126 sh.	122 sh.
1911	140 sh.	140 sh.

Op welke wijze de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie in Friesland heeft plaats gehad, bespreken wij in het volgende hoofdstuk.

i Bedoeld zal zijn „naijver”.

Groningen

Volgens Dr. G. Minderhoud Q²²⁾ was de zuivelbereiding in Groningen omstreeks 1870 nog van weinig betekenis. Er waren toen ook wel weidestrecken waar veel vee werd gehouden, maar dit had vetweiderij tot doel. Voor de aanvulling van de eigen veestapel werd wel vee gefokt, maar het melkvee ging op 3- of 4-jarige leeftijd van de hand. Ook in de akkerbouwstrekken - met uitzondering van de Dollardpolders - werd vrij veel vee [055] gehouden, maar dit was alleen een middel ter verkrijging van stalmest om de vruchtbaarheid van de grond op peil te houden.

Aan de zuivelbereiding werd onvoldoende zorg besteed, waardoor de boter een te lage prijs opdracht. Dit bracht het *Genootschap voor Nijverheid (G.v.N.)* ertoe in 1871 aan zijn afdelingen de vraag voor te leggen of het mogelijk en wenselijk was kaasfabrieken op te richten. Er waren slechts twee afdelingen, die op deze vraag antwoordden en dan nog in weinig concrete zin, omdat men niet voldoende op de hoogte was. Toch gaat de afdeling *Leens* wel op de vraag in en komt tot de volgende conclusie: „Wijl in deze provincie uit de melk niet die winsten worden getrokken die het opleveren moest en daardoor bij vergelijking een lagere waarde vertegenwoordigt, zouden kaasfabrieken hier wel op haar plaats wezen, maar achten wij het hoogst moeilijk in den tegenwoordigen toestand en met de hedendaagsche communicatiemiddelen deze met succes te doen bestaan; hoewel naar onze overtuiging deze nieuwe tak van industrie voordeelig op het landbouwbedrijf zoude werken". Voorts wordt in het antwoord van deze afdeling gesteld dat de melk in de provincie Groningen 20 % minder opbrengt dan in Friesland, waar een groter deel tot boter verwerkt wordt en dit produkt van veel betere kwaliteit is.

Het een zowel als het ander wijst er op dat men behoefte aan voorlichting op dit gebied had. Deze werd getracht te verkrijgen door plaatsing van een advertentie in een drietal bladen, waarin iemand gevraagd wordt, die genegen is in de provincie Groningen een kaasfabriek op te richten en die daartoe ondersteuning verlangt tot het doen van een onderzoek omtrent de inrichtingen daarvan, hetzij in het binnenland, hetzij in het buitenlandⁱ⁾.

Het resultaat was nihil; er kwam wel een tweetal aanbiedingen, maar deze waren onbruikbaar. Het gevolg was dat deze aangelegenheid bleef rusten, totdat de graanprijzen zodanig gingen dalen dat veelteelt en zuivelbereiding meer en meer op de voorgrond kwamen.

In 1879 besprak *J. Rinkes-Borger* de toestand van de veehouderij en de zuivelbereiding in *de Almanak van den Landbouw* en wees er op dat vooral de boterbereiding diende te worden verbeterd en van de boerderijen naar daartoe ingerichte fabrieken werd overgebracht. Mede naar aanleiding hiervan werd deze aangelegenheid in het G.v.N. besproken en een vraagpunt aan de orde gesteld, luidende:

Wat zijn de oorzaken van de tegenwoordige lage prijzen van boter en kaas?

Is verbetering daarin te verwachten?

Is het niet raadzaam zich in deze provincie meer toe te leggen op de vervaardiging van eerste kwaliteit boter, wellicht ook van kaas?"

Door een commissie, bestaande uit *Van der Hoop van Slochteren*, [056] *H. W. Wierda* en *Jb. Boeke*, werd hierover rapport uitgebracht. Met betrekking tot de eerste vraag werden als de oorzaken van de daling der prijzen van de boter en kaas aangegeven:

de grote vermeerdering van de invoer uit Amerika. Van 1 januari tot 14 juni 1878 werden in Liverpool 90.000 vaten Amerikaanse boter ingevoerd. In dezelfde periode van 1879 waren dit

i Opgemerkt zij hierbij dat een soortgelijke poging te zelfder tijd in Noord- en ZuidHolland gedaan werd met fabriekmatige bereiding van Derby-kaas (Schr.).

er 156.000;

door de stilstand der fabrieken in Engeland gebruiken de arbeiders minder boter;

3. de concurrentie der kunstboterfabrieken.

Verder werden de vragen in algemene zin beantwoord, waartoe wij naar het daaromtrent in het eerste hoofdstuk reeds vermelde verwijzen.

Ten aanzien van de derde vraag wees de commissie erop, dat op zeer vele plaatsen de teelt van granen en handelsgewassen schromelijk overdreven wordt, zodat zij leidt tot uitputting van de grond en verarming van de landbouwer, terwijl daar waar de zuivelbereiding een aanzienlijke plaats inneemt, deze niet op de voordeligste wijze gedreven wordt. De behandeling van het groenland laat, volgens de commissie, in Groningen veel te wensen over.

Op een boerderij, welke zuivelbereiding ten doel heeft, moet het beste land groen gemaakt en ingezaaid worden met verschillende soorten gras- en klaverzaden. De zuivelbereiding moet op zo'n boerderij het voorwerp van zorg en eerezucht van het ganse huisgezin zijn. Bepaaldelijk, zegt de commissie, laat de opvoeding der vrouwelijke leden van het gezin veel te wensen over en staat achter bij andere landen, waar de boerendochters scholen voor zuivelbereiding bezoeken.

Zij wijst hierbij op de voordelen van de „Swartze" wijze van boterbereiding, waardoor ook zonder gebruik van ijs op een groot bedrijf de wisselvalligheden der uitkomsten verminderd worden. Bij onmiddellijke consumptie der boter acht de commissie het karnen van boter uit zoete room, afgescheiden door middel van een centrifuge, het eenvoudigste. Zij beschouwt het als een vereiste dat van de melk en de daaruit gewonnen boter en alles wat daarop betrekking heeft nauwkeurig boek gehouden wordt, terwijl een gezonde toestand van de botermarkt, waar prima boter de hoogste prijs behaalt, onmisbaar is.

Tenslotte werd voorgesteld dat het hoofdbestuur aan de afdelingen de volgende vragen zal voorleggen:

op welke wijze kan het best de boekhouding van een boerderij voor zuivelbereiding worden ingericht;

een handleiding te geven om bouwland in grasland te veranderen, met inachtneming van de verschillende grondsoorten in de provincie;

plan, tekening en begroting van een boerenplaats voor 20 melkkoeien, ingericht voor zuivelbereiding.

[057] Het valt op dat de commissie met geen woord spreekt over fabriekmatige zuivelbereiding, hoewel dit onderwerp in die tijd elders wel in bespreking was. Zo wees *Jb. Boeke* er op dat er in het buitenland, met name in Amerika, toen reeds vele boter- en kaasfabrieken bestonden.

Het rapport, benevens de aan het slot gestelde vragen, werden aan de afdelingen toegezonden en uit de ingekomen antwoorden achten wij het volgende vermeldenswaard.

In de afdeling *Appingedam* klaagde men erover dat de handelaren de boter verknoeien en vervalsen. Men opperde de gedachte om een maatschappij te vormen, die zelf haar boter op de Londense markt zou brengen. In de afdeling *Beerta* werd de gedachte aan de stichting van een vereniging geuit, die fabrieken voor de boter- en kaasbereiding in sommige delen der provincie zou oprichten.

Ook in de afdeling *Duurswold* kwam deze gedachte naar voren, maar hier stond meer de industriële verwerking der melk op de voorgrond dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen.

Men wilde echter wel een plan voor een boter- en kaasfabriek. De *Noorder Afdeling* trad meer in algemene beschouwingen en ging in de richting van de verbetering van het produkt op de boerderij. Zij wilde de boter echter wel voor gemeenschappelijke rekening en onder een Gronings merk verkopen en gaf met een voorbeeld aan, hoe men in Finland de zuivelbereiding verbeterd had door het oprichten van scholen en het aanstellen van leraren.

Uit alles bleek dat men nog op twee (of meer) gedachten hinkte omtrent de aan te brengen verbeteringen. De gedachte aan het gezamenlijk doen was nog zeer zwak. In de beschouwingen van de afdelingen kwam wel naar voren dat men - ook in Groningen - niet alles op de kaart van de akkerbouw moest zetten en dat men tot wisselbouw en stalmest moest komen, waarvoor ook grasland (kunstweide) en melkveehouderij nodig zijn. Het kwam er op aan dat deze laatste meer produktief werd gemaakt dan deze de laatste jaren geweest was.

In 1884/85 kwam de zuivel opnieuw aan de orde. Concreet wordt nu de vraag gesteld: „Hebben fabrieken voor de bereiding van zuivelprodukten in deze provincie een toekomst? Zo ja, kan het Genootschap iets doen om het oprichten daarvan te bevorderen?”

De afdeling *Appingedam* trok omtrent dit vraagstuk heftig van leer. De toestand op de boerderijen schildert zij als volgt: „Onze melkkoeien worden 's morgens vóór 4 uur in de haast en meestal op een slechte, dikwijls ruwe wijze uitgemolken of half uitgemolken door onze boerenjongens en 's middags weer door ander personeel. De aldus verkregen melk wordt soms lange tijd opgegaard om verwerkt te worden.

Het verwerken van de melk geschiedt zonder de nodige kennis en zonder de nodige gereedschappen, met behulp van een paard, dat de boer nauwelijks de tijd gunt om zijn taak behoorlijk te volbrengen. 40 kg van de aldus na oneindig veel geharrewar [058] verkregen boter brengt aan de Groninger Waag f 30,- op om daarna met nog gemene Westfaalse boter vermengd te worden". De verslagschrijver concludeert hieruit dat de boterbereiding in de provincie Groningen een ellendige tak van het boerenbedrijf is. Deze afdeling wees ook op het boekje „Boter- en kaasfabrieken" van *Rinkes-Borger*, dat de fabriekmatige zuivelbereiding sterk aanbeveelt.

Men vraagt zich echter af of het stichten van zuivelfabrieken voor Groningen wel zin heeft, gezien het aantal melkkoeien dat in een bepaalde streek gehouden wordt. Zou men daartoe toch overgaan, dan verdient volgens de eerder genoemde commissie (*Van der Hoop van Slochteren c.s.*) een eenvoudige inrichting, waar alleen boter gemaakt wordt, de voorkeur. Men geeft dan een beschrijving hoe dit tot stand zou zijn te brengen en meent dat een dergelijke inrichting in vele boerenwoningen wel aan te brengen is en besomt daarvoor een bedrag van f 4.000,-, waarmede per dag 2.000 liter melk te verwerken zou zijn. Blijkbaar heeft men hiermede het voorbeeld van Denemarken voor ogen, waar een der leden van de commissie is geweest.

Hij beschrijft hoe een groot-grondbezitter daar de melk van kleine boeren uit de omgeving koopt en deze met zijn eigen melk verwerkt. Hij had daartoe een deel van zijn woonhuis laten verbouwen; 28 kilo melk wordt betaald met de prijs van 1 kilo boter. De ondermelk wordt verkaasd of gaat voor 3,5 ct. per 2 liter naar de melkleveranciers terug. „De zuivelfabrieken in Friesland en Groningen", aldus deze commissie, „hebben nog geen schitterende financiële resultaten opgeleverd en men schrijft dit toe, behalve aan het teruggaan van de zuivelprijzen, aan de kostbaarheid van de inrichting en de exploitatie. Van de Winschoter fabriek is het bekend dat zij de prijzen per liter melk te hoog heeft gesteld, hetgeen eveneens het geval is met de fabrieken te Sneek en Bolsward. Men noemt prijzen van 11 ct. per 2 liter in de winter van 1884/85".

In het rapport worden vervolgens cijfers gegeven omtrent het prijsverloop in die jaren. Men vreest een sterke concurrentie van Amerika, die vooral de Europese kaasmarkten zal gaan drukken, maar durft het Deense landbouwstelsel niet aan te bevelen. De volgende prijsverhoudingen worden gegeven:

	1880	1881	1882	1883	1884
boter	100	99	95	95	89
tarwe	100	101	96	87	74
gerst	100	100	98	90	84
haver	100	100	94	94	92

De afdeling *Beerta* laat een ander geluid horen. Zij pleit voor het houden van meer melkvee en fabriekmatige verwerking van de melk. De *Oldambtster Zuivelfabriek*

[059] *Zuivelfabriek* te Winschoten, waar boter en kaas gemaakt worden, heeft nog wel niet zulke schitterende resultaten gegeven, maar toch ziet men dit als de weg, omdat de kwaliteit van de boter beter is dan die van de boerderijen. De afdelingen *Bellingwolde*, *Blijham* en *Leens* wijzen op de slechte positie, waarin de bouwboer verkeert en spreken zich uit voor fabriekmatige zuivelbereiding. In het rapport van de afdeling *Middelstum* en *Kantens*, dat zich ook vóór fabriekmatige verwerking der melk uitspreekt, komt het eerst tot uiting dat de veehouders zich hiertoe moeten verenigen om gezamenlijk kleinere of grotere zuivelfabrieken op te richten.

De vraag of men bij het stichten van zuivelfabrieken evengoed kalveren zal kunnen fokken, beantwoordt zij bevestigend, daar de kwaliteit van ondermelk, karnemelk en wei bij fabriekmatige verwerking der melk beter zal zijn dan bij die op de boerderij. De *Noorder Afdeling* beantwoordt de vraag in dezelfde geest en doet dit op grond van hetgeen een der leden vernomen heeft van een Deense professor aan de landbouwschool te *Naergaard* over de werking der zgn. „Genossenschaftmeiereien” in Denemarken.

Men gaat daar meer en meer tot de oprichting van deze coöperatieve fabrieken over, die een zegen blijken te zijn voor de zeer kleine veehouders. Deze hoogleraar beantwoordt vele vragen, die betrekking hebben op de werkwijze der fabrieken die blijkbaar boter en magere kaas maken. Op een vraag of er ook gecondenseerde melk wordt gemaakt, wordt ontkennend geantwoord. De grote boerderijen blijken in het algemeen niet aan deze coöperatieve fabrieken deel te nemen. Merkwaardigerwijze voegt deze hoogleraar nog aan zijn antwoorden toe dat de beste boter in Denemarken op de boerderijen zelf wordt bereid.

In de winter van 1897/98 werd door het G.v.N. opnieuw een vraagpunt aan de orde gesteld betreffende de zuivelbereiding. De vraag luidde: „Wat leert de ervaring aangaande de coöperatieve zuivelbereiding in onze provincie?” In januari 1898 werd door *H. Bokma de Boer* te Groningen een spreekbeurt gehouden over „De handel in het buitenland”, waarbij hij tot de conclusie kwam „dat de Nederlandsche boter niet eerder haren alouden roem zal herkrijgen, alvorens er een bond wordt gesloten tusschen de zuivelfabrieken, met het doel om de zuivere natuurboter coöperatief in den handel te brengen onder controle vanwege het Rijk”.

Wat de beantwoording van de gestelde vraag betreft, kan het volgende worden vermeld. De fabriek te *Middelstum* werd opgericht 5 mei 1894. Het was een n.v. op coöperatieve grondslag met 24 aandeelhouders. Voor de oprichting was f. 20.000,- nodig geweest. In 1896

werd 692.518 kg melk verwerkt, die per kg betaald werd. De gestelde vragen werden niet door de afdeling, maar door het bestuur der fabriek beantwoord. We treffen hierbij de naam aan van *S. Rooda*, de latere voorzitter van de in 1900 opgerichte Bond van Zuivelfabrieken. Van een rapport is hier eigenlijk geen sprake.

[060] De *Noorder Afdeling*, binnen welks gebied de fabriek te *Usquert* ligt, was uitvoeriger. Zij gaf een beschouwing over de betekenis der coöperatieve zuivelbereiding, waarin o.m. de volgende opmerkingen voorkomen. „Blijkt het de overige coöperatoren dat het bestuur zijn beste krachten inspannt om het bedrijf op de hoogte van de tijd te brengen en steeds te houden, dan kunnen zij moeilijk hun medewerking aan het bestuur onthouden. En die medewerking is nodig, maar moet in de regel gewonnen worden, want de landbouwer gevoelt zich niet direct thuis in zijn nieuwe hoedanigheid van coöperator”.

In 1888 was er een commissie, die de oprichting der fabriek (in 1889) had voorbereid. Deze nam aan dat er tussen de bereiding van de boter op de boerderij en die in de fabriek een verschil in opbrengst van 1,5 cent per liter melk zou zijn in het voordeel der fabriekmatige bereiding. De afdeling meende dat dit verschil inderdaad aanwezig was.

De afdeling *Ten Boer* schatte het voordeel bij coöperatieve verwerking van de melk op f 15,- per koe. Deze afdeling constateerde voorts dat de vrees om bij fabriekmatige bereiding de fokkerij te moeten opgeven, ongegrond was. Het jongvee, zegt zij, is hier even goed als vroeger, als maar gezorgd wordt dat voldoende onder- en karnemelk wordt teruggenomen. Hoog nodig is het echter de eerste te pasteuriseren.

De afdeling *Zuid- en Noordbroek* zag er het nut niet van in om de door het hoofdbestuur gestelde vragen te beantwoorden. Wel gaf zij enkele beschouwingen ten beste, die de moeite waard zijn te vermelden. „Door de levering van de melk aan een zuivelfabriek”, zegt zij, „wordt men in staat gesteld de melkerij naar goedvinden uit te breiden, hetgeen nu gewoonlijk niet kan of althans niet gebeurt, omdat daaraan te veel werkzaamheden zijn verbonden. Van de uitbreiding is het natuurlijke gevolg dat de wisselbouw met groen- en klaverland sterker kan worden doorgevoerd en de indirecte voordelen zijn dat de landerijen in betere cultuurstaat worden gebracht”.

In een door *L. G. van der Wal*, secretaris van het bestuur der *N.V. Oldambtster Zuivelfabriek en Melkinrichting* te Winschoten, in 1934 opgesteld overzicht wordt vermeld, dat in april 1883 in genoemde plaats een „melkfabriek” werd gesticht. Hoewel de meeste oprichters en aandeelhouders boer zijn, is de werkwijze der N.V. er toch in de eerste plaats op gericht een goed dividend uit te keren en vooral in de jaren na 1900 mocht zij zich blijkbaar niet verheugen in het vertrouwen der veehouders.

In verhouding tot de boterprijs kregen de boeren - volgens *Van der Wal* - misschien wel 1 ct. per liter melk te weinig. Hij spreekt van een krans van 8 boterfabriekjes in de omgeving van Winschoten. In bijna alle dorpen van het Oldambt was in die tijd (1908/1909) een boterfabriekjeⁱ). In genoemde jaren werd door **[061]** boeren te Winschoten een naamloze vennootschap opgericht om de melk op coöperatieve grondslag te verwerken. Het grondkapitaal werd vastgesteld op f 20.000,-. Er werd boter en kaas bereid en consumptiemelk verkocht. De in de omgeving aanwezige boterfabriekjes werden geleidelijk opgeheven en de boeren sloten zich bij de fabriek te Winschoten aan. Het aantal aandeelhouders werd jarenlang gehandhaafd op

i Volgens *Minderhoud* waren er in 1909 in Groningen 46 zuivelfabrieken, waarvan 42 met stoom en 4 met handkracht gedreven werden.

349, hoewel het aantal leveranciers in 1934 reeds 1400 bedroeg ⁱ).

De eerste boterfabriek in deze omgeving schijnt de fabriek te Zuidbroek te zijn geweest. Het is ons echter niet mogen gelukken daaromtrent gegevens te verkrijgen. Zij vierde in 1932 haar 50-jarig bestaan en moet dus in 1882 opgericht zijn.

Enkele jaren later werd er te Slochteren een boterfabriekje opgericht. Door bemiddeling van *Joh. de Weme* ⁱⁱ) konden wij kennis nemen van de ervaringen die *G. de Vries*, oud-onderwijzer te Ubbena, in een schoolschrift heeft opgetekend omtrent de eerste stappen welke onder zijn leiding genomen werden om tot stichting van een boterfabriekje te komen. Na eerst een beschrijving te hebben gegeven van de slechte toestand waarin wei- en hooiland zich in die omgeving bevond, zegt hij, dat hij bij zijn studie voor landbouwonderwijzer kennis genomen had van landbouw en veeteelt in Zweden en Denemarken. Dit bracht hem ertoe om ook voor Slochteren te trachten tot een handkrachtboterfabriekje te komen.

Hij probeerde enkele veehouders ervan te overtuigen dat de oprichting van een handkrachtzuivelfabriekje wenselijk zou zijn. *J. J. van Weijdom Claterbos*, zuivelleraar van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, kwam daarover een lezing houden en tezamen maakten zij een begroting van de kosten op. De belangstelling van de zijde der boeren was echter maar matig. *De Vries* trachtte aandelen van f 50,- onder de boeren en belangstellenden te plaatsen, maar hij bracht het niet verder dan een bedrag van f 2.250,-. Het verder benodigde kapitaal werd verkregen van een kassier te Sappemeer tegen hypotheek op het gebouw.

Er kwam echter nog een kink in de kabel, doordat bijgelovige boeren zich hadden laten wijsmaken, dat aan de melk, om deze te scheiden in ondermelk en room, giftige stoffen moesten worden toegevoegd, waardoor de boter niet duurzaam zou zijn en de kalveren van de ondermelk zouden sterven. Er volgde een vergadering onder groot tumult, waarin verschillende boeren, ook voorlopige bestuursleden, hun toezegging tot deelname trachtten in te trekken, hetgeen echter niet gelukte, doordat *De Vries* ze daarvoor had laten tekenen. *De Vries* werd voorzitter en eigenlijk manusje van alles, want hij verzorgde ook de administratie en werkte de eerste tijd in de fabriek, geassisteerd door een man en een vrouw, die later het werk in de fabriek geheel [062] van hem overnamen.

Hij begon ook met de verkoop der boter en bezocht daartoe de banketbakkers in de stad Groningen. Men wilde echter de fabrieksboter niet kopen, omdat men vreesde dat ze te vet zou zijn en dan niet „staan" wilde. Men was gewend aan de meer eiwitrijke boerenboter, die voor het gebak beter zou zijn te gebruiken. Enkele jaren later was dit vooroordeel vergeten en was fabrieksboter een aanbeveling. De boter van Slochteren ging daarna naar de botermarkt te Groningen en werd door de handelaren op „keur" gekocht. Als eerste keur werden echter maar een paar vaten gekocht en de rest viel in de lagere prijsklasse tot zesde keur toe! *De Vries* verkocht toen de boter aan een koopman te Leeuwarden, die voor alle boter eerste keur wilde betalen.

Later leverde hij ook aan een margarinefabriek te Groningen en aan de firma *Halbertsma* te Sneek. Daarna begon hij boter naar Engeland te zenden, waar een bevredigende prijs werd verkregen. *De Vries* deed dit alles 's morgens vóór en 's avonds ná schooltijd en hij moest daarbij ook nog op de leveranciers der melk letten, die moeilijk te bewegen waren de voorschriften te volgen en ook wel eens met de melk knoeiden.

i In 1953 werd de N.V. omgezet in een coöperatieve vereniging.

ii Oud-directeur der C.Z. te Slochteren.

S. Rooda (1851-1921)

Ook daar ging hij achteraan en nodigde de boeren uit aan de fabriek te komen, waar hij ze leerde de melkbussen goed schoon te maken en aantoonde hoe met eenvoudige proeven kon worden uitgemaakt dat de melk vervalst was. Ook de bepaling van het vetgehalte der melk en de betekenis daarvan voor de veehouderij werd hierbij gedemonstreerd. Zo verkreeg men vertrouwen in de fabriek.

Uit een en ander moge blijken wat door één man, uiteraard gesteund door enkele medewerkers, verricht kon worden om de gezamenlijke melkverwerking ingang te doen vinden en waarbij men dient te bedenken, dat al dit werk zonder eigenbaat werd verricht. Wij hebben dit verhaal in het kort naverteld, omdat hieruit zo duidelijk blijkt hoe er in die eerste tijd der zuivelcoöperatie gepioneerd moest worden om tot enig resultaat te komen.

Omtrent het feit dat in de provincie Groningen de „boerenzuivelfabriekjes" vrijwel alle de rechtsvorm van een naamloze vennootschap hadden, zegt *Dr. J. Frost* ²³⁾ - hij noemt dit „kapitaalsverenigingen" - dat de welgestelde boeren een bepaald bedrag bijeen brachten om daarmee een zuivelfabriek te exploiteren. In de streken der kleine boeren en die waar de meeste huurboeren woonden, richtte men coöperatieve verenigingen op met onbeperkte aansprakelijkheid der leden, waardoor men voldoende krediet kon krijgen om de zuivelfabriek te drijven, zonder dat de boeren zelf daarvoor in belangrijke mate geld beschikbaar behoeften te stellen.

Volgens *Minderhoud* zijn de eerste fabriekjes (in Groningen) in het algemeen gesticht door enkele vooruitstrevende boeren, die in hun streek de melkveehouderij vooruit wilden brengen zonder dat zij beoogden door de stichting dezer fabriekjes rechtstreeks winst te maken. Voor coöperaties was de tijd daar toen nog niet rijp. Er werden dus naamloze vennootschappen [063] gesticht en veelal werd het dividend op de aandelen tot een zeer bescheiden bedrag beperkt, omdat, behalve de melk van aandeelhouders, ook die van niet-aandeelhouders voor het bedrijf nodig was en deze laatsten alleen bereid waren melk te leveren als zij verzekerd waren vrijwel dezelfde vruchten van de onderneming te plukken als de aandeelhouders zelf.

Mr. E. M. Meijers ²⁴⁾ zegt hiervan: „Indien men een rijkere boerenstand heeft, welke tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek besluit, dan zal het benodigde kapitaal geheel of grotendeels door de deelhebbers bijeen worden gebracht. Dit zal te minder bezwaarlijk zijn,

waar de boer eigenaar of bekleemde mejer van het land is en zijn bedrijf dientengevolge van een grotere stabiliteit is dan dat van een pachter".

„In dat geval werd ook vaak de vorm ener naamloze vennootschap gekozen, omdat het kapitaal der vereniging dan den crediteuren voldoende waarborg was. Men behoefde dan ook de onbeperkte aansprakelijkheid niet te dragen, welke bij een coöperatieve vereniging gebruikelijk - en uit een oogpunt van credietwaardigheid - nodig was".

Uit een en ander blijkt dat de ontwikkeling van de fabriekmatige en coöperatieve zuivelbereiding in de provincie Groningen een heel andere geweest is dan in Friesland. Men begon met een aantal kleine boterfabriekjes, aanvankelijk met handkracht. Maar al spoedig kwamen er ook grotere, met stoom gedreven bedrijven tot stand, vooral in het westen der provincie, waar de melkdichtheid groter is dan in het oostelijke deel. Deze fabrieken werden technisch meer op Friese leest geschoeid, maar hadden de rechtsvorm van een [064] naamloze vennootschap. De fabriek te *Grijpskerk* is daarvan een typisch voorbeeld.

De ontwikkeling der Groninger fabrieken was toen niet sterk, hetgeen ongetwijfeld toe te schrijven is aan het feit dat de akkerbouw in het grootste deel der provincie overheersend is. Dit bracht ook mee dat de belangstelling voor de zuivelbereiding er niet zo groot was als in het „aloude zuivelgebied".

Ezinge jr. 20

extra toevoeging

Minderhoud geeft de volgende cijfers omtrent de ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding in de provincie **Groningen**, die hij berekend heeft uit gegevens, gepubliceerd in het *Verslag van den Toestand der provincie Groningen*ⁱ):

i Deze cijfers hebben betrekking op particuliere zowel als coöperatieve fabrieken.

Jaar	Verwerkte melk		Verwerkte melk		Totaal
	tot 1 milj. kg.		> 1 ½ milj. kg.		
	stoom.	hand Kr.	stoom	handkr.	aantal
1900 17	25	5	3		50
1905 25	9	7	4	1	46
1910 20	3	9	11		44
1915 10	3	9	17	1	40
1923 10	1	6	15		32

Volgens dezelfde schrijver werd er door de in 1899 door de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid aangestelde zuivelconsulent voortdurend naar gestreefd om meer kleine bedrijfjes tot één flinke fabriek te combineren, maar dit streven ondervond veel bezwaren. Particuliere belangen van directeuren en bestuursleden, zowel als dorpsbelangen, motieven van godsdienstige en politieke aard, waren oorzaak dat de resultaten tot 1914 zeer gering bleven.

Ook de verdere groei der zuivelfabrieken was in Groningen zeer ongelijk. Sommige groeiden uit tot zeer grote bedrijven, andere bleven dwergbedrijfjes. Zo was de fabriek te Bedum een aantal jaren de grootste coöperatieve fabriek van melkprodukten in ons land, terwijl daarnaast een aantal kleine fabriekjes, zoals dat te Holwierde, bleef bestaan.

Het is de moeite waard aan de fabriek te Bedum wat meer aandacht te besteden, omdat in deze fabriek waarschijnlijk de kiem ligt van de coöperatieve bereiding van gecondenseerde melk in Nederland. De fabriek te Bedum is voortgekomen uit die te Middelstum. Wij ontmoetten deze al in de berichtgeving van het G.v.N. Zij werd - als boterfabriek - opgericht in 1894. Het verhaal wil, dat een aantal jaren later de eerder genoemde *S. Rooda* in gezelschap van anderen bij een excursie o.a. de fabriek van gecondenseerde melk „Hollandia" te Vlaardingen heeft bezocht. Hij had blijkbaar de ogen goed open en begreep dat er met het maken van gecondenseerde melk winst te behalen was.

Hiermee zou op zijn aanwijzingen te Middelstum in 1906 begonnen zijn [065] met het bereiden van gecondenseerde melk. Aanvankelijk zeer primitief en met vallen en opstaan, maar toch met het gevolg, dat hieruit de grote Coöperatieve Fabriek van Melkprodukten te Bedum gegroeid is. In het verslag van de viering van het 40-jarig bestaan dezer fabriek op 27 maart 1956 lezen wij dat de gedachte om landbouwprodukten, zoals stro, suikerbieten, aardappelen en melk, in coöperatieve grootbedrijven te verwerken, in Groningen voldoende ingang gevonden had om in 1916 tot de stichting van een grote coöperatie over te gaan. Een aantal kleine fabrieken in de omgeving van Middelstum werd opgeheven of overgedragen en de leveranciers traden in de meeste gevallen tot de coöperatie „en bloc" als lid toe. Eind 1919 beschikte men over een viertal fabrieken te Middelstum en omgeving en men besloot toen tot de oprichting van één modern centraal bedrijf te Bedum.

In deze ontwikkeling der coöperatieve zuivelindustrie in het noorden van Groningen valt ongetwijfeld de groei naar het economisch sterke bedrijf te onderkennen. De ontwikkeling van de meeste zuivelcoöperaties - toen meestal nog met n.v.-rechtsvorm - was in die tijd in Groningen, vooral in het akkerbouwgebied, gebrekkig te noemen. Aanvankelijk waren het, behalve enkele consumptiemelkbedrijven, meestal boterfabriekjes. In de latere jaren maakte men behalve boter ook kaas, maar de inrichting der bedrijven bleef, behalve in het westen der provincie (Grijpskerk, Marum, Ezinge), ver achter bij die in Friesland. Men had er geen voldoende

de belangstelling voor en het geld er niet voor over om er flinke bedrijven van te maken ⁱ).

De hoeveelheid aangevoerde melk was ook meestal gering. De fabriek te Middelstum ontwikkelde zich, mede tengevolge van de bereiding van gecondenseerde melk, beter dan de andere fabrieken in haar omgeving, hoewel haar pad ook lang niet altijd over rozen ging. Er lag een grotere gedachte aan ten grondslag en dit leidde tot de ontwikkeling van „Bedum”, waaraan zeker de stuwkracht van enkele vooruitziende personen niet vreemd is geweest.

Bij dit alles mag niet vergeten worden, dat zich in de provincie Groningen gedurende lange tijd een vrij sterke particuliere zuivelindustrie gehandhaafd heeft, hetgeen mogelijk was omdat een aantal boeren zich niet aangetrokken voelde tot de coöperatie en meende dat het in hun belang was dat beide bedrijfstvormen naast elkaar bleven bestaan. Mede hierdoor bleven de meeste boerenfabriekjes zwakke bedrijven. Voor de ondermelk bestond op de meeste boerderijen in Groningen niet veel belangstelling en zodoende wonnen de fabrieken, die meer uit de melk maakten - gecondenseerde melk, kaas, melkpoeder, consumptiemelk - al spoedig het pleit en is de groei der zuivelindustrie in deze provincie dan ook meer en meer die kant uit gegaan.

i Het is voorgekomen dat men een kaasmakerij in een oude paardestal inrichtte (Schr.).

[066] Drenthe

In de provincie Drenthe was *Harm Tiesing* een der beste kenners van het platteland, althans zeker van het oostelijk deel ervan. Veel van hetgeen hij waarnam, heeft hij in talloze geschriften en krantenartikelen neergelegd. „Door in de meest uiteenlopende periodieken over Drentsche toestanden te schrijven, heeft hij veel bijgedragen tot het ontstaan van een juister beeld van zijn streek bij het grote publiek", aldus de Wageningse hoogleraar *Dr. C. H. Edelman*, die de geschriften van *Tiesing* over de landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe verzameld en samengesteld heeft in een lijvig boek Q²⁵).

Op blz. 195 en 196 van dat boek vinden wij hetgeen *Tiesing* over de boterbereiding op de boerderij te zeggen heeft. „Het ontbrak aan kennis en technische middelen om een behoorlijk product te maken en vooral voor de kleine boeren was dit onmogelijk". „In elk gehucht", aldus *Tiesing*, „woonden minstens één, in een kerkdorp twee of drie boterhandelaren, „boterdragers" genoemd. De boterhandel was ruilhandel, waarbij de boerin de kruidenierswaren voor haar boter ontving. In gunstige gevallen was er nog een geldelijk overschot".

„Toen omstreeks 1880 pogingen in het werk werden gesteld om boterfabrieken op te richten, was de strijd daartegen groot. De Drentsche boerinnen konden het niet geloven, dat heren, die niet in het landbouwbedrijf waren opgevoed, de botermakerij beter zouden kennen dan zij en zij waren wantrouwend in zover, dat zij de voorgangers inzake deze verbetering in het landbouwbedrijf beschouwden als mensen, die bij de voorgestelde nieuwe werkwijze hun eigen beurs zouden vullen. Nadat de eerste fabriek in *Erm* (gem. Sleen) was opgerichtⁱ), kwamen van de melkleveranciers aldaar gunstige berichten los. In *Borger* werd de tweede fabriek opgericht, al was het geld voor de kosten moeilijk te vinden. Bij de betaling van 2½ cent per liter, waarbij men de ontroomde melk terugontving, won de overtuiging veld, dat de melk, mits goed bewerkt, meer waarde had dan tot dien tijd gebleken was".

„De moeilijkheden waren echter niet ineens overwonnen. In de vergaderingen der aandeelhouders en melkleveranciers bleek telkens tegenstand. Maar de leiders der vergaderingen, zelf geen veehouders, waren de boeren wel eens te slim af en zij wonnen het pleidooi, waarover de boeren zich later verheugden. De afstanden van de veraf wonenden gaven aanleiding tot het oprichten van kleine fabriekjes met handkracht in allerlei kleine gehuchten. [067] Deze moesten weer verdwijnen. Dat ging gemakkelijker toen men in de grotere dorpen begon met stoom als drijfkracht in te voeren. De melkprijzen liepen hier zo omhoog, dat de kleine fabrieken het tegen de grotere niet konden volhouden".

Uit het bovenstaande mogen wij afleiden dat de boeren in de stichting van deze eerste fabriekjes maar weinig aandeel hebben gehad. Ze werden gesticht óf door particulieren, óf door notabelen uit het dorp en omgeving, die de noodzakelijkheid om over te gaan tot fabriekmatige verwerking van de melk blijkbaar beter inzagen dan de boeren zelf.

Ongetwijfeld had een te geringe ontwikkeling der boerenbevolking hierop invloed.

Tiesing zegt hiervan dat de lagere scholen op het platteland in Drenthe gedurende de zomermaanden nog niet half bevolkt waren, omdat de meeste kinderen op de akker moesten helpen, schapen moesten hoeden e.d.

„De verandering, welke door de boterfabrieken in de boerenbedrijven werd gebracht", zegt *Tiesing* verder, „was enorm. Vooreerst nam het op geregelde tijden melken toe; daarop volgde een verbeterde veevoeding en een vermeerdering van het aantal melkkoeien. Arbeiders, wier

i Volgens verkregen inlichtingen zou dit fabriekje in 1893 tot stand zijn gekomen, nadat te *Rolde* in het logement van *Ottens* een lezing over zuivelbereiding was gehouden door de Gelders-Overijsselse zuivelleraar *Van Weijdom Claterbos*. *Ottens* luisterde mee wat deze hierover te zeggen had en hij werkte er krachtig toe mede dat er te *Erm* een fabriekje tot stand kwam.

ouders nimmer een melkkoe in de stal hadden, werden nu houder van twee, drie melkkoeien. Kleine bedrijven kwamen er door tot grotere ontwikkeling. Door de vermeerderde behoefte aan hooi en stro als veevoeding in de winter werden de huurprijzen van groen- en bouwlanden hoger en het toenemend algemeen gebruik van kunstmeststoffen werd een der voornaamste factoren van de verbetering van het landbouwbedrijf en de veehouderij".

Ook *J. Homan*, oud-secretaris van het *Drentsch Landbouw-Genootschap (D.L.G.) Q²⁶*, zegt dat de boeren aanvankelijk maar weinig meededen. Het doel van het D.L.G., dat in 1844 opgericht werd, was de landbouw en veeteelt, op hoger peil te brengen. In het bestuur had echter geen enkele boer zitting. In de vergaderingen van het Genootschap werden verschillende landbouw- en veeteeltkundige vraagstukken besproken, maar de „zuivel" kwam pas in 1852 ter sprake bij het uitschrijven van een prijsvraag over de beste wijze van boter maken.

In 1887 kwam de fabriekmatige zuivelbereiding ter sprake aan de hand van een rapport van een commissie uit het D.L.G. over de roomboterfabriek van *J. J. Swart* te Klooster-Anjum. Deze had met nog twee boeren een fabriekje opgericht en kocht van vier boeren de melk bij. De commissie was eenparig van mening dat de kwaliteit van de fabrieksboter beter was dan die met de hand gekarnd. De fabrieksboter bevatte minder karnemelk en water en was daardoor duurzamer. *Swart* verkocht al zijn boter *f 2; à f 3*, per 50 kg boven de hoogste notering, terwijl hij vroeger met *f 4,-* daar beneden genoeg moest nemenⁱ).

Het rapport bevat zeer nauwkeurige [068] gegevens omtrent de fabriek van *Swart* en werd in een vergadering van het D.L.G. besproken. In deze vergadering werd de fabriekmatige boterbereiding krachtig verdedigd door *J. Rinkes-Borger*ⁱⁱ), directeur van een zuivelfabriek te Leiden, die als gast aanwezig was. Hij berekende dat er in Drenthe ongeveer 40.000 koeien waren, die gemiddeld 80 kg boter per jaar leverden. Tezamen dus 3.200.000 kg. Zou men de prijs van deze boter door het leveren van betere kwaliteit 10 ct. per kg naar boven kunnen brengen, dan zou dit een voordeel opleveren van ? 320.000,-. „De Drentsche boter", aldus *Rinkes-Borger*, „is verdrongen door de kunstboter. Er moet een nieuw afzetgebied worden gevonden, waarbij betere kwaliteit voorop moet staan. Daartoe is fabriekmatige boterbereiding de oplossing".

Blijkbaar maakte een en ander de meeste indruk op de boeren in De Wijk, want op 20 januari 1888 werd onder leiding van de toenmalige voorzitter van het D.L.G., *W.J. Boelken*, een vergadering te De Wijk gehouden om te komen tot de oprichting van een boterfabriek. De plaatselijke landbouwvereniging had blijkbaar de koe bij de horens gevat, want er was toen reeds een commissie naar de boterfabriek te Elsloo van *Mr. L. G. Verwer* geweest om poolshoogte te nemen. Men kwam tot de conclusie dat, wanneer er één plaats was waar de fabriekmatige boterbereiding kans van slagen zou hebben, dit *De Wijk* moest zijnⁱⁱⁱ).

Het was vooral *J. Blom*, koopman te Meppel, die er vanaf het begin voor geijverd heeft dat er een coöperatieve en geen particuliere fabriek zou komen. Toch ging het nog niet zo vlot, want er was ook nogal wat tegenkating en aarzeling. Zo was een der vooraanstaande boeren, *R. Nijssingh*, een groot voorstander, maar hij wilde in de winter zijn melk op de boerderij blijven verwerken, opdat zijn dochters bekend zouden blijven met de boterbereiding. In de commissie, die de stichting van een fabriek moest voorbereiden, vonden wij o.m. de namen van *J. Blom* te Meppel, *W. Arends* te Ruinerwold, *C. Baron de Vos van Steenwijk* en *R. Nijssingh* te De Wijk.

i Gegevens hieromtrent werden verkregen door *J. Tuinstra*, directeur van de C.Z. te Rogat.

ii Eerder genoemd.

iii Het volledige rapport dezer commissie werd opgenomen in de *Meppeler Courant* van 21 juni 1888

Op 6 april 1888 kon zij aan de algemene vergadering van het D.L.G. rapporteren, dat een fabriek te Rogatsluis tot stand zou komen, waarvoor - onder voorbehoud - reeds grond was aangekocht, terwijl de melk van 300 koeien was toegezegd en f 10.000,- oprichtingskapitaal beschikbaar was. De rechtsvorm zou een coöperatie met aandelen zijn, terwijl alleen melkvee-houders aandeelhouder zouden kunnen zijn. Dit laatste kon niet gestand worden gedaan, omdat men *J. Blom* te Meppel als voorzitter wilde hebben, waartoe de statuten al direct gewijzigd moesten worden. De bouw van de fabriek kostte f 10.200,- en ze werd op 21 januari 1889 in werking gesteld.

[69] In sommige gevallen kwamen fabriekjes uit eigen initiatief der boeren zelf en dan uiteraard van enkelen hunner, tot stand, maar ook gebeurde het wel, dat neringdoenden er de schouders onder zetten. Dit was o.a. het geval te Oosterhesselen, waar men een particulier fabriekje in een coöperatie wilde omzetten. Na enkele mislukte pogingen hiertoe pakte molenaar *Strick* de zaak aan en slaagde erin tot een goed einde te komen. Later ondervonden de erfgenamen van *Strick* hiervan de nadelige gevolgen, want de boeren begonnen toen ook met een coöperatieve graanmalerij.

Deurze ca. 1900

extra toevoeging

Menigmaal gebeurde het ook dat de notabelen in een dorp het initiatief namen. Het fabriekje te Grolloo kwam tot stand door de stuwende kracht van de godsdienstonderwijzer *J. Boerema* en dokter *A. J. Somer*, die beiden ook een leidende rol speelden in de oprichting van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe.

Een ander voorbeeld van de wijze waarop coöperatieve zuivelfabrieken tot stand kwamen, is het geval te Sleen, in oostelijk Drentheⁱ⁾. Hier was een particuliere fabriek, die het eigendom was van de *Gebr. Jacobs*. Ook in Noord-Sleen en Erm waren fabriekjes. Deze waren weliswaar in handen der boeren, maar men gevoelde zich toch, wat de afzet betrof, te zeer afhankelijk van de handelaren.

Hoewel de familie *Jacobs* in Sleen hoog aangeschreven stond, voelde men zich hieraan toch te zeer gebonden, hetgeen mede veroorzaakt werd door het feit, dat *Jacobs* ook handelaar in veevoeder en textielwaren was. Zo kwam men tot overleg met de boeren uit de omliggende dorpen en gehuchten, waarvan het gevolg was dat de fabriek van *Jacobs* werd overgenomen en de kleine fabriekjes in de omgeving verdwenen. Dat deze concentratie nogal wat tijd vorderde, blijkt uit het feit, dat deze pas in 1903 tot stand kwam, terwijl men daar in de jaren '90 al mee begonnen was. Waarschijnlijk, aldus onze berichtgevers, waren de moeilijkheden om aan geld en betrouwbare adviezen te komen hiervan wel mede de oorzaak.

Met deze gevallen van totstandkoming van coöperatieve zuivelfabrieken in Drenthe menen wij te kunnen volstaan. Wat De Wijk betreft zien wij dat het Drentsch Landbouw-Genootschap en waarschijnlijk nog meer de plaatselijke landbouwvereniging hierin een belangrijk aandeel gehad heeft, maar ook enkele vooraanstaande personen, t.w. een handelaar, een landeigenaar en enkele in deze omgeving wonende grote boeren hebben er de leiding in gehad.

[070] De aanleiding tot de oprichting der fabriekjes kan als volgt worden aangegeven:
de slechte en ongelijke kwaliteit van de boerenboter;
mede daardoor de afhankelijkheid van de handel;
de ruilhandel, welke daarvan het gevolg was.

Het zou onjuist zijn te zeggen, dat deze ruilhandel alleen nadelig was voor de boeren. Ook de winkelier zat vaak overhoop met de vele kleine hoeveelheden slechte boter van ongelijke kwaliteit en samenstelling. We zien dat ook in andere delen van het land en hieruit valt te verklaren, dat deze er vaak toe medewerkte om tot een betere wijze van verwerking der melk te komen.

Het D.L.G. was zich blijkbaar wel bewust van de grote betekenis der verbetering van de zuivelbereiding voor de Drentse boerenstand. In 1891 werd besloten om aan elke jongen of meisje, die de zuivelschool te Bolsward zou bezoeken, een bijdrage van f 50,- uit de kas van het Genootschap te geven.

J. J. van Weijdom Claterbos, zuivelleraar van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, hield op verschillende plaatsen lezingen over de zuivelbereiding. In 1893 werd door hem een cursus te Ruinen en in 1894 een te Rolde gegeven.

Deze cursussen waren in hoofdzaak op de verbetering der boterbereiding op de boerderij gericht en ze werden [71] dan ook hoofdzakelijk door vrouwelijke leerlingen gevolgd. Een toenemend gebruik van handcentrifuges op de boerderijen was daarvan het gevolg, maar niettemin werden in vele dorpen boterfabriekjes opgericht. *Van Weijdom Claterbos* propageerde hierbij het Limburgse systeem, nl. de bouw van handkrachtfabriekjes; anderen stonden met stoom gedreven fabrieken voor.

Een moeilijkheid bij de sterk toenemende fabriekmatige boterbereiding was gebrek aan vol-

i Volgens mededelingen van *J. Groothuis* en *H. Eising*, beiden oud-voorzitter der fabriek te Sleen, aan *Tj. W. Boyenga* te Assen.

doende deskundig personeel. De wijze van werken in de fabrieken en de zindelijkheid lieten daardoor vaak veel te wensen over. Jongens werden zo van de boerderij in zuivelfabrieken aan het werk gezet. Zo vertelde ons *Jan Thies*ⁱ), dat hij, vóódat hij 20 jaar was, al directeur van zo'n fabriekje was. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat er stemmen opgingen om te komen tot een gezamenlijke zout- en kneedinrichting voor de boter der zuivelfabriekjes, omdat men nog erg met de kwaliteit van het produkt bleef sukkelen. Wij komen daarop in het volgende hoofdstuk terug.

Op 1 januari 1894 waren er in Drenthe 13 boterfabriekjes, waarvan er 6 coöperatief werkten, 3 hadden de n.v.-rechtsvorm, terwijl er 4 door particulieren werden geëxploiteerd. Er waren toen nog 2 coöperatieve en 2 particuliere boterfabrieken in aanbouw.

In 1897 werkten er in Drenthe al 56 coöperatieve boterfabrieken, waarvan 40 met handkracht en 16 met stoom. Wanneer men deze groei ziet, is het geen wonder dat er tegen het te lichtvaardig oprichten van boterfabrieken gewaarschuwd werd en dat er een tekort aan goed personeel was.

De afstanden van de veraf wonenden, zegt *Tiesing*, gaven aanleiding tot het oprichten van kleine fabriekjes met handkracht in allerlei kleine gehuchten. Hij vermeldt dat er in de gemeente Borger wel 7 van deze bedrijfjes waren. Ze moesten echter verdwijnen, toen men in de grotere dorpen bedrijven met stoomkracht ging oprichten. Ook deze waren in Drenthe in die tijd echter geenszins groot van omvang.

Het D.L.G. vroeg in 1897 van de regering subsidie om de landbouwleraar *Elema* de boterfabriekjes te laten inspecteren. Deze bracht hiervan rapport uit en dit gaf wel aan hoe noodzakelijk er verbetering moest komen. In hetzelfde jaar werd door het D.L.G. besloten tot de aanstelling van een zuivelconsulent. De vaste aanstelling van deze functionaris geschiedde echter pas in 1901. Dit werd *F.E. Posthuma*, voorheen secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, op een salaris van f 2.000, per jaar, waarvoor een subsidie werd ontvangen.

Niettegenstaande deze en andere activiteiten van het D.L.G. was er volgens *Homan* in die tijd nog geen belangstelling genoeg van de boeren zelf. Zij waren ook vaak te zuinig om tot een goede veestapel te komen.

In 1905 [72] werd in De Stapel de eerste fokvereniging opgericht en begon men over het houden van stierenkeuringen te praten. In 1908 werd door de zuivelconsulent een lezing gehouden, waaruit o.m. bleek dat sommige stallen nog afgrijselijk vuil waren.

In de ontwikkeling der zuivelcoöperatie in die jaren kan enig inzicht worden verkregen door raadpleging der ledenlijsten van de inmiddels (1897) opgerichte *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*, waarop wij in het derde hoofdstuk terugkomen.

Bij deze Bond waren in 1905 41 fabrieken aangesloten, welke tezamen 46 miljoen kg melk verwerkten. Aangezien er toen al enkele bedrijven van betekende omvang (voor die tijd) waren, zoals de fabriek te Hoogeveen, die in genoemd jaar 6 miljoen kg melk ontving en er bovendien een 15-tal fabrieken was, dat méér dan 1 miljoen kg melk ontving, is het duidelijk dat er ook nog vele heel kleine bedrijfjes waren, waarvan sommige niet eens aan de 200.000 kg melk per jaar toekwamen.

In de groei der fabrieken begon zich toen al een ontwikkeling af te tekenen, die de coöperatieve zuivelindustrie er ook later kenmerkte, n.l. enkele grotere bedrijven, die naderhand over-

i Destijds directeur van de Coöp. Fabriek van Melkproducten te Marum en later stichter van zuivelbedrijven in het Gooi.

gingen tot de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder (Hoogeveen, Roden) en enige fabrieken in het zuiden der provincie, die met de kaasbereiding begonnen¹). Later ontwikkelden zich in of bij de groter wordende steden melkinrichtingen van enige betekenis, maar het doorsnee bedrijf bleef boterfabriek van beperkte omvang.

i *welke waren dat JH?*.

Gelderland en Overijssel

Deze provincies bespreken wij tezamen, omdat zij op zuivelgebied steeds een eenheid hebben gevormd; voor het te bespreken tijdsgewricht zijn wij voor een belangrijk deel aangewezen op de „Mededeelingen en Berigten" van de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)*.

In verschillende streken van deze provincies werd de melk van oudsher op de boerderijen vrijwel uitsluitend tot boter verwerkt. Hier en daar werd ook kaas gemaakt, o.a. in de omgeving van Nijkerk. In de Betuwe werd nogal aan vetweiderij gedaan ⁱ).

In een vergadering van de G.O.M.v.L. kwam in 1867 de vraag naar voren of het maken van kaas, dus het houden van meer melkvee, voordeliger zou zijn dan vetweiden. Men berekende dat de uitkomsten van het maken van boter en dat van kaas ongeveer gelijk zouden zijn wanneer de boter 100 en de kaas 40 cent per pond opbracht. In 1868 bracht de kaas 56 cent per pond op. Vandaar blijktbaar de aan de orde gestelde vraag.

Meer en meer kwam de zuivelbereiding naar voren. In 1877 sprak men over een betere manier van boterbereiding op de boerderij en op de in 1878 [073] te Apeldoorn gehouden tentoonstelling waren verschillende nieuwe zuivelwerktuigen en een roommeter te zien. *Jb. Boeke* en *J. Rinkes-Borger* gaven er een beschrijving van een kaasfabriek, maar het bleef bij een theoretische beschouwing.

In die tijd gingen de prijzen sterk dalen en het ging slecht met de boerenstand. Evenals overal elders schreef men dit toe aan de concurrentie uit Amerika; er werd geklaagd over de invoer van veel dierlijk vet voor de bereiding van „kunstboter" en de te hoge grond- en pachtprizen. Er gingen stemmen op om de invoerrechten te verhogen. Het rapport der Friese commissie, die de zuivelbereiding in Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein had bestudeerd, kwam ook in de vergadering van de G.O.M.v.L. ter sprake.

Evenals elders in het land verkreeg men met de van ouders op kinderen overgenomen bereidingsmethoden geen produkt van voldoende kwaliteit en duurzaamheid. De prijzen, hoewel aanvankelijk nog wel behoorlijk, waren vooral in de reeds eerder genoemde jaren van de landbouwcrisis uitzonderlijk laag. Het spreekt vanzelf dat dit vaak een onderwerp van gesprek in de landbouwverenigingen was en hoewel men weinig aan de prijzen als zodanig kon veranderen, konden toch maatregelen worden getroffen om te trachten de methoden van bereiding te verbeteren en zodoende een invloed ten goede op de prijzen uit te oefenen.

In 1880 werd een nieuwe methode van zuivelbereiding aan de orde gesteld. *Wouter Sluys* uit Beemster zou hierover in de vergadering van de G.O.M.v.L. een inleiding houden, maar omdat hij verhinderd was, werd zijn taak overgenomen door *H.M. Hartog* te Barneveld. Deze besprak de vorderingen op het gebied der zuivelbereiding in Denemarken en de mogelijkheid van coöperatie op kleine schaal bij de bereiding van boter en kaas.

Hij ried dit laatste echter niet aan vanwege de kosten, daar men op de boerderij toch het nodige personeel moest houden voor het melken. Er was meer belangstelling voor de invoering van de zgn. Swartz-methode (betere koeling der melk) op de boerderij dan voor fabriekmatige bereiding.

In 1887 werd door *Jhr. J.J. Dommer van Poldersveldt*, secretaris der G.O.M.v.L., een uitvoerige rede gehouden over verbetering van de landbouw. „Deze heeft", zegt hij, „tweeërlei behoefte, nl.: 1e. eendrachtige samenwerking der landbouwers zelf; 2e. hulp van de staat. Er is nog teveel onkunde onder de boeren en men heeft zich daarvan jarenlang niets aangetrokken.

i Aankoop van mager vee in het voorjaar, dat gedurende de zomer geweid en in het najaar vet verkocht wordt.

Er wordt geklaagd over lage prijzen van de boter, maar in Oost-Indië worden wij verdrongen door de Denen, omdat onze boter van te slechte kwaliteit is".

In 1888 hield *C.W. Vrijland* te Keppel een inleiding over de oprichting van coöperatieve boterfabrieken. Hij gaf hieromtrent een zeer globale berekening, waarbij hij voor de leveranciers tot een prijs van 4 cent per liter melk kwam. *Hartog* meende dat dit voor kleine boeren wel van belang kon [074] zijn, maar grote boeren kunnen beter zelf de bereiding in handen houden. Ook *J.H. Beer*, directeur van de Arnhemse Melkinrichting, gaf hierover zijn mening, evenals *H.A. Huender* te Eibergen. Beiden waren voorstander van de fabriekmatige bereiding. De tegenstanders wezen erop, dat men in Friesland spreekt van zgn. stoomkalveren en ook de boterhandel uitte bezwaren.

Uit de besprekingen in de G.O.M.v.L. blijkt ook dat men zich terdege bewust was, dat getracht moest worden het landbouwonderwijs te verbeteren, wilde men het bedrijf vooruitbrengen. Het was vooral de landadel, die voor de belangen van de landbouw opkwam. De boeren kwamen nog niet veel aan het woord; ook in de zgn. *dorpsverenigingen* en de plaatselijke afdelingen der landbouwmaatschappijen, welke in die jaren een belangrijke rol speelden, kwamen de boeren weinig naar voren. Van de dorpsvereniging - de naam zegt het al - kon ieder een lid zijn en het waren vaak behalve de landeigenaren ook de notabelen, de neringdoenden en later ook de fabrikanten die in deze verenigingen de leiding hadden. *Ir. R.C. Jonkman*ⁱ⁾ heeft ons omtrent een en ander en over de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken in dit gebied verschillende inlichtingen verstrekt. In een gesprek, dat hij hierover had met *T. G. El-kink*ⁱⁱ⁾, deelde deze hem mede, dat in vele gevallen nauwelijks 10 % der boeren lid van zo'n dorpsvereniging was.

De feodale verhouding van landheer (veelal landadel) tot pachter speelde hierbij in deze gewesten een rol. De boer werkte op zijn boerderij en de landheer zorgde dat het zowat rondliep, maar hij was dan ook de baas. Doorgaans werd er geen te hoge pacht betaald en hoezeer men het in de landheer prijzen mag dat hij goed voor zijn boeren zorgde, het had ook tot gevolg dat er van de boeren zelf niet veel initiatief uitging.

„Maar alles bij elkaar", zegt *Jonkman*, „mogen de boeren zich gelukkig prijzen, dat er zoveel meer-ontwikkelden zijn geweest die een warm hart voor de boerenstand hadden en die in die tijd leiding hebben gegeven".

Hoe nodig het was dat een betere methode van werken bij de boterbereiding werd toegepast, blijkt uit hetgeen de in 1889 door de G.O.M.v.L. aangestelde zuivelleraar *J.J. van Weijdom Claterbos*ⁱⁱⁱ⁾ in een zijner rapporten vermeldt, n.l.: „Alles verenigt zich om slechte boter te maken, geheel afwijkende begrippen omtrent zindelijkheid, gemis aan kennis van een goede boterbereiding, vooral t.o.v. de temperatuur, daar men, in plaats van de melk af te koelen, deze in potten boven het vuur verhit tot 30° C en dan nog bij het karnen heet water toevoegt".

Van Weijdom Claterbos klaagde er ook over dat er in de Achterhoek weinig of geen medewerking bestond om door onderscheid in prijs het maken [075] van betere kwaliteit boter aan te moedigen. De boter werd niet naar kwaliteit, maar naar inkoop van winkelwaren betaald. Het kwam zelfs voor dat boter geweigerd werd te ontvangen wanneer geen winkelwaren werden gekocht.

In dezelfde tijd (1889) ging de G.O.M.v.L. tot daadwerkelijk zuivelonderwijs over. Zij richtte

i Oud-secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Gelderland-Overijssel.

ii Oud-directeur der C.Z. te Ruurlo

iii Tevoren directeur van een melkinrichting te Kampen.

een ambulante zuivelvakschool op, die bedoeld was om op de boerderijen tot betere bereidingsmethoden te komen. De cursussen duurden een maand en werden gegeven op boerderijen, welke daarvoor beschikbaar werden gesteld. De belangstelling voor het onderwijs was zeer verschillend. De eerste cursussen zouden worden gegeven op het Kampereiland, te Laren en te Barneveld.

Voor eerstgenoemde cursus meldde zich niemand aan, te Laren waren 26 leerlingen en er kwamen 150 bezoekers naar de betreffende hoeve. Te Barneveld waren 18 leerlingen. In de kleistreken bleek minder belangstelling voor de cursussen te bestaan dan in de zandstreken. In het algemeen was de belangstelling echter goed, ook voor de lezingen welke de leraar in de wintermaanden in verschillende plaatsen hield.

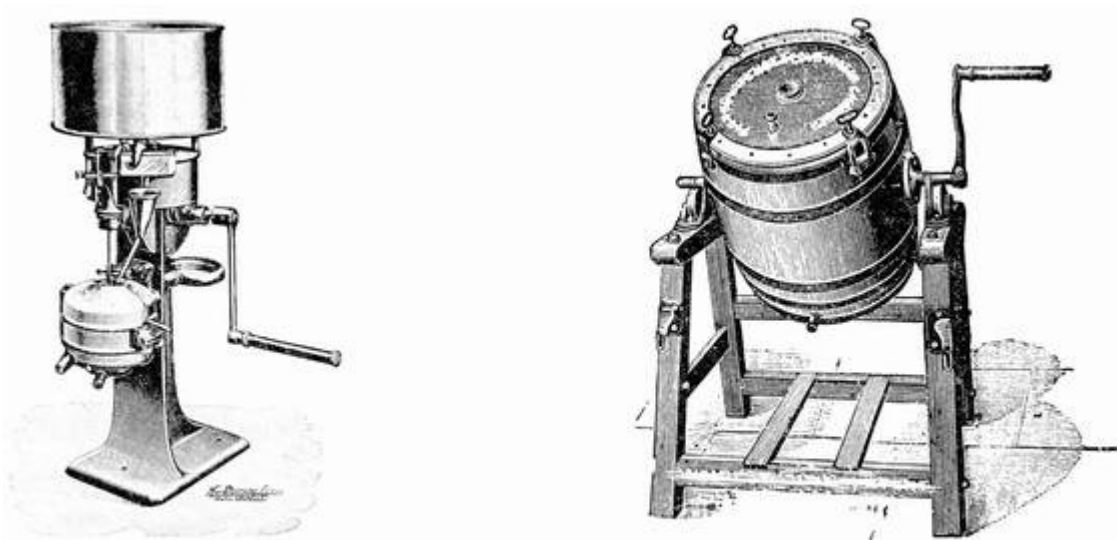
J. J. van Weijdom Claterbos (1842-1909)

Hij klaagde er echter voortdurend over dat de zindelijkheid op verschillende boerderijen nog zoveel te wensen overliet. Hoe nodig het ook overigens was dat er onderricht werd gegeven, blijkt uit een mededeling van *Van Weijdom Claterbos*, dat de melk op de boerderijen niet bij liters werd gemeten, maar met emmers, waarvan men de inhoud niet kende. Zodoende wist men niet bij benadering hoeveel melk een koe gaf.

Aanvankelijk was de invloed van de cursussen op de voor de betreffende [076] boter gemaakte prijzen gering, maar geleidelijk werd het beter. In 1891 werd door de leraar gerapporteerd dat voor de boter van de leerboerderijen per kg 15 cent meer kon worden gemaakt, maar boerinnen die de boter maakten zoals ze het op de cursus hadden geleerd, kregen nog geen hogere prijs, omdat de winkeliers, die de boter kochten, minder op de kwaliteit letten dan op de hoeveelheid winkelwaar, die door de boerin meegenomen werd.

Intussen waren er al heel wat boterfabriekjes door particulieren gesticht. In enkele steden bestonden reeds melkinrichtingen, die eveneens door particuliere ondernemers werden gedreven. De boterfabrieken werden vaak door boterhandelaren opgericht, hetgeen ook wel voor de hand lag, daar deze de boter van de boeren kochten en zij over de relaties voor de afzet beschikten. De kwaliteit der boerenboter was vaak zo slecht, dat het ook voor de handelaar een vooruitgang was om door fabriekmatige bereiding tot een beter, gelijkmatiger en daardoor beter verhandelbaar produkt te komen.

Ook op de boerderijen was er wel vooruitgang, maar het ging nog langzaam. De thermometer kwam meer en meer in gebruik, evenals metalen roomvaten en men begon op sommige boerderijen met een handcentrifuge te werken.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

De boter van de boerderijen, waar deze nieuwe methode werd toegepast, bracht in 1892 15 tot 20 cent per kg méér op dan die op de ouderwetse manier bereid. De zuivelcursussen werden in dat jaar door 275 personen gevolgd. De boter van de leerhoeven kreeg in Zutphen zelfs een afzonderlijke notering. Ook in andere provincies trokken de G.O.-cursussen de aandacht en *Van Weijdom Claterbos* kreeg toestemming om ook in Drenthe lezingen te houden. De handel, die ook wel werd uitgenodigd tot het bijwonen van deze lezingen, toonde echter weinig belangstelling.

[077] De eerste coöperatieve zuivelfabriek in Gelderland kwam te Didam tot stand. Omtrent de oprichting van deze fabriek ontleen wij het een en ander aan het jubileumgeschrift, dat haar huidige directeur, *J. H. Vennegoor*, opstelde bij het 50-jarig bestaan der fabriek in 1941. Waarschijnlijk is het Friese voorbeeld bij de oprichting dezer fabriek van invloed geweest. Een der oprichters - *Reyers* genaamd - had een familielid in het noorden van Overijssel en daar had hij van de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in Friesland gehoord. Hierover sprak hij op de sociëteit en vandaar werd het balletje aan het rollen gebracht.

Twee afgevaardigden uit Didam (één van hen was architect-aannemer) maakten in de winter van 1890/91 (in een open rijtuig!) een rondreis door Friesland en men kwam tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Hierover ontstond enige wrijving met de Landbouwmatschappij, omdat „de Didamse boeren hun gang maar gingen“. De architect-aannemer was blijkbaar de aanvoerder, want hij nam deel in het te plaatsen aandelenkapitaal en werd de eerste voorzitter; ook de notaris nam aandelen en werd bestuurslid.

Omtrent de vraag of het werkelijk de kant der fabriekmatige verwerking van de melk op moest, was blijkbaar nogal wat aarzeling. In de G.O.M.v.L. kwam in hetzelfde jaar de vraag ter tafel onder welke omstandigheden en in welke gevallen de oprichting van zuivelfabrieken wenselijk is. Op het in 1892 te Wageningen gehouden L.H.C. sprak *Van Weijdom Claterbos* over de voor- en nadelen van coöperatieve en particuliere boter- en kaasfabrieken en hij wees

er op, dat er in Gelderland praktisch nog geen coöperatieve zuivelfabrieken waren en elders wel. Hij wilde hierover een discussie uitlokken, maar daar kwam niet veel van terecht. Wel sprak het congres de wens uit „dat in de streken van Gelderland, waar boterfabrieken worden opgericht, deze voortaan meer algemeen op coöperatieve leest geschoeid zullen worden”.

In de dorpsverenigingen en in de plaatselijke afdelingen van de Maatschappij van Landbouw kwam wel vaak de oprichting van zuivelfabrieken ter sprake, maar tussen coöperatieve en niet-coöperatieve fabrieken maakte men toen nog niet veel onderscheid. Velen kenden dit verschil niet eens. Het kwam trouwens wel voor, dat voor de oprichting van een bedrijfje kleine aandelen (van *f* 10,-) onder de dorpsgenoten en de boeren werden geplaatst. De voorbeelden van elders (Friesland en Limburg) begonnen echter meer en meer aandacht te trekken. In 1894 trok *H. A. Huender* met nog een lid van de dorpsvereniging te Eibergen naar Tungelroy om zich op de hoogte te stellen van het daar opgerichte handkrachtboterfabriekje. Een verslag hierover verscheen in het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 28 april 1894.

„Tungelroy”, zegt hij, „is een dorpje in de arme Peel en wanneer het daar kan, dan kan het bij ons wel tien maal”. Hij verstrekt gegevens over de kosten van deze fabriek (De huur van het gebouw was *f* 50,- en de inventaris kostte *f* 600,-). De werkbaas ontving 15 cent per 100 kg verwerkte melk [078] en moest daarvan ook een hulp betalen die de centrifuge draait. Er zijn 85 deelnemers die gemiddeld 1800 kg melk leveren; voor de boter werd 60 cent per pond ontvangen. De melk werd naar vetgehalte betaald. De ontvangen melkprijs varieerde van *f* 3,60 tot *f* 5,25 per 100 kg met gratis terugontvangst der ondermelk.

In de G.O.M.v.L. hield men zich aanvankelijk nog aan de verbetering der bereidingsmethoden op de boerderij. Er was een commissie voor de zuivelschool en er werd een hulpleraar aangesteld. De ambulante zuivelschool beschouwde men als een der belangrijkste werkzaamheden van de Maatschappij en men was tevreden over de resultaten.

Intussen begon de vraag „grote of kleine zuivelfabrieken” de vorm van een strijdpunt aan te nemen. De commissie voor de zuivelschool had zich in een circulaire uitgesproken voor de oprichting van kleine boterfabrieken (het zgn. Limburgse systeem). *G.J. Bieleman*, hoofdonderwijzer te Vorden, en initiatiefnemer tot de oprichting der coöperatieve zuivelfabriek aldaar, verzette zich hiertegen en zei dat grote fabrieken te verkiezen zijn. Er is wat verschil in aanvoerkosten, maar de verwerkingskosten per liter zijn lager.

Met de opkomst van de zuivelfabrieken begon de belangstelling voor het zuivelonderwijs op de boerderijen af te nemen en werd dit onderwijs meer in de richting van het personeel der kleine boterfabrieken omgebogen. In 1894 werd zo'n cursus te Epe gegeven, waar in datzelfde jaar op initiatief van *J.J.L. ten Cate* een fabriekje tot stand kwam. Hij schonk hiervoor *f* 500,- en zegde toe dat hij, wat er meer zou blijken nodig te zijn, renteloos voor een jaar zou voorschieten. Om enige zekerheid te hebben, moesten de aandeelhouders-boeren zich op zegel verbinden om de fabriek volgens het reglement voor gezamenlijke rekening te drijven.

Op verschillende plaatsen werden nu door de zuivelleraar, die inmiddels consulent was geworden, lezingen gehouden en het vraagstuk van de oprichting van grote of kleine coöperatieve boterfabrieken besproken. Dat het niet altijd gemakkelijk ging om tot een zuivelfabriek te komen, moge ook blijken uit de totstandkoming van het bedrijfje te De Cloese, waaromtrent *Elkink* het volgende vertelde: „De boeren te De Cloese konden niet tot het besluit komen om een fabriekje te stichten. De aldaar wonende *Mr. C. J. Sikesz* §ⁱ richtte toen zijn koetshuis als zodanig in en zijn koetsier werd directeur”.

i Eerder genoemd.

Een ander voorbeeld van de eenvoud, waarmede deze fabriekjes soms werden gedreven, was het fabriekje „Eigen Hulp" te Groesbeek. Elke boer moest hier zijn eigen melk centrifugeren, waardoor de kosten aan werkloon zo laag mogelijk werden gehouden (\pm f. 500,- per jaar). De naam van dit fabriekje was dus wel terecht gekozen! Ook het beheer van deze fabriekjes werd vaak wat merkwaardig gevoerd. Zo meende men in die tijd aan de [079] fabriek te Hellen-
doorn geen directeur meer te kunnen betalen. Er was een volontair uit Friesland aan de fabriek en deze droeg men het beheer op. Dit was *K. Frietema*, de later bekende directeur van de Coöperatieve Zuivelfabriek te Wirdum.

Elkink heeft ons ook bijzonderheden nagelaten omtrent de totstandkoming der fabriekmatige zuivelbereiding te Ruurlo. In 1896 kwam bij het bestuur der dorpsvereniging het verzoek binnen van *Tiessink* uit Lochem om de vraag te bespreken of er belangstelling zou bestaan om de melk aan een fabriek te leveren. Zo dat het geval mocht zijn, was *Tiessink* bereid een fabriek te bouwen. Het betrof hier dus de oprichting van een particuliere fabriek, maar het bestuur der dorpsvereniging begreep het verschil niet tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek.

„Het woord „coöperatie" voor onderlinge samenwerking", zegt *Elkink*, „was toen bij de meesten nog nauwelijks bekend". Een der aanwezigen (*J. H. Groot Enzerink*) zette echter door dat het een fabriekje op onderlinge grondslag moest worden. Elk lid moest een of meer waarborgaandelen van f 10,- in het vastgestelde oprichtingskapitaal van f 4.000,- nemen. Dit kwam echter niet geheel bij elkaar, maar dank zij de financiële steun van de bewoner van het „Huis te Ruurlo", *Mr. W. baron van Heeckeren van Kell*, kon men met het fabriekje beginnen. Men verkreeg een stukje grond voor f 100,- en begon in een gebouwtje van 11 meter lang en 6 meter breed. Dit bleek al spoedig veel te klein te zijn, maar bovendien kwamen er moeilijkheden met het beheer, waardoor het op een mislukking dreigde uit te lopen en vele boeren weer zelf begonnen te karnen.

Na de benoeming van een nieuwe directeur ging het beter en al spoedig kwam er zoveel melk aan de fabriek, dat op stoomkracht moest worden overgegaan. Dit was ook wel van belang, omdat er in 1900 te Ruurlo een tyfusepidemie uitbrak, waarvan het fabriekje als de smetstofverspreider werd aangewezen vanwege de ongepasteuriseerde ondermelk welke naar de boeren terugging.

Evenals te Ruurlo ging het in vele gevallen. De opkomst der coöperatieve zuivelfabrieken ging vaak met vallen en opstaan gepaard en er moest nogal eens leergeld worden betaald. Dit was ook het geval te Lonneker, waar in 1896 in het verband der Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging een particulier bedrijfje werd overgenomen. Vele boeren gaven er echter de voorkeur aan zelf hun melk te blijven uitventen, daarbij gesteund door een actie der bakkers, die voor gezamenlijke rekening een melkinrichting begonnen. Na enkele jaren waren deze moeilijkheden echter overwonnen en kon de coöperatieve melkinrichting tot een behoorlijke ontwikkeling komen.

In 1896 waarschuwde *W.J. Lugard*, boterhandelaar te Terwolde en mede-eigenaar van enkele boterfabriekjes in de omgeving van Deventer, in de vergadering van de G.O.M.v.L. tegen de verdere oprichting van handkracht boterfabriekjes [080]. „Grote fabrieken, coöperatieve zowel als particuliere", zegt hij, „moeten samenwerken om de naam van de Nederlandse boter weer groot te maken". Hij wijst daarbij op Denemarken, waar men de zaak forser heeft aangepakt en ons heeft verslagen.

De industrialisatie der zuivelbereiding achtte men nu een beklonken zaak. De zuivelconsulent kreeg een ruimere opdracht. Zijn werkzaamheden werden gericht op het doelmatig gebruik

van veevoeder, het opsporen van fouten bij de zuivelbereiding, onderwijs aan het personeel der zuivelfabrieken en het tegengaan van knoeierijen in de boterhandel.

In de vergadering der G.O.M.v.L. van 12 augustus 1896 deelde *Bieleman* mee, dat er een bond van coöperatieve zuivelfabrieken was opgericht. In de volgende vergadering werd de zuivelcommissie met twee leden uitgebreid, n.l. met *G.J. Bieleman* te Vorden en *W.J. Lugard* te Terwolde. Het element der grotere zuivelfabrieken was hiermede in de commissie opgenomen en men kwam al spoedig tot de aanstelling van een nieuwe zuivelconsulent voor Gelderland. Dit werd de ons reeds bekende *H.B. Hylkema* uit Friesland. In 1899 werd de commissie voor het zuivelvakonderwijs opgeheven, daar deze nu geen taak meer had. In 1900 werd ook voor Overijssel een consulent benoemd. Met medewerking der zuivelconsulenten kwamen vele nieuwe zuivelfabrieken tot stand en werden bestaande, zowel technisch als administratief, verbeterd.

Volgens *B. van der Burg*, van 1906 tot 1912 zuivelconsulent in Gelderland, bestonden er in 1900 in deze provincie: 25 coöperatieve mechanisch gedreven zuivelfabriekenⁱ⁾; 26 coöperatieve handkrachtzuivelfabrieken; 29 particuliere mechanisch gedreven zuivelfabrieken en 8 particuliere handkrachtzuivelfabrieken.

Toen de coöperatieve stoomzuivelfabrieken zich een weg begonnen te banen, was het met de meeste particuliere handkrachtfabriekjes spoedig gedaan, omdat de handkracht als zodanig niet te handhaven was, maar ook omdat hun door de oprichting van een coöperatie vaak de grondstof ontnomen werd. In vele gevallen werden deze fabriekjes door de gestichte coöperaties overgenomen. Vaak ging een aantal fabriekjes - ook wel coöperatieve - in één te stichten grotere coöperatieve stoomzuivelfabriek tegelijk over.

De bedragen, gemoeid met de oprichting van een zuivelfabriek, waren op het eind van de vorige eeuw zeer laag. Het waren dan ook maar zeer eenvoudige bedrijfjes. Als prijs voor de grond, waarop gebouwd werd, vonden wij 25 à 50 cent per m² genoteerd. Soms werd ze door de een of de ander geschonken. De prijs voor het gebouw en de werktuigen bepaalde zich bij een handkrachtfabriekje tot enkele honderden guldens en bij een stoomfabriek, [081] waarbij we dan ook in latere jaren zijn aangeland, tot bedragen van ± f 10.000,- voor het gebouw en een enigszins lager bedrag voor de inventaris. Maar de melkprijs was ook dienovereenkomstig en bewoog zich tussen 2½ en 3 cent per liter met gratis teruglevering van de ondermelk.

Volgens *Dr. A.G. Breen*, die vele jaren zuivelconsulent in de provincie Overijssel was, werd in de IJsselstreek en op het Kampereiland het langst de boterbereiding op de boerderij gehandhaafd. Op vele boerderijen werkte men volgens het zgn. Swartz-systeem. De kwaliteit van de boter zou hierdoor beter en speciaal voor export geschikt zijn geweest.

Na het in gebruik komen van de centrifuge voor de machinale ontroming der melk werd volgens *Breen* in Overijssel de totstandkoming van de fabriekmatige zuivelbereiding belemmerd door de aanschaffing van deze werktuigen door de boeren, ook door vele kleine boeren, voor wie dit werktuig echter niet rendabel was. In de omgeving van Deventer en Zwolle waren in die tijd nogal wat particuliere fabriekjes (o.a. van de firma *Lugard en Maas*). *P. van der Veerⁱⁱ⁾*, die aanvankelijk aan enkele dezer fabriekjes gewerkt heeft, deelde ons mede, dat destijds nogal een harde strijd tegen de boerenboter gevoerd moest worden. De fabrieksboter, die naar de markt te Zwolle ging, werd verpakt in vaatjes van 20 kg en werd zodanig opgemaakt,

i Onder „coöperatieve" ook te verstaan n.v.'s op coöperatieve grondslag en verenigingen volgens de wet van 1855.

ii Oud-directeur der C.Z. te Wilp bij Deventer.

dat ze op boerenboter leek ⁱ). Ook hier hadden de boeren bezwaar tegen de fabrieksondermelk; men was soms genoodzaakt er nagelkaas van te maken.

Volgens *V.R.Y. Croesen*, die de voorganger van *Breen* in Overijssel was, waren er in 1902 in deze provincie: 18 coöperatieve stoomzuivelfabrieken; 20 coöperatieve handkrachtfabrieken; 35 particuliere stoomzuivelfabrieken en 5 particuliere handkrachtfabrieken.

De meeste particuliere bedrijven werden later in coöperaties omgezet, terwijl ook na verloop van tijd het botermaken op de boerderij geheel ophield. Toch heeft deze bedrijfsvorm zich in dit gedeelte van het land nog het langst gehandhaafd, waardoor ook de botermarkt te Zwolle tot na de eerste wereldoorlog in stand kon blijven. De ontwikkeling der zuivelbereiding, welke intussen in andere delen des lands had plaatsgevonden, en de krachtige steun van zuivelconsulent en organisaties, werkten ertoe mede, dat men hier zonder overgangsvorm veelal direct tot flinke stoomzuivelfabrieken kwam.

i In die tijd vond men de fabrieksboter nogal eens te „neutraal“ van smaak. Toen schrijver in 1908 in een zuivelfabriek in Friesland werkte, bracht hij eens een pakje boter van deze fabriek mee naar huis. Zijn moeder, die toen zelf nog boter op de boerderij maakte, vond aan deze fabrieksboter geen „smaak“ genoeg.

Limburg en oostelijk Noord-Brabant

Ook in dit gebied had men zich van oudsher niet zozeer toegelegd op melkproductie en zuivel (boterbereiding), maar was het hoofddoel der veehouderij [082] het maken van mest, omdat men deze nodig had voor het (wat meer) vruchtbaar maken van de schrale grond. Zomin de stallen als de behuizing waren er op ingericht om een goed produkt uit de verkregen melk te maken. Men miste een goede melkbewaarplaats, maar bovendien de nodige kennis om goede boter te maken. De meeste bedrijfjes waren te klein en de verkregen hoeveelheid melk was te gering om daarvan elke dag boter te maken, zodat dit maar enkele dagen per week plaats vond.

Hier kwam nog bij dat in vele gevallen een vrij grote hoeveelheid melk voor het mesten van kalveren gebruikt werd. De kleine hoeveelheid boter die gemaakt werd, was dan ook van zeer minderwaardige kwaliteit en werd bij de winkelier in het dorp tegen kruidenierswaren geruild, zodat hierbij van enige betaling naar kwaliteit geen sprake was en er dus ook geen prikkel aanwezig was om een beter produkt te maken. Ook overigens gaf deze ruilhandel volgens *Mr. J.J. Wintermans Q*²⁷⁾ aanleiding tot velerlei uitwassen, waarbij de boer de lijdende rol speelde, omdat hij hoegenaamd over geen middelen van verweer beschikte. De prijs die men op deze wijze voor de boter ontving, lag volgens *J.J.C. Ament* omstreeks 1890 tussen 28 en 50 cent per pond.

Maar ook voor de winkeliers was deze toestand ongunstig, daar zij een zeer onregelmatig en slecht produkt ontvingen. De ontvangen „klotten” boter verkochten zij ten dele door aan grotere winkeliers of grossiers, die er vaak een mengbedrijf op na hielden om de kleine partijtjes opnieuw te bewerken teneinde er een beter verkoopbaar produkt van te maken.

Om de handel te vergemakkelijken, werden op vele plaatsen botermarkten gehouden, waar de boer met zijn boter heen kon gaan om deze aan de meest biedende te verkopen. Hierin zat de mogelijkheid van een betaling naar kwaliteit, maar veel kwam daarvan toch niet terecht. De kopers op deze markten of mijnenⁱ⁾ waren vaak dezelfde, die ook de boter rechtstreeks van de boeren kochten, zodat er in de verhouding boer/afnemer niet zo heel veel verandering kwam. De winkeliers hielden er rekening mee van wie de boter kwam die aangeboden werd en als tegenzet van de zijde der boeren kwam het ook wel voor dat men, voordat de mijn begon, naar de winkelier ging om winkelwaren te bestellen of naar de prijs hiervan te informeren, teneinde van de betrokken winkelier op de mijn een hogere prijs voor zijn boter te kunnen verwachtenⁱⁱ⁾.

Volgens *Croesen*ⁱⁱⁱ⁾ werd door het geven van onderwijs en voorlichting aan de boeren wel getracht verbetering in de kwaliteit der boter te brengen, maar men stuitte daarbij op de moeilijkheid dat de voorwaarden voor een goede melkbehandeling op de vele kleine boerderijtjes ontbraken. [083] De geldelijke omstandigheden, waarin de boeren verkeerden, lieten niet toe dat men kostbare verbeteringen ging aanbrenge, nog afgezien van het feit dat deze kostenverhoging veel te zwaar op het produkt van elk (klein) bedrijf zou drukken. *Jan Truijen*^{iv)} berekende in 1893 uit gegevens van het landbouwverslag dat 97 % der boeren in Limburg en Noord-Brabant niet meer dan 2 à 3 koeien had.

i De naam „mijn” is ontleend aan het roepen van „mijn”, wanneer de afslager van boven naar beneden de prijzen afriep. Dit werd „afmijnen” genoemd.

ii Volgens *H. van Ve/thoven* (Tijdschrift voor Economische Geographie van 15 juni 1924) waren er in 1893 in Noord-Brabant ongeveer vijftig van deze botermijnen.

iii Eerder genoemd.

iv Landbouwer en belastingdeskundige te Meijel.

Ongeveer te zelfder tijd werd uit België vernomen dat men daar de boterbereiding voor gezamenlijke rekening ging uitoefenen. De mogelijkheid opende zich hiertoe toen de centrifugale ontroming der melk mogelijk werd. In Tungelroy woonde de eerder genoemde *J.J.C. Ament*, die hoofdonderwijzer ter plaatse was. In 1891 was de oogst in zijn omgeving grotendeels door hagel vernield en dit was mede aanleiding dat hij zich de moeilijke omstandigheden, waarin vooral de kleine Peelboeren verkeerden, ging aantrekken. Hij toog naar het Belgische dorpje Bree om te gaan zien hoe men daar voor gezamenlijke rekening boterbereiding toepaste.

Hij deed hiervan verslag in zijn dorp en vond 33 boeren bereid om met deze nieuwe vorm van melkverwerking te beginnen. Men besloot - evenals in Bree - voor gezamenlijke rekening een centrifuge en verdere benodigdheden aan te schaffen. Men kocht deze bij Jules Melotte te Rémicourt voor 1200 frs. Er was echter in Tungelroy nog geen gebouwtje om de „boterfabriek” in te beginnen en zo werd deze centrifuge voorlopig geplaatst in het bakhuisje van *H. Peerlings*, die voorzitter van de inmiddels door *Ament* opgerichte vereniging was geworden. De boter werd opgeslagen in de kelder van de „bovenmeester”.

Wij zullen niet op de voet volgen welke moeilijkheden deze pioniers allemaal hadden te overwinnen, maar menen nog wel te moeten vermelden dat men met de in de „fabriek” gemaakte boter aanvankelijk lelijk overhoop kwam te zitten, want niemand in de omgeving wilde deze boter kopen. Men zou vergiftigde stoffen aan de melk toevoegen en beweerde zelfs dat kinderen, die gevoed werden met de ondermelk, daarvan de tering zouden krijgen. Een boer moest de levering van zijn melk aan de fabriek staken, omdat zijn knecht weigerde pap te eten, die gekookt was van centrifugemelk. Men kon aanvankelijk de boter niet kwijt en besloten werd dat ieder der boeren maar zou trachten zijn eigen boter in de omgeving aan de man te brengen. Maar ook dit was geen succes. Dit duurde enkele weken totdat „*Meester Ament*” in België een koper voor de Tungelroyse boter vond. Van die tijd af liep het vlot. Er werd een geregelde afnemer in Brussel gevonden, waarmede een jaarcontract werd afgesloten en f 1,20 per kg boter franco Brussel werd overeengekomen.

De handkrachtboterfabriekjes, die al spoedig in vele dorpen en gehuchten [084] tot stand kwamen, waren zo eenvoudig en zó gebouwd dat ze altijd weer als woonhuis gebruikt zouden kunnen worden. Niet zelden werd met deze bedrijfjes zelfs in een oude schuur of een oud woonhuis begonnen ⁱ). De inventaris bepaalde zich in hoofdzaak tot een bascule, een kookpot en een handcentrifuge, vaten voor het bewaren van de room, benevens een tuimelkarn en een kneedbord. De boeren moesten zelf hun melk naar de fabriek brengen en namen de ondermelk mee terug naar huis ⁱⁱ). De verenigingsvorm was meestal volgens de wet van 1855. Men betaalde de stichtingskosten gezamenlijk naar verhouding van de geleverde melk en nieuwe deelnemers liet men entreegeld betalen, waaruit een reservefondsje werd gevormd. Van een boekhouding was aanvankelijk nauwelijks sprake.

Het fabriekje te Tungelroy diende als voorbeeld voor vele andere. Er werden ook vele jongelui opgeleid om als werkbaas in andere fabriekjes te kunnen optreden. *H.A. Huender*, die in 1894 het fabriekje te Tungelroy bezocht, zegt dat deze fabriekjes de welvaart der streek in grote mate bevorderen (zie ook pag. 77).

De ontwikkeling der coöperatieve boterbereiding ging echter niet ongestoord. Vele boterkopers zagen in de nieuw ingeslagen richting een gevaar en trachtten door bedreiging de samenwerking te stuiten, zegt *Wintermans*. In het najaar van 1892 werd in de Meijerij, de Peel en

i In sommige dorpen werden wel twee, drie of soms vier van zulke fabriekjes gesticht (*Verslag Noord-Brabantsche Zuivelbond*).

ii Een boertje uit Mildert kwam dagelijks anderhalf uur gaans met zijn melk in een bus op de rug naar de fabriek en nam zijn ondermelk weer mee naar huis.

Kempenland een circulaire verspreid, waarin de verenigde boterkopers op de mijnen te Uden, Zeeland, Mill, Boekel, Erp enz. mededeelden „dat in het belang der landbouwers door hen besloten is voortaan bij het kopen der boter er bijzonder op te letten, welke landbouwers lid ener „landbouwclub" zijn of bij een club hun benodigde waren halen" ⁱ).

Ook ondernemende boterkopers en winkeliers gingen ertoe over boterfabriekjes te stichten, maar ook kwamen er vele handkrachtboterfabriekjes door onderlinge samenwerking der boeren tot stand. Dit was vaak het gevolg van overleg in de plaatselijke landbouwverenigingen, in Noord-Brabant „clubs" en in Limburg „casino's" genoemd. Deze werden voorgelicht door de landbouweraren, die omstreeks 1890 door de Limburgsche Landbouwbond en de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw waren aangesteld ⁱⁱ). Zij bevorderden in sterke mate de zelfwerkzaamheid der boeren, waarbij burgemeesters, gemeentesecretarissen en onderwijzers, gesteund door de plaatselijke geestelijkheid, vaak een leidinggevende rol vervulden. [085] Dit was ook wel nodig, want met de stichting van boterfabriekjes alleen was men er niet. Er bestonden in die tijd in dit gedeelte des lands vele misstanden. Volgens *Dr. P. Hollenberg Q* ²⁸) zat de boer in het begin der negentiger jaren nog geheel onder de druk van de afnemer; niet alleen voor de verkoop van zijn boter, maar ook bij het mesten van kalveren was de boer vaak afhankelijk van de handelaar, die hem bij het kopen van een kalf krediet verleende, waardoor hij gedwongen was het dier later aan dezelfde man te verkopen. Hierbij werd niet zelden een woekerrente van meer dan 100% per jaar berekend.

Door de vooruitgang in de melkveehouderij kreeg de boer meer behoefte aan krachtvoeder en kunstmest - men zou het ook andersom kunnen zeggen - maar hij was daartoe vaak aangewezen op dezelfde handelaar die zijn melk of boter kocht, waardoor ook hier een ongewenste financiële verhouding ontstond.

De reeds genoemde landbouweraren of -consulenten, zoals ze later werden genoemd, hebben op dit gebied zeer belangrijk werk verricht. Zij hielden lezingen op vele dorpen en gehuchten en drongen daarbij niet alleen aan op het vormen van produktiecoöperaties, maar ook op de gezamenlijke aankoop van kunstmest en krachtvoer, terwijl met het oog op de financiering van een en ander de stichting van voorschotkassen werd aanbevolen.

Mede hierdoor kwamen er hoe langer hoe meer coöperatieve handkrachtboterfabriekjes tot stand. Het eerste in dit gedeelte van Noord-Brabant was dat te Liessel. In 1895 waren er in deze provincie 95 boterfabriekjes, waarvan 49 coöperatief ⁱⁱⁱ). In Limburg waren er in dat jaar 59 handkrachtboterfabriekjes en 1 stoomzuivelfabriek op coöperatieve grondslag.

Evenals in Limburg speelde in Noord-Brabant de afzet der boter, na de oprichting der coöperatieve handkrachtfabriekjes, een belangrijke rol. Men moest bij de verkoop der boter in hoofdzaak terecht bij dezelfde handelaren, die vroeger de boter bij de boeren en op de plaatselijke mijnen kochten.

Uit het voorgaande blijkt tevens dat men in het zuiden des lands bij de oprichting der eerste zuivelfabriekjes het doen opromen der melk in zgn. „Swartz"-vaten heeft overgeslagen en direct tot de centrifugale ontroming is overgegaan ^{iv}).

i Dit was feitelijk het begin van de zgn. „boteroorlog", waarop wij in het derde hoofdstuk terugkomen.

ii In Limburg was dit R. *Corten*, in Noord-Brabant P. *van Hoek*. Laatstgenoemde werd later inspecteur en vervolgens Directeur-Generaal van de Landbouw.

iii Elders vinden wij enigszins andere cijfers vermeld, maar dat doet er niet zoveel toe.

iv Lange tijd heeft men daar zo'n boterfabriekje een „centrifuus" of kortweg „fuus" genoemd. In het oosten der provincie sprak men ook wel van „boterij".

Uit het verslag dat *H.A. Huender* in 1894 van zijn bezoek aan Tungalroy gaf Q ²⁹⁾ blijkt dat men daar toen ook de melk al naar vet- of roomgehalte betaalde. Door in de fabriek opgehangen lijsten, waarop gewicht en vetgehalte van elke melklevering genoteerd was, wisten de boeren van elkaar wat zij leverden. Volgens het reglement had het bestuur het recht de melk van afzonderlijke koeien te doen onderzoeken, welk onderzoek vanaf 1893 al [086] volgens de *methode Gerber* geschiedde. Het is niet te gewaagd te veronderstellen in dit alles de invloed van „Meester Ament” te zien. In 1899 werd er een fok- en controlevereniging opgericht.

Op het L.H.C. dat in 1900 te Maastricht werd gehouden, pleitte *Ament*, toen zuivelconsulent in Limburg, voor de „verwaarding” der melk door toepassing der centrifugale ontroming. Zich in hoofdzaak tot verwerking der melk in een coöperatieve fabriek bepalend, hetzij gedreven met handkracht, hetzij met stoom, achtte hij een goed werkende handkrachtfabriek niet te verwerpen, maar het voordeel van een stoomfabriek is dat men de melk kan pasteuriseren. Verwerking der ondermelk tot produkten achtte hij in een streek waar men aan fokkerij doet niet wenselijk.

Zijn slotconclusie was dat men gemakkelijker komt tot de oprichting van een handkrachtfabriekje dan van een stoomfabriek. Voor een handkrachtfabriek heeft men maar 1000 tot 2000 liter melk per dag nodig en zij werkt goedkoop. Achter dit laatste, algemeen gesteld, zou men een vraagteken kunnen zetten, maar niet achter hetgeen hij daarna zei, n.l.: „Het is beter een handkrachtfabriek, dan geen fabriek”.

Westelijk Noord-Brabant en Zeeland

Daar het oostelijk deel van Noord-Brabant op het gebied der veehouderij een enigszins ander karakter heeft dan het westelijk deel, behandelden wij eerstgenoemd gedeelte met Limburg tezamen, omdat in dit gebied ook zuivelorganisatorisch een andere groei heeft plaatsgehad dan in het westelijk deel der provincie. In het derde hoofdstuk zal dit nog sterker tot uiting komen. Daar *westelijk Noord-Brabant* meer overeenkomst vertoont met *Zeeland*, behandelen wij deze beide gebieden tezamen.

Zeeland en de polders (zeeklei) van westelijk Noord-Brabant (tegen Zeeland en Zuid-Holland aan), alsmede het land van Heusden en Altena (rivierklei) zijn uitgesproken akkerbouwgebieden. De boerderijen zijn hier van vrij grote omvang. In de zandstreken van westelijk Noord-Brabant zijn de boerderijen in het algemeen kleiner en is het gemengde bedrijf (akker- en weidebouw) regel.

Zoals wij reeds in het vorige hoofdstuk vermeldden, werden na 1846 de zgn. schaalrechten op het graan afgeschaft en de commissies van landbouw als rijksinstellingen opgeheven. De taak om de landbouw te verheffen, werd hierdoor grotendeels aan het particuliere initiatief overgelaten. De commissies konden echter voortbestaan als instellingen van het provinciaal bestuur. Dit geschiedde in Groningen en Friesland en later ook in Noord-Brabant. De landbouwleraar *Corten* ijverde sterk voor de oprichting van zgn. landbouwclubs, die gewestelijk werkten. Zo'n club bestond te Wouw al in 1870.

[087] Deze clubs vormden vaak de afdelingen van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw (N.-B.M.v.L.) Q³⁰).

Deze werd in 1889 op meer zakelijke wijze georganiseerd. Men kon toen ook het stichten van coöperaties gaan bevorderen en deskundigen aanstellen om de boeren van voorlichting te dienen. Zoals reeds eerder vermeld, werd *P. van Hoek* in 1890 als landbouwconsulent aangesteld. Hij kreeg o.m. opdracht cursussen te geven ter verbetering van de zuivelbereiding op de boerderij en op welke minst kostbare wijze deze verbetering kon worden aangebracht. Hiertoe moesten centrifuges en andere werktuigen worden aangeschaft, maar voor de kleine boeren was dit te kostbaar.

Op verschillende plaatsen gingen daarom particulieren - meestal boterhandelaren - tot de aanschaffing van deze werktuigen over. Zij kochten de melk van de boeren om deze tot boter te verwerken. Zo ontstonden ook hier de eerste handkrachtboterfabriekjes. De landbouwleraar raadde echter de boeren aan om de melk voor gezamenlijke rekening te gaan verwerken, opdat men de vruchten der betere melkverwerking zelf zou kunnen plukken. Hoewel er veel over gepraat werd, kwam men er niet gauw toe. Op welke ondergeschikte overwegingen soms de oprichting van een boterfabriek werd tegengehouden, blijkt uit het geval te Gilze, waar men vreesde dat dan het voederen van knollen verboden zou worden. Ook elders kwam dit voor. De N.-B.M.v.L. ging daarom het aanschaffen van centrifuges door de boeren zelf aanmoedigen door 10 % in de aanschaffingskosten bij te dragen.

De N.-B.M.v.L. benoemde in 1894 een speciale commissie, die gegevens moest verzamelen omtrent de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Hierin had o.a. zitting *G.J. van Poppe* te Gilze, later een bekende figuur in de Brabantse landbouw- en zuivelwereld. Er was blijkbaar nogal wat overreding nodig om tot deze fabrieken te komen en er waren veel moeilijkheden, doordat men onvoldoende geschoold personeel had.

Behalve 66 particuliere boterfabriekjes, waarvan 8 met stoomkracht, waren er in geheel Noord-Brabant in 1895 45 coöperatieve fabriekjes, waarvan 3 met stoomkracht. We zien hier

dus wel een snelle ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding, al was het dan ook op zeer primitieve wijze. Al deze fabriekjes - particuliere zowel als coöperatieve - waren gedoemd om binnen een betrekkelijk klein aantal jaren te verdwijnen of op te gaan in grotere bedrijven.

Hier en daar heeft men de periode der coöperatieve handkrachtfabriekjes overgeslagen en is men direct overgegaan tot de stichting van grotere met stoom gedreven bedrijven. Hier was ook wel een verklaarbare reden voor. De grotere boeren in het westen der provincie konden aanvankelijk overgaan tot de aanschaffing van de meer moderne werktuigen voor de boterbereiding, zoals een centrifuge en een met hond of paard gedreven karn. Toen ook dit [088] systeem op den duur niet voldeed en men elders de gemeenschappelijke verwerking der melk meer bevredigende resultaten zag opleveren, kwam men tot deze gezamenlijke oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Een voorbeeld daarvan is de fabriek te Wouw, die in 1894 werd opgericht.

In het gedenkschrift dat werd samengesteld door *L.H. Witteveen*ⁱ⁾ ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van deze coöperatieve zuivelfabriek, wordt vermeld, dat tussen 1870 en 1875 enkele boeren in de gemeente Wouw al een afspraak maakten om bij eventuele brandschade elkaar bij te staan en gezamenlijk de schade te vergoeden. Een volgende stap was de aanschaffing van een veebascule voor gemeenschappelijk gebruik en daarna het voor gezamenlijke rekening aankopen van kunstmest en veevoeder. Een belangrijke initiatiefnemer tot deze eerste vormen van landbouwcoöperatie was *P. Dekkers.*, evenals *Jan Dekkers*, die ook bij de totstandkoming der coöperatieve zuivelfabriek een rol van betekenis speelden.

Het merkwaardige van de ontwikkeling in de gemeente Wouw was dat er, tegelijk met de plannen tot oprichting van een coöperatieve met stoom gedreven zuivelfabriek, ook gewerkt werd aan de oprichting van een handkrachtboterfabriekje in de onmiddellijke omgeving (Moerstraten). In het dorp Wouw was toen al een particulier handkrachtboterfabriekje. De eigenaar hiervan was tevens leverancier van veevoeder en de leider van een oppositie tegen de stichting van een „grote" fabriek. Deze oppositie vond steun bij pater *Van den Elsen*, die in die tijd als verdediger van de stichting van handkrachtfabriekjes in Noord-Brabant optradⁱⁱ⁾.

Een groep boeren te Wouw ging echter door met haar plannen en deze vormde daarmee een voorbeeld voor dit gedeelte van het land, daarbij krachtig gesteund door de rijkslandbouwleeraar *P. van Hoek*. Het waren 38 boeren, die tezamen de fabriek stichtten en ook tezamen voor de financiering zorgden door het nemen van aandelen in het benodigde kapitaal van f20.000,-. Men stelde een directeur uit Friesland aan en begon direct met de melk voor gezamenlijke rekening te vervoeren en deze naar vet(room)gehalte te betalen. Binnen het jaar werd de fabriek uitgebreid met een kaasmakerij en plaatste men er een graanmaalders naast.

Zodoende was dit de eerste boter- en kaasfabriek in het zuiden des lands en het was een fabriek, die geheel uit de zelfwerkzaamheid der boeren tot stand kwam. De Wouwse boeren en wel vooral de reeds genoemde 38 deden echter nog veel meer in onderling verband. Zij stichtten in 1897 de Coöperatieve Wouwse Landbouwvereniging, welke ten doel had de veestapel te verbeteren, verbetering van het landbouwkrediet en bestrijding van woeker, het gezamenlijk aankopen van benodigdheden, het bevorderen van onderlinge verzekeringen en landbouwonderwijs, het bevorderen van [089] vrede en eendracht, het voorkomen van processen door minnelijke schikking en het bijstaan van landbouwers, die naar de mening van het bestuur onrechtvaardig vervolgd of bedrogen werden.

i Oud-directeur der C.Z. te Wouw (†).

ii Zie derde hoofdstuk

Deze boeren zochten dus door nauwe samenwerking steun bij elkaar en wij mogen gerust vaststellen dat zij een daad stelden, die voor deze gehele omgeving zegenrijke gevolgen heeft gehad. De coöperatieve zuivelfabriek zowel als de landbouwvereniging met deze ruime doelstelling bestaat ook thans nog, al heeft de laatste een gedeelte van haar taak aan andere boereninstellingen overgedragen.

In 1903 werd hun voorbeeld gevolgd door een veertigtal boeren dat te Roosendaal een zuivelcoöperatie oprichtte. Deze groeide in 1911/12 uit tot de eerste coöperatieve fabriek van gecondenseerde melk (Het Anker) in het zuiden des lands ⁱ⁾.

In sommige streken kwam de overtuiging dat de boeren veiliger uit waren met een eigen fabriek dan door verkoop van hun melk aan een particulier bedrijf, doortoevallige omstandigheden tot stand. Een voorbeeld hiervan vormt de totstandkoming der C.Z. „Altena” te Nieuwendijk. Een groep boeren uit deze streek verkocht de melk aan de Margarine(Condens)fabriek van *Van den Bergh* te Rotterdam. Men onderhandelde jaarlijks over de prijs van de melk. Toen in 1915 veel militairen, in verband met de mobilisatie, in deze landstreek gelegerd waren, waaronder nogal wat boerenzoons uit Friesland, vernam men van dezen, welke prijs in deze provincie in het algemeen voor de melk gemaakt werd.

Zoals gewoonlijk toog een delegatie boeren in het voorjaar naar de fabriek te Rotterdam en men meende nu degelijke argumenten te hebben om tot een hogere melkprijs te komen. Hiervan kwam echter niets terecht. Bij deze bespreking vernam men dat een „agent” der fabriek al naar de boeren onderweg was om de contracten te laten tekenen. Deze contracten bevatten een melkprijs die ongeveer de helft lager was dan die, welke men van de Friese boerenzoons had vernomen. De melk werd verkocht, maar op de terugreis sprak men meteen af dat dit niet weer zou gebeuren en men ging ijveren voor de oprichting van een coöperatieve fabriek. Te Nieuwendijk bestond een oud zuivelfabriekje dat door overlijden van de eigenaar reeds meer dan een jaar stil lag. Dit fabriekje werd overgenomen (voor f 16.500,-) en zo kwam in maart 1916 de C.Z. „Altena” te Nieuwendijk tot stand ⁱⁱ⁾ Q³¹).

Volgens *Dr. P. J. Bouman* Q³²) waren de jaren 1850-1878 voor de veeteelt even gunstig als voor de akkerbouw. Omstreeks 1870 hadden de prijzen van vlees en zuivelprodukten een hoogte bereikt, die de veehouderij overal in de [090] provincie *Zeeland*, maar vooral op Walcheren, Zuid-Beveland en Schouwen, tot een zeer winstgevend bedrijf maakte. „Anders dan men zou verwachten, nam de veestapel”, aldus *Bouman*, „in deze provincie weinig toe. Slechts de cijfers voor jong vee vertonen een stijging. Dit bewijst (opnieuw) dat de Zeeuwse boer onder alle omstandigheden trouw bleef aan de akkerbouw. Door de hoge prijzen liet hij zich soms zelfs verleiden zijn beste melkvee te verkopen”.

Toch is er in de loop der jaren meer belangstelling voor de veehouderij gekomen. Dit lag ook eigenlijk wel voor de hand, daar met name de grote landbouwcrisis van omstreeks 1880-1896 veel sneller om zich heen greep in de akkerbouw dan in de veehouderij en de zuivelbereiding. Hierdoor kreeg de veehouderij meer aantrekkelijkheid, waarmede nog niet gezegd is dat hierdoor ook het houden van melkvee zoveel toenam, want de belangstelling ging in de meeste streken vooral uit naar het houden van mestveeⁱⁱⁱ⁾).

i De zuivelcoöperaties te Wouw en Roosendaal zijn thans opgegaan in één nieuwe coöperatie: De Verenigde Coöp. Zuivelbedrijven „West-Brabant” (V.C.Z.).

ii Deze fabriek is thans gecombineerd met die te Genderen.

iii Schrijver kan hieraan toevoegen dat de meeste Zeeuwse boeren en ook hun collega's in de kleistreken van West-Noord-Brabant in hun hart geen veeboeren zijn, maar akkerbouwers. Het is hem meermalen opgevallen dat in bijeenkomsten in de familiekring of elders het gesprek in hoofdzaak ging over akkerbouw en vooral over paarden, maar slechts zelden over weiland en koeien.

Een uitzondering hierop maakte het eiland Walcheren, waar van oudsher de melkveehouderij een grotere rol heeft gespeeld. Ook op Schouwen en sommige streken van Zuid-Beveland en het midden van Tholen was dit het geval. De landbouwkundige toestand was hiervan de oorzaak, daar genoemde gebieden vaak tot ver in het voorjaar onder water stonden, zodat men hier op veehouderij was aangewezen.

„Omstreeks 1880 kende men in Zeeland nog slechts de boerenboter", zegt *Bouman*, „vervaardigd volgens methoden, die een eeuw daarvóór en nog vroeger ook gebruikelijk waren". Volgens een beschrijving van *Gerlach*, die hij aanhaalt, karnde men boter uit een mengsel van zoete en zure, min of meer bedorven room. Als thermometer bij de bereiding diende gewoonlijk de hand van de boerin. De warmtegraad trachtte men te regelen door toevoeging van warm of koud water. Na het afnemen der boter plaatste men deze in de kelder om op te stijven en begon deze daarna te bewerken met spaan en lepel, van onreinheden te zuiveren en te zouten. Daarna werd de boter in zgn. „kopjes" afgewogen in stukjes van een pond. Door middel van de mal voor de „koppen" werden figuren zoals ribbels op de zijkant en een figuurtje in de vorm van een bloem of een vogeltje op de bovenkant aangebracht.

Daarna ging men éénmaal per week met de boter ter markt. In Middelburg, Zierikzee en Goes waren de belangrijkste markten, maar er werd ook nogal wat boter rechtstreeks aan winkeliers en particulieren geleverd, waarbij men echter met het vaststellen van de prijs wel rekening hield met de prijs, welke de boter die week ter markt had opgebracht. Ook reizende kooplui, [091] die dan meestal kruidenierswaren verkochten, kwamen de boter wel op de hoeven opkopen. De kwaliteit van de Zeeuwse boter kon echter de vergelijking met de beste Friese boter niet doorstaan. Ter gelegenheid van een tentoonstelling van de *Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij (Z.L.M.)* in 1878 te Middelburg, waar wel goede boerenboter aanwezig bleek te zijn, wees het bestuur van de Z.L.M. er niettemin op dat het met de zuivelbereiding in de provincie een heel andere kant uit moest.

Men beval aan dit te doen door oprichting van zuivelfabrieken of desnoods door toepassing van nieuwe methoden en werktuigen op de boerderij. Ook hier had men de methode van Swartz op het oog, waarmede in 1881 te Goes een demonstratie werd gegeven. Dit geschiedde onder leiding van de ons reeds bekende *Wouter Sluis* uit Beemster en een Deense botermaakster. Veel resultaat leverde deze voorlichting echter niet op; ook niet toen in 1882 een handleiding voor de zuivelbereiding werd uitgegeven. Enkele vooruitstrevende landbouwers schaften wel nieuwe werktuigen aan, maar de meerderheid bleef de oude sleur volgen.

Op Schouwen kreeg men echter belangstelling voor een stoomzuivelfabriek en in 1884 werd in de omgeving van Zierikzee op advies van *Rinkes-Borger* een stoomzuivelfabriek opgericht. *Vorsterman van Oven*, secretaris van de Z.L.M., bepleitte de oprichting van coöperatieve fabrieken volgens het Friese voorbeeld. In 1891 verrees er een fabriekje te Sluis. Ook op Schouwen werden daarna meer coöperatieve zuivelfabriekjes gesticht. Door deze fabrieken kreeg men meer oog voor het nut der controle op het vetgehalte der melk en leerde men de gebreken der boerenboterbereiding beter kennen.

Volgens gegevens van de Directie van de Landbouw waren er toen in Zeeland 10 coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan een zestal door stoom werd gedreven. Het waren echter alle kleine bedrijfjes met een gering aantal deelgenoten (boeren)ⁱ), daar de meeste boeren nog bij de boterbereiding op de boerderij bleven en het aantal koeien per bedrijf (akkerbouw) maar gering was. Meer dan 10 melkkoeien werden er op een overigens vrij groot

i De kleinste hiervan zal wel die te Kruiningen zijn geweest, waar een fabriekje van drie boeren (50.000 liter melk) bestaan heeft.

landbouwbedrijf meestal niet gehouden. De opbrengst van de melk ontving de boerin als regel als huishoudgeld. De grootste fabriek was „De Duif” te Nieuwerkerk met 93 deelgenoten en ruim 1,5 miljoen kg melk. Van het eiland Schouwen en Duiveland en westelijk Noord-Brabant werd ook nogal wat melk aan de margarinefabriek van *Van den Bergh* te Rotterdam verkocht.

De meeste Zeeuwse fabriekjes zijn niet oud geworden; vele hadden een slepend bestaan wegens onvoldoende belangstelling van de zijde der boeren en onvoldoende melkaanvoer. Ze konden daardoor ook geen voldoende deskundige bedrijfsleiders aanstellen en moesten na enige tijd worden opgeheven.

Zodoende is in vele streken van Zeeland nimmer sprake geweest van een [092] krachtige zuivelindustrie. Een uitzondering daarop vormt (in latere tijd) Walcheren, waarop wij nog nader terugkomen.

In Noord-Brabant waren er in 1906 37 stoomzuivelfabrieken en niet minder dan 161 handkrachtfabriekjes. Als een der oorzaken van dit grote aantal zal wel de moeilijkheid van het vervoer in die tijd gezien moeten worden, maar toch ook het feit dat men er wel toe kwam in de eigen vertrouwde omgeving zo'n bedrijfje te stichten, maar de neiging tot samenwerking der boeren in twee of meer dorpen was toen nog gering.

Ook in Zeeland bloeide het dorpsverenigingsleven het best. Deze verenigingen waren niet altijd afdelingen van de Z.L.M., maar wel was degene, die lid was van de Z.L.M., tevens ook lid van een dorpsvereniging. „In deze laatste”, zegt *Bouman*, „gevoelden de boeren zich als gelijken onder gelijken; zij waren graag zelf in actie - op andere wijze dan het lidmaatschap van de grote provinciale vereniging mogelijk maakte”. De meeste dezer dorpsverenigingen hielden zich speciaal bezig met gemeenschappelijke aankoop (aانبestedingen), vooral van kunstmest en veevoer. Deze coöperatieve activiteit ontwikkelde zich in Zeeland het best.

Niet onvermeld mag blijven dat vooral de zuivelconsulent, later tevens veeveeltconsulent, *C. Zwagerman*, in latere jaren veel invloed heeft gehad op de verbetering der melkveehouderij in Zeeland. Hij was het, die voortdurend pleitte voor een goede selectie van het melkvee, steunende op melkcontrole, en voor de aanschaffing van goede stieren. Ook bevorderde hij daar waar hij een mogelijkheid zag de totstandkoming van coöperatieve zuivelfabrieken. In feite had hij daarmee alleen succes op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen. Vooral op Walcheren kwam, mede door zijn toedoen, zij het ook in het begin met vallen en opstaan, tenslotte een flinke en gezonde zuivelcoöperatie tot stand Q³³).

Walcheren telde omstreeks de eeuwwisseling ruim 1000 veehouders, die tezamen 5300 koeien hielden. In Middelburg en Vlissingen bevonden zich enkele kleine particuliere melkinrichtingen. De melk van 2100 koeien ging via deze inrichtingen of rechtstreeks in consumptie en van de rest werd op de boerderijen boter gemaakt. Lang niet alle boeren hadden een handcentrifuge, maar ook al had men deze, dan was het nog niet altijd een goede. Zodoende bleef er heel wat vet in de ondermelk achter en *Zwagerman* berekende in 1909 dat per koe per jaar bijna *f* 18,- te weinig werd ontvangen, omdat de boter onvoldoende uit de melk werd gehaaldⁱ). Ook de prijzen die voor de boerenboter werden gemaakt, waren te laag en *Zwagerman* stelde deze voor de jaren 1908 en 1909 gemiddeld op ruim *f* 14,- per koe. Men kwam [093] *C. Zwagerman* (1884-1953) dus tot een te geringe jaarlijkse ontvangst van *f* 32,- per koe.

i Schrijver moest in zijn jeugd ook wel eens aan zo'n handcentrifuge draaien. Wanneer dit te langzaam ging, hetgeen nogal eens gebeurde, bleef er te veel vet in de ondermelk. De kalveren waren hier het beste mee.

C. Zwagerman (1884 - 1953)

Eveneens lieten de prijzen die voor de melk gemaakt werden bij directe consumptie te wensen over, mede vanwege de afhankelijke positie waarin de veehouders in dit opzicht verkeerden. *Zwagerman* wees op hetgeen in andere streken op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding gedaan werd en nam een aantal boeren op excursie mee naar westelijk Noord-Brabant om hun te tonen hoe men daar de melk in coöperatief verband tot waarde bracht.

Hij deed vooral een beroep op de boerinnen om het handwerk der boterbereiding te laten varen.

De Walcherse boeren en boerinnen waren blijkbaar wel vasthoudend aan het oude systeem, want niettegenstaande de klare taal, die *Zwagerman* gewoon was te spreken, duurde het tot 1916 vóórdat men tot definitieve plannen voor de oprichting van een coöperatieve melkinrichting en zuivelfabriek kwam; 46 personen bleken bereid om als lid toe te treden en de vereniging kwam in dat jaar inderdaad tot stand. De te Middelburg bestaande fabriek „De Landbouw" werd overgenomen, maar dit bleek geen succes te zijn. Zomin het bestuur als de dagelijkse leiding, welke laatste van de oude fabriek moest worden overgenomen, bleek voor zijn taak berekend en zo kwam de vereniging na enige tijd reeds voor grote moeilijkheden te staan.

Niettegenstaande dit alles was er toch een flinke groei, want het aantal leden der vereniging steeg voortdurend en in 1923 werd besloten een geheel nieuwe fabriek te bouwen, die in 1926 gereed kwam. Daarna is het door [094] eensgezind optreden en een degelijke zakelijke leiding steeds vooruit gegaan. Met een slijtersmelkinrichting, die vanaf die tijd geen melk meer rechtstreeks van de boeren kocht, werd een belangengemeenschap aangegaan en daarna kwam men tot de stichting van een Walcherse Melkfederatie, die de twee nog bestaande zuivelfabrieken, de meeste melkdistribuanten en praktisch alle veehouders omvatte. De organisatie werd in 1938 op grond van de toen bestaande crisiszuivelwetgeving door de Minister van Landbouw tot publiekrechtelijk lichaam verklaard met verordenende bevoegdheid tot het vaststellen van prijzen en marges, mits de belangen der consumenten hierbij niet in het gedrang kwamen.

Men kan zich afvragen of dit voor een coöperatie een gewenste ontwikkeling was, maar de omstandigheden lagen op Walcheren nu eenmaal moeilijk. Er heerste een chaos in melkaan-

koop en -distributie en door alles onder één hoedje te vangen, voorkwam men afbraak van de reeds gegroeide samenwerking en kon heel wat gesaneerd en verbeterd worden.

Vooraf in de moeilijke oorlogsjaren, welke nog volgden, was het van belang dat produktie en distributie onder één leiding stonden en vastgesteld kan worden dat de zuivelcoöperatie op Walcheren, na de vele moeilijkheden die zij heeft ondervonden, als herboren uit het oorlogsgeweld (bombardement en inundatie) te voorschijn is gekomen. Het nog bestaande particuliere bedrijf te Vlissingen werd overgenomen en met de slijtersorganisaties bestaat een goede samenwerking. Vrijwel alle melkveehouders op het eiland zijn bij de coöperatie aangesloten of leveren hun melk, zodat men zeggen kan dat zij de produktie geheel in handen heeft en op de distributie en verkoop een belangrijke invloed kan doen gelden. Als zodanig kan „Walcheren” zeker als een voorbeeld in het zuivelcoöperatie-arme Zeeland worden gesteld.

De handcentrifuges op de boerderijen hebben er aanvankelijk toe geleid dat men, vooral in Zeeuws-Vlaanderen, er toe overging hier en daar coöperatieve roomverwerkende fabriekjes te stichten. De melk werd op de boerderijen gecentrifugeerd en alleen de room ging naar de fabriek. Dit bespaarde vrachtkosten en men hield de verse ondermelk op de boerderij. Op den duur heeft dit systeem echter niet voldaan. Toen de centrifuges versleten waren, ging men er meer en meer toe over de melk aan de fabriek te leveren. Dit werd ook bevorderd doordat de behoefte aan ondermelk op de boerderij geringer werd en door de betere prijzen, welke bij industriële verwerking hiervoor konden worden verkregen. Ook de inmiddels beter geworden vervoersmogelijkheden zullen wel tot deze wijziging hebben bijgedragen.

Op de eilanden zowel als in westelijk Noord-Brabant heeft de particuliere zuivelindustrie nog een vrij belangrijke invloed. Dit neemt niet weg dat zowel in het westen van Noord-Brabant als in Zeeland de coöperatieve bedrijfsvorm de overhand heeft.

[095] Noord-Holland

In het gedeelte van *Noord-Holland benoorden het IJ* heeft de zuivelbereiding zich op heel andere wijze ontwikkeld dan in het zuidelijk deel der provincie. Hier had vooral de verkoop van melk voor directe consumptie in de grote bevolkingscentra de overhand, terwijl in het noordelijk deel de melk in hoofdzaak op de boerderij tot kaas verwerkt werd.

Dit was van oudsher de kleine bolronde Edammer kaas, zo genoemd naar het oude handelsstadje Edam aan de voormalige Zuiderzee. Reeds vele eeuwen is deze kaas een exportproduct bij uitnemendheid van dit gewest. Hoewel deze kaas aanvankelijk uit volle melk werd gemaakt, komen er vroegtijdig klachten voor dat men deze uit gedeeltelijk afgeroomde melk maakt. Hiertegen bestond van de zijde der steden Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen ernstig bezwaar en in 1723 werd door de Staten van Holland een „Placaat, raakende het vervalschen van de Soete Melk en Kaas daar van gemaakt" uitgevaardigd. Volgens *Boekel Q³⁴*) wordt in de aanhef van dit „placaat" medegedeeld dat in West-Friesland en het Noorderkwartier de genoemde vervalsing meer en meer is ingeslopen en men zegt dat de kazen van zodanige afgeroomde melk droog, wit en zout zijn.

Het werd verboden om ook maar de geringste hoeveelheid room af te nemen van melk, bestemd voor de zoetemelkse kaasbereiding. De afroming paste men toe door de avondmelk neer te zetten en de gevormde roomlaag er de volgende morgen af te scheppen. De aldus afgeroomde melk werd vermengd met verse ochtendmelk en zo verkreeg men een mengsel, waaruit kaas werd gemaakt met ruim 40 % vet in de droge stof. Constant kon dit vetgehalte natuurlijk niet zijn, daar dit afhing van de mate van afroming, de tijd van het jaar e.d. Volgens *Dr. L.T.C. Scheij Q³⁵*) lag het vetgehalte der aldus bereide kaas aanmerkelijk hoger dan dat der latere Edammer 40+.

Het betreffende „placaat" is echter in onbruik geraakt en in de tweede helft der 19e eeuw bestond het niet meer. Zodoende nam het afromen toen meer en meer toe. Het vereenvoudigde de arbeid op de boerderij (eenmaal per dag kaasmaken) en het leverde de mogelijkheid op om meer geld uit de melk te maken, omdat men behalve de kaas ook boter verkreeg.

Voor zover men geen onderscheid maakte tussen kaas uit wel of niet geroomde melk was deze handelwijze echter als een vorm van knoeierij te beschouwen en het stichtte verwarring in de handel. Ook uit een oogpunt van kwaliteit heerste er nogal wat verschil van mening over het al of niet wenselijke van het afromen der kaasmelk. *J. Bouman* te Beemster schreef in 1845 dat de een er tegen waarschuwde omdat de onvermengde verse koemelk de beste is om smakelijke zoetemelkse kaas te maken, terwijl door anderen wordt betoogd dat het gedeeltelijk afromen der melk zeer nuttig is, omdat de kaas anders moeilijk de nodige vastheid verkrijgt.

Hoe het ook zij, het licht afromen der kaasmelk heeft in Noord-Holland [096] voortgang gevonden, zodat de kaas in Edammer vorm tenslotte een bij wettelijke maatregel dienovereenkomstig gemerkt en aan haar vorm gebonden produkt werd. Zover was men echter in de tweede helft der 19e eeuw nog lang niet.

In het begin der zeventiger jaren werden in Noord-Holland zowel als in Zuid-Holland pogingen gedaan om tot fabriekmatige bereiding van kaas te komen. Deze vorm van kaasmaken kwam oorspronkelijk uit Noord-Amerika, waar men in het begin der vorige eeuw kaas maakte welke veel overeenkomst had met de Engelse Cheddar- en Cheshirekaas. In 1860 is men deze kaas daar in fabrieken gaan bereiden, waarvan sommige de vorm van een vennootschap (joint stock) van veehouders hadden. Door de Amerikaanse vrijheidsoorlog (1861-1865) schijnt deze fabriekmatige kaasbereiding sterk bevorderd te zijn.

Volgens Prof. H.C. van Hall Q³⁶) is men deze wijze van kaasmaken later gaan toepassen in Derbyshire en Longford in Engeland en een zekere J. Muller, die Van Hall omtrent een en ander inlichtte, heeft deze kaas ook in Nederland gemaakt. Hij beheerde het kaasfabriekje dat J. van der Breggen, een vooraanstaand landbouwer te Waddinxveen (Z.H.), in 1871 naast zijn boerderij stichtte. Voordien was voor Engelse rekening een soortgelijk (houten) fabriekje te Broek in Waterland opgericht. Het een zomin als het ander werd een succes. Ook niet, toen laatstgenoemd fabriekje in 1871 door een negental boeren te Wieringerwaard werd overgenomen.

Evenmin was dit het geval met een fabriekje in Anna Paulowna, waar J. van Gijtenbeek en Th. J. Waller er zich voor spanden. Eerst maakten ook zij de Engels-Amerikaanse soorten en daarna Edammer kaas, maar bij een bespreking der fabriekmatige kaasbereiding in 1875 moesten zij mededelen dat zij de fabriek hadden stopgezet, omdat zij geen voldoende prijs voor de melk konden betalen. Het fabriekje te Wieringerwaard hield stand, zij het dat het in 1876 in andere handen overging; in 1878 kwam er zelfs een tweede bij. De uitkomsten schijnen hier wat beter te zijn geweest, maar men moet hierbij niet voorbij zien dat de boerinnen in Wieringerwaard niet of niet meer met kaasmaken wilden beginnen.

In 1871 werd de *Vereeniging tot ontwikkeling van den landbouw in Hollandsch Noorderkwartier* - in de wandeling genoemd „*Hollandsch Noorderkwartier*” - opgericht. Het was een vereniging van praktische boeren, die zich tot taak stelde de landbouw boven het IJ tot steun te zijn en deze zoveel mogelijk vooruit te brengen. Met de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw (H.M.v.L.)*, die meer uit notabelen bestond en de beide provincies omvatte, bleef men wel vriendschappelijk samenwerken, maar men wilde toch in direct contact met de boeren liever zijn eigen boontjes doppen.

Wouter Sluis (1827-1891)

Hollandsch Noorderkwartier (H.N.K.) heeft in dit gewest zeer belangrijk werk gedaan, zowel voor de landbouw in het algemeen als voor de zuivelbereiding in het bijzonder. Men begon al vroegtijdig met het doen van [097] proefnemingen, het uitschrijven van prijsvragen en het houden van demonstraties op het gebied der melkveehouderij en zuivelbereiding. De onderscheiden voorzitters van H.N.K. hadden er slag van de bestuursleden aan het werk te zetten. Dezen moesten om de drie jaar aftreden en op deze wijze kwam er in Noord-Holland een aantal boeren, dat goed nagedacht en verder gekeken had dan de boerderij Q³⁷).

In de vergaderingen van H.N.K. werd vaak over de noodzaak tot verbetering der kaasbereiding gesproken en niettegenstaande de aanvankelijke teleurstellingen bleven de gedachten toch gaan in de richting der fabriekmatige bereiding. Ook in de H.M.v.L. werd herhaaldelijk over de noodzaak tot verbetering van de zuivelbereiding gesproken. Zo vinden wij in de *Mededelingen en Berigten* dezer maatschappij van 1875 een opsomming van de oorzaken, waarom men meent dat in Denemarken en Zweden betere produkten worden gemaakt dan in ons land, nl. door verbeterd onderwijs, gezamenlijk bereiden van boter en kaas, gebruik van ijswater en hoge vaten bij de oproming, gebruik van stoom bij het poetsen der melkvaten, gebruik van thermometer en weegschaal, bewaren van boter in blikjes, verbetering van de verzending, afschaffing van de zoutaccijns.

Al spoedig treffen wij in de geschriften de namen aan van enkele personen, die in die tijd hun stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling der zuivelbereiding in dit gewest. Het zijn vooral *Wouter Sluis* te Beemster en later *P. Czn. Boekel* te Wieringerwaard.

Wouter Sluis was een idealist, die zijn tijd ver vooruit was. Hij gaf in zijn omgeving vele praktische adviezen omtrent velerlei onderwerpen waar een ander nog niet aan gedacht had. Hij las blijkbaar veel en ging op onderzoek uit, terwijl hij niet aarzelde om anderen van zijn bevindingen op de hoogte te stellen. In het *Gedenkschrift betreffende Wouter Sluis Q³⁸*) lezen wij dat hij behalve voor de kaasmakerij belangstelling had voor de veehouderij, de akkerbouw, de tuinbouw, de afwatering en dat hij degene was, die in Noord-Holland het brongas heeft ontdektⁱ).

Maar laten wij ons tot de kaasmakerij bepalen. *Sluis* was het die wees op het belang van systematisch werken. Hij noemde het kaasmaken een wetenschap die beoefend moet worden en stelde voorop dat het maken van goede kaas niet afhankelijk is van geluk of van meer of minder toebedeelde zegen, niet van bodem of woning, althans niet in de zin dat men in gebreken heeft te berusten. Van een reis naar Engeland bracht hij een zgn. kaaskleinerⁱⁱ) mee, waarmee de wrongel gesneden werd en niet gebroken, zoals bij de in gebruik zijnde methode het geval was en waardoor te veel kaasstof [098] in de wei achter bleef.

In vergaderingen, waarin hij over deze onderwerpen een lezing hield, placht hij zijn systeem praktisch uit te voeren. In 1872 stichtte hij met zijn buurman *Jan Stuijt* een gezamenlijke kaasmakerij, waar hij zijn werkwijze in dagelijkse toepassing bracht.

In 1875 werd in een vergadering van H.N.K. over machinale kaasbereiding en oprichting van fabrieken voor boter en kaas gesproken, waarbij *Sluis* er op wees dat men het best gebruik kon maken van hetgeen de wetenschap ons leert. Ook anderen wezen op deze vergaderingen wel de weg die men te gaan had. Dit geschiedde niet zelden door leveranciers van werktuigen en kaashandelaren, die adviezen gaven welke voor de boeren van belang waren, al zal daarbij het eigenbelang van deze handelaren ook wel een rol hebben gespeeld.

De reeds genoemde *P. Czn. Boekel* wist veel voorkomende kaasgebreken uit te schakelen. Hij maakte kaas met een gesloten zuivel en een goede korst en hoewel zijn werkwijze van veel minder idealisme getuigde dan die van *Sluis* - hij hield zijn methode geheim totdat H.N.K. in 1886 een overeenkomst met hem sloot - heeft ook hij de Noordhollandse zuivelbereiding grote diensten bewezen. Een naam die wij in verband met de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding in deze provincie ook telkens tegenkomen, is die van de reeds genoemde *Th. J.*

i Hij toonde dit aan door een kaastobbe omgekeerd in een sloot te leggen. Door een gaatje in de bodem stak hij de steel van een goudse pijp. Daaruit stroomde brongas en dit stak hij aan.

ii Elders *kaaskliener* genoemd.

*Waller*ⁱ). Hij was administrateur van [099] het kaasfabriekje te Anna Paulowna, dat in 1875 ter ziele ging.

Hij bezocht in 1877 met *Wouter Sluis* als regeringsvertegenwoordiger een tentoonstelling te Hamburg en ervoer daar dat men in Denemarken, Sleeswijk-Holstein en Zweden zeer dynamisch was op het gebied der zuivelbereiding, terwijl men in ons land te lang in zelfgenoegzaamheid op de oude voet was doorgedaan. Ook een tentoonstelling te Philadelphia toonde duidelijk aan dat Nederland op dit gebied door het buitenland was voorbij gestreefd.

Toch kan men niet zeggen dat er in dit aloude kaasgebied niet gezocht werd naar verbetering van de toestand. Zo kwam in 1876 de vraag aan de orde of men moest doorgaan met de bereiding van kaas uit „volle” melk, dan wel moest overgaan tot het maken van boter en magere kaas. Dit punt kwam in 1878 opnieuw aan de orde, waarbij het er om ging of men moest doorgaan met het systeem, waarbij kaas het hoofdprodukt en boter het bijprodukt was, dan wel andersom. Men dacht er in die tijd ernstig over om van de kaasmakerij op de boterbereiding over te schakelen en had daarbij de toepassing van de zgn. „Swartze ontromingsmethode” op het oog.

De aanleiding tot het nemen van een proef dienaangaande was het feit dat de kaas van slechts 10 % van de boerderijen van superieure kwaliteit was. Het resultaat van de proefneming was onzeker, maar de mening overheerste toch dat de opbrengst bij bereiding van vette kaas beter was. Een in 1881 herhaalde proef in deze richting - met behulp van een Alfa-Laval separator - gaf evenmin een positief resultaat. Ook met de indienstneming van de landbouwkundige *V. Carstens* uit Flensburg kwam men niet veel verder.

Intussen won toch de overtuiging veld dat men door fabriekmatige verwerking van de melk tot een betere toestand zou kunnen komen. Al waren de eerste proefnemingen op dit gebied dan ook niet geslaagdⁱⁱ), in de vergaderingen van H.N.K. kwam deze aangelegenheid telkens weer ter sprake. Hoe voorzichtig men echter was, blijkt wel uit het volgende. In 1875 kwam een voorstel aan de orde om gedurende drie jaar een subsidie van f 1.000, aan een kaasfabriek te verlenen, teneinde de moeilijkheden, zoals in Anna Paulowna waren voorgekomen, te ontgaan.

Dit voorstel kon echter geen meerderheid verkrijgen. Wel werd op 1 maart 1876 besloten f 100,- beschikbaar te stellen voor het jaarverslag van de best werkende particuliere kaasmakerij en f 300,- voor het beste plan met tekening, omschrijving en kostenberekening van een dito kaasfabriek om deze te kunnen vergelijken met de Veel resultaat hebben deze pogingen niet gehad, maar er blijkt wel uit dat H.N.K. actief was op het gebied der totstandkoming van kaasfabrieken. Het was vooral *Wouter Sluis* die het vuur brandend hield.

Zijn doeleinden [100] waren om door het maken van een gelijkmatig en beter produkt tot betere bedrijfsuitkomsten te komen en tevens de taak van de boerinnen te vergemakkelijken en het leven te veraangename.

Hij kreeg ook heel wat medestanders, al werd er soms ook zeer laatdunkend over zijn arbeid geoordeeld. Zo bracht hij met nog een drietal anderen een voorstel ter tafel om een school voor zuivelbereiding annex zuivelfabriek te stichten. Het voorstel strandde op kapitaalgebrek.

i *Waller* was later mede-oprichter der Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken (zie ook blz. 49).

ii Vooral met de bereiding van Derby-kaas zijn slechte ervaringen opgedaan, mede tengevolge van het feit dat men de bereidingsvoorschriften niet voldoende opvolgde. Het is wel voorgekomen dat men deze kaas in de grond moest stoppen.

In 1879 kwam hij opnieuw met een voorstel dienaangaande, waarbij hij er op wees dat men daar misschien ook het bereiden van gecondenseerde melk zou kunnen leren, zoals men dat in Zwitserland deed.

Men besloot zich hieromtrent tot de „Hooge Regeering" te wenden. Blijkbaar echter zonder resultaat en men schonk in geen jaren meer aandacht aan dit onderwerp. In 1885 werd door de H.M.v.L. aan de Provinciale Staten verzocht voor een overeenkomstig doel een subsidie beschikbaar te stellen, doch eveneens zonder resultaat. Meer succes had men met de aanstelling van een zuivelconsulent, hoewel ook dit nog wel enkele jaren vergde. In 1891 werden hiertoe de eerste pogingen in het werk gesteld en in 1895 trad *W. Keestra*, afkomstig uit Jelsum (Fr.), als zodanig in functie ¹⁾.

Inmiddels kwam de oprichting van kaasfabriekjes flink op gang, want in 1890 bestonden er van deze al 31 op onderlinge grondslag. Het fabriekje „Nieuw Leven" te 't Zand, dat in 1883 werd opgericht, schijnt het eerste in deze reeks te zijn geweest. Het waren kleine groepjes boeren die tot oprichting van zulke fabriekjes overgingen. Zij brachten het stichtingskapitaal bijeen in een naamloze vennootschap, burgerlijke maatschap of ook wel bij onderling contract, waarbij zij zich verbonden om voor gezamenlijke rekening de melk te verkazen en het gemaakte produkt te verkopen.

Ook aan anderen werd gelegenheid gegeven hun melk in te brengen, waarvoor dezen zich een kleine korting op de melkprijs moesten getroosten. Zoals reeds eerder werd opgemerkt (*zie blz. [062]*) noemde *Frost* dit „kapitaalverenigen", in tegenstelling tot de werkwijze in Friesland, waar men het kapitaal meestal leende. Het stichtingskapitaal van deze kleine fabriekjes bedroeg dan ook als regel maar enkele duizenden guldens. De bedrijfjes waren erg eenvoudig. Het gebouwtje had meestal de vorm van een wat langgerekt huis of boerderij. Men zegt wel dat deze vorm gekozen werd om gemakkelijk een andere bestemming aan het gebouw te kunnen geven wanneer de „samenkazerij" niet slaagde. Een der aandeelhouders of contractanten, tevens melkleverancier, fungeerde in deze fabriekjes als directeur en voorzitter. Het ter markt brengen en verkopen der kaas geschiedde door een andere boer, de zgn. kaas-

i Keestra werd in 1900 secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland en in 1906 directeur van de Rijkszuivelschool te Bolsward.

markter. Het bedrijf werd uitgeoefend door een kaasmaker die - vaak met[101] zijn vrouw - het werk verrichtte.

Hoe eenvoudig deze bedrijfjes vaak waren, lezen wij in een overzicht ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de fabriek te Assendelft Q³⁹).

Een vijftal boeren stichtte in 1893 dit fabriekje. In het achterhuis van het gebouwtje stonden twee kaastobben met een grote unster er tussen in. De melk werd daar gewogen en meteen verkaasd. De kaasmaker woonde in het voorhuis. De kaaswei werd in een nevenstaand hokje voor de leveranciers klaar gezet, waar een lijst hing waarop voor ieder de hoeveelheid was aangegeven. Vrijdagsavonds stond er tussen de beide kaastobben een tafel, waarop de directeur het melkgeld uittelde.

Men kan wel aannemen dat dit in het algemeen de vorm was waarin men in Noord-Holland met de samenwerking op zuivelgebied begon. *Scheij* zegt dat de omstandigheden ertoe dwongen, doordat er op de boerderij geen voldoende vrouwelijke arbeidskrachten meer te krijgen waren. De zelfkazer, die zich met een te lage prijs voor zijn kaas tevreden moest stellen, was als regel het eerst geneigd zijn melk aan de fabriek te gaan leveren.

Hoe beperkt en zakelijk de samenwerking der groepjes boeren, die gezamenlijk een kaasfabriekje begonnen, soms was, bleek ons ook uit de oprichtingsakte der in 1902 tot stand gekomen N.V. Zuivelfabriek „Hoogkarspel". Het fabriekje werd gehuurd van een der vennoten en was blijkbaar een voortzetting van een eerder bestaand hebbende vennootschap. Er waren 5 vennoten, allen veehouders, die een maatschappelijk kapitaal bijeen brachten van f 4.000,-. In de statuten van deze vennootschap komt de bepaling voor dat voor melk, die door een vennoot méér is geleverd dan door de vennoot die de kleinste hoeveelheid melk leverde, een jaarlijks vast te stellen bedrag zal worden betaald dat niet meer dan 1/4 cent en niet minder [102] dan 1/10 cent per kg hoger mag zijn ⁱ). In het reglement was een bepaling opgenomen dat de wei aan de fabriek ontroomd wordt, maar dat de leveranciers verplicht zijn beurtelings te zorgen voor het karnen, bewerken en verkopen van de (wei)boter.

Evenals elders in het land het geval was met de handkrachtboterfabriekjes was de oprichting van deze kaasfabriekjes niet veel meer dan het verplaatsen van het handwerk van het kaasmaken van de boerderij naar een gezamenlijke bereidplaats. De techniek bleef ongeveer gelijk, al was het wel zó dat door het stichten van deze fabriekjes moderner bereidingsmethoden vlugger ingang vonden, ten eerste omdat er minder bereidplaatsen waren, ten tweede omdat men spoedig met kaasmakers te doen had, die hun vak als specialist uitoefenden.

Dat men ook in Noord-Holland in die tijd de verplaatsing der kaasmakerij meer in de richting van het „ambacht" dan in die van een „industrialisatie" zag en er van een algemene samenwerking nog geen sprake was, blijkt wel uit het feit dat er in verschillende dorpen meer dan één van dit soort bedrijfjes gesticht werd.

Opmerking verdient bovendien dat de verplaatsing der melkverwerking van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf het eerst ingang vond in de streken waar deze melkverwerking niet vanouds op de boerderij plaats vond. Wij noemden reeds Wieringerwaard en Anna Paulowna, maar ook in de droogmakerijen, waar aanvankelijk meer akkerbouw, vetweiderij en schapenhouderij bedreven werd, ging men, toen het houden van melkvee door de veranderde prijsverhoudingen meer en meer ingang vond, gemakkelijker over tot gemeenschappelijke verwerking der melk dan in de „aloude zuivelgebieden", waar men blijkbaar meer gehecht

i Dit was dus een streven naar prijsdifferentiatie bij onderlinge samenwerking.

was aan het oude handwerk en dit waarschijnlijk ook beter verstond.

Om verbetering in de bedrijfjes te brengen, werd in 1897 op initiatief van *D. Brander Tzn.* te Hoogkarspel een prijsvraag uitgeschreven voor een nauwkeurige beschrijving van een zuivel-fabriek, die, hetzij eenmaal of tweemaal daags werkende, per dag 7.000 liter melk tot Edammer kaas moest kunnen verwerken. De prijs van f 150,- werd, nadat het plan enigszins was gewijzigd, toegekend aan *K. Eriks Azn.*, directeur van de Friesche Coöp. Zuivel-Export-Vereeniging te Leeuwarden. De beschrijving werd in 1902 gepubliceerd.

Toch kwam er voor en na weer twijfel op omtrent de fabriekmatige kaasmakerij. In 1901 werd een verslag gepubliceerd van een commissie, bestaande uit *W. Kestra*, *D. Brander Tzn.* en *Dr. K.H.M. van der Zande*, die had nagegaan of fabriekmatige zuivelbereiding algemeen was aan te bevelen. Zij kwam niet onvoorwaardelijk tot deze conclusie, omdat er soms grote gebreken waren bij het geldelijk en technisch beheer van coöperaties [103] op dit gebied. De commissie pleitte met name voor deskundige bedrijfsleiding. Toch was zij van mening dat de toekomst aan de fabriek is; vooral het gebrek aan arbeidskrachten op de boerderij zal deze noodzakelijk maken. Fabriekmatige bereiding werd vooral aanbevolen voor 10 à 20 boeren in een niet te wijde omtrek, die slechts middelmatige prijzen voor hun produkt maken en mits de zaak goed opgezet en beheerd wordt.

Ook hieruit blijkt dat men zich in die tijd de kaasfabriekjes nog zeer klein van omvang dacht en dat men de stichting ervan niet algemeen meende te kunnen aanbevelen. Niettemin ging het in Noord-Holland hard met de oprichting van kaasfabriekjes, want in 1906 waren er al 106, waarvan 86 op onderlinge grondslag en 20 in particuliere handen. Nog geen 42 % van alle kaas werd toen echter fabriekmatig bereid. Van een samenwerking volgens de coöperatieve rechtsvorm was toen echter nog weinig sprake, al berustte de werkwijze wel degelijk op onderling en goed wederzijds vertrouwen. In genoemd jaar werd in Noord-Holland in totaal 7.500.000 kg kaas fabriekmatig bereid Q⁴⁰). Gemiddeld per fabriek komt dit neer op ruim 70.000 kg kaas of nog geen miljoen kg verwerkte melk.

Zuid-Holland, Utrecht en zuidelijk Noord-Holland

In de weidegebieden van Zuid-Holland en Utrecht - vnl. tussen Rijn en Lek - was het kaasmaken op de boerderij van oudsher traditie. Overigens werd er in deze melkrijke streken in verband met de nabijheid van grote steden altijd al veel melk voor directe consumptie gevraagd. Hierbij moet echter wel worden bedacht dat de bevolking van deze steden in de tweede helft van de vorige eeuw belangrijk kleiner en het melkgebruik per hoofd der bevolking geringer was dan thans het geval is. In 1880 telde de bevolking van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tezamen nog geen 600.000 zielen. Zodoende was zuivelbereiding op de boerderij in deze streken, ook in de directe omgeving der steden, steeds van belang.

De stad Gouda leent sedert eeuwen haar naam aan de in die omgeving op de boerderijen uit volle melk gemaakte plat-cilindrische Goudse kaas, aanvankelijk ook wel „Stolkse kaas" genoemd, waarvan de reputatie ver over onze grenzen reikt. In de omgeving van Leiden en Delft werd kaas uit meer of minder afgeroomde melk gemaakt (Leidse komijnekaas), vandaar dat de botermakerij op de betreffende boerderijen ook van betekenis was; in de echte weidegebieden van Zuid-Holland en Utrecht werd vrijwel uitsluitend kaas en weiboter gemaakt.

Het kaasmaken op de boerderij vergt veel tijd en zware arbeid. In vele gevallen is vooral de boerin bij dit werk betrokken, meestal geassisteerd door dochters of dienstpersoneel. Toch hebben de boeren en vooral de boerinnen in het Zuidhollandse en Utrechtse laagveengebied lange tijd niet zo'n bezwaar [104] tegen de dagelijks terugkerende zware arbeid van het kaasmaken gehad als elders het geval was. Ook nu wordt in deze streken op een aantal boerderijen nog Goudse volvette kaas gemaakt.

In de bereiding van Goudse kaas op de boerderij heeft de boer een middel om zijn melk tot een duurzaam en goed verhandelbaar produkt te maken en hij vindt hiervoor als regel behoorlijke afzet tegen lonende prijs. Dat de bereiding van Goudse kaas op de boerderij niettemin in de loop der jaren sterk is teruggelopen, zal dan ook meer op rekening moeten worden gesteld van gebrek aan goed personeel en van het feit, dat menige jonge boerin niet meer de dagelijks terugkerende arbeid van het kaasmaken verkiest, dan wel dat dit uit economisch oogpunt niet meer aantrekkelijk zou zijn.

Het aantal kaasmakende bedrijven in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werd in 1904 door een commissie uit de H.M.v.L. op 9000 geschat. Hierbij waren 90 à 100 kaasmakende fabriekjes in Noord-Holland inbegrepen. *Dr. L.T.C. Scheij Q⁴¹⁾* komt voor het begin der dertiger jaren in Utrecht en Zuid-Holland op een aantal van ± 5000, terwijl dit aantal in 1965 op 1460 gesteld werd.

Er waren altijd boerderijen waar men - door welke oorzaak dan ook - niet of lang niet altijd tot een goed produkt kon komen en hier zal men dan ook wel het eerst het kaasmaken hebben gestaakt. Zuivelconsulent *A. Bos Q⁴²⁾* rapporteerde hierover in de vergadering van de H.M.v.L. op 23 september 1897 „dat in de van oudsher kaasbereidende gemeenten van Zuid-Holland de kaasbereiding nog menigmaal vrij onnadenkend en met geheel verouderde hulpmiddelen wordt uitgeoefend, waardoor een veelvuldig minder goed en gelijkmatig produkt wordt gemaakt".

Hij wees ook met respect op de vele zorgzame en attente kaasmaaksters, maar zei dat men nog te weinig op de hoogte was van de kwaliteit der melk, waardoor zelfs goede boerinnen soms een hele zomer kaas maakten van slechte kwaliteit. Genoemde zuivelconsulent hield gedurende de wintermaanden vele lezingen, waarvan wij het onderwerp noteerden: „de keuze

tussen zuivelbereiding op eigen boerderij, het oprichten van coöperatieve zuivelfabrieken en melkverkoop".

Een tiental jaren later besprak *Bos* dit onderwerp op het L.H.C. dat in 1907 te Gorinchem gehouden werd. Hij wees er hierbij op dat in het buitenland beste vette kaas uit andere landen geleverd wordt, welke in fabrieken gemaakt wordt, en hij meende dat men in fabrieken kaas van betere en meer gelijkmatige kwaliteit kan maken dan op vele boerderijen het geval is. Voorts noemde hij verschillende andere voordelen der fabriekmatige kaasmakerij, mits men zich houdt aan te geven voorschriften omtrent de samenstelling der kaas.

In verband hiermede wees hij op de tot stand gekomen kaascontrolestations in Zuid-Holland en Noord-Holland, waarmede men in laatstgenoemde provincie is gekomen tot een minimum vetgehalte van 40 % en in Zuid-Holland tot 42 % in de droge stof (d.s.) der kaas. Met de controle op de [105] samenstelling der kaas moet ook kwaliteitsverbetering gepaard gaan, want deze laat op vele boerderijen te wensen over, terwijl een onderzoek van het *Rijkszuivelstation* te Leiden heeft uitgewezen, dat in Zuid-Holland en Utrecht in een vrij groot aantal gevallen boerenkaas gemaakt wordt met niet veel meer dan 40 % vet in de d.s. De gebruikte kaasmelk is dan kennelijk een weinig afgeroomd en soms gebeurt dit op verzoek van de kaashandelaar, omdat hij dan een steviger produkt ontvangt.

De zuivelconsulent in de provincie Utrecht (*H.B. Hylkema*) gaf over dit onderwerp in 1906 de volgende beschouwing: „Hoewel de kaasprijzen bij vorige jaren vergeleken zeer goed zijn te noemen, wil het mij voorkomen dat door de veehouders meer geld zou zijn te bedingen door de invoering van fabriekmatige bereiding van kaas uit volle melk. Maar daarvoor schijnt de tijd niet gekomen te zijn, want het oprichten van coöperatieve kaasfabrieken is in deze provincie niet mogelijk; niet alleen ontbreekt elke medewerking van de boeren, maar ook de publieke opinie is er zeer tegen gekant, gelijk zij altijd is geweest tegen fabriekmatige zuivelbereiding.

En toch zullen de kaasfabrieken niet uitblijven, maar er zal eerst wel wat anders moeten gebeuren, naar ik vermoed. Particuliere ondernemingen zullen de boeren aan het verkopen van melk gaan gewennen en eerst daarna zal het oprichten van coöperatieve kaasfabrieken mogelijk worden".

De voorspellingen van deze zuivelconsulent zijn deels wel, deels niet uitgekomen. Tot melkverkoop is men in deze streken wel gekomen, echter niet tot de oprichting van coöperatieve kaasfabrieken, althans niet in een betekend aantal. De kaasmakerij op de boerderij heeft zich tot op de huidige dag gehandhaafd.

A. van Wijnen was jarenlang de verdediger van het kaasmaken op de boerderij en zegt hierover, nadat hij de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding in het laatst der vorige eeuw besproken heeft, het volgende Q⁴³). „Hoe geheel anders lag het in het zelfkazende gebied. Daar werd een produkt gemaakt, dat als topkwaliteitsprodukt in die tijd bekend stond. De boerin lukt het ook niet altijd om eerste klas te bereiken, maar gemiddeld stond de boerenkaas op een vrij hoog peil, speciaal in vergelijking met andere kaassoorten. Dit kwam tot uiting in de te bedingen prijzen, zodat de zelfkazer financieel moeilijk voordeel zou kunnen boeken bij de overgang naar de fabriek, temeer waar het arbeidsprobleem toen nog geen rol van betekenis speelde".

Van Wijnen wijst verder op een belangrijk nevenbedrijf van de boerenkaasmakerij. De vrijkomende wei is een uitstekend varkensvoer en de ring van grote steden om het zelfkazend gebied vormde een groot afzetgebied voor zware varkens. Verder vervolgt hij: „Dit is een grote

steunpilaar geweest bij de bestaansstrijd in de jaren toen de eindjes zo moeilijk aan elkaar waren te knopen. Na 1900, toen de economische toestanden (bovendien) beter [106] werden, heeft het de boer spaargeld bezorgd". Hij wijst dan verder op de aanvulling van de consumptiemelk, die de zelfkazer in de wintermaanden levert. „Wanneer deze", aldus *Van Wijnen*, „in de herfst, als de wintermelkprijzen stijgen, zijn zelfkazen staakt, waarbij dit tevens samenvalt met als regel een te geringe hoeveelheid eigen melk om hiermede door te gaan, dan maakt hij zijn spullen schoon, zet ze op zolder en gaat voor de consumptie leveren. Een geringe moeite en een gering investeringsverlies".

In de loop der jaren is heel wat gekibbeld over de vraag of kaasbereiding op de boerderij voordeliger is dan in de fabriek. Vooral was dit het geval gedurende en na de eerste wereldoorlog, toen de kaasprijzen van overheidswege werden vastgesteld aan de hand van gegevens, die daarvoor door de praktijk beschikbaar werden gesteld. Vaak ging het hierbij om de vraag of men bij de bereiding van kaas op de boerderij wel alle kosten in rekening bracht welke daarbij van belang zijn en het ging daarbij meestal om een vergelijking van de boerenkaasbereiding in Zuid-Holland en Utrecht met de fabriekmatige kaasbereiding in Friesland.

A. van Wijnen

Uitvoerig werd dit onderwerp behandeld op het L.H.C. in 1923 te Gouda, waar *Van Wijnen* het vraagpunt behandelde: „*Kaasmakerij op de boerderij of in de fabriek?*”. Hij stelde hierbij dat de volvette kaasbereiding op de boerderij nog steeds op haar plaats is en een beter resultaat voor de boer oplevert dan de fabriekmatige bereiding.

Daar dit uit de vergadering betwijfeld werd, waarbij ook andere verschilpunten, de beide bereidingswijzen betreffende, naar voren werden gebracht, legde *Van Wijnen* na afloop van het congres enkele cijfers over, waaruit een voordelig verschil voor de boerenkaasbereiding bleek. Hij vergeleek hierbij de uitkomst van een 500-tal boerenkaasbedrijven van gemiddelde soort, waar tezamen 3½ miljoen kg kaas was gemaakt, met de netto-opbrengst welke de Friese Zuivelbond van alle aangesloten fabrieken van mei 1921 tot mei 1922 berekende en kwam tot een prijs van 11,47 ct. voor de Zuidhollandse en 10,30 ct. per kg melk voor de Friese boer ¹⁾.

i Hierbij dient te worden opgemerkt dat deze cijfers niet zonder meer vergeleken kunnen worden en dat hierbij tevens overwogen moet worden, dat het belang van een coöperatieve zuivelfabriek voor de boeren niet alleen in de melkprijs tot uiting komt.

Kaasmakerij op de boerderij

In het algemeen is de volvette boerenkaas zeer gewild en de prijs welke deze opbrengt, ligt dan ook meestal hoger dan die der fabriekskaas. Omtrent de rentabiliteit van het bedrijf der zelfkazers maakt *Schiere* een vergelijking tussen Utrechtse en Friese bedrijven. Hij ontleent de gegevens hiervoor aan een onderzoek van *Ir. B.D. van Schelven*, waarmede beoogd werd verschillende bedrijfsstelsels onderling te vergelijken. Het onderzoek betrof de jaren 1933/34 en 1934/35 en had betrekking op een 35-tal Utrechtse kaasbedrijven en een 470-tal Friese weidebedrijven. Het resultaat hiervan was dat in de genoemde jaren de melkvetproductie per ha en de ontvangsten per kg melkvet in de Utrechtse bedrijven iets hoger waren dan in de Friese, [107] terwijl de produktiekosten per kg melkvet in dezelfde verhouding iets lager waren.

Schiere zegt hiervan dat de kaasboer, ondanks de aanmerkelijk geringere winterproductie, ten opzichte van de Friese boer een behoorlijke melkprijs weet te maken. Dit is slechts mogelijk, doordat de zelfkazer in de weidetijd een relatief goede prijs maakt en omdat hij tracht mede door een dichte veebezetting, juist in deze periode, de melkproductie per ha op te voeren.

Ook ten aanzien van de melkrijzen, betaald door de melkinrichtingen en de destijds bestaan hebbende zgn. Rotterdamse industriemelknotering, slaat de boerenkaasmakerij geen slecht figuur, hoewel haar positie ten aanzien van de melkinrichtingrijzen in de dertiger jaren, kennelijk door de toen optredende stagnatie bij de export, wel achteruitgaande was. Hierbij moet worden opgemerkt, dat wij in genoemde periode met van overheidswege vrij sterk beïnvloede prijzen te doen hadden. Volgens *Schiere* hadden deze echter eer tot resultaat dat de prijzen bij de verschillende verwerkingsmogelijkheden dichter bij elkaar dan verder uit elkaar kwamen te liggen.

Drs. G.A. Kooy Q⁴⁴⁾ tracht de vraag hoe het komt dat de zelfkazerij tot nog toe is blijven voortbestaan van de sociologische kant te benaderen en meent, op grond van een gehouden enquête, dat factoren buiten de economische sfeer hierbij een rol spelen. Een behoudend element bij de boerenbevolking in het betreffende gebied, maar ook een stuk bedrijfsvreugde, acht hij in de zelfkazerij aanwezig. In het zelfkazersgezin bestaat als regel een [108] sterke onderlinge binding der gezinsleden, welke volgens *Kooy* belangrijke persoonlijke en sociale aspecten inhoudt. Niettemin acht hij het ondenkbaar, dat de gemiddelde boer in het zelfkazersgebied voor de markt blijft produceren, wanneer zich een winstgevend alternatief zou voordoen.

In een en ander mag wel een antwoord worden gezien op de vraag, hoe het komt dat de kaasmakerij op de boerderij zich in dit gedeelte van het land ten dele gehandhaafd heeft, terwijl deze elders overal verdwenen is en plaats gemaakt heeft voor fabriekmatige verwerking der melk.

Dit laatste was ook het geval in het oostelijk deel van de Alblasserwaard, waar men in 1906 begon met de fabriekmatige zuivelbereiding. Wij hadden hierover een gesprek met *A. van Houweling* te Peursum, die vele jaren voorzitter is geweest van de eerste coöperatieve zuivelfabriek, welke in deze streek is opgericht, n.l. die te Giessen-Nieuwkerk (thans Giessenburg). Het was hier vnl. het verdwijnen van de hennepcultuur in het laatst der vorige eeuw, die er toe leidde dat men meer melkvee ging houden en daarmee ook overging tot het maken van kaas op de boerderij.

Het was dus een jong bedrijf en de boerderijen waren hierop niet goed ingericht. Ook de afzet der [109] kaas - meestal verkoop aan huis - bevredigde niet. Men ging naar Noord-Holland om er zich van de fabriekmatige verwerking der melk op de hoogte te stellen. Mede naar aanleiding hiervan verscheen een artikel in een plaatselijk blad, waarin vooral gewezen werd op het zware werk, dat de boerinnen met het kaasmaken hadden en de onbevredigende resultaten, die het veelal opleverde.

De verhouding tot de handel deugde niet. Men had hier geen kaasmarkt en de verkoop van de kaas ging vaak gepaard met een haast zedelijke verplichting van de boer om van de betreffende handelaren kaaszout en veevoer te betrekken, waarbij vooral voor de financieel zwakkeren ook nog de kredietverlening een rol speelde.

Een aantal boeren kwam tot de oprichting van een fabriek, die men de rechtsvorm ener naamloze vennootschap gaf. Dit laatste heeft later ernstige bezwaren opgeleverd omdat ook aandelen in niet-boerenhanden kwamen. Begrijpelijk is dit wel, want het ging hier, evenals elders, bij de oprichting van een fabriek door de boeren om de vraag: „Hoe komen we aan het nodige geld?" En wanneer er dan in het dorp personen zijn die, hoewel geen melkveehouder, bereid zijn aan de totstandkoming van een fabriek mede te werken en aandelen te nemen, dan is dit een mogelijkheid om aan het nodige kapitaal te komen. Later gaf dit nogal eens bezwaren, doordat de belangen en inzichten van deze aandeelhouders - of degenen die na hen kwamen - vaak anders gericht waren dan die der melkleveranciers.

Dit heeft ook in Giessen-Nieuwkerk - gepaard gaande met onvoldoende beheer - na een tiental jaren tot ernstige moeilijkheden aanleiding gegeven en heeft een scheuring in de vereniging ten gevolge gehad. Er kwamen toen twee boerenfabrieken, de ene een coöperatieve vereniging, de andere een naamloze vennootschap, welke ook thans nog bestaan. Ook andere boeren-zuivelfabrieken kwamen in de omgeving van Gorinchem tot stand; ook deze begonnen als n.v. en werden later coöperaties.

In het Zuidhollandse weidegebied kwamen verschillende mislukkingen van zuivelcoöperaties voor. Wij gebruiken hier het woord „coöperatie" als verzamelnaam, want deze fabriekjes kwamen vrijwel alle als n.v. tot stand, maar werkten toch op coöperatieve wijze. Hierbij deed zich echter praktisch bij alle hetzelfde euvel voor. Men ondervond in de omgeving dezer coöperaties een vrij sterke concurrentie van de zijde der particuliere zuivelindustrie.

Het gevolg daarvan was dat men bij de bepaling van de melkprijs niet uitging van de richtlijn „wat *kunnen* we betalen", maar „wat *moeten* we betalen" om de concurrentie de baas te blijven. Dit laatste lukte vrijwel nooit en leidde voor pas beginnende en weinig kapitaalcrachtige coöperaties vrijwel steeds tot de ondergang.

In het westelijk gedeelte van Zuid-Holland zijn reeds vroegtijdig fabrieken van gecondenseerde melk tot stand gekomen. De *N.V. Hollandsche Fabriek van Melkproducten „Hollandia"* te Vlaardingen dateert reeds van 1882 en [110] is gevolgd door de *N.V. Van den Bergh* te Rotterdam. Het is ongetwijfeld aan industrieel en handelsinitiatief te danken dat deze fabrieken zijn opgericht en dat zij het begin vormden van de Nederlandse gecondenseerde-melkindustrie. *Hollandia* stichtte later ook fabrieken in Friesland, Noord-Holland, westelijk Noord-Brabant en Zeeland. *Van den Bergh's Condensed Milk Company of Holland* was een nevenbedrijf van de margarine-industrie, welke in die tijd melk nodig had voor de margarinebereiding en het overschot tot gecondenseerde melk verwerkte. Later werden door deze maatschappij ook fabrieken te Alkmaar en Leeuwarden gevestigd.

Ook kwamen er enkele bedrijven, gebaseerd op onderlinge samenwerking van veehouders, tot stand, maar de een na de ander heeft de vlag moeten strijken en is in handen van fabrikanten overgegaan. Zo waren de aandelen van de melkinrichting „*De Landbouw*" in Den Haag aanvankelijk grotendeels in boerenhanden; later zijn ze meer en meer in andere handen overgegaan. De oudste op dit gebied is de fabriek te Naaldwijk, die in 1897 werd opgericht.

De fabrikanten waren lang niet altijd bereid de melk tegen een door de boeren verlangde prijs af te nemen en het gevolg was dat dezen behoefte hadden aan een eigen verwerkingsmogelijkheid der melk. Een groep boeren, in de omgeving van Rotterdam, in hoofdzaak de Zuidhollandse eilanden, heeft in 1911 in deze stad een coöperatieve fabriek van gecondenseerde melk opgericht. Ook deze fabriek is na enkele jaren in particuliere handen overgegaan; men heeft haar naam „*Vereenigde Zuivelbereiders*" (*V.Z.*) gehandhaafd. De aanleiding tot de oprichting van deze fabriek kwam voort uit ontevredenheid over de te maken melkprijs en men kon niet altijd zijn melk op bevredigende wijze kwijt. Doordat er samenwerking onder de melkkopende fabrikanten was, voelden de boeren de druk daarvan. Men zag de goede resultaten van de coöperatieve fabrieken elders en wilde ontkomen aan de altoos terugkerende strijd bij het vaststellen der melkprijzen.

Wij lezen een en ander in een brochure ter aanmoediging om lid te worden van en melk te leveren aan de op te richten coöperatieve fabriek, van de hand van *J. Postma*, die de eerste directeur van deze coöperatie werd. In deze brochure wordt ook een uiteenzetting gegeven omtrent de financiële opzet van het bedrijf. Deze was ongetwijfeld te optimistisch voor een beginnend bedrijf en zeker voor een fabriek van gecondenseerde melk met alle risico's daaraan verbonden. Men schatte de bouw- en exploitatiekosten te laag en rekende de boeren een voordeel van ½ cent per liter melk voor. De fabriek kwam tot stand, maar de rekening kwam niet uit.

In een historisch overzicht ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan dezer fabriek in 1951 zegt *J. Noordam sr.* (†), die sinds 1914 directeur was van dit bedrijf, o.m.: „De oprichters waren

merendeels veehouders van de Zuidhollandse eilanden. Spoedig nadat de fabriek in werking was gesteld, traden [111] grote moeilijkheden op. De afzet van gecondenseerde melk vlotte aanvankelijk slecht en de kaas, die men van het overschot der ontvangen melk gedwongen was te maken, was van inferieure kwaliteit. Van het begin af aan was dan ook de onderneming voor de oprichters een teleurstelling ... De teleurstellende gang van zaken was voornamelijk te wijten aan de tegenslagen, die veelal jeugdige ondernemingen plegen te treffen".

Het bedrijf was opgericht met bankkapitaal. Door de in augustus 1914 uitgebroken oorlog kon het niet meer aan zijn verplichtingen voldoen en werd het bankkrediet opgezegd. Met de bank werd toen een regeling getroffen, waarbij de schuldenlast direct op de coöperatoren kwam te rusten en de coöperatie werd opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam een naamloze vennootschap, waarbij de coöperatoren van voorheen aandeelhouder-melkleverancier werden en de verplichting op zich namen om de liquidatieschuld der coöperatieve vereniging geleidelijk af te betalen door inhouding op hun melkgeld. In 1923 werd het instituut aandeelhouder-melkleverancier door inkoop der betreffende aandelen opgeheven, zodat de fabriek van dat jaar af geheel als particulier bedrijf werkte.

Een overeenkomstige gang van zaken heeft zich voorgedaan met een vereniging van veehouders, die in Amsterdam een melkinrichting stichtte. Aanvankelijk waren de aandelen van deze n.v. in handen van boeren, maar vrij spoedig ging de meerderheid - ook door kapitaaluitbreiding - in andere handen over. De naam der inrichting „*Onderlinge Vereeniging van Veehouders*" (*O.V.V.*) werd ook hier gehandhaafd.

Waarschijnlijk liggen aan de mislukking der boerenfabrieken in dit gebied in hoofdzaak de volgende oorzaken ten grondslag: Men moest met kleine eenzijdige bedrijfjes beginnen. Het spreekt haast vanzelf dat deze niet opgewassen waren tegen de gevestigde grootbedrijven en de melkhandel. Werden er in de omgeving gedurende enige tijd hogere prijzen voor de melk betaald dan het fabriekje der boeren kon uitkeren, dan wankelde dit op haar grondvesten, want men had nu eenmaal de eigen fabriek opgericht om een betere of tenminste dezelfde prijs te maken als de particuliere industrie en handel betaalde. De samenwerking der boeren was daartegen niet opgewassen en zij gingen hun aandelen verkopen, waardoor de fabriek in andere handen kwam.

De particuliere industrie in de omgeving van deze boerenfabrieken, die vrij was in het vaststellen van haar melkprijs, regelde deze naar de concurrentie welke zij te duchten had. Als zodanig beschouwde zij de beginnende coöperatie, die opgezet was om het omstreken melkwinningsgebied tot het hare te maken. Zou deze coöperatie tot bloei komen, dan zou dit afbreuk doen aan de winstmogelijkheden der bestaande industrie.

Met name de fabrieken van melkprodukten en de melkinrichtingen, [112] die zich in dit gedeelte van het land bevonden, konden als regel een hogere prijs voor de melk betalen dan de boter- en kaasfabrieken, mede doordat het oudere gevestigde bedrijven waren die door de kosten der eerste investering al lang heen waren. Vooral wanneer speciaal-produkten werden gemaakt, zoals kindervoeding e.d., kon zonder twijfel meer voor de melk worden betaald dan dit voor een beginnende coöperatie mogelijk was.

Het is haast vanzelfsprekend dat een jonge coöperatie met de last der investeringskosten en de onvermijdelijke kinderziekten daar niet tegenop kon, vooral niet wanneer de betrokken boeren daarvoor het bezwaar van enige tijd een lagere melkprijs te ontvangen niet over hadden. Men ging dan over tot het betalen van een melkprijs die volgens de uitkomsten van het bedrijf niet gerechtvaardigd was en het einde was duidelijk. De boeren waren dan weer op de particuliere afnemer aangewezen, maar zodoende bleef toch een onbevredigende toestand bestaan, omdat

zij niet de overtuiging hadden genoeg voor hun melk te ontvangen, terwijl zij vaak gebonden waren aan onvoordelige voorwaarden van melklevering.

Al ging men dan - vooral na de ondervonden teleurstellingen - niet meer over tot het stichten van boerenfabrieken, men trachtte toch steun bij elkaar te vinden door de oprichting van *bonden van melkveehouders*, waarin de gezamenlijke belangen zo goed mogelijk werden behartigd. In Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werden deze bonden in of omstreeks 1909 opgericht. Dit waren verenigingen van boeren, die hun melk zoet verkochten aan fabrikanten, melkinrichtingen en grossiers in melk.

Wij hebben omtrent een en ander nog eens gebladerd in oude jaargangen van „*De Melkveehouder*“, een toen wekelijks verschijnend orgaan van de genoemde bonden van melkveehouders.

De overzichtschrijver uit die dagen (omstreeks 1920) is een nogal fel bewogen man en hij zal hier en daar wel eens wat overdreven hebben, maar uit zijn wekelijkse kroniek blijkt toch wel, welk een strijd er door deze boeren gevoerd moest worden om tot een bevredigende melkprijs te komen. En was deze dan bevredigend? Men houdt de zuivelwaarde van de melk en vooral de prijzen der gecondenseerde melk goed in het oog, maar wat heeft men daaraan, als er een overschot aan melk is?

In de nazomer, het najaar en de eerste wintermaanden wordt wel een prijs gemaakt die niet zelden hoger is dan de zuivelwaarde, maar nauwelijks is het februari of de strijd brandt los en steeds ten nadele van de boeren. De fabrikanten die gedurende de maanden der lage melkproduktie een hoge prijs hebben betaald, halen deze dubbel en dwars terug in de maanden, waarin de boer geen raad weet met zijn melk. Een en ander wordt dan vaak nog verergerd, wanneer boerenkaasmakers in het voorjaar wat lang hun melk zoet blijven leveren, waardoor de druk op de [113] melkmarkt nog verzawaard wordt. De melk moest dan zgn. „afgeprijsd“ worden om deze boeren weer aan het kaasmaken te krijgen.

Ook andere moeilijkheden komen voor, zoals niet-nakoming van gemaakte afspraken, wanbetaling, vereffening van veevoederrekeningen uit de wintermaanden met melkgeld in het voorjaar en „*De Melkveehouder*“ vraagt zich af of sommige melkhandelaren ook „boerenleenbankje“ spelen.

De bonden van melkveehouders hebben met veel inspanning getracht tot betere voorwaarden voor de boeren te komen bij de verkoop van hun melk. Er werden model-contracten opgesteld, waarin de voorwaarden van levering werden vermeld, maar over de prijs kon men het in de meeste gevallen niet eens worden. De melkveehouders stroomden dan bijeen in massa-vergaderingen, waar flink de grote trom werd geroerd, maar het resultaat was vaak teleurstellend, omdat de veehouders geen hand hadden om een vuist te maken. Zij misten het apparaat om de melk zelf te verwerken, zodat zij tenslotte toch altijd genoodzaakt waren deze te verkopen, omdat men de melk nu eenmaal kwijt moest.

De fabrikanten waren verweg de sterkste partij, omdat zij veel geringer in aantal waren dan de boeren en over het verwerkingsapparaat beschikten. Bovendien was er geruime tijd een zgn. „inkooptrust“ voor de melk, waarin prijsafspraken en regelingen voor de inkoop van de melk werden gemaakt. Het nieuwe melkjaar vangt in het voorjaar aan, waardoor de boeren door de grote melkstroom in een zwakke onderhandelingspositie verkeerden. Dreigementen van staking der melklevering - die in sommige boerenvergaderingen nogal eens gehoord werden - waren volkomen holle frasen. Geen boer kon zich in die tijd van het jaar veroorloven zijn melk thuis te houden, nog afgezien van het feit dat er onder de meer dan 10.000 boeren, waar-

over het hier ging, altijd genoeg waren, die al bij voorbaat - al of niet met premies van sommige kopers - door de knieën gingen. Slechts in enkele gevallen is men - tijdelijk - tot het zelf venten der melk in grote steden overgegaan.

Al met al was het in deze gebieden voor de boeren, die niet in staat waren hun melk zelf te verwerken, een moeilijke toestand. Tot coöperatie - dus zelfverwerking - kon men niet komen. Gezien de plaatsgevonden mislukkingen, behoefde men met deze boeren over dit middel - hoe goed het ook werkte in andere delen des lands - niet meer te praten. Hier komt bij dat de boeren in de omgeving der grote steden in het algemeen minder tot samenwerking met collega's geneigd waren dan elders.

Men moet hierbij bedenken dat de mentaliteit van deze boeren een andere is dan die in verder afgelegen streken. Zij hebben van geslacht op geslacht zaken gedaan met kooplui uit de stad, die er niet zelden op uit waren de boer zijn produkten afhandig te maken tegen een voordelig prijsje. Hiertegen heeft de boer zich teweer gesteld en dit heeft van hem ook een [114] slim koopmannelijke gemaakt. Het is de vraag of hij daardoor altijd de hoogste prijs heeft gekregen, maar hij meende dat toch wel en dit heeft zijn individualisme versterkt. Hierdoor was hij minder ingesteld op samenwerking met zijn collega's, vooral wanneer hieraan financiële consequenties verbonden waren. Samenwerking in de bonden van melkveehouders, maar dan ook nog lang niet algemeen, was de verst strekkende vorm van organisatie, waartoe men in die tijd bereid was. Maar, zoals boven reeds opgemerkt, men bereikte daarmee niet veel.

De bonden van melkveehouders bereikten met betere verkoop- en betalingsvoorwaarden het meest met de melkinrichtingen, die er belang bij hadden gedurende het gehele jaar een zo regelmatig mogelijke aanvoer van melk van dezelfde boeren te hebben. Hiermede werden de zgn. „taxe“contracten afgesloten, waarop in de wintermaanden een zo hoog mogelijk percentage melk van dat der zomermaanden moest worden geleverd. Hoe hoger het winterkwantum, des te hoger uiteraard de prijs.

Zoals wij reeds opmerkten, was de strijd het hevigst in het voorjaar. Er was dan een grote hoeveelheid zgn. „overmelk“, die altijd moeilijk te plaatsen was. Vooral met het oog hierop is men in 1929 begonnen met de oprichting van *melkveilingen*. Men volgde hierbij het voorbeeld van de groente- en fruitveilingen, die bij de afzet van tuinbouwprodukten in het westen des lands zo heilzaam werkten.

De melkveilingen gingen in het algemeen niet uit van de bonden van melkveehouders. Deze namen aanvankelijk een afwachtende houding aan, maar werkten er wel aan mee. In verschillende steden kwamen deze veilingen tot stand, maar het bleek al spoedig dat zij ook niet tot het gewenste doel leidden. Het liep wel zolang er schaarste aan melk was, maar zodra het voorjaar in het land was, bleven er partijen onverkocht en deze moest men dan maar weer op andere wijze geplaatst zien te krijgen.

Deze overschotten werden dan bij omliggende bedrijven - coöperatieve zowel als particuliere - geplaatst, maar ook dit middel werkte niet mee om tot de hoogste melkprijs te komen, omdat ook deze bedrijven in die tijd van het jaar zelf over voldoende en soms meer dan voldoende melk beschikten, zodat een drukkende invloed op de te maken prijs niet kon uitblijven.

Door de groei der grote steden en de toename van het melkgebruik per hoofd van de bevolking, benevens het tot stand komen van meer verwerkingsmogelijkheden in de particuliere industrie, werd het melkoverschot in het voorjaar en de voorzomer wel wat kleiner, maar ook de melkproduktie nam toe. Dit bleef dus een knelpunt, waar tegenover dan weer stond dat aan de

toenemende behoefte gedurende de wintermaanden niet voldaan kon worden, omdat er hoe langer hoe meer bezwaar kwam tegen het aankopen van zgn. „afmelkers“; koeien uit andere streken, vooral uit Friesland, waar men door het toegepaste t.b.c.-bestrijdingssysteem veel koeien, die niet vrij [115] van t.b.c. waren, zonder merk naar de Hollandse consumptiemelkgebieden verkocht.

Hierdoor moest melk van elders - vooral uit Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel - aangevoerd worden, hetgeen dan weer prijsdrukkend werkte. Zowel het een als het ander was voor de melkveehouders, die in het westen van het land hun melk zoet afleverden, een onbevredigende toestand. Op welke wijze hierin toch verbetering gekomen is, valt feitelijk buiten het bestek van dit geschrift, omdat het veel later plaatsvond. Maar wij willen dit toch in het derde hoofdstuk in het kort behandelen omdat anders een verkeerde indruk verkregen zou worden omtrent de feitelijke toestand in dit gebied.

Hoewel wij hier en daar reeds verder in de tijd zijn gegaan, willen wij dit hoofdstuk besluiten met een overzicht van de stand van zaken der zuivelcoöperatie omstreeks de eeuwwisseling. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, was het jaar 1895 een keerpunt in de geschiedenis van de landbouw. De prijzen van de produkten gingen stijgen en de ontwikkeling der zuivelcoöperatie, die een tiental jaren aarzelend was geweest, nam in sterke mate toe. Dit laatste blijkt duidelijk uit de *Verslagen van den Landbouw* in de jaren 1895 en 1897¹⁾, waaraan de volgende gegevens zijn ontleend:

Provincie	1895			1897		
	aantal bedrijven	waarvan met stoomgedreven	ontvangen melk x 1000 L	aantal bedrijven	waarvan met stoomgedreven	ontvangen melk x1000 L
Groningen	13	10	8.816	23	19	15.073
Friesland	35	34	77.010	54	46	125.520
Drenthe	25	10	17.401	58	15	47.560
Overijssel	5	4	4.100	21	13	17.082
Gelderland	19	11	18.110	35	12	31.262
Utrecht	-	-	-	1	-	230
Noord-Holland	36	-	18.482	45	1	25.970
Zuid-Holland	1	-	137	9	2	2.419
Zeeland	8	5	5.299	11	6	7.268
Noord-Brabant	45	3	21.349	100	3	38.054
Limburg	58	-	20.406	93	-	30.993
Nederland	245	77	191.110	450	117	341.431

Er werden jaarlijks tientallen coöperatieve of op coöperatieve grondslag [116] werkende zuivelbedrijven opgericht en hoewel de nauwkeurigheid der vermelde cijfers niet al te strikt moet worden genomen, blijkt hieruit voldoende de gang van zaken en valt het te begrijpen, dat in die tijd - en ook daarna - nogal eens gezegd werd dat „de zuivelfabrieken als paddestoelen uit de grond rezen“. De resultaten van deze bedrijven werden in het algemeen middelmatig tot goed beoordeeld. De hoeveelheid geproduceerde melk kan omstreeks die tijd geschat worden op ± 2.800 mln. liter, zodat daarvan door coöperaties nog maar een klein percentage ontvangen werd.

Geraadpleegde lectuur hoofdstuk II zie achter in boek

i Samengesteld door het Nederlandsche Landbouw Comité.

Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding

Hoewel de overgang van de bereiding van boter en kaas op de boerderij naar de gezamenlijke bereidplaats „de fabriek" al een hele stap vooruit was, bleek al spoedig dat men er daarmee alleen niet was. Verschillende moeilijkheden van kwaliteit en afzet van het produkt verplaatsten zich van de boerderij naar het fabriekje. Evenals de boeren voorheen steun bij elkaar hadden gevonden in de melkverwerking, kwamen nu vooraanstaande personen in verschillende streken tot de overtuiging dat men verder moest gaan en trachten de fabriekjes tot samenwerking te brengen in *bonden van zuivelfabrieken*.

Het ging er bij de oprichting dezer bonden vooral om de fabrieken door samenwerking zoveel mogelijk te steunen en voor te lichten. Deze samenwerking kreeg overal een federatief karakter, waardoor de fabrieken niet gedwongen kunnen worden zich te onderwerpen aan maatregelen, die zij zelf niet wensdenⁱ). Dit neemt niet weg, dat meerderheidsbesluiten van een algemene vergadering, welke het eigen bestaan der leden-fabrieken niet aantasten, volgens goed democratisch gebruik gevolgd dienen te worden.

Het werk der bonden bestond in de eerste jaren van hun bestaan vooral in maatregelen ter verbetering van de afzet en de kwaliteit van het produkt. De bonden gingen datgene doen wat door elke fabriek afzonderlijk niet of nauwelijks gedaan kan worden. Men denke hierbij vooral aan de gezamenlijke verkoop en het houden van periodieke kwaliteitskeuringen der producten, waardoor betere afzetmogelijkheden gevonden konden worden en onderlinge kwaliteitsvergelijking mogelijk werd.

Zoals wij herhaaldelijk zagen, waren de boeren bij de oprichting der zuivelcoöperaties daartoe in vele gevallen aangespoord en voorgelicht door vooraanstaande personen, die zelf geen boer waren, maar die toch de boerenzaak wilden dienen. Zo ging het ook bij de verdere ontwikkeling der samenwerking en zij werden hierbij vaak gesteund door jonge mensen, die zelf geen boer waren, maar wel uit de boerenstand afkomstig. Wij hebben hier het oog op boerenzoons, die zich - in Friesland vooral - gingen [119] bekwamen om beheerder van een zuivelfabriek te worden.

Door de slechte gang van zaken in het boerenbedrijf en doordat de zuivelbereiding op de boerderij kwam te vervallen, ligt het voor de hand dat hun deze functie wel aantrok, ook al omdat de zuivelbereiding in de fabriek nog zo dicht bij die op de boerderij lag. Het zij ver van ons hiermede te willen zeggen dat er ook uit andere beroepen en andere provincies geen flinke zuivelmensen zouden zijn voortgekomen, maar het valt wel op, dat er onder hen zoveel zijn, die uit het Friese boerenbedrijf afkomstig zijn.

Velen van hen hebben een belangrijke rol vervuld bij de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie. Zij waren in vele gevallen de vertrouwde raadgevers der boeren en hebben, in samenwerking met notabelen en vooraanstaande boeren, initiatieven ontwikkeld, die voor de zuivelcoöperatie van groot belang zijn geweest. Zij voelden zich boer met de boeren. *Mr. E.M. Meijers* ⁴⁵⁾ zegt daaromtrent: „De directeuren in Friesland beschouwen zich niet als loontrekkers in dienst ener vereniging, maar zij juist zijn de stuwende kracht in de zuivelcoöperatie. Hun namen vindt men steeds in de eerste plaats in de Friesche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken en in de verschillende provinciale Commissies in het belang der coöperatie en de

i Hierop moet een uitzondering worden gemaakt, voorzover enkele bonden in de latere jaren bepalingen in hun statuten hebben opgenomen, die het nemen van bindende besluiten inzake bepaalde onderwerpen mogelijk maken.

zuivelindustrie genoemd".

Men zou dit ook op verschillende andere provincies kunnen betrekken, maar *Meijers* was buitenstaander en heeft zich, wat de zuivelcoöperatie betreft, blijkbaar hoofdzakelijk in Friesland georiënteerd.

Tussen 1893 en 1906 werd een achttal gewestelijke zuivelbonden opgericht.

In 1893 werd de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)* gesticht, met als werkgebied Limburg en Noord-Brabant

De *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)* kwam in 1896 tot stand, evenals de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*. De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* volgde in 1897, evenals de *Noord-Brabantsche Zuivelbond*. De *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen* en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werden in 1900 opgericht. De *Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland* volgde in 1906.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werd in 1902 opgeheven en er zijn zo goed als geen gegevens over bekend. De *Noord-Brabantsche Zuivelbond* verdween in 1909 en in hetzelfde jaar kwam de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand. De *Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)* werd in 1921 opgericht.

De doelstelling van alle zuivelbonden was de bevordering der belangen van de aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. De omschrijving der middelen ter bereiking van het doel verschilde onderling nogal wat, maar in de praktijk leidden ze toch alle naar hetzelfde doel.

De ZNZ., die aanvankelijk alleen een reglement had. omstreeks hierin als doelstelling: „ de benoeming van alle belangangen der vereenigingen melkerijen, [120] vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan". Een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd statuut kwam in 1898 pas tot stand. Hierin werd een ruimere omschrijving der doelstelling gegeven, nl. „bevordering der zuivelindustrie door zich op de hoogte te houden van de verbeteringen, die de wetenschap en de praktijk op het gebied der zuivelbereiding aan de hand doen en haar leden daarmee bekend maken". Het werkgebied werd tot Gelderland uitgebreid en de aangesloten „melkerijen" werden districtsgewijze ingedeeld.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* geeft vanaf het begin een veel uitvoeriger omschrijving van de wijze waarop het doel zal worden nagestreefd, nl. „door samenwerking en wederkerige voorlichting, het bevorderen van de goede naam der zuivelproducten in binnen- en buitenland, het geregeld houden van keuringen, het deponeren van een handelsmerk, het aankopen en controleren van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, het controleren der administraties van coöperatieve zuivelfabrieken, het doen van proefnemingen en onderzoeken, het geven van gelegenheid tot het verkrijgen van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in de zuivelfabrieken, het geven van financiële steun aan onvermogens en het bevorderen van de goede toepassing der beginselen van de coöperatie".

Men kan wel aannemen dat deze uitvoerige omschrijving ongeveer alles omvat wat tot het werkkerrein der bonden behoort en in de loop der jaren is daarin niet veel verandering gekomen. Ook de andere zuivelbonden hebben hun werkkerrein ongeveer op dezelfde wijze omschreven.

Reeds in de eerste vergadering van de G.O.Z. wees voorzitter *G.J. Bieleman* er op, dat men langs deze weg ook tot landelijke samenwerking moest komen. Het gevolg hiervan was o.m. dat in de eerste vergadering van de Friese Zuivelbond mededeling werd gedaan van een ingekomen schrijven van eerstgenoemde Bond om tot oprichting van een Nederlandse zuivelbond te komen. Enkele zuivelbonden hadden zich aanvankelijk aangesloten bij de Nederlandsche Coöperatieve Bond. (N.C.B.)

Hoewel men langs die weg tot betere afzetmogelijkheden voor de produkten kwam door contacten met verbruikcoöperaties in binnen- en buitenland, bleek dit toch niet de gewenste vorm te zijn om tot een gezamenlijke behartiging der landelijke zuivelbelangen te komen. Hiertoe leidde de op 20 oktober 1900 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Zuivelbond* (Federatieve vereeniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z.)ⁱ.

In de statuten dezer organisatie worden het doel en de middelen ter bereiking daarvan als volgt omschreven: [121]

De bevordering der belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland door:
samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen;
het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten;
het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn;
het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken;
het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding;
het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.

Wij zullen verder in dit hoofdstuk de ontwikkeling en de belangrijkste uitingen van werkzaamheid der gewestelijke zuivelbonden in volgorde hunner totstandkoming bespreken, doch hebben gemeend hieraan voorafgaand ook de grondslag van de F.N.Z. te moeten aangeven, daar deze hierbij ook herhaaldelijk ter sprake zal komen. Tevens zullen bij de bespreking der zuivelbonden de organisaties ter sprake komen die in het verband van deze bonden ontstonden en zich verder zelfstandig ontwikkelden. Ook schenken wij in dit hoofdstuk aandacht aan de *Bond van Kaasproducenten* en de Coöperatieve Melk Centrale (*C.M.C.*).

i Toen de F.N.Z. in 1950 het predikaat „Koninklijk” ontving, is deze naam gewijzigd in Koninklijke Nederlandse Zuivelbond.

Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)

Op 7 juli 1893 werd door *J. Truijen*, lid van de Provinciale Staten en later burgemeester van Meijel, *J.J.C. Ament*, hoofd der school en „dirigent" van de melkerij te Tungalroy-Weert en *F.R. Corten*, wnd. rijkslandbouwleraar te Roermond een bijeenkomst met vertegenwoordigers van melkerijen belegd om van gedachten te wisselen over: 1^e. controle der melk; 2^e. aanzuren van de room; 3^e. verhouding der samenwerkende melkerijen tot de melkleveranciers die geen leden zijn, aangaande de betaling hunner melk. Omtrent de bespreking van laatstgenoemd punt wordt vrijwel niets in het verslag vermeld, maar wel werd in principe besloten tot de oprichting van een bond van melkerijen, nadat landbouwleraar *Corten* er met nadruk op gewezen had, dat er meer samenwerking onder de melkerijen moest komen.

Hij formuleerde dit als volgt: „Samenwerking zal het laatste woord zijn op dit gebied en de machtigste hefboom ter verbetering dezer industrie". Voorts sprak hij als zijn mening uit dat, al gaf de speculatieve fabriek netto evenveel voordeel als de coöperatieve, de zuivelbereiding „een integrerend onderdeel [122] van het landbouwbedrijf dient te blijven". Volgens *Wintermans Q*⁴⁶⁾ had *Th. Verheggen* te Bruggenum - later een bekende naam in de Limburgse landbouwwereld - er al eerder op gewezen dat de boterafzet der handkrachtfabriekjes te verbeteren zou zijn door deze te verenigen in een bond.

Ter vergadering waren 13 coöperatieve fabriekjes vertegenwoordigd, terwijl ook enkele vertegenwoordigers van particuliere bedrijfjes in Noord-Brabant en Limburg en zelfs uit België aanwezig waren, tezamen 80 personen. Hoewel men de vertegenwoordigers der particuliere bedrijven niet onaangenaam wilde zijn, gaf men niet onduidelijk te kennen, dat het hier ging om de belangen der in de coöperatieve bedrijven samenwerkende boeren.

Het resultaat van de vergadering was dat men kwam tot de oprichting van een bond van coöperatieve melkerijen, waarvan 32 fabriekjes lid werden. In een tweede vergadering op 28 september 1893 werd het reglement behandeld en vastgesteld. Hiermede was de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)*, zoals deze nu officieel heette, tot stand gekomen. In het reglement werd de Bond een centrale vereniging van coöperatieve melkerijen in Limburg en Noord-Brabant genoemd, terwijl het doel als volgt werd omschreven: „Bevordering van alle belangen der vereenigde melkerijen, vooral van die welke met de bereiding en de verkoop van zuivelproducten in verband staan".

Ter vergemakkelijking van het onderlinge verkeer koos men de „*Wekelijkse Landbouw Kroniek*" tot orgaan en verzocht men de melkerijen zich daarop voor minstens één exemplaar te abonneren.

In deze tweede vergadering kreeg *Verheggen* gelegenheid zijn mening uiteen te zetten over de handel in roomboter. Hij wees er op dat de Zuivelbond het oog moest houden op de handelwijze der boterkopers en dat lijsten dienden te worden aangelegd van soliede boterafnemers, teneinde deze aan de fabrieken bekend te kunnen maken.

Hoewel daaromtrent aanvankelijk geen bepaling in het reglement voorkwam - deze dateert pas van 1895 - werden de melkerijen in vijf groepen verdeeld en werd voor elke groep een bestuurslid gekozen. Het waren *J. Truijen*, *Jhr. A. Michiels van Kessenich*, *Th. Verheggen*, *J.J.C. Ament* en *P. Kanters*. Laatstgenoemde vertegenwoordigde een groep fabriekjes in Noord-Brabant. Voorzitter werd *J. Truijen* en secretaris *J.J.C. Ament*, aan welke laatste een toelage van f 25,- per jaar werd toegekend.

Aanvankelijk bewoog de Z.N.Z. zich in hoofdzaak op technisch gebied. Men nam proeven met karns en trachtte de beste wijze van zuring van de room en kleuring der boter te vinden,

terwijl de voorzitter een gedocumenteerde actie voerde tegen de betaling van bedrijfsbelasting door de coöperatieve zuivelfabrieken. Maar ook bewoog men zich op het gebied van aankoop van voedermiddelen voor de leden der fabrieken. Al spoedig werd echter ingezien dat dit laatste niet op de weg van de Zuivelbond lag. Des te meer ging men zich (in 1894) bezighouden met de verbetering van de boterverkoop.

[123] Teneinde deze te verwezenlijken, werd het systeem van een botermijn gekozen, „omdat”, aldus *Michiels van Kessenich*, „daardoor meer onafhankelijkheid van de boterkoop-lui ontstaat, de boter ook direct door de winkeliers uit de groote steden kan worden betrokken en er alleen bondsboter aan de markt komt, waardoor de kooplieden verzekerd zijn onvervalschte boter te ontvangen”. Aanvankelijk werd gebruik gemaakt van een bestaande botermijn te Roermond, maar in 1895 werd besloten een botermijn, eerst „botermarkt” genoemd, in Maastricht te vestigen, hetgeen in verband met de gunstige ligging ten opzichte van het buitenland een goede keuze bleek te zijn ⁱ).

De mijn was en bleef een instelling van de Bond en er werd besloten, dat de leden zich moesten verplichten de hun gevraagde boter te leveren. Aanvankelijk gaf dit enige moeilijkheid. Er was een aantal fabriekjes dat zich tot de levering van het verplicht gestelde minimum beperkte en de rest aan de meest biedende kooplui tegen middenprijs der botermijn verkocht. Liep het daarmee spaak, dan leverde men meer boter aan de mijn ⁱⁱ).

Het spreekt vanzelf dat men hiermede de mijnverkoop in gevaar bracht en het doel voorbij schoot, daar op deze wijze niet aan het streven werd voldaan om de boter zoveel mogelijk uit handen der knoeliers te houden. De voorzitter van de Z.N.Z. richtte zich dan ook met een waarschuwing tot de fabrieken, waarin hij erop wees, dat de Maastrichtse mijn alleen haar gunstige werking op de botermarkt kon behouden, wanneer zoveel mogelijk boter werd aangevoerd. Dit was ook nodig, omdat er, nadat men advertenties in bladen in Duitsland en België had geplaatst, steeds meer kopers uit deze landen naar de mijn kwamen of er hun bestellingen plaatsten.

Deze bestellingen werden behandeld door de mijnagenten die vast aan de mijn verbonden waren en ten dele tegen een vaste vergoeding, ten dele tegen provisie (van de mijn) de orders verzorgden van de kopers, die niet zelf naar de mijn kwamen. Deze mijnagenten waren een doorn in het oog van de binnenlandse kooplieden, die zich beklagden dat hun op deze wijze de mogelijkheid ontnomen werd een behoorlijke winstmarge te maken. Het was echter juist de bedoeling van de mijn de boter zoveel mogelijk uit handen van deze handelaren te houden, daar botervervalsing toen nog aan de orde van de dag was en vele handelaren bij deze knoelierijen een rol speelden.

Hiertegen wenste de Z.N.Z. zich met hand en tand te verzetten, maar aanvankelijk had hij daarmee niet steeds succes, omdat ook op de mijn gekochte boter nog wel voor knoiedoel-einden gebruikt werd. De reeds eerder genoemde vraag naar boter met een hoog getal voor vluchtige vetzuren [124] speelde hierbij een rol, omdat deze boter uitermate geschikt was voor vermenging met margarine. Eenmaal dreigde men daarmee zelf in moeilijkheden te komen, nl. toen in België een wet van kracht werd, waarbij een getal van 25 voor de vluchtige vetzuren in de boter vereist werd.

Volgens de toenmalige zuivelconsulent voldeed niet alle gemijnde boter daar in alle tijden van

i Tot 1914 ging meer dan de helft der te Maastricht verkochte boter naar België en 30 % naar Duitsland.

ii Van 1901 tot 1916 werden aan de mijn van de Z.N.Z. ook eieren geveild, welke daartoe door de fabrieken en speciale eierverenigingen waren verzameld en naar de mijn werden gestuurd

het jaar aan. Het gevolg hiervan was dat de Z.N.Z. zelf een controle op de aangevoerde boter instelde. Er werden regelmatig botermonsters aan de mijn en room- en melkmonsters aan de fabrieken genomen om deze te vergelijken. Tevens werd nagegaan of er door de fabriekjes niet meer boter werd afgeleverd dan redelijkerwijs uit de verwerkte melk te maken was, terwijl de manden waarin de boter werd verpakt, geplombeerd moesten worden.

Op deze wijze voorkwam men moeilijkheden met de afnemers en had men zekerheid dat de boter onvervalst de grens over ging. De kopers hadden het recht een monster van de gekochte boter aan het rijkslandbouwproefstation te laten onderzoeken. Uit deze controle is het *Botercontrolestation „Maastricht“ (B.C.M.)* ontstaan, dat door de Z.N.Z. in 1901 werd opgericht en door deze bestuurd werd. In 1904 werd het na de daartoe nodige reorganisatie de bevoegdheid verleend tot het afgeven van rijksbotermerken aan aangesloten fabrieken. Het B.C.M.-laboratorium werd aan de botermijn van de Z.N.Z. te Maastricht gevestigd en later naar Roermond verplaatst.

In verband met de reeds eerder genoemde neiging van enkele fabrieken om elders boter te plaatsen, werd in 1896 besloten dat het de aangesloten fabrieken op straffe van uitsluiting verboden was boter te zenden naar enige andere publieke veiling of markt dan die welke door de Bond was ingesteld.

In hetzelfde jaar werd besloten tot de uitgave van een jaarlijkse kalender, waarin, behalve statuten en reglementen, goede wenken ten dienste van het boerenbedrijf werden opgenomen. In 1907 werd besloten om in samenwerking met de Limburgse Landbouwbond het weekblad „*Land en Vee*“ te gaan uitgeven. Het was vooral *Jan Truijen*, van 1893 tot 1919 voorzitter van de Z.N.Z., die waakte voor goede juridische vormen.

Hij maande de fabrieken, die nog geen rechtspersoonlijkheid hadden, aan, deze aan te vragen, hetzij volgens de wet op de verenigingen van 1855, hetzij volgens de coöperatiewet van 1876. De stoomzuivelfabrieken werden meestal volgens laatstgenoemde wet opgericht, de handkrachtfabriekjes volgens de wet van 1855. Belasting der fabrieken volgens de toen bestaande wet op de bedrijfsbelasting werd door hem fel en met succes bestreden, waarbij hij van de stelling uitging dat een coöperatief werkende vereniging in de zin dezer wet geen bedrijf is en geen winst maakt ⁱ).

[125] Na enige jaren was er al heel wat verbeterd. *Ament*. gaf in 1903 in een tienjarig overzicht de geschiedenis van de Bond in het kort weer. 142 coöperatieve roomboterfabriekjes waren nu lid van de Z.N.Z. Zij hadden ± 10.000 leden en verwerkten tezamen 52 miljoen kg melk Q ⁴⁷). Men begon meer en meer op stoomkracht over te gaan; bij de handkrachtfabriekjes ondervond men vooral het bezwaar der ongepasteuriseerde ondermelk, waardoor de zuivelfabriek vaak als de verspreider van besmettelijke ziekten werd aangewezen.

i Met het oog op deze belastingkwestie maakte hij een kostprijsberekening van de melk, waarvan de opzet in de laatste jaren van de eerste wereldoorlog door de F.N.Z. werd overgenomen om als basis te dienen voor een kostprijsberekening voor het gehele land om zodoende tot een verhoging van de door de regering vastgestelde melkprijs te komen.

In 1905 werden voorschriften opgesteld betreffende de door de fabrieken te voeren boekhoudingen. Zolang hierop echter geen toezicht werd gehouden, bleek hiervan in menig fabriekje niet veel terecht te komen. In 1910 werd een rapport uitgebracht over de wijze waarop door de fabrieken de administratie verzorgd wordt. Dit blijkt in verschillende gevallen nog veel te wensen over te laten, hoewel in 1907 al besloten was tot een jaarlijkse controle op de boekhouding, indien deze niet aan een accountant of een speciale commissie opgedragen was.

In 1908 werd controle verplicht gesteld en bepaald dat de fabrieken voorzover nodig haar boeken uniform hebben in te richten. Het was ook niet te verwonderen dat dit nodig was, gezien het grote aantal kleine bedrijfjes in dit gedeelte van het land, waar geen administratief geschoolde kracht aanwezig was. Het personeel van deze fabriekjes bestond, onder leiding van een zgn. „hoofdwerkman", meestal uit kleine boeren, die 's morgens in de fabriek kwamen werken en 's middags op hun bedrijfje werkten. Gezien de geringe ontwikkeling van deze mensen kon men op technisch en administratief gebied niet veel van hen verwachten. Dit werd gaandeweg beter toen er (grotere) stoomfabriekjes kwamen. In 1910 begon hier schot in te komen.

Er werd toen een administratieve inspectiedienst bij de fabrieken ontwikkeld, die er op neerkwam, dat aan vele fabriekjes een goed opgezette boekhouding werd ingevoerd, terwijl de bedrijfsleiders in het boekhouden werden onderwezen. De eindboekhouding (balans en exploitatierekening) werd dan vaak nog door de inspecteurs van deze dienst opgesteld, terwijl aan de hand van technische gegevens nagegaan werd of de fabriek rendabel werkte.

De boekhoudingen werden zoveel mogelijk uniform ingericht en de aldus verkregen gegevens werden jaarlijks verwerkt in een uitvoerig inspectieverslag en een statistiek der verzamelde gegevens. Deze inspectie heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat men een beter inzicht kreeg in de wijze van werken der fabrieken. Zo blijkt uit het inspectieverslag van 1915 dat er een fabriek is die volgens de bestaande formule een overproduktie heeft van bijna 9 %, zodat het voor de hand ligt, dat er in dit bedrijf fouten werden gemaakt met het meten en wegen der melk of anderszins. Ook in ander opzicht komen er in de inspectieverslagen feiten naar voren welke van belang [126]

Jan Truijen (1838 - 1919)

J.J. Ament (1864 - 1932)

[127] zijn. O.a. blijkt er duidelijk uit dat stoomfabrieken gunstiger werken dan handkrachtfabrieken. Door de inspectiedienst werd tevens nagegaan hoe het stond met de afschrijvingen, reserveringen e.d., terwijl de opgaven voor de belasting door deze werden verzorgd.

In 1924 kon worden vastgesteld dat alle aangesloten fabrieken een boekhouding hebben die aan bescheiden eisen voldoet. In verband met de in 1925 tot stand gekomen wijziging der coöperatiewet werden de statuten der fabrieken hiermede in overeenstemming gebracht. Hierbij dienden de model-statuten van de Z.N.Z. als richtsnoer, waarbij tevens richtlijnen gegeven werden voor het bijhouden der ledenadministratie, waaraan aanvankelijk onvoldoende de hand werd gehouden.

In 1905 werd begonnen met wekelijks van 20 fabrieken uit de ten verkoop aangevoerde boter monsters te nemen die eerst vers en daarna na een week opnieuw werden gekeurd volgens een puntenschaal van 1 tot 5. Na 1907 werd, nadat aan een centrale boterkeuring van de F.N.Z. was deelgenomen, met een keuringssysteem begonnen, dat meer aanpaste bij dat der overige zuivelbonden. De afrekening der boter met de fabrieken geschiedde uiteraard naar de gemaakte mijnprijzen.

Aangenomen kan worden dat hierbij de kwaliteit der boter en een voorkeur van sommige kopers voor de boter van bepaalde fabrieken een rol speelden. In het mijnreglement kwamen o.m. bepalingen voor omtrent de verpakking, het aangeven van het juiste gewicht, het aanbrengen van merken en stempels, benevens de boeten welke toegepast worden indien in strijd met deze voorschriften is gehandeld.

Mede in verband met de boterkeuringen was al eerder een bescheiden begin gemaakt met een soort technische inspectie der fabrieken, die onder leiding van de zuivelconsulent stond. Doordat in 1905 secretaris *Ament*. tevens tot zuivelconsulent werd benoemd, ontstond er een direct verband tussen de Z.N.Z. en het zuivelconsulentschap. Tot de technische verbetering der fabriekjes kan ook worden gerekend de in 1902 tot stand gekomen Centrale Aankoop van bedrijfsbenodigdheden en de controle op butyrometers, thermometers, melkwegers e.d. voor de fabrieken, welke aan de botermijn werd uitgevoerd.

Gedurende de eerste wereldoorlog ging het contact met de buitenlandse kopers grotendeels verloren, omdat toen aan centrale inkooplichamen moest worden geleverd. Hierdoor kwam de behoefte aan afrekening der boter met de fabrieken naar kwaliteit - volgens gehouden keuringen - meer naar voren. Deze behoefte bleef ook na de oorlog bestaan, omdat toen, hoewel de mijnverkoop weer herleefde, deze toch niet meer de betekenis kreeg van vóór de oorlog. De mijnagenten moesten meer en meer boter zelf gaan afmijnen [128] om deze volgens de verkregen opdrachten aan de kopers te leveren.

Hierdoor kreeg de botermijn meer het karakter van een afdeling verkoop en kwam de vraag aan de orde of men de boter geheel naar kwaliteit moest gaan betalen. Secretaris *Creemers*¹⁾ gaf hierover in 1923 in *Land en Vee* een beschouwing, waarbij hij drie systemen behandelde, nl. afrekening der boter geheel volgens de uitslag der keuringen, afrekening volgens de gemaakte mijnprijzen of een gemengd systeem, waarbij zowel met de gehouden keuringen als met de gemaakte mijnprijzen wordt rekening gehouden.

Tot volledige betaling der boter naar kwaliteit is het toen echter niet gekomen. Deze kwam pas veel later (1948) tot stand, toen de afdeling boterverkoop van de Z.N.Z. geheel het karakter van een verkoopvereniging had aangenomen en men het keuringssysteem ging volgen van het toen bestaande *Zuivel Kwaliteitscontrôle Bureau (Z.K.B.)*.

In de twintiger jaren werden in het algemeen de touwtjes wat strakker aangehaald. Om het vertrouwen der leden in de fabrieken te bevorderen, werden deze in 1923 in de gelegenheid gesteld om melkmonsters voor hercontrole naar het laboratorium van de Bond op te sturen voor heronderzoek. In die tijd werd ook een controle op de meet- en weegwerktuigen der fabrieken ingesteld, terwijl men tevens meer werk ging maken van het organiseren van melkerscursussen en medewerking werd verleend aan de voorbereiding van een georganiseerde t.b.c.-bestrijding onder het rundvee.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Z.N.Z., in 1918 werd een pensioenfonds voor het personeel der aangesloten fabrieken ingesteld. Dit zgn. „*Jan Truijensfonds*” zou een inkoopssom van 3/4 der verstreken dienstjaren voor alle werkers in de Z.N.Z.-fabrieken verstrekken. Het hiervoor benodigde kapitaal zou in hoofdzaak worden ontleend aan de overschotten van de boterverkoop. Men verzuimde echter het kapitaal voor deze verzekering van de overige middelen van de Z.N.Z. af te zonderen met het gevolg dat, toen in de twintiger jaren op voor geleverde boter ontvangen buitenlandse valuta ernstige verliezen werden geleden, zowel het vermogen van de Bond als de financiële basis van het Fonds ernstig in gevaar kwam.

Men heeft het verlies van het Fonds opgevangen door oprichting van een naamloze vennootschap, welke volgens de inmiddels tot stand gekomen wettelijke voorschriften in 1923 de verplichtingen tegenover de verzekerden op zich nam in het aandelenkapitaal namen behalve de Z.N.Z. en een 75-tal fabrieken ook verschillende boerenorganisaties deel, welke laatste zich eveneens bij de verzekering aansloten.

In het bestuur van de Z.N.Z. hebben vele jaren geen directeuren van fabrieken zitting gehad. Herhaaldelijk werd hiertegen van de zijde der directeuren van grotere fabrieken bezwaar gemaakt, daar men op deze wijze [129] het technisch element onvoldoende in het bestuur vertegenwoordigd achtte. Pas in 1919 werd besloten een tweetal leden van de *R.K. Vereniging van Directeuren van Zuivelfabrieken* als adviserende leden aan het bestuur toe te voegen. Het duurde echter nog tot 1921 voordat aan dit besluit uitvoering werd gegeven. Met de zuivel-

i Zie blz. [129].

consulenten in Limburg en Noord-Brabant werd, vooral op het gebied van onderwijs en voorlichting, steeds nauw samengewerkt. Reeds in 1900 werd begonnen met eenvoudige cursussen voor het personeel der fabriekjes. Daarna werden tweejarige cursussen voor assistentdirecteuren gegeven, terwijl na de eerste wereldoorlog meer cursussen voor het fabriekspersoneel werden georganiseerd.

In 1919 overleed voorzitter *Truijen*, terwijl *Ament*. zijn functie als secretaris neerlegde in verband met zijn benoeming tot regeringscommissaris voor de voedselvoorziening. Na een voorzitterloze periode werd *Ament* in 1922 tot voorzitter benoemd, terwijl het secretariaat, dat aanvankelijk uitgeoefend werd door *J. H. van Geldrop*, in datzelfde jaar werd overgenomen door *H. L. Creemers*, die tevoren administrateur van de Bond was.

In die tijd begon de Z.N.Z. zich meer in de richting der andere zuivelbonden te ontwikkelen. De boterkeuringen werden weliswaar niet wekelijks gehouden, maar men gebruikte het puntenstelsel dat ook bij de andere bonden gold, waardoor een vergelijking met deze beter mogelijk werd. De inspectiedienst werd uitgebreid met een controle op de techniek der zuivelfabrieken, waarbij speciaal de ontromings- en uitkarningsgraad en weeg- en meetwerktuigen werden nagegaan. Tezelfdertijd werd een controle op de vetgehaltebepaling mogelijk gemaakt, welke echter aanvankelijk vrijwillig was en maar door een beperkt aantal fabrieken werd aangevraagd. Het beheer der fabrieken was in zover afwijkend van dat in de andere bonden, dat in de Z.N.Z. het geldelijk beheer bij een aantal (kleinere) fabrieken niet bij de directeur of hoofdwerkman, maar bij de secretaris-penningmeester berustte.

De verhouding van de Z.N.Z. tot de F.N.Z. is in het algemeen lossier dan bij de meeste andere bonden. De Z.N.Z. neemt, mede door zijn verbondenheid met de boterverkoop, een enigszins afzonderlijke plaats in het verband van de F.N.Z., in. In 1917 werd in de algemene vergadering van de Z.N.Z. de vraag gesteld waarom de agenda van de algemene vergadering van de F.N.Z. niet aan de orde werd gesteld, zoals dat in de andere bonden gebruikelijk is. *Ament* antwoordde hierop, dat men in de Z.N.Z. minder behoefte gevoelt aan de leiding van de F.N.Z. dan in de andere bonden. Hij wenste echter niet in te gaan op een voorstel om de contributie aan de F.N.Z. te verlagen. Een later voorstel om de contributie aan de F.N.Z. te schrappen en voor het lidmaatschap dezer organisatie te bedanken, werd door het bestuur afgewezen.

Het systeem der kringen, dat in de loop der jaren tot acht werd [130] uitgebreid, is in de Z.N.Z.-organisatie steeds gehandhaafd. Deze kringen vergaderen steeds voorafgaand aan een algemene vergadering.

Tot na de eerste wereldoorlog werd in het Z.N.Z.-gebied vrijwel uitsluitend boter gemaakt met teruglevering der ondermelk naar de boerderij. In de twintiger jaren begon zich hierin een wijziging te voltrekken. Toenemende melkproductie en veranderende voedermethoden hadden tot gevolg dat er ondermelkoverschotten kwamen.

Enkele fabrieken begonnen met de bereiding van melkpoeder; andere gingen over tot de bereiding van kaas, terwijl weer andere bedrijven de overtollige ondermelk aan particuliere ondernemingen verkochten. Enkele fabrieken verkochten grote hoeveelheden melk naar het westen des lands.

Tevens trok door de uitbreiding der bevolkingscentra en de toeneming van het melkgebruik de verkoop van consumptiemelk meer en meer de aandacht, hetgeen de uitgroei der boterfabrieken in of bij deze bevolkingscentra tot melkinrichtingbedrijven tengevolge had. De fabrieken te Eindhoven, Roermond en Heerlen groeiden uit tot volledige melkinrichtingbedrijven. Tevoren was hier de melkvoorziening der bevolking hoofdzakelijk in handen van kleine particulie-

re melkinrichtingen en melkslijters, die hun melk van boeren en fabriekjes in de omgeving betrokken. Volgens gegevens van *Creemers Q*⁴⁸) bestonden er in 1927 in het Z.N.Z.-gebied zes coöperatieve melkinrichtingen, vier bedrijven die melkpoeder en twee die kaas maakten.

In Zuid-Limburg heeft zich op zuivelgebied lange tijd een ander beeld dan dat in het overige deel der provincie vertoond. Hier handhaafde zich langer de melkverwerking op de boerderij, hetzij door de bereiding van Limburgse kaas, hetzij door de boterbereiding, terwijl ook de melklevering door boeren aan kleine particuliere melkinrichtingen en rechtstreekse verkoop aan de burgerbevolking langer gehandhaafd bleef. Mede hierdoor was in dit gedeelte der provincie geruime tijd minder belangstelling voor de zuivelcoöperatie dan elders. Gedurende de eerste wereldoorlog kwam hierin enige verandering, toen te Eckelrade onder leiding van hoofdonderwijzer *Toebosch* een zuivelfabriek tot stand kwam. Hierna volgde nog een achttal fabriekjes in die omgeving, maar toch bleef er in Zuid-Limburg nog lang belangstelling bestaan voor de melkverwerking en -verkoop op de boerderij.

Na wereldoorlog II werd naast de Z.N.Z. een coöperatieve vereniging (C.Z.N.Z.) opgericht, waarvan 4 kringcoöperaties, die tezamen 14 zuivelfabrieken exploiteren en 19 enkelvoudige zuivelfabrieken lid zijn. De C.Z.N.Z. stelt zich tot taak de coöperatieve zuivelindustrie in haar gewestelijke ondernemingsvorm alzijdig te vertegenwoordigen en daarvoor een dienstverleningsfunctie te vervullen. Tevens verzorgt zij de afzet der door de leden geproduceerde producten en exploiteert twee eigen centrale melkproductiefabrieken.

[131] Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)

Op 6 juni 1896 werd op initiatief van *G.J. Bieleman*, hoofdonderwijzer en voorzitter van de coöperatieve zuivelfabriek te Vorden, in Zutphen de *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)*

opgericht. Er traden 14 fabrieken als lid toe. *Bieleman* werd voorzitter en verder werden tot bestuursleden benoemd *E.E. Kronenburg*, onderwijzer te Eefde, die tevens secretaris werd, *Plegt*, onderwijzer te Rossum, *Jansen*, aannemer te Didam en *Heering*, winkelier te Oene. In de oprichtingsvergadering waren slechts twee boeren aanwezig. De boeren hebben de eerste 20 jaar van het bestaan van de *G.O.Z.* hierin geen rol van betekenis vervuld. Pas in 1916 kwam de eerste boer in het bestuur. Dit was *Joh. Obbink* te Aalten, die de meesten zijner collega's in die streek ver vooruit was ⁱ). Daarna zijn er regelmatig boeren in het bestuur van de *G.O.Z.* geweest, terwijl dezen voor en na ook tot het voorzitterschap geroepen werden.

In de eerste statuten van de Bond werden als belangrijkste doelstellingen aangegeven: de bevordering van het maken van fijne zuivelprodukten; het verschaffen van waarborgen voor de zuiverheid dezer produkten; het bestrijden van knoeierijen in de zuivelhandel; het gezamenlijk aankopen van benodigdheden voor de fabriekmatige zuivelbereiding en aansluiting zoeken met andere gelijkgezinde bonden of verenigingen. Voorts werd bepaald dat alleen coöperatieve fabrieken lid kunnen zijn. Er werd besloten tot het deponeren van een handelsmerk (*G.O.Z.* in een dubbele cirkel) en in het huishoudelijk reglement werden in 1899 bepalingen opgenomen ter bescherming van dit handelsmerk en ter voorkoming van botervervalsing. Van het handelsmerk werd voor groot-verpakking zo goed als geen gebruik gemaakt; wel werd het later voor klein-verpakking gebruikt in verband met de voorschriften der botercontrole.

Teneinde de boter zoveel mogelijk uit handen van binnenlandse kooplieden te houden, oriënteerde men zich in het buitenland om daar rechtstreeks afnemers te vinden. Hiertoe werd de Bond lid van de *Nederlandsche Coöperatieve Bond (N.C.B.)* en kwam daardoor in contact met de Engelse verbruikcoöperatie. In het jaar der oprichting werd in het verband van de *N.C.B.* deelgenomen aan een internationaal coöperatiecongres te Parijs, waardoor contact met afnemers in Frankrijk werd verkregen. In verband hiermede werd nog een handelsmerk (brug) gedeponeerd, maar na verloop van tijd liep het met de afzet van boter langs deze kanalen niet meer.

[132] De levering door de fabrieken was vrij en toen de binnenlandse afnemers wat meer voor de boter gingen betalen, nam de verkoop via de handelskamer van de *N.C.B.* steeds meer af. In 1899 werd besloten tot het houden van boterkeuringen en nadat inlichtingen waren ingewonnen over de werkwijze van de botermijn te Eindhoven, werd besloten te Zutphen een botermijn op te richten. Hoewel er 26 fabrieken lid van de Bond waren, werd er onvoldoende boter op de mijn aangevoerd. Men deed hiermede dezelfde ervaring op als met de overeenkomst met de *N.C.B.* Wanneer door eigen verkoop wat meer voor de boter kon worden verkregen, leverde men niet aan de mijn.

Bovendien bestond niet de overtuiging dat door levering aan de mijn de boter uit handen van de knoeiers werd gehouden. Sommige handelaren lieten de boter van bepaalde fabrieken op vluchtige vetzuren onderzoeken met het oog op vermenging met andere vetten. In 1900 kwa-

i In 1921 werd door *Obbink* in de algemene vergadering van de *F.N.Z.* een inleiding gehouden, waarin hij er op wees, dat veel boeren door gebrek aan ontwikkeling onvoldoende begrijpen waar het bij de coöperatie om gaat. Hij wees ook op het belang van het kiezen van goede bestuursleden; te vaak speelt ijdelheid hierbij een rol en vele besturen schieten te kort in de regeling van een doeltreffende controle op het beheer. Het gevolg hiervan is een te grote invloed van de directeur, die moet begrijpen dat hij een dienende en geen heersende taak heeft.

men er moeilijkheden met de administratie van de botermijn; er bleek een tekort van $\pm f$ 1600,- te zijn, dat door een lening bij de fabrieken werd aangezuiverd.

Voorzitter *Bieleman* gaf een krachtige leiding aan de Bond, maar in 1901 trad hij af wegens zijn benoeming tot rijksboterinspecteur. Zuivelconsulent *H. B. Hylkema* werkte krachtig mede om tot betere toestanden op zuivelgebied te komen, maar organisatorisch deden zich na het vertrek van *Bieleman* telkens moeilijkheden voor.

In 1902 kwam er bezwaar tegen de uitgaven van de F.N.Z. en er ontstond twijfel of men wel lid van deze organisatie moest blijven. Secretaris *F. E. Posthuma* kwam hierover praten en men bleef lid. In hetzelfde jaar had men hem nodig, omdat er moeilijkheden in het bestuur waren ontstaan, die men blijkbaar zelf niet kon oplossen. Er was een groep directeuren, die bezwaren tegen voorzitter *Lange*, een fabrikant uit Twente, had. Er werd een voorvergadering gehouden, met het gevolg dat *Lange* bij een verkiezing niet herkozen werd en het gehele bestuur aftrad. Naar aanleiding van een en ander werd een bepaling in het huishoudelijk reglement opgenomen, waarbij de meerderheid der bestuursleden niet uit directeuren van fabrieken mocht bestaan. In dezelfde vergadering werd besloten het secretariaat tot een ambtelijke functie te maken. Deze werd gecombineerd met die van administrateur van de botermijn en het salaris werd vastgesteld op f 800,-, welk bedrag ten dele gevonden werd door een korting op de gemijnde boter.

Ook in de F.N.Z. waren in die jaren punten van wrijving, die de jonge bonden te verwerken kregen. Zo was er in het zuiden des lands een sterke stroming om tot verhoging der invoerrechten op granen en vetten te komen. De G.O.Z. verklaarde zich hiertegen. Ook omtrent een in te stellen botercontrole bestond verschil van mening. De een wilde controle van rijkswege, de ander voelde meer voor een particuliere controle.

Met de botermijn bleef het sukkelen. Er kwamen partijen boter van [133] [134] buiten het bondsgebied op de mijn, o.a. van de Friesche Coöperatieve Zuivel Export-Vereeniging te Leeuwarden en de Coöperatieve Centrale Boterknederij te Assen. Deze partijen drukten de prijs en besloten werd om in het vervolg alleen boter van de aange sloten fabrieken toe te laten.

Ook dit hielp niet en het volgend jaar (1905) kwam er een motie in behandeling om de mijn op te heffen en alleen een afdeling voor gemeenschappelijke verkoop te behouden.

Dit hield ook verband met financiële moeilijkheden, welke ontstonden doordat een bank, waarmede geldzaken werden gedaan, faillieerde. Om de hieruit ontstane schuld af te lossen, wilde men de boterkeuringen afschaffen, maar zuivelconsulent *B. van der Burg*, die *Hylkema* inmiddels opgevolgd was, verzette zich hier zodanig tegen dat het niet doorging. Men had blijkbaar nog niet het juiste begrip van de betekenis der boterkeuringen en vergeleek de uitslagen hiervan te veel met de gemaakte prijzen. Deze hielden echter ook verband met het getal der vluchtige vetzuren, waaruit blijkt dat de botervervalsingen nog niet tot het verleden behoorden.

In de G.O.Z. heeft, zoals wij reeds zagen, vooral in de eerste jaren de invloed van de directeuren der fabrieken een belangrijke rol gespeeld. Dit lag ook wel voor de hand, omdat de boeren in dit gebied toen in het verenigingsleven nog maar weinig naar voren kwamen.

J. Bieleman (1854 - 1921)

Joh. Obbink (1869 - 1957)

Het waren vooral de grootgrondbezitters, onder wie de fabrikanten in Twente en de Achterhoek en niet te vergeten de onderwijzers en andere dorpsnotabelen, die leiding gaven in plaatselijke zuivelfabrieken en in het bondswerk. Zij werden hierbij gesteund door de directeuren der grotere fabrieken, waarvan velen uit Friesland afkomstig waren en daar hun opleiding hadden gehad.

Technisch zowel als organisatorisch vormden zij een grote steun in het zich ontwikkelende organisatieleven, met het gevolg dat zij ook in leidinggevende functies kwamen. Ook in Friesland en elders zag men dit, maar in de G.O.Z. traden zij zelfstandiger op en dit heeft het bondswerk gedurende de eerste jaren, vooral op het gebied van de boterverkoop, doorkruist. Er waren altijd directeuren die meenden het beter te kunnen dan de Bond en mogelijk was dit in die tijd ook wel zo. Het gevolg was dat zowel de botermijn als de verkoop van bondswege niet tot voldoende ontwikkeling kwam. Voeg daar dan nog bij de financiële moeilijkheden,

die er met deze wijze van verkoop een paar maal voorkwamen, dan heeft men wel het beeld van de mislukking op dit gebied in de G.O.Z.

Nadat nog getracht was tot een mijnverkoopstelsel van de boter in het buitenland (Keulen) te komen, hetgeen ook tot teleurstelling leidde, werd in 1905 op voorstel van de fabriek te Eibergen besloten de zakelijke aangelegenheden - verkoop van boter zowel als aankoop van hulpstoffen - in het vervolg buiten de Bond te houden. Dit had in 1906 een belangrijke statutenwijziging tot gevolg, waardoor de taak van de Bond in hoofdzaak op het voorlichtende en controlerende werk werd gericht.

[135] Teneinde de fabrieken toch in de gelegenheid te blijven stellen de boter door middel van de organisatie te verkopen, werd door de F.N.Z. de Zutphense mijn van de G.O.Z. overgenomen en naar Arnhem verplaatst. Niet alle fabrieken van de G.O.Z. waren het met deze gang van zaken eens en deze richtten in hetzelfde jaar de *Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging (E.C.B.)* op, die in Zutphen opnieuw met een botermijn begon. Een veel groter aantal fabrieken vertrouwde echter haar boterverkoop toe aan de botermijn van de F.N.Z., waaraan in 1908 een afdeling *Rechtstreeksche Verkoop (R.V.)* verbonden werd.

Naast deze wijze van verkoop konden de fabrieken aan eigen verkoop blijven doen en hoewel verschillende fabrieken in het G.O.Z.-gebied wel voor deze vrijheid van handelen voelden, kwam toch na verloop van tijd weer de wens naar voren om deze verkoop in hechter verband gewestelijk te gaan regelen. Hierover hield *A. H. Zwart*ⁱ⁾ in 1916 in de bondsvergadering een inleiding, waarna onder leiding van de Bond besprekingen werden gevoerd om tot de oprichting van een coöperatieve zuivelverkoopvereniging te komen.

Hoewel deze als *Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging „Gelderland-Overijssel“ (C.Z.G.O.)* in 1917 tot stand kwam en zich hierbij 78 fabrieken aansloten, was dit toch niet de organisatie zoals *Zwart* en anderen zich hadden voorgesteld. Daartoe zat ze te los in elkaar en had ze in verband met de heersende oorlogsomstandigheden ook enigszins een crisiskarakter.

Ze [136] vormde met overeenkomstige verenigingen in andere provincies de tot *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)*, gereorganiseerde afdeling R.V. van de F.N.Z., waarop wij in het volgend hoofdstuk terug komen. De C.Z.G.O. werd in 1922 opgeheven, waarna 13 fabrieken onder leiding van *Zwart* de *Geldersch-Overijsselsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging (G.O.C.Z.)* oprichtten, die in haar grondslag en werkwijze veel overeenstemming vertoont met de F.C.Z.E.V., welk voorbeeld *Zwart* en de zijnen ook steeds voor ogen had gestaan. In hetzelfde jaar en feitelijk in verband met deze gang van zaken in Gelderland en Overijssel werd de N.C.Z. gereorganiseerd tot een verkoopvereniging met fabrieken als directe leden, als hoedanig zich 46 G.O.Z.-bedrijven aansloten.

De E.C.B., die tijdelijk buiten werking was geweest, begon, eveneens in 1922, weer met een botermijn te Zutphen en de verkoop van boter van haar ledenⁱⁱ⁾.

i) Directeur der C.Z. te Borculo.

ii) Vele jaren later (1941) kwam de Coöperatieve Handelscombinatie voor Zuivelproducten „De Graafschap“ tot stand, waarbij zich een achttal bedrijven aansloot. Nog weer later sloot een aantal bedrijven, dat inmiddels kaas was gaan maken, zich voor de verkoop van dit produkt bij de Coöperatieve Producenten Handelsvereniging „De Producent“ te Gouda aan, terwijl voor de verkoop van melkpoeder weer andere oplossingen werden gevonden.

A.H. Zwart (1873-1946)

Een aantal bedrijven bleef zijn eigen verkoop verzorgen, zodat het G.O.Z.-gebied wat dit betreft een weinig strak beeld bleef vertonen.

Door de moeilijkheden die men de eerste jaren met de botermijn en de verkoop van de boter had ondervonden, was de aandacht van het overige bondswerk wat afgeleid. Door de in 1906 plaats gevonden statuten-wijziging begon dit echter na dat jaar beter tot zijn recht te komen. Omtrent de controle der boekhouding van de fabrieken pleegde men eerst overleg met een particuliere accountant, maar het lag meer voor de hand dat dit werk door de in 1903 aange-stelde ambtenaar-secretaris zou worden gedaan. Daar deze toen echter tevens met de admini-stratie van de botermijn belast was, kwam hij aanvankelijk niet voldoende aan het andere werk toe.

Ook met de toetreding der fabrieken tot de Bond liep het de eerste jaren niet vlot. In 1903 wa-ren 27 fabrieken lid van de Bond, waarvan er 20 bij de botercontrole waren aangesloten. Bij de boterkeuringen, welke in 1901 verplicht werden gesteld, bleek dat nog lang niet alle fabrieken in staat waren een goed produkt te maken en over het bekend maken der keuringsuitsla-gen kwam nogal verschil van mening voor. Velen vreesden hiervan nadelige gevolgen bij de verkoop.

Het was nog een voelen en tasten in welke richting moest worden gegaan. Er diende nog pro-paganda te worden gevoerd onder de niet aangesloten bedrijven, vooral in Overijssel, en ook bij de fabrieken zelf ontbrak het nog te veel aan een goede coöperatieve inslag. In 1905 zon-den slechts 9 van de 35 aangesloten fabrieken een jaarverslag aan de Bond. Er [137] bestond een zekere vrees om cijfers te publiceren met het oog op de onderlinge concurrentie en omdat men de oprichting van nieuwe fabrieken in de omgeving van reeds bestaande fabrieken niet wilde aanmoedigen.

Aanvankelijk heeft de Bond een maandblaadje uitgegeven; men is hiermede opgehouden toen er bij de F.N.Z. plannen bestonden om tot het uitgeven van een weekblad voor het gehele land te komen. Enkele fabrieken gingen later (1907) zelf een blaadje onder de leden verspreiden. Deze vorm van voorlichting en propaganda had levensvatbaarheid en bestaat ook thans nog.

In 1908 kwam er meer actie op het gebied der kwaliteitsverbetering. De boterkeuringen, die

nu wekelijks werden gehouden, gaven daar aanleiding toe. Er waren verschillende fabrieken waarvan de boter op de keuringen niet meer dan 50 punten (maximaal 100) behaalde en men klaagde over gebrek aan belangstelling voor de driemaandelijke tentoonstellingen, die van de gekeurde botermonsters gehouden werden. Een voorstel om een leraar voor het onderwijs aan het personeel aan te stellen, werd afgewezen; in 1909 werd de secretaris met deze taak belast.

Uit de statistische gegevens, die meer en meer in de jaarverslagen worden verwerkt, blijkt dat de kwaliteit der boter volgens de boterkeuringen beter werd. In 1909 behaalde 87 % der monsters meer dan 50 punten, terwijl 70 % boven de 60 punten kwam. Ongetwijfeld heeft ook een wijziging in het gebruik der puntenschaal tot dit betere resultaat medegewerkt. Dit onderwerp was voor en na aan de orde, evenals de eisen welke gesteld moesten worden om de fabrieken voor een boterkeuringsdiploma in aanmerking te doen komen. Gedurende een aantal jaren werden deze eisen jaarlijks door de algemene vergadering vastgesteld.

In die tijd ging men zich ook oriënteren omtrent de beste wijze van boterbereiding. Door een commissie werd hieromtrent een rapport uitgebracht en het ging hierbij vooral om de vraag of het werken met een karnkneder voordelen bood boven het gebruik van de zgn. Holsteinse karn. Vastgesteld wordt, dat de fabrieken vooral over een goede koelinrichting moeten beschikken. Door de fabrieken wordt nu ook meer en meer aandacht geschonken aan de door de boeren afgeleverde melk en men begint met de voorlichting inzake de beste wijze van melkwinning.

Ook de door de fabrieken gemaakte boterprijs had de aandacht van de Bond. In verband met de eigen verkoop door een aantal fabrieken werd een commissie ingesteld, die wekelijks aan de hand van door de fabrieken verstrekte strekte gegevens trachtte een richtprijs vast te stellen voor de verkoop van boter in Duitsland en aan winkeliers in het binnenland. Bevredigend werkte dit echter niet en later wordt er van deze „prijszetterij" niet veel meer vernomen, maar wel wordt in 1912 een regeling getroffen, waarbij wekelijks verschillende boternoteringen en mijnrijzen worden doorgegeven aan [138] fabrieken, die daarin belang stellen.

Dit waren er in dat jaar 56, hetgeen er op wijst, dat nog een vrij groot aantal fabrieken „eigen zaken" deed. Toch werd door steeds meer fabrieken ook gebruik gemaakt van de afdeling R.V. van de F.N.Z.

Ook op administratief gebied was er vooruitgang. Meer en meer fabrieken begonnen gebruik te maken van de controle der boekhouding en de inrichting der boeken door de bondssecretaris. Hierdoor werd het ook mogelijk wat meer statistische gegevens te verzamelen. Van een aantal fabrieken worden gegevens vermeld omtrent de melkverwerking, afschrijving van gebouwen en werktuigen, ledenkapitaal, onkosten en opbrengst der produkten.

Uit de administratie van een aantal fabrieken verzamelde secretaris *H. Zondervan* jaarlijks enige cijfers om na te gaan hoe het met de exploitatiekosten der fabrieken van verschillende grootte gesteld was. Gegevens van 29 fabrieken stonden hem hiertoe ter beschikking. Deze deelde hij naar drie groepen in, nl. bedrijven die minder dan 2 mln. kg. melk per jaar verwerken (A), die welke van 2 tot 5 kg. melk per jaar verwerken (B) en die welke meer dan 5 kg. melk per jaar verwerken (C). Het resultaat waartoe hij in 1913 kwam, was als volgt:

Groep	A:	B	C
	< 2 mln. kg.	2 - 5 mln. kg.	> 5 mln. kg.
per 1000 kg melk	f.	f.	f.
bereidingskosten	2,01 ¹	1,52 ¹	1,23 ²
algemene kosten	0,86 ⁷	0,88 ²	0,87 ⁶
verkoopkosten	0,73 ³	0,72 ⁸	0,80 ²
totale bedrijfskosten	3,61 ⁹	3,13 ¹	2,91

Voorts werden de volgende kosten genoteerd:

	f.	f.	f.
intrest	0,38 ²	0,29 ⁴	0,11 ⁶
melkvervoer	2,70 ⁵	2,20	2,30 ³
provisie en koersverschillen	0,64 ⁷	0,14 ⁸	0,31 ⁴
afschrijving	1,48 ¹	0,63 ⁵	0,53 ⁷
algemeen totaal	8,83 ⁴	6,40 ⁸	6,18

Het uitgekeerde melkgeld per kg geproduceerde boter bleek in de drie genoemde groepen te zijn: f 1,15⁴; f 1,171; f 1,19⁶.

Op een in 1912 te Zutphen gehouden landbouwtentoonstelling werden de activiteiten van de Bond uitvoerig gedemonstreerd. Er waren toen 57 fabrieken aangesloten die 191 mln. kg. melk van 69.000 koeien verwerkten.

De verbetering van de kwaliteit der boter bleef steeds de aandacht vragen en in 1913 werd besloten een deskundige aan te stellen voor het [139] opsporen der botergebreken. Het duurde echter tot 1915 tot deze er was. Door de F.N.Z. (R.V.) werd in de kosten van deze dienst bijgedragen. Aanvankelijk meende men een meester-botermaker te moeten aanstellen, maar al spoedig zag men in voor dit werk een breder onderlegd technicus te moeten hebben, die ook cursussen voor het personeel zou kunnen leiden. In 1914 werd hiertoe een oud-leerling der Rijkszuivelschool benoemd, die op 1 januari 1915 in functie trad. De belangstelling voor dit werk bleek vooral bij de boterkeuringen, die steeds meer aandacht kregen.

De controle op de boekhouding der fabrieken breidde zich meer en meer uit. In 1913 werden 46 fabrieken gecontroleerd, waarvan 32 drie-maandelijks en 1 (melkinrichting) eenmaal per maand. Door deze controle ontstond een grotere eenvormigheid der fabrieksboekhoudingen, welke nog bevorderd werd door het voor gezamenlijke rekening aanschaffen van gelijkvormig ingerichte boeken voor de fabrieksadministratie. In 1912 werd een *Commissie voor Coöperatie* ingesteld, die zich vooral met grensregelingen tussen fabrieken ging bezighouden en modelstatuten en een huishoudelijk reglement voor de aangesloten fabrieken ontwierp.

Evenals overal elders vroeg de in 1914 uitgebroken eerste wereldoorlog veel aandacht, hetgeen nog werd versterkt door een in dat jaar dreigende mond- en klauwzeerepidemie, waardoor van regeringswege verplichte pasteurisatie der nevenprodukten werd voorgeschreven. De bestrijding van besmettelijke veeziekten was trouwens al eerder aan de orde geweest.

1916 was een belangrijk jaar voor het secretariaat van de Bond, daar toen besloten werd tot de aanstelling van een landbouwkundig ingenieur als secretaris (*Ir. R. C. Jonkman*), terwijl *Zon-dervan* geheel met de controle der administratie van de fabrieken en het penningmeesterschap van de Bond werd belast. In 1917 werd een commissie ter bestudering van het *pensioenvraagstuk* benoemd. Deze commissie deed in 1919 een vergaand voorstel, n.l. om het

gehele personeel van alle bondsfabrieken in één onderlinge verzekering op te nemen en de kosten daarvan door de Bond te laten dragen.

De bondsvergadering verwierp echter dit voorstel. In 1920 werd het pensioenvraagstuk aan de *Commissie voor Coöperatie* in behandeling gegeven. De voorzitter der commissie, *Joh. Ob-bink*, besprak het in de bondsvergadering, maar men kwam er niet uit. Toch werkten deze besprekingen ertoe mede, dat de aandacht der fabrieken op dit vraagstuk gevestigd werd en verschillende fabrieken zelfstandig een regeling troffen. De meeste fabrieken sloten zich hiertoe aan bij het *Coöperatief Verzekerings Fonds* te Leeuwarden.

De regeringsmaatregelen tengevolge van de oorlog beïnvloedden het werk van de Bond, maar niettemin kwam dit meer en meer op gang. In 1918 werd bij 78 fabrieken de administratieve controle uitgeoefend en werd een technische controle voorbereid. Een voorstel hiertoe kwam in 1919 in de algemene vergadering. Hierbij bleek weer de invloed der directeuren, waarvan [140] een meerderheid deze controle niet wenste omdat zij dit als een inbreuk op hun zelfstandigheid beschouwde. Het gevolg hiervan was dat het voorstel werd verworpen.

Maar de controle breidde zich steeds uit, zodat niet alleen een tweede controleur moest worden aangesteld, maar ook bleek steeds duidelijker dat een goede administratieve controle dient te worden gesteund door een technische controle in de fabriek, waardoor kan worden nagegaan of de uitgaande produkten en de binnenkomende melk met elkaar in evenwicht zijn (de zgn. vet- en plasbalans). Slechts één fabriek bleef zich tegen deze uitbreiding der controle verzetten. Later bleek dat in deze fabriek bij de bereiding van gecondenseerde melk met vreemde vetten geknoeid werd Q⁴⁹).

Aan de controlewerkzaamheden in het algemeen wordt in de G.O.Z. veel zorg besteed. In 1922 werd een commissie ingesteld om na te gaan op welke wijze de administratieve controle moet worden ingericht om zo goed mogelijk te functioneren. Deze commissie stelde richtlijnen op die bij de controle dienden te worden gevolgd en wees er daarbij op dat het van belang is dat, zowel voor administratieve als voor vetgehaltecontrole, commissies uit de leden worden ingesteld om bij het uitoefenen der controle aanwezig te zijn.

Ook de belastingvraagstukken der fabrieken vroegen bij de controle veel aandacht, waarbij lange tijd met de fiscus gestreden is over de belastbaarheid der bijschrijving en/of rente van het ledenkapitaal volgens de wet op de dividend- en tantiëmebelasting. Deze aangelegenheid vroeg in de G.O.Z. bijzondere aandacht, omdat in dit gebied verschillende belastinginspecties en raden van beroep bestaan, die ten aanzien van deze aangelegenheid niet altijd hetzelfde standpunt innamen.

Gedurende de eerste wereldoorlog kwam het vraagstuk van de industriële verwerking der ondermelk sterk naar voren. Door het ontbreken van het nodige voer tengevolge van de oorlogsomstandigheden werden er op de boerderijen steeds minder varkens gehouden, waardoor veel overtollige ondermelk ontstond. In de omgeving van Zwolle gingen de gedachten in de richting van een centrale coöperatieve melkproduktenfabriek.

De secretaris van de FN.Z, had over dit onderwerp in 1911 al een inleiding in de bondsvergadering gehouden, maar er kwam toen hoegenaamd geen reactie op. Intussen waren de omstandigheden veranderd en elke fabriek trachtte het ondermelkvraagstuk op enigerlei wijze zelf op te lossen. Hier en daar begon men met de bereiding van kaas of caseïne, elders ving men aan met de bereiding van melkpoeder, welk produkt toen in de coöperatieve fabrieken

nog in het beginstadium was en volgens het zgn. „walsensysteem" ⁱ⁾ plaatsvond.

[141] Ook het leveren van melk naar de grote steden in het westen des lands, eerst gedwongen volgens regeringsmaatregelen, later vrijwillig, gaf enig soelaas aan het ondermelkvraagstuk, evenals de verkoop van ondermelk aan een naburige particuliere melkproduktenfabriek, maar het een zomin als het ander gaf een duurzame oplossing van het ondermelkvraagstuk. Ook de verkoop van melk naar het Westduitse industriegebied in de twintiger jaren had geen blijvende betekenis.

De waarnemend zuivelconsulent voor Overijssel, *Ir. W.A. van As*, wees in 1917 in een lezing op de wenselijkheid om tot de stichting van een centrale fabriek voor gecondenseerde melk te komen. In hetzelfde jaar werd hierover door een commissie een rapport uitgebracht, waarin de vraag of een zodanige fabriek wenselijk was positief werd beantwoord, hoewel men niet kon adviseren direct met de bouw hiervan te beginnen wegens de schaarste en duurte der materialen. Wel werd geadviseerd een vereniging op te richten, welke direct zou beginnen met de bouw van een centrale caseïnedrogerij⁵⁰⁾.

Het een noch het ander is tot stand gekomen en het gevolg hiervan is geweest, dat er in de omgeving van Zwolle een aantal fabrieken zelfstandig is begonnen met de bereiding van gecondenseerde melk. Zij deden dit op de meest eenvoudige wijze, nl. door het maken van gesuikerde gecondenseerde ondermelk, verpakt in vaten. Als regel werd deze door middel van de handel naar Engeland verkocht. Zolang de Engelse markt dit produkt in grote hoeveelheden kon gebruiken, liep het wel, maar een goed gefundeerde industrie kon hierop niet gevestigd worden en toen men in Engeland de import van dit produkt meer en meer ging beperken, bleef er van deze vorm van ondermelkverwerking niet veel over.

Elders ging men meer en meer over op de bereiding van melkpoeder volgens het walsensysteem, dat door zijn eenvoudige inrichting gemakkelijk door de individuele fabriek is uit te voeren. Het gaat er hierbij vooral om of het betreffende bedrijf over een voldoende stoomcapaciteit beschikt. Toen men later overging tot het zgn. verstuivingsstelsel ⁱⁱ⁾, dat veel hogere investeringskosten vraagt, kwam de wenselijkheid der samenwerking op dit gebied opnieuw naar voren.

Door een vrij langdurige ziekte van secretaris *Jonkman* moest het secretariaat van de Bond in 1921/22 door tijdelijke krachten worden waargenomen, waardoor de uitbouw van het bondswerk in die jaren wat stagneerde. Daarna kwam er meer gang in en werd vooral aandacht geschonken aan de kwaliteitsverbetering der produkten door perfectionering der keuringen en technische voorlichting. Er waren commissies voor deze bondsdiensten en ook voor de aankoop van hulpstoffen, hoewel de Bond zich met dit laatste [142] niet daadwerkelijk bemoeide. Ook aan de administratieve en technische controle in de fabrieken werd veel aandacht geschonken en voor deze laatste diende de Bond over een laboratorium te beschikken. In verband hiermede werd in 1925 overgegaan tot de stichting van een nieuw bondsgebouw.

In het jaarverslag van 1925 wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de exploitatiekosten van een aantal boterfabrieken van 1906 tot 1925, ontleend aan de rapporten der administratieve controle van de fabrieken die van deze bondsdienst gebruik maakten. Vermeld zij alleen,

-
- i) Hierbij wordt de melk in een dunne laag op een horizontaal draaiende holle wals (of walsen) gebracht, welke van binnen met stoom wordt (worden) verhit. De aldus gedroogde melk wordt met messen van de walsen verwijderd en daarna fijngemalen. Het aldus verkregen poeder is vrijwel niet oplosbaar.
 - ii) De melk wordt hierbij - meestal na voorverhitting - in een toren door een hete luchtstroom tot een fijne nevel verstoven. Dit poeder is zo goed als geheel oplosbaar.

dat de totale bedrijfskosten in die jaren stegen van f 6,20 in 1906 tot f 10,79 in 1925 per 1000 kg verwerkte melk, terwijl in 1918 een (abnormaal) hoogtepunt werd bereikt van f 17,73. Tevens wordt in dit jaarverslag een overzicht gegeven van gemiddelde onkostencijfers over 1924 en 1925 van boterfabrieken, gerangschikt naar de melkaanvoer, waarbij men de fabrieken die ook andere produkten dan boter maakten of een enigszins belangrijke melkverkoop hadden er buiten hield. Op deze wijze werd de statistische vergelijking tot de eenvoudigste bedrijfstvorm der zuivelfabrieken teruggebracht.

Voor 1925 werden de volgende cijfers genoteerd:

In gld. per 1000 kg melk	Melkaanvoer in kg tot					boven 6 mln. (18) ⁱ
	2 mln. (5)	3 mln. (8)	4 mln. (7)	5 mln. (8)	6 mln. (7)	
<i>Verkoopkosten</i>						
Boterverpakking	0,84	1,03	0,95	1,05	0,99	1,10
Zout, kleursel, reïnculturen	0,04	0,16	0,10	0,06	0,06	0,08
Botervrachten	0,33	0,44	0,18	0,60	0,32	0,40
Provisie	0,17	0,26	0,26	0,14	0,09	0,13
<i>Bereidingskosten</i>						
Brandstoffen	1,17	0,89	0,82	0,75	0,60	0,60
Machinekamerbehoeften	0,14	0,15	0,13	0,07	0,08	0,10
Schoonmaakartikelen	0,14	0,17	0,15	0,11	0,09	0,09
Arbeidsloon	3,30	2,89	2,88	2,49	2,01	1,90
<i>Algemene onkosten</i>						
Melkonderzoek	0,08	0,10	0,07	0,11	0,06	0,06
Drukwerk, kantoorbehoeften	0,41	0,39	0,29	0,30	0,27	0,25
Belasting, assuranties, lidmaatschappen	0,45	0,40	0,41	0,34	0,35	0,33
Melkvervoer	2,84	3,36	3,88	3,25	3,78	3,99
Rente	0,82	0,70	0,46	0,46	0,36	0,39
Diversen	0,18	0,25	0,55	0,28	0,42	0,39
Totale bedrijfskosten	10,91	11,19	11,13	10,01	9,48	9,81
Onderhoud	0,63	1,05	0,88	1,36	1,56	1,06
Waardevermindering	1,82	1,18	1,19	1,-	1,25	0,57
Algemeen totaal	13,36	13,42	13,20	12,37	12,29	11,44

ⁱ Het cijfer tussen haakjes geeft het aantal fabrieken aan, waaruit het gemiddelde voor elke groep werd berekend.

[143] Op deze eenvoudige wijze werd een begin gemaakt met de uitgebreide bedrijfsstatistiek, welke de G.O.Z. in de latere jaren van de aangesloten fabrieken maakte. Het kan tevens als een voorloper worden gezien van de becijferingen die men later maakte om na te gaan welke voordelen verkregen kunnen worden met concentratie van zuivelfabrieken.

Hoewel in het gebied van de G.O.Z. aanvankelijk vrijwel alleen boter werd gemaakt met teruggave der ondermelk naar de boerderij, kwam hierin, zoals reeds vermeld, gedurende en na de eerste wereldoorlog verandering. In de twintiger jaren nam de melkproduktie zodanig toe, dat er voor alle ondermelk geen voldoende plaatsingsmogelijkheid op de boerderijen was hetgeen nog bevorderd werd door het feit, dat de ondermelk bij industriële verwerking meer opbracht dan bij aanwending op de boerderij. Door sommige fabrieken werd hierop in het bijzonder de aandacht der boeren gevestigd door voor de ondermelk een prijs vast te stellen, hetgeen te voren niet gebruikelijk was.

Hierdoor nam de verwerking der ondermelk tot gecondenseerde melk, melkpoeder en kaas meer en meer toe, terwijl ook de toenemende verkoop van consumptiemelk in dezelfde richting werkte. In verband met de aanwezigheid van een aantal belangrijke provinciesteden en de ontwikkeling van de industrie in Twente en de Achterhoek, kwam het melkinrichtingwezen meer en meer op de voorgrond. Aanvankelijk was dit grotendeels in handen van particuliere bedrijven en melkslijters, maar gaandeweg werd dit overgenomen door coöperatieve fabrieken in of bij de consumptiecentra. Op deze wijze had zich in 1925 in het G.O.Z.-gebied reeds een tiental coöperatieve melkinrichtingen van betekenis ontwikkeld. In een 13-tal fabrieken werden toen melkprodukten en in 15 fabrieken werd kaas gemaakt.

Door deze ontwikkeling en de omstandigheden, welke daartoe aanleiding gaven, is de coöperatieve zuivelbereiding in het gebied van de G.O.Z. hoe langer hoe meer een gevarieerd beeld gaan vertonen. De verschillende vormen van verkoop der produkten, welke wij reeds noemden, vormen een soortgelijk beeld.

Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)

Op 14 augustus 1896 riepen de reeds in het tweede hoofdstuk genoemde *J. Boerema*, godsdienstonderwijzer te Grolloo en *A. J. Somer*, arts te Rolde, in Assen een vergadering van vertegenwoordigers van zuivelfabrieken bijeen om te komen tot de oprichting van een *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)*.

Er waren 25 fabriekjes vertegenwoordigd en als doelstelling werd genoemd de kwaliteit, de wijze van verkoop en het vervoer der boter te verbeteren. Voorts achtte men de instelling van een flinke controle van overheidswege gewenst en werd aansluiting bij de Groninger fabrieken en steun van de zijde der landbouworganisaties wenselijk [144] geacht.

De vergadering werd bijgewoond door de voorzitter en de „thesaurier“ van het *Drentsch Landbouw Genootschap (D.L.G.)*. Voorzitter *Somer* wees er op dat het D.L.G. had getracht de boerinnen van de oude sleur der boterbereiding op de boerderij af te brengen, maar dat de ontwikkeling in de richting der fabriekmatige bereiding was gegaan en hiermede had men rekening te houden.

Het ging echter met de toetreding der fabrieken niet vlot. Toen op 14 oktober 1896 de oprichtingsvergadering van de Bond werd gehouden, traden er 16 van de toen reeds 64 bestaande fabriekjes toe, hetgeen secretaris *Boerema* de opmerking ontlokte dat de bende nog maar klein was, maar dat hij hoopte dat het een Gideonsbende zou zijn.

In de vergadering van 25 maart 1897 was een commissaris in boter uit Londen aanwezig om de levering van boter te bespreken. Enkele fabrieken hadden hem boter gezonden, maar de kosten op de kleine partijtjes waren te groot en de boter kwam niet in een goede toestand aan. Een gezamenlijke levering van boter door tussenkomst van de Bond werd aanbevolen, maar voorlopig kwam men daar nog niet toe. Hoe eenvoudig die eerste opzet der zuivelorganisatie in Drenthe was, blijkt wel uit het feit dat de contributie voor het jaar 1898/99 werd bepaald op f 3,- per fabriek.

De secretaris zou een vergoeding van f 10,- per jaar ontvangen. Besloten werd tot gemeenschappelijke inkoop van hulpstoffen voor het melkonderzoek. Met het oog op knoeierijen in de boterhandel werd strengere controle op het vervoer en de inslag van margarine wenselijk geacht. In verband met een voorgestelde wijziging van de boterwet wendde men zich dienaangaande tot de Minister van Binnenlandse Zaken.

In 1899 ontstond er een actiever bondsleven, mede doordat de te benoemen zuivelconsulent *F.E. Posthuma* - toen nog secretaris van de B.v.C.Z. in Friesland - adviserend optrad. Er vond een reglementswijziging plaats, waardoor o.m. het stemrecht gewijzigd werd en het aannemen van buitengewone leden mogelijk werd. De contributie werd overeenkomstig het stemrecht geregeld, waardoor grote fabrieken meer gingen betalen dan kleine. Medegedeeld werd dat de Drentse fabrieken voor hun boterafzet gebruik konden maken van de botermijn van de G.O.Z. te Zutphen en er vonden besprekingen plaats om tot een gezamenlijke exploitatie van deze mijn te komen. Ook het houden van boterkeuringen werd voorbereid. Met het oog op de stijgende kosten - de begroting 1900/01 wees een bedrag van ruim f 1.000,- aan - werd een omslag van 3,5 ct. per 1000 liter verwerkte melk vastgesteld.

Op 9 juni 1900 werd verslag uitgebracht omtrent een gehouden boterkeuring en werd besloten tot de in oprichting zijnde *Federatieve Nederlandse Zuivelbond (F.N.Z.)* [145] toe te treden. De contributie voor deze Bond zou f 25,- bedragen. In dit jaar trad *J. Boerema* als bestuurslid en secretaris af wegens vertrek naar Friesland. In zijn plaats werd *C.F. Crone*, onderwijzer te

Oudemolen, benoemd, die tevens het secretariaat van Boerema overnam en al spoedig voorzitter werd.

In hetzelfde jaar vond een bespreking plaats over het gezamenlijk regelen van een verzekering tegen ongevallen, terwijl aan het bestuur werd opgedragen zgn. ondersteuningskringen van fabrieken te vormen, zodat men ingeval van moeilijkheden weet tot welke buurtfabrieken men zich om bijstand kan wenden. Vooral dit laatste lag voor de provincie Drenthe voor de hand, omdat men hier van oudsher de burenhulp zo goed heeft gekend.

Met de kwaliteit van de boter der kleine fabriekjes en ook met de afzet daarvan wilde het echter niet vlotten. Het een was het gevolg van het ander. De boter werd in de meeste fabriekjes niet gekneed en ging in korrelvorm in transportvaten naar boterkoper *Halbertsma* te Sneek. Het netto-gewicht was door de fabriek niet vast te stellen en geschiedde door de koper. De kwaliteit der boter was meestal slecht. Pasteurisatie van de room was in de handkrachtfabriekjes niet mogelijk en de kwaliteit der melk liet veel te wensen over vanwege de nog algemeen in gebruik zijnde potstallenⁱ).

Er was in die tijd in Drenthe verschil van mening over de vraag of de fabriekmatige zuivelbereiding zich moest ontwikkelen in de richting van handkrachtfabriekjes of van grotere stoomfabrieken. Bij de bespreking over een op te richten Centrale Knederij werd hiertegen van de zijde van de stoomfabrieken gewaarschuwd, omdat men hiervan het tot stand komen van meer handkrachtfabriekjes vreesde.

Ook bij de bespreking van andere onderwerpen kwamen er meningsverschillen tussen de vertegenwoordigers van grote en kleine fabrieken naar voren. Zo verzetten de grotere fabrieken zich tegen het uitschrijven van een prijsvraag voor een toestel om de melk in de handkrachtfabriekjes te pasteuriseren, omdat de handkrachtfabriekjes hoe eer hoe beter tot stoomkracht dienden over te gaan. Dit verschil kwam ook naar voren toen in 1902 over tuberculosebestrijding onder het rundvee gesproken werd, waarover *A. ten Oever* een inleiding hield naar aanleiding van hetgeen op dit gebied door de aandeelhouders van de zuivelfabriek te Kimsword (Fr.) gedaan werd. De handkrachtfabriekjes werden als besmettingsbron aangewezen, omdat deze de ondermelk ongepasteuriseerd aan de boeren terug gaven.

In hetzelfde jaar kwam een modelinstructie voor het personeel der aangesloten fabrieken tot stand. Het is niet na te gaan in welke mate hiervan gebruik werd gemaakt. Alleen zij vermeld, dat in deze modelinstructie als normaal weekloon voor een eerste botermaker aan een stoomfabriek *f* 8, en voor een tweede dito *f* 6,- werd genoemd. Voor handkrachtfabrieken werd als weekloon voor een werkmans *f* 4,50 aangegeven.

[146] In 1902 kwam het verlangen naar voren om een ambulant directeur aan te stellen. Men kon het echter over de salariering niet eens worden en kwam niet verder dan een post op de begroting van *f* 100,- teneinde de aanstelling te bevorderen. In 1903 werd *J. Mulder* te Peize als zodanig benoemd.

Evenals elders ontbrak het in Drenthe in die tijd niet aan initiatieven, maar het is de vraag wat daarvan tot praktische uitvoering kwam. In 1903 kwam de administratieve controle der aangesloten bedrijven aan de orde, maar het zou nog tot 1913 duren alvorens er voor dit werk een regeling met een accountant (*J. de Muinck*) getroffen werd.

i Stallen waarin het vee gedurende de staltijd op de mest staat met minimaal strooiselgebruik (in Drenthe vaak heideplaggen).

Ook schonk de Bond aandacht aan de wijze waarop de boeren en vooral de kleine boeren beter konden worden voorgelicht omtrent de zuivelvraagstukken. Men klaagde erover dat dezen nog veel te weinig van de gang van zaken afwisten. Wel was er een orgaan, dat periodiek verscheen en waarvan de kosten slechts 1 cent per week bedroegen, maar het was de vraag hoeveel boeren dit in handen kregen. Er werd ook een jaarboekje uitgegeven dat blijkbaar beter door de boeren gelezen werd. Om de uitgave hiervan te bestendigen werd in 1903 besloten dat de fabrieken er een bijdrage van 5 cent per lid voor zouden betalen.

De aandacht van de Zuivelbond bleef in belangrijke mate op de afzet van de boter gericht. Men leefde nog in de tijd van de boterknoeierij en streefde ernaar daaraan een einde te maken. In een bondsvergadering op juni 1901 werd door zuivelconsulent *Posthuma*, gesteund door boterinspecteur *G.J. Bieleman*, sterk gepleit voor de instelling van een handelsmerk met een bondsgarantie van onvervalstheid der betreffende boter. De oprichting van een centrale boterknederij kwam nu definitief aan de orde. Vooral de handkrachtfabriekjes bleken hier behoefte aan te hebben.

In een volgende vergadering (4 september 1901) werd mededeling gedaan van de inschrijving, nationaal zowel als internationaal, van het botermerk „Erica” en werd een reglement voor het gebruik van het merk vastgesteld. Een der bepalingen van dit reglement was dat, zodra er een rijkscontrole op de boter zou worden ingesteld, alle gebruikers van het Erica-merk onder deze controle zouden worden gesteld. De voorschriften t.a.v. het gebruik van het merk waren vrij streng. Elke fabriek, die bij de Bond was aangesloten, was gerechtigd en verplicht het merk te gebruiken.

[147] In dezelfde vergadering werden de statuten van de „*Coöperatieve Vereeniging tot het oprichten en drijven van de Centrale Knederij en Export Vereeniging*” behandeld en vastgesteld. De doelstelling van deze vereniging was het kneden, verpakken en verkopen van onvervalste boter en het ging er vooral om gelijk gekleurde en goed verpakte boter door een terzake kundig man te doen verkopen. Alleen de leden van de Bond konden lid der vereniging zijn. Er traden 13 fabrieken als lid toe. Het is duidelijk dat hiermede een stap in de goede richting gedaan werd, daar de boter nu niet meer in korrelvorm aan de handel verkocht behoefde te worden.

De Centrale Knederij stond los van de Bond, maar de zuiverheid en de samenstelling van de onder handelsmerk verkochte boter werd door de Bond gegarandeerd. Aanvankelijk liep dit bevredigend, maar na enkele jaren kwamen er moeilijkheden. Hoe deze ontstonden, blijkt uit mededelingen welke wij daaromtrent van *P. Lettinga*¹⁾ (†) ontvingen.

De fabrieken leverden de boter onafgewerkt in transportvaten aan de knederij. Hier werd ze op een bascule uitgestort, gewogen en gekeurd. De betaling der boter aan de fabrieken geschiedde naar kwaliteit. De knederij bewerkte en verpakte de boter in botervaten en verkocht ze. Aanvankelijk waren alle coöperatieve handkrachtfabrieken en een paar stoomzuivelfabrieken bij de Centrale Knederij aangesloten en deze werkte tot tevredenheid. De aanvoer bedroeg ongeveer 100.000 kg per jaar.

Om de omzet te verhogen, werd boter van niet-aangesloten fabrieken bijgekocht, waarop nogal eens geld verloren werd. Dit en een onvoldoende beheer leidde er volgens *Lettinga* toe dat het met de Centrale Knederij na enkele jaren mis liep. Men bleef met de prijs soms 10 cent per kg beneden de Leeuwarder Commissienotering. De fabrieken werden intussen groter en

i Oud-directeur van de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.) te Amsterdam, die in zijn jeugd (1902-1907) volontair-assistent aan genoemde knederij was.

begonnen ook meer en meer zelf de boter te bewerken. In 1908 werd de knederij opgeheven. Het was een goed bedoelde, maar mislukte poging om tot een betere afzet der boter van de Drentse coöperatieve fabriekjes te komen.

Na de opheffing der Centrale Knederij bleef er weliswaar nog een afdeling boterexport bestaan, maar veel heeft deze niet betekend. Door het steeds meer overgaan van handkracht naar stoomkracht werden de bedrijven groter en konden beter onderlegde krachten met de leiding worden belast, hetgeen tevens tot gevolg had dat meer neiging tot „zelf zaken doen" ontstond.

Met de oprichting van de Bond had men wel een flinke stap vooruit gedaan, maar vooral de kleine fabriekjes waren hiermede nog niet uit de moeilijkheden. Men had geen voldoende grip voor zindelijkheid bij de bereiding; de kwaliteit der boter liet hierdoor veel te wensen over en na de mislukking der Centrale Knederij was men ook bij de afzet weer geheel op zichzelf aangewezen.

[148] Uit de verslagen van de Bond krijgt men de indruk dat er wel bepaalde maatregelen in het belang der fabrieken getroffen werden, maar dat er door deze maar een matig gebruik van werd gemaakt. Lang niet alle fabrieken waren trouwens lid van de Bond. Er traden elk jaar wel enkele toe, maar er bedankten er ook en meestal zonder opgaaf van redenen. Waarschijnlijk speelden de kosten een belangrijke rol. Om het bezoek aan de vergaderingen aan te moedigen, heeft men van bondswege tijdelijk vergoeding van reiskosten voor de afgevaardigde(n) betaald. Gedurende het zuivelconsulentschap van *Posthuma* (tot 1905) had de Bond in hem een krachtig pleitbezorger en verschillende initiatieven gingen van hem uit. Waarschijnlijk doordat hij tevens secretaris van de F.N.Z. was, ontstond er in Drenthe een nogal sterke verbondenheid met deze organisatie. Toen dit secretariaat in 1905 een bezoldigde functie werd en *Posthuma* naar Den Haag vertrok, ondervond de Bond hiervan een zekere terugslag.

Het was een gunstig verschijnsel dat er meer en meer aandacht aan de boterkeuringen werd besteed, want ook bij het groter worden der fabrieken bleven nog ernstige botergebreken bestaan. Te verwonderen is dit niet, wanneer men kennis neemt van hetgeen over de inrichting der stallen en de verpleging van het melkvee voor en na werd gezegd.

In de najaarsvergadering van het D.L.G. in 1908 werd hierover door zuivelconsulent *J. C. van Weijdom Claterbos*ⁱ⁾ een lezing gehouden, waarin hij o.m. zegt dat de zuivelbedrijven in Drenthe tobben met het verwerken van grondstof, die als regel sterk verontreinigd is. Hij gaf een beschrijving van een koestal welke hij bezocht had en die, wat vuilheid en onvoldoende huisvesting der dieren betrof, elke beschrijving te boven ging. Hij stelde voor f 150,- beschikbaar te stellen ter bestrijding van de kosten van een commissie tot onderzoek van veestallen en ter voorbereiding van maatregelen om deze te verbeteren.

In hetzelfde jaar hield genoemde consulent een inleiding in de vergadering van de Bond over de boterkeuringen, die vanaf 1907 eenmaal per week werden gehouden en een goed inzicht in de kwaliteit der door de fabrieken gemaakte boter gaven. *Claterbos* wees met nadruk op de noodzakelijkheid van een betere inrichting van vele bedrijven en stelde voor om het personeel bij de uitslagen der keuringen te betrekken door de invoering van een premie- en kortingsstelsel. Voorts achtte hij aanstelling van een kundige botermaker door de Bond van belang, ter ondersteuning van de fabrieken die met de kwaliteit sukkelden.[149] 1908 en 1909 werden crisisjaren voor de Bond.

i Tevoren zuivelconsulent in Limburg.

**„Meester" C. F. Crone op de „Crone-bank"
(1849-1931)**

Niet minder dan 16 fabrieken bedankten voor het lidmaatschap. Als hoofdmotief hiervoor wordt in het verslag over 1909 opgegeven het verplaatsen van de boterkeuringen naar Meppel en de opheffing van het depot voor hulpstoffen te Assen met de bedoeling dat de fabrieken de hulpstoffen rechtstreeks van de *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem zullen gaan betrekken. Dit laatste slaagde echter niet en er werd een depot van kleinere hulpstoffen ondergebracht bij het D.L.G., waarvan tevens de niet bij de Bond aangesloten fabrieken konden betrekken.

Een fabriek, die in 1910 uittrad, motiveerde dit uitvoerig in een brief waarvan wij kennis konden nemen.

Verplaatsing der boterkeuringen van Assen naar Meppel bleek de hoofdoorzaak van het uittreden te zijn. Men vond Meppel voor de fabrieken in het noorden en oosten der provincie te ver verwijderd, waardoor de kosten te hoog en de vergelijking met de boter der fabrieken in de omgeving van Meppel te ongunstig werd. Ook bestond er bezwaar tegen de opheffing van het depot van hulpstoffen te Assen en men wees erop dat Assen als centrum der provincie een betere plaats voor de werkzaamheden van de Bond is dan Meppel, vooral omdat in Assen ook het botercontrolestation en het zuivelconsulentschap gevestigd zijn.

Intussen was het ledental, dat in 1907 nog 45 was, in 1911 tot 16 gedaald, terwijl er in de provincie 80 zuivelfabriekjes waren. Uit de hoeveelheid verwerkte melk blijkt dat het vooral de kleine fabriekjes waren, die de Bond verlieten. De gemiddelde hoeveelheid melk, welke de 16 bedrijven per jaar verwerkten, was bijna 2,5 miljoen kg. In 1907 was het gemiddelde 1,2 miljoen kg.

[150] In verband met de teleurstellende gang van zaken werd overleg gepleegd met het dagelijks bestuur van het D.L.G. en de secretaris van de F.N.Z. om tot een betere organisatie van de boterkeuringen te komen. Als gevolg hiervan werd getracht om de boterkeuringen gezamenlijk met de Groninger Zuivelbond te houden. De oplossing werd gevonden door deze te doen plaats vinden in de kelders van de in aanbouw zijnde Rijkslandbouwschool te Groningen, waarin tevens een goede bewaarplaats voor de monsters aanwezig was. De Groninger zuivelconsulent *J.J. Huisman* regelde deze aangelegenheid en verklaarde zich ook bereid om

als keurmeester op te treden. De samenwerking met de Groninger Zuivelbond inzake de boterkeuringen voldeed goed en leverde financieel voordeel op.

De hier gememoreerde moeilijkheden in het Drentse zuivelbondsleven hebben in hoofdzaak plaats gehad gedurende het secretariaat en het voorzitterschap van „*Meester Crone*”, van wie bekend is dat hij zijn uiterste best deed de zaken goed te doen verlopen en die in Drenthe nog altijd als de redder van de Zuivelbond in die moeilijke jaren wordt beschouwd. Eind 1911 trad hij af en werd hij tot erelid benoemd. Gedurende zijn voorzitterschap was *R. E. de Jongⁱ*) secretaris van de Bond.

In 1912 vond een reorganisatie van de Bond plaats en begon het ledental weer toe te nemen. *G.C. Lunsingh Meijer*, wijnhandelaar en lid van Gedeputeerde Staten te Assen, werd voorzitter en *B.H. Eelkman Rooda*, landbouwer te De Wijk, secretaris.

In 1913 kwam met behulp van het D.L.G. en de secretaris van de F.N.Z. een statutenwijziging tot stand, waardoor a.h.w. een nieuwe organisatie ontstond. Er waren nu weer 26 fabrieken lid van de Bond, maar er stonden er toch ook nog 40 buiten. De boterkeuringen kwamen beter tot hun recht en om de drie maanden werden hierover, om de beurt te Assen en te Groningen, besprekingen met de keurmeesters gehouden, waarbij men ook deskundigen van elders uitnodigde. Het merkwaardige hierbij was evenwel dat de beide Bonden een afzonderlijk reglement voor de boterkeuringen behielden met verschillende eisen voor toe te kennen diploma's. Hierin zou pas in 1916 uniformiteit worden gebracht. In 1912 kwam ook de aankoop van hulpstoffen van bondswege weer op gang.

Intussen kwam ook de controle der boekhouding en de verbetering der administratie van de fabrieken meer naar voren. In 1909 was daarover door F.N.Z.-secretaris *Reitsma* al een inleiding in een buitengewone bondsvergadering gehouden. Hij toonde hierbij aan dat controle alleen door personen die geen verstand van een fabrieksadministratie hebben geen zin [151] heeft en wees op de verantwoordelijkheid, die het bestuur van een coöperatie tegenover de leden heeft. *Reitsma* hield zijn betoog zeer instructief en ging systematisch na wat de taak van de algemene vergadering en het bestuur is.

Hij wees erop dat een commissie uit de leden, die de boekhouding controleert, niet gemist kan worden, maar dat deze zich moet laten bijstaan door een deskundige, hetgeen bij de meeste zuivelbonden de secretaris is. De Bond, zegt hij, heeft in deze belangrijke aangelegenheid de taak leiding te geven.

Aangezien men in Drenthe nog geen ambtelijk secretaris had, die dit werk kon doen, werd de reeds eerder genoemde regeling met een accountant getroffen om de boekhouding der fabrieken, die daarom vroegen, te controleren. Hard liep het daarmee nog niet; 6 fabrieken meldden zich aan voor een driemaandelijke en 3 voor een jaarcontrole. Bovendien zou later blijken dat deze controle, uitgeoefend door een particulier accountantsbureau, niet de juiste oplossing was.

Evenals overal elders bracht ook in Drenthe de in augustus 1914 uitgebroken eerste wereldoorlog nogal verwarring tot stand. Men prees zich gelukkig, vooral in de eerste tijd, de steun van de F.N.Z. en die van de rijkszuivelconsulent ⁱⁱ) te hebben. Het heeft geen zin de maatregelen, welke hiermede verband hielden, te bespreken, maar wel is het van belang te memoreren dat men, na de eerste moeilijkheden overwonnen te hebben, de draad weer opvatte en

i Directeur der C.Z. te Zuidlaren.

ii In 1913 zijn de zuivelconsulenten rijksambtenaar geworden.

doorging met het voorlichtende werk. Ook dit werd gesteund door de F.N.Z., die f 1.000,- beschikbaar stelde om tezamen met de Groninger Zuivelbond een deskundige aan te stellen ter verbetering van de kwaliteit der boter. Dit kwam echter pas een jaar later tot uitvoering, omdat de Groninger Zuivelbond aanvankelijk hiervoor een practicus (botermaker) wilde hebben en de Drentse Zuivelbond een oud-leerling van de Rijkszuivelschool.

Het is niet te gewaagd te veronderstellen dat de F.N.Z. hierbij enige druk heeft uitgeoefend in de richting van het laatste, zodat op 1 augustus 1915 een technicus in dienst der beide Bonden kon treden, daarbij gesteund door de afdeling Rechtstreeksche Boterverkoop van de F.N.Z., die ook voor zijn salariëring zorgde. De systematische verbetering der kwaliteit van de producten kwam hiermede op gang en in 1917 werden cursussen ingesteld voor de theoretische ontwikkeling van het personeel der fabrieken. De technicus werd met het geven der lessen belast en vanaf die tijd meldden zich ook meer personeelsleden van de Drentse fabrieken voor de examens van de F.N.Z. aan.

Het aantal aangesloten fabrieken nam nu elk jaar toe en met de handkrachtfabriekjes was het praktisch gedaan. Door het steeds toenemende tekort aan krachtvoeder werd de varkensstapél gedurende de oorlogsjaren meer en meer ingekrompen en zodoende kwam er een overschot aan ondermelk.

[152] Daartegenover stond dat er grotere behoefte kwam aan voedingsmiddelen voor menselijk gebruik. In verband hiermede gingen de fabrieken te Hogeveen en Roden zich in 1915 voor melkpoederbereiding en gecondenseerde melk inrichten.

Het bondswerk als zodanig ondervond het bezwaar van het ontbreken van een ambtelijk secretariaat. De secretaris was boer in De Wijk; het hulpstoffendepot was in Assen gevestigd, waar ook de technicus woonde, en van een voldoende verband tussen deze drie was geen sprake. De technicus had trouwens een aparte plaats, doordat hij ook voor de Groninger Zuivelbond werkte. Toch werden er organisatorisch wel vorderingen gemaakt, die vooral het gevolg waren van het geregelde contact, dat men in F.N.Z.-verband met de andere zuivelbonden had.

In 1916 hield de landbouwkundige van de F.N.Z., *Ir. Alph. Roebroek*, in de algemene vergadering een inleiding over inwendige organisatie en stelde voor in de komende winter cursorische voordrachten over het organisatorische en administratieve beheer der fabrieken te houden. Dit is niet doorgegaan, omdat *Roebroek* intussen van functie veranderde, maar reeds het volgend jaar bleek hoe belangrijk een goede inrichting der statuten van de fabrieken was. Verschillende fabrieken werden aangeslagen in de inkomstenbelasting, omdat de redactie der statuten op sommige punten te wensen overliet en zij melk van niet-leden verwerkten, waarop winst werd gemaakt.

Dit euvel veroorzaakte hier en daar een ongezonde concurrentie onder de coöperaties, evenals het feit dat aan veel fabrieken een veevoederhandel en graanmalerij verbonden was, hetgeen de overzichtelijkheid der administratie vaak belemmerde. Een betere scheiding der administratie van deze beide afdelingen werd dan ook later, toen de administratieve controle door het secretariaat van de Bond plaats vond, zoveel mogelijk nagestreefd, terwijl men in sommige gevallen tot geheel gescheiden verenigingen kwam.

Na de opheffing der Coöperatieve Centrale Knederij werden gedurende een aantal jaren geen pogingen meer gedaan om tot een georganiseerde verkoop der boter te komen. De fabrieken verkochten de boter zelf aan de handel of zonden deze naar de botermijn van de F.N.Z. te

Arnhem. Toen deze mijn geleidelijk overging in een afdeling *Boterverkoop*, later *Rechtstreekse Verkoop (R.V.)* genoemd, werd ook daarvan regelmatig door een aantal Drentse fabrieken gebruik gemaakt.

In 1917 werd de R.V. opgeheven om plaats te maken voor de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)* Deze (eerste) N.C.Z. had een federatief karakter en kende alleen gewestelijke zuivelverkoopverenigingen als lid. Met het oog daarop werd in Drenthe een *Drentsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging (D.C.Z.)* opgericht, die zich aansloot bij de N.C.Z.

Tezelfder tijd werd in Drenthe nog een boterverkoopvereniging opgericht, de *Drentsche Boterverkoop Vereeniging (D.B.V.)*, die in hoofdzaak bedoeld was als uitwisselingsmogelijkheid [153] der uitvoerconsenten, welke in die tijd, in verband met de oorlog, nodig waren om te kunnen exporteren.

In 1919 kwam opnieuw een belangrijke statutenwijziging tot stand. Aan de kleinere bedrijven werd meer zeggenschap gegeven, terwijl niet directe herkiesbaarheid van de bondsbestuursleden, met uitzondering van de voorzitter, werd ingevoerd. De financiering van de Bond door de fabrieken werd ruimer gesteld en aan het bestuur werd een ambtenaar-secretaris (*J. P. Werumeus-Buning*) toegevoegd. Hierdoor kwam men ook in Drenthe tot een bondsapparaat, dat de voorlichtende en dienstverlenende taak der organisatie beter tot haar recht deed komen.

In 1922 werd een regeling ingevoerd, waarbij het bondsgebied in kringen werd verdeeld, met de bedoeling dat, voorafgaand aan een algemene vergadering, de besturen der fabrieken, behorend tot een kring, bijeenkomen om de verschillende onderwerpen, welke aan de orde zijn, te bespreken. Hiertoe dient het bestuur van de Bond in deze bijeenkomsten vertegenwoordigd te zijn. De secretaris houdt in deze vergaderingen voor en na inleidingen over aan de orde zijnde onderwerpen.

Deze kringvergaderingen, die veel overeenkomst vertonen met die welke in de Z.N.Z. reeds lang bestonden, hebben er veel toe bijgedragen dat de coöperatieve zuivelorganisatie meer en meer onder de Drentse boeren is gaan leven, omdat daaraan meer bestuursleden van fabrieken kunnen deelnemen en men er zich gemakkelijker kan uitspreken dan in een openbare bondsvergadering. Bovendien kunnen ook de vertegenwoordigers van het bondsbestuur zich in deze kringvergaderingen vrijer uiten. Het enige bezwaar is dat de belangstelling voor de bondsvergaderingen er enigszins door achteruit gaat, maar dit weegt niet op tegen het belang, dat de kringvergaderingen in de loop der jaren bleken te hebben. Ook in andere bonden wordt deze werkwijze toegepast.

Door de uitbouw van het bondsapparaat, mogelijk gemaakt door de statutenwijziging in 1919, kwamen verschillende onderwerpen aan de orde, die ook in andere bonden aandacht vroegen. Getracht werd tot uitbreiding der administratieve en bedrijfscontrole, benevens tot een bedrijfsstatistiek te komen, maar het een zowel als het ander ondervond nogal bezwaar bij een aantal fabrieken.

Op ander gebied werden betere vorderingen gemaakt. Er ontwikkelde zich in Drenthe een vruchtbare samenwerking tussen de B.v.C.Z.D., de provinciale overheid en de landbouworganisatie. Gedeputeerde Staten bereidden de tuberculosebestrijding onder het rundvee voor, waaraan D.L.G. en Zuivelbond medewerkten. Op initiatief van het D.L.G. werden met medewerking werking van de Bond melkerscursussen georganiseerd. Tevens werd medegewerkt aan de oprichting van een rechtskundig bureau voor de landbouw, evenals aan de totstandko-

ming van een vereniging *Drents Landbouw Handelsbelang* in verband met een gewijzigde organisatie der Kamers van Koophandel en Fabrieken.

[154] In 1924 kwam de ondermelkverwerking aan de orde, nadat hierover besprekingen in de kringvergaderingen hadden plaats gehad. De industriële verwerking der ondermelk tot gecondenseerde melk, melkpoeder en kaas of caseïne bleek, voor zover men dit kon nagaan, betere resultaten op te leveren dan de aanwending hiervan voor de varkensfokkerij en -mesterij. Bovendien was er door de toenemende melkproductie zoveel ondermelk beschikbaar, dat deze op de boerderijen lang niet altijd nuttig kon worden aangewend, terwijl er bovendien voor de varkens goedkopere voedermiddelen ter beschikking kwamen. *H. Bousema*ⁱ⁾ hield hierover een inleiding in de bondsvergadering en besloten werd een commissie in te stellen ter bestudering van dit vraagstuk, waarmede men tevens op het oog had enige richting te geven aan de wijze van ondermelkverwerking, zoals deze zich in Drenthe begon te ontwikkelen.

In het zuiden der provincie had zich reeds een vijftal fabrieken ingericht voor de bereiding van kaas en men vreesde dat dit voor de kleine hoeveelheid melk, waarover de meeste fabrieken beschikten, te duur zou worden. Men adviseerde daarom, alvorens hiertoe over te gaan, overleg te plegen met buurtfabrieken om na te gaan of dit voor gezamenlijke rekening kon worden gedaan. Bovendien werd gewaarschuwd tegen de teruggave van ongepasteuriseerde wei, daar dit de pas op gang komende tuberculosebestrijding onder het rundvee in gevaar zou brengen. Samenvattende kan gezegd worden dat het rapport waarschuwde tegen overijlde stappen op het gebied der ondermelkverwerking.

In 1921 werd door een aantal fabrieken in de Drentse en Groninger veenkoloniën een Vereniging voor de distributie van Melk in de Veenkoloniën (D.M.V.) opgericht, die zich ten doel stelde de gezamenlijke belangen bij de distributie van melk in dit gebied te behartigen. Deze vereniging deed tevens pogingen om tot gezamenlijke verkoop of verwerking der ondermelk te komen. Dit had tot gevolg dat men met medewerking van de Zuivelbond kwam tot de instelling van een commissie, die van tijd tot tijd de prijs der aan de *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten* te Roden te leveren ondermelk vaststelde, hetgeen er in de praktijk op neer kwam dat deze fabriek bepaalde welke prijs zij voor de ondermelk betalen kon.

Dit was meestal niet veel, want we waren intussen in de dertiger jaren aangeland, toen de ondermelk nauwelijks de transportkosten opbracht. Om deze zoveel mogelijk te drukken, ging men de melk voor gezamenlijke rekening vervoeren, waartoe een vereniging werd opgericht, waaraan de overtollige ondermelk beschikbaar werd gesteld. Dit was de *Drentsche Ondermelk Organisatie* (D.O.M.O.), welke feitelijk de grondslag vormde van het DOMO-melkproductenbedrijf te Beilen, zoals wij dit thans kennen.

Voor het zover was, rezen er echter opnieuw moeilijkheden in de Bond. [155] In 1926 werden de kringvergaderingen statutair geregeld, evenals de periodieke bijeenkomsten van de fabrieksdirecteuren, in welke laatste alleen onderwerpen van technische aard besproken mochten worden. Er heerste een opgewekt bondsleven, waarbij aan velerlei onderwerpen aandacht werd geschonken, zoals een betere en gelijkvormige redactie der statuten van de fabrieken, de organisatie der runderhorzelbestrijding, medewerking aan de in voorbereiding zijnde organisatie voor de t.b.c.-bestrijding en een in oprichting zijnde coöperatieve exportslachterij.

Niettegenstaande al deze activiteiten en waarschijnlijk tengevolge van de wat geforceerde wijze waarop verschillende hiervan tot stand werden gebracht, begon er bij een aantal fabrieken

i Directeur van de C.Z. te Hoogeveen.

een groeiend onbehagen te ontstaan. Secretaris *Werumeus-Buning*, die in vele gevallen als gangmaker en uitvoerder van een en ander optrad, wilde in korte tijd te veel bereiken. Hij nam daarbij Friesland als voorbeeld, maar vergat dat men in Drenthe niet in enkele jaren kon doen, waar men in Friesland een kwart eeuw aan gewerkt had en waarbij misschien nog als de belangrijkste factor kwam dat de Drentse mentaliteit dit geforceerde optreden niet verdroeg.

Het onbehagen kwam in 1928 tot uiting in een sterke ontevredenheid over ontactisch optreden van genoemde secretaris in een geval van fraude bij een der fabrieken en zoals dit gewoonlijk gaat, wordt dan alles overhoop gehaald.

Wij willen hiervan slechts een paar op de voorgrond tredende grieven noemen. Er was een regeling getroffen, waarbij premiebetaling voor de pensioenverzekering der directeuren verrekend werd met het overschot waarop de betreffende fabriek recht had uit de aanschaffing van hulpstoffen door middel van de Bond. Niet ten onrechte werd gevreesd dat hierdoor het streven naar grote overschotten en daardoor de mogelijkheid van te dure hulpstoffen zou ontstaan.

Een andere grief was de omschakeling van de administratieve controle door het eerder genoemde accountantskantoor naar een administratieve en technische controle door de Bond. Sommige fabrieken wensten vast te houden aan de eenvoudige - niet technische - controle van de accountant, maar de betreffende fabrieksbesturen verzuimden daarbij te bedenken, dat een deskundige controle vanwege de Bond veruitging boven hetgeen een eenvoudige accountantscontrole bieden kon.

Zo waren niet alle grieven, welke tegen de secretaris naar voren werden gebracht, steekhoudend, maar het onbehagen bleef bestaan en moeilijke bondsvergaderingen waren daarvan het gevolg. De hulp van de F.N.Z. werd ingeroepen om tot een oplossing te komen en met diens hulp werden enkele uitvoerige rapporten uitgebracht, waarin de zaak van alle kanten belicht werd. Gedurende deze crisis zegden 17 van de 47 fabrieken het lidmaatschap van de Bond op.

[156] De aanleiding hiertoe was zowel ontevredenheid over het optreden van de secretaris als het feit, dat de Bond zich naar de mening der betreffende fabrieksbesturen - en vooral directeuren! - te veel met de interne zaken der fabrieken ging bemoeien, terwijl men van verschillende nog op stapel staande activiteiten te hoge kosten vreesde. Het is niet uit te maken welke van deze grieven en overwegingen de doorslag gaf; een feit is, dat er een scheuring in de Bond kwam en een aantal uitgetreden fabrieken een tweede bond oprichtte. Deze was vooral bedoeld om de boterkeuringen, die men niet wilde missen, in eigen kring voort te zetten. Deze bond heette dan ook de *Drentsche Boterkeurings Vereeniging (D.B.K.)*, hoewel daarin ook wel andere aangelegenheden de leden betreffende werden besproken. Veel heeft deze vereniging niet betekend.

Tussen 1930 en 1940 keerde een tiental uitgetreden fabrieken naar de B.v.C.Z.D terug en in 1940 traden alle nog lid van de D.B.K. zijnde fabrieken tot de Bond toe, terwijl de D.B.K. werd opgehevenⁱ). Hiermede was de eenheid in de Drentse zuivelorganisatie hersteld en waren alle zuivelcoöperaties lid van de Bond.

Deze ontwikkeling vond plaats nadat er in 1929/30 een sanering had plaats gehad, waarbij de Bond op eenvoudiger leest werd geschoeid en de *afdeling Aankoop* werd opgeheven, waar-

i Aan deze gang van zaken was niet vreemd dat de overheid bij het toezicht op de controle op het wegen en meten der melk in verband met de uitgekeerde regeringstoelage de D.B.K. niet als controle-instantie wenste te erkennen.

voor een depot van de afdeling *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem in de plaats kwam. Bij de in 1929 gevoerde besprekingen bleek wel dat er bij de overgebleven 30 fabrieken een aantal was, dat een vruchtbare samenwerking met secretaris *Werumeus-Buning* niet meer mogelijk achtte, hetgeen in overeenstemming was met de uitgebrachte rapporten. Daarin werd geenszins tot ontslag van de secretaris geadviseerd, omdat voor verschillende der thans verguisde maatregelen het bestuur en de algemene vergadering de verantwoordelijkheid droegen en de secretaris alleen een te geforceerd en ontactisch optreden verweten kon worden. Een en ander had tot gevolg dat er voor hem een aannemelijke regeling getroffen werd, waarbij hij op eervolle wijze afscheid van de Bond kon nemen.

In 1929 werd controleur *Tj. Boyenga* met de waarneming van het secretariaat belast, waarna hij in 1930 definitief tot secretaris werd benoemd. *Boyenga* begreep de mentaliteit der Drentse boerenbevolking en werkte rustig aan de uitbouw van het bondswerk en de ontwikkeling der zuivelorganisatie. In 1931 werd *L. Dekker* te Pesse, opgegroeid in het Drentse boerenbedrijf en voorzitter van de grootste zuivelcoöperatie in de provincie (Hoogeveen), met het voorzitterschap van de Bond belast. Voorzitter *Dekker* en secretaris *Boyenga* slaagden er met goede voorlichting en rustig overleg in het vertrouwen der fabrieksbesturen te winnen, waardoor de Bond tot een waardevol apparaat voor de Drentse zuivelboer kon uitgroeien.

[157] Na verloop van jaren (1939) werkten alle zuivelfabrieken (53) in Drenthe coöperatief of op coöperatieve grondslag en waren zij aangesloten bij de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.

Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)

In het noorden van het land bestond aanvankelijk enige aarzeling omtrent de wijze van organisatie der zuivelfabrieken. In 1890 werd in Friesland de eerste zuivelvereniging opgericht. Het doel van deze vereniging was algemeen gesteld en beoogde de fabriekmatige zuivelbereiding te bevorderen. Er waren in deze provincie toen 29 particuliere en 16 coöperatieve zuivelfabrieken. Al spoedig bleek, dat de belangen van deze beide groepen niet in één vereniging te behartigen waren en op 8 december 1893 kwam de *Vereeniging van Belanghebbenden bij de Fabriekmatige Zuivelbereiding op Coöperatieve Grondslag* tot stand.

Deze Vereniging kreeg al spoedig belangrijk werk, want in februari 1894 deelde een boterhandelaar uit Engeland mede, dat de boter van een Friese fabriek met 15 tot 20 % margarine vervalst zou zijn. Men baseerde dit op het cijfer der vluchtige vetzuren. In verband hiermede werden onderzoekingen verricht, waarbij bleek dat dit niet abnormaal was en hieruit kwam de overweging voort om een gemeenschappelijk handelsmerk in te voeren. Dit werd het merk „Nedraw”ⁱ⁾, dat op 29 augustus 1895 geregistreerd en ook in Engeland en een tiental andere landen ingeschreven werd. Te zelfder tijd werd begonnen met het regelmatig houden van kwaliteitskeuringen.

Verschillende onderwerpen, die in deze Vereniging werden besproken, konden nog niet tot uitvoering worden gebracht. In de eerste vergadering der Vereniging op 17 januari 1894 hield zuivelconsulent *J. Mesdag* een inleiding (met proeven) over het gebruik van de acyd-butyrometer voor melkonderzoek. Hij had de melk der afzonderlijke koeien op een boerderij onderzocht, waarbij hij tot vetgehalten van 2,4 % tot 3,7 % kwam.

De pasteurisatie der ondermelk werd sterk aanbevolen en het voeren van een technische boekhouding door de fabrieken had de aandacht. De belastingheffing volgens de Wet op de Bedrijfsbelasting kwam aan de orde, waarbij men op het standpunt stond dat een coöperatieve zuivelfabriek, die geen melk van derden bijkoopt, geen belasting behoeft te betalen, daar zij geen winst maakt.

In 1895 begon men met de aanbesteding van hulpstoffen, zoals kolen, zout, kaasstremsel en -kleursel. Ook werden beukehout en perkamentpapier [158] voor botervaten aanbesteed, terwijl ijs uit Riga werd betrokken voor het afkoelen van de room en het boterwaswater. Met het oog op bedriegerijen in de boter- en kaashandel werd een zwarte lijst van de betrokken firma's aangelegd en verspreid.

In 1896 werd het *Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding en Veeteelt* als officieel orgaan der Vereniging aangewezen. In hetzelfde jaar werd op aandrang der Vereniging een der boten van de route Harlingen-Londen van een koelmachine voorzien. Er werd aandacht geschonken aan de aflossing der schuld door de fabrieken en een betere reservering.

Zoals men ziet, behandelde de Vereniging vele onderwerpen, die ook later de aandacht der zuivelorganisatie zouden hebben, maar men voelde het toch wel als een bezwaar dat de Vereniging uit personen bestond en de fabrieken er niet direct bij betrokken waren. In 1897 kwam dan ook de vraag naar voren of het niet beter was een bond van coöperatieve zuivelfabrieken op te richten. *N. R. Kuperus*ⁱⁱ⁾ deed in juni 1897 een oproep om tot een vereniging van coöperatieve zuivelfabrieken te komen en men kwam tot de oprichting van een *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (B.v.C.Z.)*, welke op 2 februari 1898 zijn eerste vergadering hield; 23 fabrieken werden direct lid, terwijl zich daarna nog 14 fabrieken voor het lidmaatschap aanmeldden. De doelstelling der Vereniging en de middelen ter bereiking daarvan werden reeds

i Het laatste gedeelte van „Leeuwarden” van achteren naar voren gelezen.

ii Beheerder der C.Z. te Wommels, later te Balk.

in de inleiding vermeld.

Tot bestuursleden van de Bond werden benoemd *Mr. W.A. Bergsma* te Bronrijp, *H. A. Brouwer* te Weiduur, *S.J. de Jong* te Hemeluur, *Tj. Kuperus* te Grouw, *H.B. Hylkema* te Irnsum, *D.J. de Jong* te Idaard en *R.M. Veeman* te Marssum, terwijl in het bestuur een plaats werd opgehouden voor een te benoemen secretaris; *S.J. de Jong* werd voorzitter, terwijl besloten werd een bezoldigd secretaris aan te stellen. Dit werd *F.E. Posthuma*, met een salaris van *f 500,-* per jaar. In het eerste jaarverslag, dat handelt van 23 maart 1898 tot 1 januari 1899, wordt vastgesteld dat de Bond door benoeming van een ambtenaar-secretaris in een geheel ander stadium is gekomen, omdat het hierdoor mogelijk werd de genomen besluiten tot gereede uitvoering te brengen en een regelmatig contact met de fabrieken kon worden onderhouden.

De Bond nam het Nedraw-merk over en men stelde nu een controle op de zuiverheid der boter in. De fabrieken moesten zich op zegel verbinden de voorschriften omtrent het gebruik van het merk na te komen. Toen enkele jaren later een algemene botercontrole werd ingevoerd, werd de betekenis van het Nedraw-merk geringer. Toch is het in de eerste jaren der coöperatieve zuivelorganisatie in Friesland ongetwijfeld van groot belang geweest voor het herkrijgen van het vertrouwen in de Friese boter.

K. Eriks Azn. (1867-1949)

[159] Op 30 december 1897 werd door *K. Eriks* en *J.R. Kuperus* een rapport uitgebracht omtrent een betere wijze van verkoop der boter. De boterexport was toen nog vrijwel geheel op Engeland georiënteerd en er werd in die tijd nogal wat Friese boter zodanig verpakt, dat de afnemers ze als Deense boter konden verkopen. Uiteraard werd hiervoor de beste boter gebruikt, met het gevolg dat de mindere kwaliteiten als Friese boter verkocht werden. Zodoende ging de naam hiervan achteruit, hetgeen nog bevorderd werd door het feit, dat er te veel boter van de ene markt naar de andere gestuurd werd, waardoor de kopers er niet zeker van waren de boter te vinden die ze nodig hadden.

De agenten verwijderden de nummers van het Nedraw-merk op de vaten, waardoor zo min mogelijk onderlinge concurrentie ontstond en men met een eenheidsprijs kon volstaan. In het rapport wordt er op gewezen dat de beste kwaliteit boter geleverd en aan de kopers gegarandeerd moet worden. Men moet deze boter zoveel mogelijk door bepaalde agenten laten verko-

pen en er moet propaganda voor gemaakt worden door deel te nemen aan grote buitenlandse tentoonstellingen.

Voorgesteld werd om - naar Deens voorbeeld - een vereniging van coöperatieve zuivelfabrieken op te richten, welke zich ten doel stelt de produkten der tot die vereniging toegetreden fabrieken te verkopen. Aan het hoofd hiervan moet een bekwaam handelsman als directeur staan. De vereniging moet over een pakhuis beschikken waarheen de boter gezonden kan worden en waar deze gekeurd wordt. De goedgekeurde boter moet van een [160] te deponeren handelsmerk worden voorzien en de niet goedgekeurde boter moet voor rekening van de betrokken fabriek zonder merk worden verkocht.

Aan de fabrieken zal vanaf de aanvang een leveringsplicht van een gedeelte der geproduceerde boter opgelegd moeten worden en de handel dient in handen te worden gesteld van agenten of handelshuizen, die de alleenverkoop krijgen voor een gedeelte van het land waarin zij gevestigd zijn. Voorts moeten deze vertegenwoordigers zich verbinden inzage van hun boeken te verlenen aan personen, die daarvoor door de vereniging worden aangewezen.

Van groot belang werd geacht, dat men als vereniging op de hoogte zal blijven van de wensen der kopers. Door het wekelijks keuren der boter kunnen de beheerders er direct mede op de hoogte worden gesteld wat er eventueel aan het produkt hapert, zodat zij er voor kunnen ijveren de boter in de eerste klasse geplaatst te krijgen.

Het rapport werd op 12 januari 1898 behandeld en besloten werd tot de oprichting van een coöperatieve verkoopvereniging. Oprichters der vereniging waren de fabrieken te *Achlum*, *Akkrum*, *Bartlehiem*, *Dronrijp*, *Giekerk* en *Marssum*, terwijl het eerste bestuur als volgt werd samengesteld: *J.R. Kuperus*, Akkrum, voorzitter; *K. Eriks*, Giekerk, vice-voorzitter en penningmeester; *R.M. Veeman*, Marssum, secretaris en *P. Statema*, Dronrijp, plaatsvervangend lid. Het gehele bestuur bestond uit directeuren (beheerders) van aangesloten fabrieken ⁱ). De Raad van Commissarissen werd als volgt samengesteld: *Th. M.T. van Welderen baron Rengers*, voorzitter; *Mr. W.A. Bergsma*; *E.T. Piersma* en *W.U. Noordenbos*. Alleen *Piersma* was beheerder van een fabriek.

Men begon zeer eenvoudig. Het entreegeld werd op f 50,- per fabriek bepaald en wat men verder aan kleine bedragen nodig had, werd van de aangesloten verenigingen geleend. In het jaar van oprichting ondernam het bestuur een reis naar Engeland, waarvan een rapport werd uitgebracht in de vergadering van de Zuivelbond. Hiermede werd nauw samengewerkt en de secretaris van de Bond - *F. E. Posthuma* - verzorgde aanvankelijk ook de administratie van de Exportvereniging. Toen Posthuma in 1899 als zuivelconsulent naar Drenthe vertrok ⁱⁱ), werd de administratie door een der bestuursleden overgenomen, waarna in 1901 een directeur werd aangesteld. Dit was *K. Eriks Azn.*, die mede-oprichter was en tot 1929 directeur bleef.

Op 21 januari 1899 werd door de Exportvereniging het handelsmerk „Kruiwagen" gedeponeerd. Dit dekte vanaf het begin een produkt van goede kwaliteit en men wist deze naam tot op de huidige dag te handhaven. Toch beseftte men dat een goede naam door voortdurende zorg en kwaliteitsverbetering [161]ondersteund moet worden. Eind 1898 werd het nodig geoordeeld om, naast de keuringen vanwege de Bond, ook keuringen door de Exportvereniging

i In Friesland worden directeuren van coöperatieve zuivelfabrieken in het algemeen „beheerders" genoemd.

ii Hij werd opgevolgd door *W. Keestra*, die tevoren zuivelconsulent in NoordHolland was.

te doen houden, teneinde zo spoedig mogelijk tot een uniform produkt te komen ⁱ). Het gedeponeerde handelsmerk deed aanvankelijk ook dienst als certificaat van onvervalsheid.

Aanvankelijk waren de deelgenoten vrij zoveel boter aan de Vereniging aan te bieden als zij wensten. Het bleek al spoedig, dat dit niet kon doorgaan en na eerst een gedeeltelijke leveringsplicht te hebben ingevoerd, werd in het begin van 1902 een leveringsplicht voor de gehele produktie ingesteld. Hierdoor steeg de aanvoer aanmerkelijk en kon de Vereniging beter overzien waarover zij te beschikken had.

De *Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging (F.C.Z.E.V.)* ⁱⁱ) bepaalde zich aanvankelijk tot de afzet van boter en lang niet alle coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland sloten er zich bij aan. Friesland was van oudsher een botermakende provincie, kaas kwam op de tweede plaats. Dit was de magere kanter- en nagelkaas. Door de fabriekmatige bereiding veranderde dit, maar de boterhandel was toch het sterkst ontwikkeld en men vond in deze provincie dan ook enkele grote boterhandelaren, die veel boter exporteerden. Vele pas opgerichte fabrieken hadden hiermede een goede handelsrelatie en dit remde aansluiting bij de F.C.Z.E.V. af, waarbij ook de nogal strenge voorschriften, welke deze aan haar leden in het belang van de afzet stelde, een rol zullen hebben gespeeld ⁱⁱⁱ).

Intussen ontstond er in Friesland enige wrijving van gedachte tussen de *Friesche Maatschappij van Landbouw (F.M.v.L.)* en de B.v.C.Z. over de wijze waarop een blijvende controle op de echtheid en de samenstelling van de boter in het leven moest worden geroepen. Dat deze er komen moest, stond wel vast. Maar over de wijze waarop men tot deze controle moest komen, bestond geen eenstemmigheid. Zuivelconsulent *Mesdag* was de grote voorvechter van deze controle en nadat hij hierover in 1900 een inleiding had gehouden in de algemene vergadering van de F.M.v.L., werden door deze definitieve stappen gedaan om tot de oprichting van een *botercontrolestation* te komen. De B.v.C.Z. was het hiermede echter niet eens.

Deze wilde wel een botercontrolestation, maar wenste daaraan een meer officieel karakter te geven door dit te doen oprichten onder auspiciën van Gedeputeerde Staten [162] van Friesland. De particuliere fabrieken juichten het initiatief der F.M.v.L. toe en het resultaat was, dat, toen de F.M.v.L. op 17 januari 1901 een botercontrolestation oprichtte, er 19 particuliere en slechts 9 coöperatieve fabrieken toetraden. Wij zullen niet nagaan wat er verder in deze kwestie is voorgevallen; genoeg zij te vermelden dat de Bond niet terzijde kon blijven staan en in 1902 zijn leden adviseerde tot het controlestation toe te treden. Toen hieraan in 1904 de bevoegdheid werd gegeven het rijksbotermerk aan zijn aangeslotenen te verlenen, was ook de Bond tevreden gesteld.

In de kaasbereiding in Friesland heeft de fabriekmatige zuivelbereiding een belangrijke wijziging gebracht doordat men hierbij begon met kaas in Gouds en Edammer model te maken. De particuliere fabrieken waren hierin voorgegaan en het was vooral de firma *Harmens* te Harlingen die met haar kaas onder eigen merk tot ver over de grenzen een goede naam had. Deze kaas werd in hoofdzaak gemaakt in de fabrieken van de *Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken*.

i Deze keuringen hebben een ander karakter dan de bondskeuringen. Dit zou men technische keuringen kunnen noemen welke plaatsvinden uit ingezonden monsters in potten, terwijl de keuringen van de exportverenigingen plaatsvinden uit de aangevoerde vaten, waarbij ook de verpakking e.d. in acht worden genomen. Met de uitslag dezer keuringen wordt rekening gehouden bij de afrekening der boter met de fabrieken.

ii De afkorting „Frico” werd pas veel later gebruikt.

iii Voor wie zich nader op de hoogte wil stellen omtrent de ontwikkeling der F.C.Z.E.V. zij verwezen naar „Veertig jaren coöperatieven afzet van zuivelproducten, *De Frico 1898-1938*”.

Vele coöperatieve zowel als particuliere fabrieken, ook buiten Friesland, hebben in die tijd de fout gemaakt, dat zij meenden kaas in Goudse en Edammer vorm en kleur ook wel uit magere of bijna magere melk te kunnen maken. Zij werden daarin gesteund door sommige handelaars, die deze magere kaas kochten voor een prijs, die ze feitelijk niet waard was. Maar zij maakten er als regel ook nog een behoorlijke winst op, omdat de fabriek er meestal in slaagde deze kaas door een hoog watergehalte, althans zolang ze jong was, een vetter aanzien te geven dan ze was. De handelaar kon er dan flink mee concurreren, maar op den duur moest dit natuurlijk mislopen, want de consument kreeg tenslotte, vooral wanneer de kaas wat ouder geworden was, een produkt te eten, dat nauwelijks nog de naam kaas verdiende.

H. B. Hylkema Q⁵¹) zegt hieromtrent: „Het aloude vertrouwen in de Hollandsche Edammer en Goudsche kaas was verdwenen door de invoering van de fabriekmatige bereiding, waarbij kaas uit gedeeltelijk of geheel ontroomde melk van uiteenlopend vetgehalte in de vorm van Edammer en Goudsche zoetemelksche kaas aan de markt werd gebracht, zonder over het afwijkend vetgehalte te reppen. Met de ontwikkeling van de kaasbereiding aan de zuivelfabrieken in Friesland nam dit misbruik groote afmetingen aan. De misleidende gelijkheid van vorm deed het vertrouwen in den Nederlandschen kaashandel verloren gaan, ten nadeele van het volvette product en ook van de betere soorten niet volvette”.

Het was niet alleen de oneerlijke concurrentie welke de bereiders van volvette en 40 % kaas van het magere produkt ondervonden, maar de producenten van magere kaas kregen daar ook zelf moeilijkheden mee. Zo werden in april 1903 enkele winkeliers in Engeland veroordeeld wegens het verkopen van uit Friesland afkomstige kaas voor halfvet, die \pm 15 % vet (in de kaas) [163] bevatte. Door bemiddeling van de toenmalige Friese consulent voor landbouwwaken in Engeland, *dr. J. J. L. van Rijn*, werd het vonnis in hoger beroep vernietigd, doch alleen door het feit dat de Engelse regering nog geen officiële standaard voor het vetgehalte der kaas had vastgesteld.

Er kwamen ook nog wel ergere gevallen met Nederlandse kaas voor; er werd o.a. in hetzelfde jaar in Engeland een proces gevoerd, waarbij het om Goudse kaas ging met 1,6 % vet en 57 % water. Ook van consulaire diensten in andere landen en van de *Nederlandse Kamer van Koophandel* te Londen kwamen alarmerende berichten over de verkoop van inferieure Nederlandse kaassoorten binnen. In Manchester en omgeving werd in het voorjaar van 1903 een partij van 20.000 kazen uit Friesland geleverd die zo slecht van kwaliteit was, dat de Nederlandse kaas er nagenoeg geheel door van de markt verdween.

Spahr van der Hoek Q⁵²) wijst op de concurrentie der fabrieken onderling, die de een na de ander aanleiding gaf het vetgehalte der kaas te verlagen. „Een fabriek”, zegt hij, „die dit deed, kon de boer een hogere prijs voor de melk betalen en zodoende troggelde men door het vervaardigen van kaas met steeds minder vet en meer water elkaar de boeren af in een verbeterde concurrentie, welke de kaasexport in gevaar bracht”.

Men kan echter geenszins zeggen dat er inzake deze aangelegenheid stilgezeten werd. Met name in de B.v.C.Z. was deze zaak voortdurend in bespreking, maar er zat geen schot in het nemen van maatregelen, hetgeen in hoofdzaak te wijten is geweest aan het ontbreken van een goed werkende kaascontrole. In die tijd leefde van rijkswege nog de opvatting dat men alleen kaas met méér dan 40 % vet in de droge stof van een merk diende te voorzien, terwijl alle kaas met een lager vetgehalte over één kam kon worden geschoren. Aangezien dit niet alleen een Friese maar ook een algemeen Nederlandse aangelegenheid is, komen wij hierop in het volgende hoofdstuk terug.

In diezelfde tijd zijn enkele fabrieken begonnen met het maken van Cheddarkaas ⁱ⁾ voor export naar Engeland. Maar ook hierbij dreigde gevaar. *Dr. Van Rijn* hield in 1907 in de ledenvergadering van de Friese Zuivelbond een lezing over de toestand in de kaashandel in Engeland. Hij wees er o.m. op dat Canada, Nieuw-Zeeland en Amerika voor hun Cheddarkaas op de Engelse markt een betere prijs maaktén dan wij voor onze Goudse.

Hij wees er voorts op dat er in Engeland een ruime markt voor Cheddarkaas bestaat, maar drong er tevens op aan dat men een goed produkt zal maken. Hij plaatste hierbij de volgende waarschuwing: „De zgn. Cheddars die nu van hieruit naar Engeland gezonden worden, verdienen geenszins die naam en ik [164] zou daarom dringend in overweging willen geven de bereiding niet met ernst aan te pakken alvorens praktische proeven aangetoond hebben wat de beste weg is om hier in Friesland een goed product te maken.

Liever wat gewacht met exporteren dan den naam bederven met een onvoldoend product". Hij voegde daaraan nog de waarschuwing toe met de ontroming der melk voor de Cheddarkaasbereiding niet verder te gaan dan 1,5 % vet!

In het jaarverslag van 1907 van de B.v.C.Z. wordt gezegd dat er reeds klachten van de beste bereiders dezer kaassoort kwamen, die betoogden dat de markt bedorven werd door fabrieken, die pas met deze produktie begonnen. Deze boden de kazen belangrijk goedkoper aan en drukten zodoende de prijzen aanmerkelijk. De onderlinge concurrentie oefende ook hierbij een verlagende invloed op het vetgehalte der kaas uit, zodat van meer dan één zijde de opmerking gehoord werd, dat dit onderdeel van het bedrijf georganiseerd moest worden.

Inderdaad bleek in de winter 1907/1908 de bereiding van Cheshirekaas ⁱⁱ⁾ uit melk met een vetgehalte lager dan 1,8 % op bedenkelijke wijze te zijn toegenomen en in 1908 werd door de Bond een omvangrijke actie ingezet om te voorkomen dat de produktie van deze kaas naar steeds lagere vetgehalten ging afglijden. Bij een bezoek aan het Verenigd Koninkrijk was gebleken dat voor het Friese produkt goede, men kan wel zeggen, beste prijzen gemaakt konden worden, maar dan moest men het maken in halfvet produkt, welk artikel in Midden-Engeland beschouwd werd voor wat het werkelijk is, n.l. een tweede soort kaas.

Men deed echter ook andere ervaringen op. Zo had een handelaar in Schotse „factory-cheese" aanvankelijk ook met succes Friese kaas in Cheshire-model verkocht, maar hij was daarmee opgehouden omdat deze te „arm" en te „slecht" van kwaliteit was. De verslagschrijver ⁱⁱⁱ⁾ wees er dan ook op dat het met deze nieuwe afdeling der kaasindustrie de verkeerde kant uitging. „Door de onderlinge concurrentie der fabrieken worden de kazen hoe langer hoe slechter, doordat het vetgehalte der verkaasde melk daalt", zegt hij.

De Bond verstond deze tekenen aan de wand en besloot in zijn vergadering van 1 april 1908 de fabrieken in de gelegenheid te stellen de Cheddarkaas onder het *Nedraw-merk* en onder nader te stellen voorwaarden in de handel te brengen. De Cheshirekaas hield men er aanvankelijk buiten, omdat men meende dat het afzetgebied voor deze kaas niet ruim genoeg was.

Maar de vergadering achtte het noodzakelijk ook een garantie te geven voor Cheshire en andere (Hollandse) soorten. Het belangrijkste besluit van deze [165] vergadering was dat het *Nedraw-merk* beschikbaar zou worden gesteld voor de fabrieken die zich contractueel

i Een Engelse kaassoort van ruim 30 kg met rechtstandige zijwand, die in hoofdzaak uit volle melk wordt gemaakt. Bereiding, verpakking en bewaring wijken sterk af van die der Nederlandse kaassoorten.

ii Een op Cheddar gelijkende kaas, maar meestal een weinig gekleurd en van iets lichter gewicht.

iii Dit was *O. Reitsma*, die in 1906 *W. Keestra* als secretaris van de Bond was opgevolgd.

verbonden geen Cheddar- of Cheshirekaas te maken uit melk met minder dan 1,5 % vet. Ook besloot men toezicht te gaan houden op de kwaliteit der kaas.

Er was dus een begin en men besloot een (Friese) kaasmaker uit Amerika te laten komen, die een cursus van 6 weken zou geven in het maken van Cheddarkaas; 54 fabrieken meldden zich voor deze cursus aan. Er was dus wel belangstelling voor deze vreemde kaassoort. In een volgende bondsvergadering werd besloten t.a.v. de Cheddarkaasbereiding organiserend te gaan optreden.

Er zouden onder het Nedraw-merk twee soorten in de handel worden gebracht, nl. een soort bereid uit volle melk en een soort bereid uit melk met een minimum vetgehalte van 1,5 % ⁱ). De vergadering stelde bepalingen vast waaraan fabrieken, die het Nedraw-merk voor Cheddarkaas gingen gebruiken, moesten voldoen, terwijl de controle hierop werd gecombineerd met de administratieve controle ⁱⁱ). Teneinde de markt niet te overvoeren, werd de productie beperkt.

Men was algemeen van gevoelen dat de handel in deze kaas georganiseerd moest plaats vinden. Voor de F.C.Z.E.V. was dit een vanzelfsprekende zaak, maar een poging om dit voor de overige bondsfabrieken ook door de F.C.Z.E.V. te laten doen, mislukte, daar de F.C.Z.E.V. hiertoe niet bereid was.

Er werd toen een commissie gevormd om voor niet-F.C.Z.E.V. -leden een organisatie voor de verkoop van Cheddarkaas en eventueel andere kaassoorten voor te bereiden. Dit had de oprichting van de *Coöperatieve ZuivelExportvereniging „Swanneblom”* ⁱⁱⁱ) in 1909 ten gevolge. Hierbij sloten zich 10 fabrieken aan. Het was een eenvoudige vereniging, welke zich uitsluitend de verkoop van kaas in Cheddar- en Cheshirevorm voor de ledenfabrieken ten doel stelde. De leden waren fabrieken, die gewoon waren haar eigen verkoop te regelen. Dit droeg ertoe bij dat de activiteit van de „Swanneblom” zéér beperkt bleef. Enkele jaren later is zij ontbonden.

Intussen was er nog een tweetal kaasmakers uit Engeland aan Friese zuivelcoöperaties werkzaam, de één voor onderricht in de bereiding van Cheddarkaas, de ander in die van Cheshirekaas. Vanaf 1908 bestond er voor de bondsfabrieken gelegenheid zich onder controle voor de bereiding dezer kaassoorten te stellen. De Bond gaf daartoe voorschriften en een garantiebewijs uit, van welk laatste elke afgeleverde partij kaas vergezeld moest gaan. Hiertoe was een technische boekhouding voor de fabrieken ontworpen, gebaseerd op een bedrijfscontrole, die van bondswege werd uitgevoerd. Een 24-tal fabrieken werd hiertoe vanaf januari 1909 regelmatig gecontroleerd.

[166] Tengevolge van de betere prijzen voor de inheemse kaassoorten was de belangstelling voor de Engelse kaas dat jaar wat verflauwd, maar men ging toch door met de controle. Het was al een hele stap vooruit dat men op deze kaas nu duidelijk vermeldde wat ze was, n.l. op de kaas zowel als op de verpakking de opschriften „*Dutch Produce*” en indien uit volle melk gemaakt „*full cream*” in zwarte en indien uit halfvette melk gemaakt „*half meat*” in blauwe letters. Op deze wijze heeft men deze voor Nederland nieuwe kaassoort in Friesland behoorlijk gekanaliseerd, tenminste voorzover de fabrieken tot de (vrijwillige) controle waren toegetreden. Enkele fabrieken die deze kaassoort maakten, bleven afzijdig en uiteraard konden particuliere fabrieken zich niet bij deze bondscontrole aansluiten.

i Later werd dit verhoogd tot 1,75 %.

ii Na verloop van tijd werd de controle aan de fabrieken uitgeoefend door de controleurs van de botercontrole.

iii Waterlelie.

De omvang der bereiding van deze kaassoort is beperkt gebleven, hoewel er fabrieken waren die er zich geheel op omschakelden. Het was een goede mogelijkheid om de toenemende melkaanvoer behoorlijk rendabel te verwerken en men ontlastte er de handel in Goudse en Edammer mee, die vooral in de zomermaanden nogal eens stagneerde.

Vanaf 1910 wordt in het bondsverslag de kaasproductie vermeld. De opgave geschiedt echter aanvankelijk in kazen en niet in kilo's, waardoor men geen duidelijk inzicht krijgt in de verdeling der soorten. Aangenomen kan echter worden, dat in die tijd de produktie van Engelse kaassoorten ongeveer 15 % van de verkaasde melk heeft bedragen. Uit de opgaven, die vanaf 1913 bij de maandelijks gehouden kaaskeuringen werden gevraagd van de vetgehalten der verkaasde melk, konden jaarlijkse overzichten worden samengesteld van de gemaakte kaassoorten.

Van de totale hoeveelheid verkaasde melk werd gemaakt (in procenten):

			in 1913	in 1915
Nagelkaas,			9	3
Goudse en Edammer	tot 1 % vet	in de melk	39	59
	van 1 tot 1,5 % vet	„	29	27
	van 1,5 tot 2,5 % vet	„	10	6
Cheddar, volvet			3	-
Cheshire, halfvet			9	3
andere soorten			1	2

Uit deze cijfers blijkt een tendens naar het maken van magerder kaas, terwijl de Engelse kaassoorten enkele jaren praktisch geheel komen te vervallen. Ongetwijfeld hield dit laatste verband met de oorlogsomstandigheden (1914-1918).

Teneinde aan het steeds verder afglijden naar magerder kaas paal en perk te stellen, werd door de algemene vergadering van de B.v.C.Z. van [167] mager 27 oktober 1915 besloten dat vanaf 1 januari 1916 in de bondsfabrieken geen kaas in Gouds en Edammer model gemaakt zou worden met minder dan 20 % vet in de droge stof (± 1 % vet in de verkaasde melk).

De kaascontrole - behalve de bondscontrole op Cheddar- en Cheshirekaas - was er nog niet, maar door onderzoekingen van de B.v.C.Z. in samenwerking met het *Rijkslandbouwproefstation* te Hoorn, had men voldoende inzicht gekregen in de verhouding tussen het vetgehalte in de melk en dat in de d.s. der kaas om deze laatste als norm te stellen en kon men de kaas ook in klassen gaan indelen, n.l.: A: meer dan 45 %; B: meer dan 40 %; C: meer dan 30 % en D: meer dan 20 %.

Klasse A noemde men volvet en werd later verhoogd tot *meer dan 48*

Bij de later tot stand gekomen algemene kaascontrole werden deze rubrieken voor de fabriekskaas gevolgd, waarbij het „meer dan" werd vervangen door het + - teken achter het cijfer te zetten.

Uit het voorgaande blijkt dat de bereiding van kaas uit meer of minder vette melk in Friesland

veel aandacht had. De onderzoeken dienaangaande kregen meer inhoud toen deze verricht werden door en onder toezicht van de scheikundige van de Bond, die men in 1908 had aangesteld voor de controle op de bereiding der Engelse kaassoorten. Met het oog hierop werd een laboratorium ingericht waar ook andere onderzoeken ten dienste der fabrieken plaatsvonden, hetgeen meebracht dat men ook controle ging uitoefenen op het door de fabrieken aangekochte glaswerk, zoals butyrometers, thermometers e.d.

Aan het in de handel gebrachte laboratoriumglaswerk mankeerde nogal eens wat en het spreekt vanzelf dat dit vooral voor de reeds algemeen ingevoerde betaling der melk naar vetgehalte, maar ook met het oog op de steeds verder gaande controle op de produkten, ernstige bezwaren kon opleveren. Tevens kwamen de gebruikte hulpstoffen zoals zwavelzuur, amyloalcohol e.d. meer en meer onder controle van de Bond. Deze controle werd tevens uitgeoefend ten behoeve van de inmiddels tot ontwikkeling gekomen *Centrale Aankoop* van de F.N.Z.

Met het onderwijs aan het personeel der fabrieken werd in 1903 begonnen. Men stelde hiervoor een voorbereidings- en regelingscommissie in en al spoedig werd besloten dit onderwijs op verschillende plaatsen in de provincie te geven. Er bleek veel belangstelling voor te bestaan, zodat de aanstelling van een leraar verantwoord was. Het aantal leerlingen per cursus moest beperkt worden en er werden twee cursussen van elk drie maanden in een winterhalfjaar gegeven. Dit leverde echter het bezwaar op dat de lessen te lang in het voorjaar duurden en men de betreffende personeelsleden geen halve dag in de fabriek meende te kunnen missen. Niet alle fabrieken werkten aanvankelijk van harte mee aan dit onderwijs.

Men vond [168] het te theoretisch en meende dat de leerlingen praktisch onderricht in het boter- en kaasmaken moesten hebben. Hierin kwam echter al spoedig verandering en de leraar, die eerst tijdelijk was, werd vast aangesteld. Gedurende de zomermaanden werd hij ingeschakeld bij het secretariaatswerk ter assistentie van de secretaris bij de controle van de boekhouding der fabrieken, die het vooral omstreeks 12 mei - afsluitingsdatum der boeken - zeer druk had.

Vanaf 1906 werden de boterkeuringen wekelijks gehouden en de deelname door de fabrieken werd verplichtend gesteld. Naar aanleiding van een in dat jaar gehouden inleiding over de vraag welke maatregelen genomen konden worden om de boterkeuringen beter aan haar doel te doen beantwoorden, werd besloten de leraar gedurende de zomermaanden ter beschikking te stellen van de fabrieken, die in verband met de kwaliteit der boter hieraan behoefte hadden.

Sommige beheerders waren echter op dit punt nogal gevoelig en schroomden om ter verbetering van het produkt de hulp van de Bond in te roepen. Deze formuleerde deze hulp dan ook zo, „dat in overleg met de beheerder en de botermaker zou getracht worden de kwaliteit der boter te verbeteren". Anderen hadden echter wel degelijk behoefte aan voorlichting en in 1907 werd door de Bond een cursus voor de beheerders in bacteriologie en het bepalen van het watergehalte in boter georganiseerd, waaraan door velen werd deelgenomen.

Een en ander werkte ertoe mede dat er ook steeds meer belangstelling voor de personeelscurssen kwam. In 1908 werden deze op vijf plaatsen gehouden en namen er 182 personen aan deel. Hierdoor begon ook de technische hulp meer effect te krijgen. In het jaarverslag van 1909 schrijft de leraar-technicus dat met degenen die een cursus hebben gevolgd de verschillende onderwerpen gemakkelijker te bespreken zijn, terwijl eventuele veranderingen in de bereiding beter begrepen worden.

Bij de technische hulp werd ondervonden dat hardnekkige kwaliteitsgebreken vaak te wijten

waren aan gebrek aan vakkennis en toewijding van het personeel. In 1912 werd door de F.C.Z.E.V. een bedrijfsadviseur aangesteld, waardoor het aantal aanvragen voor technische hulp van de bondstechnicus wat afnam. Deze kreeg hierdoor meer tijd vrij voor algemene adviezen bij de bouw en inrichting der fabrieken en hulp bij directeurswisselingen.

In 1913 vond in het onderwijs een splitsing plaats in cursussen voor botermakers, centrifugisten en kaasmakers, terwijl in 1914 met de opleiding van melkcontroleurs werd begonnen ⁱ). De lessen werden nu over twee winterhalfjaren verdeeld en door de voortschrijdende techniek begon men meer en meer het bezwaar van een onvoldoend ontwikkelingspeil bij de [169] leerlingen te voelen. Men drong er daarom op aan dat deze, alvorens aan het zuivelonderwijs deel te nemen, herhalingsonderwijs zouden volgen en enkele jaren later (1917) werd een toelatingsexamen voor de cursussen ingesteld.

Toch werkte ook dit systeem nog niet bevredigend en vooral met het oog op de steeds stijgende eisen, die aan het leidinggevend personeel in de fabrieksafdelingen gesteld moesten worden, werd in 1919 te Leeuwarden een *zuivelvakschool* opgericht. Behalve de zuivelvakken werden hier gezondheidsleer voor het vee, veeteelt, natuurkunde, scheikunde en middelbare schoolvakken onderwezen. Na het eerste toelatingsexamen konden 38 leerlingen voor deze school worden ingeschreven, doch reeds na twee jaar bleek er voor deze vorm van onderwijs geen voldoende belangstelling te bestaan, hetgeen ten dele werd toegeschreven aan de te hoge kosten, welke hieraan voor de leerlingen verbonden waren.

Des te meer belangstelling bestond er voor de cursussen voor het lager vakpersoneel, die aanvankelijk onder leiding van de Bond op een tiental plaatsen in de provincie door beheerders en assistenten van fabrieken gegeven werden. De splitsing van onderwijs aan hoger en lager vakpersoneel werd in zover gehandhaafd, dat door de leraar-technicus in enkele plaatsen in de provincie uitgebreide cursussen werden gegeven voor boter- en kaasmakers en melkcontroleurs. In het lesrooster van deze cursussen werden ook lessen in schei- en natuurkunde en Nederlandse taal en rekenen opgenomen, terwijl bij een gunstig resultaat voor deze vakken getuigschriften werden uitgereikt.

Een andere belangrijke - zo niet de belangrijkste - tak van bondswerk is de administratieve en technische controle. Deze controle bepaalde zich aanvankelijk tot het nazien der boekhouding van de fabrieken door de bondssecretaris, waarbij tevens adviezen werden gegeven omtrent afschrijving, reservering, belastingkwesties e.d. de verenigingen betreffende. Door het steeds toenemend aantal fabrieken dat van deze controle gebruik ging maken, waarvan vele deze om de drie maanden wensten te zien uitgevoerd, werd in 1910 besloten hiervoor een speciale ambtenaar aan te stellen. Deze afdeling kreeg daardoor een meer zelfstandig karakter, hetgeen versterkt werd door het feit, dat men ook controle ging uitoefenen op de bedrijfsboekhouding, waarvoor in dat jaar door de secretaris een systeem ontworpen werd. Tevens werd gestreefd naar meer eenvormigheid in de boekhoudingen, waardoor ook de opzet van een bedrijfsstatistiek mogelijk werd.

De technische controle bepaalde zich aanvankelijk in hoofdzaak tot die op de bepaling van het vetgehalte der binnenkomende melk. Daarna werd deze aangevuld met een controle op het wegen en meten van de melk en de samenstelling der nevenprodukten. Op deze wijze konden met een goed opgezette technische boekhouding komen tot een zo volledig mogelijke controle op de binnenkomende melk en uitgaande produkten, waardoor ook [170] de administratieve controle meer inhoud kreeg en een nauwkeurige en uniforme werkwijze der fabrieken in sterke mate bevorderd werd.

i Deze vond aanvankelijk alleen door het zuivelconsulentschap plaats.

In verband met de toenemende werkzaamheden van deze afdeling moest het controlepersoneel voor en na worden uitgebreid, waarvoor als regel zuiveldeskundigen werden aangetrokken, die voldoende administratief onderlegd waren om ook de controle op de administratie te kunnen verrichten. Door de aard van hun werk werden zij specialisten in hun vak, zodat zij niet alleen de beheerders, maar ook de commissie uit de leden, die steeds bij de jaarcontrole aanwezig is, deskundige voorlichting konden geven omtrent het financieel en technisch beheer van het bedrijf, naleving van statuten en reglementen, overheidsvoorschriften en dergelijke meer.

Tot het technische werk van de Bond behoort ook voorlichting op het gebied van bouw en inrichting der aangesloten fabrieken. Aanvankelijk behoorde dit tot de taak der commissie voor landbouwcoöperatie, die daartoe de hulp inriep van enkele technisch aangelegde beheerders, die op hun beurt weer geassisteerd werden door de bondstechnicus en een architect. In 1916 vinden wij voor het eerst het werk van een zelfstandige bouwcommissie vermeld, die in dat jaar tevens eisen voor de bouw van zuivelfabrieken opstelt.

Zoals reeds vermeld, behoort tot de werkzaamheden van de B.v.C.Z. ook de aankoop van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, waarvan steeds een ruim gebruik wordt gemaakt. Hoewel in aankoopzaken wel wordt samengewerkt met de andere bonden in de Centrale Aankoop afdeling van de F.N.Z., wordt door de Friese Bond in dezen toch een eigen koers gegaan. Men koopt niet alleen de meeste artikelen zelfstandig in, maar volgt ook een eigen systeem bij de prijsbepaling.

In de loop der jaren is de B.v.C.Z. tevens begonnen met de aankoop van werktuigen en machines voor de fabrieken. Door de aanstelling van een eigen werktuigkundige heeft de Bond ook op dit gebied een eigen weg gevolgd.

Een der belangrijkste bondsactiviteiten op organisatorisch gebied was het werk der *Commissie voor Landbouwcoöperatie (C.v.L.C.)*. Deze commissie werd op 30 december 1901 ingesteld. Haar belangrijkste taak was de bevordering van een goede toepassing der coöperatieve beginselen, de bevordering der oprichting van coöperatieve verenigingen, het verstrekken van adviezen en het houden of doen houden van lezingen op dit gebied. Zij had dus een ruim arbeidsveld, hetgeen ook wel goed bewerkt is, getuige het aantal zeer uiteenlopende onderwerpen dat in de loop der jaren behandeld is. Verschillende initiatieven zijn aan de arbeid van deze commissie te danken.

Uit het eerste verslag van haar werkzaamheden blijkt dat zij geheel haar eigen weg moest zoeken. In de eerste jaren van haar bestaan werd vooral [171] medegewerkt aan de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken, waarbij nogal vaak particuliere ondernemingen werden overgenomen. Een belangrijke taak was hierbij de toekomstige coöperatoren enig denkbeeld van het wezen der coöperatie bij te brengen en te leren persoonlijke wensen en opvattingen ondergeschikt te maken aan de gemeenschappelijke taak. Overigens beijverde de commissie zich om de nieuwe verenigingen toe te rusten met goede statuten en deze bij de bestaande te verbeteren. Hiertoe werden in 1906 door de Bond modelstatuten voor de fabrieken ontworpen.

In haar eerste verslag klaagt de commissie erover dat het soms moeilijk is een bestuur te doen begrijpen dat de verhouding van het bestuur tot de leden een andere is dan die tussen de speculant en de leveranciers. Ook het denkbeeld der concurrentie met andere coöperatieve fabrieken is moeilijk uit te roeien, zegt zij, terwijl het „dorpisme" een ander kwaad is, waartegen zij strijden moet. In het verslag valt teleurstelling over gebrek aan belangstelling voor het werk der commissie op te merken, maar reeds het volgend jaar kon men tot meer bevredigende resultaten komen.

In een brochure, getiteld „*Een woord ter overdenking*“, van het commissielid *R.M. Veeman*, wijst deze in het bijzonder op het sociale karakter der coöperatie. Het „een voor allen en allen voor een“ heeft nog slechts geldelijke betekenis, zegt hij, en doet enkel dienst om onze verenigingen de nodige kredietwaardigheid te verschaffen. Hij wijst speciaal op de positie der huurboeren en de angstwekkende hoogte waartoe de huur der landerijen, mede ten gevolge der ietwat gunstiger prijzen, gevoegd bij de voorspoedige oogsten der laatste jaren, wordt opgedreven.

De oorzaak der onzekerheid van het bestaan van de Friese boer ziet hij in het zo heilloze concurrentiestelsel. Het gevolg hiervan is dat de huurboer zichzelf als tijdelijk exploitant ziet en bij het gebruik van werktuigen en het aanwerven van werkkrachten met (te grote) zuinigheid te werk gaat. Het ontbreekt hem aan de lust tot het welzijn van zijn werkkrachten mede te werken. Dit heeft tot gevolg dat men boeren en arbeiders als twee klassen naast elkaar, zo niet tegenover elkaar, ziet. *Veeman* constateert met genoegen dat er ook gunstiger gevallen voorkomen, hetgeen vooral een gevolg is van de onbaatzuchtige houding van sommige landeigenaars.

In de coöperatieve zuivelbereiding ziet hij een mogelijkheid om tot gunstiger omstandigheden voor allen te komen. Men moet dan echter breken met de oude sleur en leden der vereniging, personeel der fabriek en eigenaars der boerderijen als één geheel beschouwen. Zover is men echter nog lang niet. Nog altijd stelt men de coöperatieve vereniging te veel op één lijn met de particuliere werkgever. Hij roept zijn collega-beheerders van coöperatieve zuivelfabrieken op zich aan de zijde van het personeel te scharen, teneinde in onderling overleg de opgedragen taak op de beste wijze te vervullen. Hij doet daartoe ook een beroep op de leden der fabrieken, waarbij hij zich [172] speciaal tot de eigenaars der boerderijen wendt om het de boeren mogelijk te maken de beste werkkrachten voor hun gemeenschappelijke bedrijven te verkrijgen. De Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken ziet hij als het aangewezen lichaam om tot een *verzoening tussen kapitaal en arbeid* te komen. Men ziet hierin de *idealist Veeman* die, door zijn betoogtrant en de denkbeelden die hij bij de propaganda voor de coöperatieve zuivelbereiding naar voren brengt, alom als de meest strijdbare figuur voor de Friese zuivelcoöperatie werd beschouwd. Hij greep echter met zijn brochure wel zeer hoog en werd daarbij waarschijnlijk mede geleid door gedachten, welke in die tijd vooral bij de verbruikscoöperatie werden uitgesproken, n.l. dat men door middel van coöperatie tot maatschappij-hervorming kon komen.

R. M. Veeman (1867-1928)

Hiervan getuigde ook een door *Prof. Mr. M.W.F. Treub* geschreven en door de *Nederlandsche Coöperatieve Bond* in 1904 uitgegeven brochure over „den economischen invloed van de toepassing der coöperatie" *Q*⁵³). Deze ging hierin de ontwikkeling der coöperatie, in het bijzonder de verbruikcoöperatie, na en merkte o.m. op dat door vrijwillig gesloten wordende verenigingen van personen met gelijke economische belangen nieuwe groepen in de maatschappij worden gevormd.

Hij zag de ontwikkeling der coöperatie in de vorm van grote bedrijven waarin de leden voor hun levensbehoeften gezamenlijke arbeid verrichten, zoals dit in Engeland het geval was. Omtrent de produktieve landbouwcoöperatie zegt *Treub* dat deze niet met de produktiearbeiderscoöperatie op één lijn kan worden gesteld. „De boeren werken in [173] hunne productieve coöperaties, hunne zuivelfabrieken, niet persoonlijk mede, gelijk de coöpeerende arbeiders doen in hunne productieverenigingen. De arbeid wordt in de coöperatieve zuivelfabriek gepresteerd door losse arbeiders. In dit opzicht staat zij met de gewone kapitalistische onderneming op één lijn".

De ontwikkeling der verbruikcoöperatie is in ons land in de loop der jaren niet de richting uitgegaan zoals *Treub* die zag en men zou kunnen zeggen dat deze ook meer naar de kapitalistische kant is gegroeid, evenals hij de zuivelcoöperatie toen - terecht - beschreef. Ook de verzoening tussen kapitaal en arbeid, die *Veeman* in de zuivelcoöperatie propageerde, heeft niet de betekenis gekregen, die hij ervan verwachtte, al kan niet ontkend worden dat de coöperatieve zuivelbereiding veel heeft gedaan om tot betere sociale toestanden in de fabrieken te komen.

*J.P. Wiersma Q*⁵⁴) merkt op dat *Veeman* stellig geen socialist was. Hij was in zijn hart boer en voelde zich boer met de boeren, maar hij rekende de landeigenaars en de arbeiders er ook bij. Het valt niet te verwonderen dat deze zienswijze - vooral in die tijd - lang niet door alle boeren aanvaard werd. Uit de verslagen van de C.v.L.C. blijkt trouwens wel dat zijn medeleden ook niet zover gingen en hij heeft die later zelf ook losgelaten. Dit neemt niet weg dat hij zowel als de commissie ijverig gewerkt heeft aan de verbetering der positie van de werknemers in de zuivelfabrieken, waarbij vooral de zorg voor de oude dag - pensioenverzekering - op de voorgrond stond.

Ook de oprichting van de *Bond van Zuivelarbeiders (B.v.Z.A.)* vond in diezelfde tijd plaats en werd ongetwijfeld bevorderd door het werk der C.v.L.C. Men had hierdoor een gesprekspartner en ongetwijfeld heeft ook dit er veel toe bijgedragen dat men in Friesland al vroegtijdig kwam tot het opstellen van richtlijnen voor het werk en de beloning der zuivelarbeiders¹⁾.

In 1901 kwam een commissie uit deze Bond en de B.v.C.Z. tot stand om in geschillen tussen werkgevers en werknemers te bemiddelen. Men hield hierbij de menselijke normen in het oog, maar meende toch dat een arbeider bij ziekte ontslagen moest kunnen worden. Er werd een verzekering bij ongevallen - ook buiten beroep - in opgenomen, maar tot een pensioenverzekering kwam men vanwege de hoge kosten niet. Een model-instructie in deze geest werd aan alle aangesloten fabrieken toegezonden en door de C.v.L.C. toegelicht indien men dit wenste. In 1905 kwam de eerste collectieve arbeidsovereenkomst tot stand.

Voor en na moesten geschillen tussen het bestuur en de beheerder van een aangesloten fabriek worden behandeld en niet zelden waren deze terug te voeren tot ongeschiktheid van laatstgenoemde en de wens om toch maar [174] een concurrerende melkprijs uit te betalen. In 1906 werd een model-instructie voor beheerders van coöperatieve zuivelfabrieken ontworpen. In hetzelfde jaar kwam de vraag naar voren op welke wijze men beheerder en personeel bij de

i Het ging toen nog om een minimum loon van f. 10,- per week en een arbeidsdag van maximaal 10 uren.

uitkomsten van het bedrijf zou kunnen betrekken. Door *M.A. Terpstra*ⁱ⁾ werd in de bondsvergadering een lezing gehouden over de wenselijkheid van een premiestelsel voor het personeel. Een jaar later werd door een 16-tal fabrieken een regeling ingevoerd waarbij premies werden toegekend op grond van de uitkomsten der boterkeuringen, terwijl een 5-tal fabrieken premies verleende volgens de uitkomsten van de gehouden kaaskeuringen. Van een eenvormig stelsel was hierbij echter nog geen sprake.

Voor het pensioenvraagstuk hield velen bezig, maar er gebeurde op dit gebied nog niet veel en hoe ouder het personeel des te moeilijker het werd. En toch was het hard nodig. In 1907 schreef een fabrieksdirecteur: „Bij ons heeft zich een geval voorgedaan dat een man, die oud en afgeleefd was, een jaar lang, toen hij nog aan de fabriek kon komen, zijn loon behield en daarna behield hij dit nog een jaar, maar daarna besloot de ledenvergadering dat hij geen uitkering meer kreeg". Bondssecretaris *Reitsma* merkte hierbij op: „Mag een industrie als de onze, die voor de belanghebbenden zo voordelig is gebleken te zijn, erin berusten dat haar afgedankte werkkrachten tenslotte op kosten van de publieke liefdadigheid onderhouden worden?"

Maar er was toch ook vooruitgang, want in de reeds genoemde modelinstructie voor beheerders werd de bepaling opgenomen dat deze op 65-jarige leeftijd ontslagen kon worden en dan tot zijn dood aanspraak had op 2/3 van zijn jaarwedde. Hierbij werd er tevens op gewezen dat ook voor het andere personeel en het personeel der boeren, evenals voor de boeren zelf, beter gezorgd diende te worden.

De pensioenregeling kwam hoe langer hoe meer in de belangstelling en in 1908 waren er drie fabrieken die zo'n regeling voor het personeel invoerden. Dit was het eerste begin en de Bond rekende aan de hand van leeftijdstaten van het personeel der fabrieken in 1909 uit dat de verzekeringskosten gemiddeld per man per week 81 cent zouden bedragen.

De C.v.L.C. bewoog zich op veel en velerlei gebied. Zo hield zij ook lezingen over de oprichting van coöperatieve boerenleenbanken en fok- en controleverenigingen. Voor en na ging zij - vooral bij de oprichting van nieuwe zuivelcoöperaties - de particuliere zuivelindustrie te lijf. Vooral *Veeman* kon daarbij ongenadig van leer trekken en was dan niet altijd even kieskeurig in de keuze van zijn woorden, hetgeen hem niet zelden felle reacties uit het particuliere kamp bezorgde. Vooral vond hij hierbij een geharnast tegenstander in *J. Rinkes-Borger*, die toen hoofdredacteur van de *Zuivelcourant* was. Rinkes-Borger noemde *Veeman* een dweper en te eenzijdig. [175] Van zijn standpunt bezien was dit begrijpelijk, omdat hij beide bedrijfsvormen naast elkaar wilde doen voortbestaan.

De commissie klaagt er in 1911 over dat bij daarvoor in aanmerking komende gevallen niet altijd haar advies wordt ingewonnen. In het volgend jaar vangt men dan ook het verslag aan met een soort beginselverklaring en aan de te behandelen onderwerpen wordt „het belang van de coöperatie voor de boerenstand" toegevoegd. Men trok hiermee de boer op om leveranciers van particuliere fabrieken en losse leveranciers van coöperaties tot toetreding als lid te bewegen.

Dit veroorzaakte nogal wat deining. *Spahr van der Hoek* zegt dat meer dan één boer zelfs door de propaganda van coöperatieve zijde wordt afgeschrikt om lid van een coöperatie te worden. „En dan staat er", zegt hij verder, „tusschen den coöperator en den particulier een vrij grote categorie die enkel en eenvoudig afgaat op de materiële voordeelen, welke de eene fabriek boven de andere biedt. Deze boeren staan eenvoudig op het standpunt dat het voortbestaan der particuliere fabrieken gebruikt moet worden om de concurrentie levendig te

i Beheerder der C.Z. te Birdaard.

houden en het werk der C.v.L.C. wordt soms gebruikt om bij de particuliere fabriek tot een hogere melkprijs te komen".

Men dient hierbij te bedenken dat degenen die van de melklevering geen principiële zaak maken en uitsluitend afgaan op de verkregen melkprijs geen aanleiding hebben de fabriek te veranderen zolang deze in hun ogen een concurrerende prijs betaalt. Bovendien moet worden erkend, dat een deel van de particuliere zuivelindustrie er in die tijd in slaagde een beter resultaat te bereiken dan door de coöperatie in het algemeen mogelijk was.

Een voorbeeld hiervan vinden wij in de *N.V. Hollandsche Fabriek van Melkproducten en Voedingsmiddelen „Hollandia"* ⁱ⁾ die wij reeds in het eerste hoofdstuk noemden. Deze onderneming, welke in 1894 een fabriek te Bolsward stichtte, heeft in de Friese zuivelwereld altijd een enigszins bijzondere plaats ingenomen. Zij behaalde goede resultaten, vooral dank zij de bereiding van gecondenseerde melk en een goed afzetgebied hiervoor in vele landen, met name in Engeland, waar in die tijd veel gesuikerde gecondenseerde ondermelk naar toe ging. De koersen der aandelen van deze maatschappij stegen van 1906 tot 1913 van 160 tot 250 % en in dezelfde periode werd een jaarlijks dividend uitgekeerd van gemiddeld 20 % ⁱⁱ⁾ bij een voortdurend groter wordend aandelenkapitaal.

De coöperatie bleef te lang bij de traditionele bereiding van boter en kaas, waarbij het belang van de veefokkerij vooral een rol speelde. Het best komt dit laatste tot uiting in een bespreking welke op 20 december 1906 door de B.v.C.Z. aan deze kwestie gewijd werd. *K. T. Terpstra* ⁱⁱⁱ⁾ hield toen [176] in de bondsvergadering een inleiding, waarin hij voorop stelde, dat de Friese veehouder niet alleen melkleverancier, doch tevens veefokker is. „En die fokkerij is geen bijzaakje, doch een zeer voornaam onderdeel van zijn bedrijf", zegt hij. Voorts stelde hij vast dat melk, die bestemd is voor de gecondenseerde-melkindustrie, aan de veefokkerij wordt onttrokken. Dit gaat dan niet om de volle melk, maar om de karnemelk en de wei, die de boer bij bereiding van boter en kaas kan terugontvangen.

De vraag of deze nevenprodukten van de zuivelbereiding vervangen zouden kunnen worden door surrogaten was nog niet voldoende bestudeerd. Men vreesde dat het onttrekken van de melk in haar geheel aan de veefokkerij hieraan schade zou toebrengen. De wereldreputatie, die het Friese vee als fokvee had, zou daarmee verloren gaan. Zijn conclusie was dat de gecondenseerde-melkindustrie niet in het belang van de Friese boer moest worden geacht, tenzij aangetoond werd dat dit bedrijf kon worden uitgeoefend zonder nadeel aan de veefokkerij te veroorzaken.

De aanleiding tot het houden van deze lezing was ongetwijfeld dat de particuliere gecondenseerde-melkindustrie zich in Friesland meer en meer ging uitbreiden. De melkproduktie nam toe en vooral in de zomer was er een overschot aan melk, waarvan men dan maar nagelkaas maakte. Maar de opbrengst hiervan was niet groot.

Dit was ook de redenering van *H. Scheepstra* ^{iv)} in dezelfde bondsvergadering. Hij verkocht gedurende de zomermaanden vijfduizend liter ondermelk per dag aan een condensfabriek en behaalde daarmee een betere prijs dan met het maken van nagelkaas. *Scheepstra* berekende de netto-opbrengst bij het maken van nagelkaas op 60 à 70 ct. per 100 liter melk en bij melkverkoop op f 1,33. Het gemis aan wei berekende hij in laatstgenoemd geval op 20 à 25 ct. per 100

i Later Koninklijke Hollandia N.V.

ii Volgens gegevens van de Vereeniging voor den Effectenhandel te Amsterdam.

iii Beheerder der C.Z. te Akkrum.

iv Beheerder der C.Z. te Dokkumer Nieuwezijlen.

liter, zodat hij op een netto-voordeel van ± 30 ct. per 100 liter melk kwam. „Niet veel", zal men zeggen, maar men bedenke dat de netto-melkprijs in die jaren niet veel hoger dan *f* 4,50 per 100 kg kwam.

Het bleef echter bij wikken en wegen; bij de F.C.Z.E.V. bestond al enkele jaren een commissie, die het vraagstuk zou bezien, doch deze was nog niet tot een conclusie gekomen. Het is niet te gewaagd te veronderstellen dat het maken van Engelse kaassoorten, waarmee men het volgend jaar begon, ook in het vlak van de verwerking der hogere melkproduktie moet worden gezien, vooral gedurende de zomermaanden, wanneer het maken van nagelkaas als een noodmaatregel werd toegepast.

Teneinde enig inzicht te krijgen in de toeneming der hoeveelheid in coöperatieve fabrieken verwerkte melk, hebben wij van een tiental (dezelfde) bondsfabrieken, verspreid over de gehele provincie, de melkaanvoer in 1905 en 1910 vergeleken. Het betreft [177] de fabrieken te Akkrum, Birdaard, Dronrijp, Harich (Balk), Jubbega, Koudum, Marrum Oudebildtzijl, Scharnegoutum en Witmarsum. Deze tien fabrieken verwerkten tezamen in 1905 ruim 46 miljoen en in 1910 bijna 56 miljoen kg melk, zodat hieruit een toename van bijna 22 % blijkt.

De aandacht bleef er dan ook op gevestigd om de mogelijkheden van meer vormen van melkverwerking te onderzoeken. Men voelde de noodzaak een poot meer onder de coöperatieve zuiveltafel te schuiven en de aandacht bleef daarbij op de bereiding van gecondenseerde melk gevestigd, daar de particuliere zuivelindustrie zich meer en meer in die richting uitbreidde.

„Hollandia" kocht hier en daar kleine particuliere fabrieken, zowel in Friesland als elders, en liet in 1911 te Scharsterbrug een nieuwe fabriek voor gecondenseerde melk bouwen. De totale jaarlijkse melkaanvoer van deze maatschappij bedroeg in die tijd 70 miljoen kg. Q⁵⁵). Zij had een vaste kern van melkleveranciers die haar trouw bleven, hetgeen versterkt werd door de aankoop van boerderijen en plaatsing van aandelen onder de boeren.

Deze ontwikkeling veroorzaakte onder andere boeren een gevoel van onzekerheid, omdat zij zich door de sterker wordende particuliere industrie in hun zelfstandigheid bedreigd zagen. Dit was ook het geval met de C.v.L.C., die voor en na haar waarschuwend stem in deze richting liet horen en totstandkoming van coöperatieve fabrieken bevorderde.

Met haar medewerking kwam in 1911 de C.Z. te St. Nicolaasga tot stand en hoewel dit bedrijf aanvankelijk met vele kinderziekten te kampen hadⁱ), voelde de particuliere industrie dit toch als een tegenzet der coöperatie en in die tijd kon men in Hollandia-kringen dan ook de opmerking horen, dat men de concurrentie met de coöperatie wel aan kon, maar dat deze haar niettemin de grondstof ontnam.

Rinkes-Borger drukte dit in een artikel in de Zuivelcourant anders uit, maar het kwam op hetzelfde neer. Hij verweet de C.v.L.C. dat zij met haar actie de bedoeling had de particuliere zuivelbedrijven te doen verdwijnen om de absolute macht op zuivelgebied in handen te krijgen en daarom de eis stelde: „*Sta op! Ik wil daar zitten*".

Intussen kwam de bereiding van gecondenseerde melk in coöperatiekringen meer en meer op de voorgrond, maar de vrees dat de veefokkerij hiermede geschaad zou worden, beheerste toch nog een aantal jaren veler mening. De ontwikkeling der particuliere industrie in deze richting werd bevorderd zowel door samenwerking van deze bedrijven (syndicaat) bij de inkoop der melk in het westen des lands, waarbij men onderlinge prijsafspraken maakte, als bij

i Volgens inlichtingen van H. J. Wiarda, beheerder der C.Z. te St. Nicolaasga.

de verkoop van het produkt, dat toen in hoofdzaak uit gesuikerde magere melk, bestemd voor Engeland, bestond. *Tjepkema* zegt dat de melkprijs (hierdoor) in een bepaald gedeelte van het land met [178] ongeveer een kwart cent per liter was gedaald en de verkoopprijzen op de Engelse markt met een shilling per kist waren gestegen Q⁵⁶)

Van den Bergh's Margarine- en Gecondenseerde-melkindustrie te Rotterdam vestigde een bedrijf te Leeuwarden en wendde zich voor de aankoop van melk tot de F.C.Z.E.V. Toen zij hiermede geen succes had, trachtte zij melk te kopen van verschillende coöperatieve fabrieken, maar ook dit vlotte niet erg. Later werd dit bedrijf aan de Groninger industrieel *J. E. Scholten* verkocht, die er de *Leeuwarder IJs- en Melkproductenfabriek (Lijempf)* in vestigde, nadat eerst in de omgeving van Dokkum met een soortgelijk bedrijf begonnen was. Een en ander had tot gevolg dat de aandacht der zuivelcoöperatie nog sterker op deze wijze van melkverwerking gevestigd werd en het was vooral de toenmalige secretaris van de B.v.C.Z., *O. Reitsma*, een zeer zakelijk ingesteld man, die de Friese zuivelcoöperatie voorhield dat men die weg had op te gaan, wilde men met de particuliere zuivelindustrie in de pas blijven.

In 1909 kwam dit vraagstuk in een nieuwe fase doordat de Groninger Zuivelbond aan de F.N.Z. verzocht een onderzoek in te stellen naar de bereiding van gecondenseerde melk, in het bijzonder ten opzichte van de omvang en de rentabiliteit van het bedrijf. Hierdoor kreeg het vraagstuk een wat bredere basis en raakte men ook wat uit de sfeer van de gevolgen voor de Friese veefokkerij. *Reitsma*, die in hetzelfde jaar zijn secretarisfunctie bij de B.v.C.Z. verwijselde voor een overeenkomstige functie bij de F.N.Z., nam het condensvraagstuk als het ware van Leeuwarden mee naar Den Haag. De F.N.Z. stelde een commissie in waarin een drietal leden uit Friesland zitting had en waarvan *O. Reitsma* voorzitter en *U. Kooistra*⁵⁷) secretaris werd.

De commissie bracht in oktober 1911 een beknopt rapport uit - haar werk stagneerde enigszins door de secretarisswisseling Friese Bond - F.N.Z. - met de volgende conclusie: „*Zonder de bedrijfsmoeilijkheden te onderschatten en de mogelijkheid erkennende dat de eerste tijd te-leurstellingen zal kunnen opleveren, zijn wij van oordeel dat deze bezwaren geen beletsel behoeven te zijn om tot de stichting van een coöperatieve inrichting tot condensatie van ondermelk over te gaan*”.

Men ziet, de conclusie was erg voorzichtig, maar niettemin positief gesteld. In het rapport berekende men dat er in Nederland in 1908 ruim 90 en in 1910 ruim 100 mln. kg melk tot gecondenseerde melk was verwerkt en dat de betreffende ondermelk *f* 2,75 per 100 Liter had opgebracht. Bij het verkazen van deze melk berekende men de opbrengst hiervan op *f* 1,50 à *f* 1,60 per 100 liter.

De commissie vestigde er de aandacht op dat het niet in de bedoeling lag *alle* nevenprodukten voor condensatie te bestemmen, zodat de belangen der fokkerij veilig zouden zijn, maar dat het erom ging voor de streken waar een overschot aan ondermelk (of wei)

179] was deze zo produktief mogelijk te verwerken. De kapitaalbehoefte werd voor een bedrijf, dat 20.000 liter melk per dag zou kunnen verwerken, op *f* 300.000,- gesteld.

Met het oog op de verdeling van het risico achtte men het niet gewenst dat hiermede een enkel bedrijf zou beginnen en men adviseerde een vereniging te stichten waarvan zoveel mogelijk coöperatieve zuivelfabrieken lid zouden worden. De melk zou betrokken worden van leden die daarvoor het best in aanmerking zouden komen.

i U. Kooistra was in 1909 Reitsma als secretaris van de B.v.C.Z. in Friesland opgevolgd. Kooistra ging in 1939 met pensioen en werd opgevolgd door *Ir. P. Stallinga*.

O. Reitsma (1877-1946)

Deze ontvangen daarvoor de waarde die de melk op dat ogenblik in het bedrijf heeft, terwijl de te maken winst, evenals eventueel geleden verliezen, over alle leden verdeeld zullen worden. De commissie bood tegelijk met haar rapport ontwerp-statuten voor de op te richten vereniging aan.

Naar aanleiding van dit rapport werd in 1912 onder een groot aantal fabrieken in Friesland, Groningen en Drenthe een circulaire verspreid, waarin deze werden uitgenodigd om de oprichting van een coöperatieve vereniging tot bereiding van melkprodukten te bespreken. De belangstelling hiervoor bleek echter in hoofdzaak van Friese zijde te komen en zo werd in datzelfde jaar een vereniging van die naam opgericht door 42 Friese en één Groninger zuivelfabriek. Men had hierbij de steun van *Th. M. Th. van Welderen baron Rengers* te Oenkerk, die de eerste voorzitter der op deze wijze tot stand gekomen *Coöperatieve Condensfabriek „Friesland“ (C.C.F.)* te Leeuwarden werd. *S. Hepkema*, tevoren leraar-technicus van de B.v.C.Z werd directeur.

Hoewel het aanvankelijk niet te zien was tot welke ontwikkeling dit bedrijf zou komen - in 1913 begon men met de bouw en in 1914 kreeg het [180] de gevolgen van de eerste wereldoorlog te verduren - kan toch worden gezegd dat de Friese zuivelcoöperatie hiermede een belangrijke stap op de weg der verdere industrialisatie van de melkverwerking had gezet en zij was hiermede opnieuw een belangrijke tegenspeler der particuliere industrie op dit gebied geworden ⁱ).

Inmiddels had de Friese zuivelcoöperatie ook met andere vraagstukken te maken. Voor en na deden zich moeilijkheden bij aangesloten fabrieken voor, waarbij een verkeerd beheer vaak een rol speelde. Het meest sprekende geval was dat te Uitwellingerga, waar een coöperatieve zuivelfabriek, annex veevoederfabriek, bestond. Deze zaken waren niet voldoende van elkaar gescheiden gehouden. Met de veevoederfabriek liep het in 1913 verkeerd en de zuivelfabriek dreigde daarbij - door het ontstane tekort - mede ten gronde te gaan. De Bond spande zich er-

ⁱ Aan degenen die een diepere studie van het ontstaan en de ontwikkeling van dit bedrijf willen maken, wordt aangeraden het reeds genoemde boek „*Dat is 't Kondensfabryk*“ van *Drs. K. Tjepkema* te lezen.

voor en men kwam tot een regeling, waarbij de zuivelfabriek door de oprichting van een nieuwe vereniging behouden bleef, maar de veevoederfabriek verdween. In het tekort werd voor 4/5 deel tot ten hoogste f 60.000,- bijgedragen door de Bond, die dit volgens een besluit der algemene vergadering in de komende drie jaar in zijn omslag over alle aangesloten fabrieken verwerkte.

Ongetwijfeld was dit een blijk van grote solidariteit der Friese zuivelcoöperatie, maar het dreigde daarna een twistappel te worden. Toen het geval-Uitwellingerga in 1915 afgewikkeld was, meende een aantal fabrieken dat de organisatie het recht moest hebben tijdig in te grijpen waar haar steun nodig zou blijken en dat door de algemene vergadering genomen besluiten meer bindende kracht dienden te hebben. Andere fabrieken daarentegen stonden op het standpunt dat de statuten nu reeds te veel ruimte van handelen gaven en dat de Bond alleen het adviserend lichaam voor de fabrieken diende te blijven.

Een bestuursvoorstel om in de statuten vast te leggen dat aan het lidmaatschap van de Bond de verplichting zou worden verbonden dat het bedrijf in zijn gehele omvang gecontroleerd zou worden - alleen melk zou worden verwerkt van koeien der leden en geen ander bedrijf zou worden uitgeoefend dan een zuivelfabriek - leed schipbreuk. Men kwam na veel gepraat alleen tot het besluit dat de Bond fondsen zou mogen vormen, maar beperkte dit door te bepalen dat voor een uitgaaf van meer dan f 20.000,- een meerderheidsbesluit der bondsvergadering nodig was van tenminste 2/3 der geldig uitgebrachte stemmen.

Deze aangelegenheid gaf ook anderen aanleiding hierover hun mening te zeggen. Zo betoogde *A. Rauwerda* in de landbouwkroniek van de *Leeuwarder Courant* dat deze hulp aan financieel zwakke bedrijven nu juist een uiting van de zuivelcoöperatie was die, economisch gezien, fout was, omdat op deze [181] wijze de rand- of marginale bedrijven bleven bestaan, terwijl deze moesten verdwijnen om plaats te maken voor economisch sterkere bedrijven. Bij de particuliere industrie gaan deze marginale bedrijven ten onder en blijven alleen de economisch sterke bestaan, aldus was zijn redenering.

Aangenomen mag worden dat een en ander ertoe bijgedragen heeft, dat de aandacht meer gevallen is op de noodzakelijkheid van kapitaalvorming bij de coöperatieve zuivelfabrieken. De C.v.L.C. plaatste dit punt op haar agenda en hield hierover in verschillende bijeenkomsten besprekingen. *K. Frietema*ⁱ⁾ had er in woord en geschrift al eerder op gewezen dat aflossing van schuld en afschrijving op bezittingen geheel los van elkaar staan en dat men door vorming van ledenkapitaal de leden een aandeel in de bezittingen van de vereniging geeft, dat kan worden uitgekeerd wanneer hun lidmaatschap eindigt. Zij ontvangen daardoor weliswaar een lagere melkprijs, maar vormen bij de fabriek een spaarpot, waarvan zij jaarlijks rente ontvangen. De vereniging beschikt op deze wijze over geen te duur kapitaal, terwijl de afschrijvingen erdoor bevorderd worden en leningen van derden kunnen worden afgelost Q⁵⁷).

In het jaarverslag over 1913 van de B.v.C.Z. vinden wij genoteerd dat door de aangesloten fabrieken in het boekjaar 1912/13 ruim f. 22 mln. voor de melk werd betaald en dat f. 114.487,- als ledenkapitaal werd geboekt. Dit was dus ongeveer 0,5 % van de melkprijs, die toen ruim 6 ct. per kg bedroeg. In hetzelfde verslag wordt erover geklaagd dat de fabrieken in het algemeen te weinig afschrijven en reserveren, waardoor noodzakelijke vernieuwingen vaak te lang worden uitgesteld.

Deze onvoldoende financiering was meestal het gevolg van de onderlinge melkprijsconcurrentie en de opvatting, dat men niet voor het volgend geslacht behoefde te zorgen. Ook het

i Beheerder der C.Z. te Wirdum.

feit dat van de gereserveerde bedragen belasting moet worden betaald, heeft de kapitaalvorming bij coöperatieve zuivelfabrieken ongetwijfeld tegengewerkt. Van het gevormde ledenkapitaal, dat wel belastingvrij is, is in de moeilijke dertiger jaren, na een daartoe aangebrachte statutenwijziging, hier en daar nogal eens wat aan de leden uitgekeerd. Zo bedroeg het ledenkapitaal der gezamenlijke bondsfabrieken in Friesland omstreeks 1925 ongeveer f. 3 mln. op een netto-geldomzet van ruim f. 52 mln. per jaar; 10 jaar later was het gezamenlijk ledenkapitaal nog ruim f. 1 mln. op een geldomzet van bijna f. 32 mln.

In andere bondsgebieden was de toestand in dit opzicht zeker niet gunstiger dan in Friesland. Hier en daar heeft men het systeem van een ledenrekening ingevoerd, waarmede een eventueel tekort aan het eind van het jaar met de leden verrekend kan worden. Het karakter van een zodanige rekening is een heel andere dan van een ledenkapitaal, dat gedurende het lidmaatschap [182] onaantastbaar is, tenzij volgens de statuten daarvan kan worden afgeweken. Het zal duidelijk zijn dat de kapitaalvorming der *vereniging* hier buiten staat. Deze verkrijgt men alleen door reservering en afschrijving der bezittingen. In het algemeen is in Friesland aan het laatste meer aandacht geschonken dan aan het eerste. Ook hierop heeft het belastingsysteem invloed gehad. Het gezamenlijke reservekapitaal der Friese bondsfabrieken schommelde in de jaren 1918/25 rond f 1 mln. Bij een netto-geldomzet ter waarde van f 45 à f 50 mln. per jaar moet dit laag worden genoemd.

De aandacht van de B.v.C.Z. werd tevens bezig gehouden door de financiering en het geldverkeer der fabrieken onderling. Uit een in 1902 ingesteld onderzoek bleek echter dat de bedragen, die de fabrieken wekelijks opnamen of deponeerden, niet voldoende waren om een bankinstelling, zoals het bestuur zich deze voorstelde, te doen slagen. In 1904 kwam dit opnieuw aan de orde, nu naar aanleiding van het faillissement van een kassierskantoor te Leeuwarden.

Een commissie uit het bestuur bestudeerde de mogelijkheid van een onderlinge bankinstelling en in de septembervergadering van dat jaar werd een voorstel aangenomen om een plan tot oprichting van een zodanige „bankinstelling voor coöperatieve zuivelfabrieken en landbouwers in de provincie" in studie te nemen en eventueel voor te bereiden. Men wenste echter dat hierbij rekening gehouden zou worden met de bestaande boerenleenbanken en hieruit vloeide uitvoerig overleg met de *Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank (C.C.R.)* te Utrecht voort. Een en ander had tot resultaat dat aan de ledenvergadering werd voorgesteld: *a.* met de C.C.R. een regeling te treffen, waardoor deze dadelijk voor de fabrieken dienstbaar gemaakt kon worden; *b.* de Bond de oprichting van boerenleenbanken in de provincie krachtig zou bevorderen; *c.* de Bond daartoe de leden der fabrieken door woord en geschrift zou inlichten.

Na een langdurige bespreking werden deze voorstellen door de ledenvergadering aangenomen en hoewel men meende deze zaak hiermede bevredigend geregeld te hebben, zou in de praktijk blijken dat ze niet rondliep. Er kwamen wel meer plaatselijke boerenleenbanken tot stand, maar deze waren niet in staat het geldverkeer der zuivelfabrieken, dat steeds omvangrijker werd, te verwerken. De mogelijkheid werd onder ogen gezien dat de fabrieken zich rechtstreeks bij de C.C.R. zouden aansluiten en deze zou, indien er voldoende aansluitingen tot stand kwamen, een bijkantoor te Leeuwarden vestigen.

Op een daartoe in 1905 rondgezonden circulaire bleken echter te weinig fabrieken bereid hierop in te gaan. Het onderwerp „coöperatieve bank" bleef hierna enkele jaren rusten, totdat het in 1911 opnieuw aan de orde kwam, nu in samenwerking met de F.N.Z. Er werd overleg gepleegd met de C.C.R. ter bespreking van de mogelijkheid voor de zuivelfabrieken om gebruik te maken van het coöperatief landbouwkrediet. De [183] meest geschikte vorm hiertoe achtte men de oprichting van een zuivelbank, waarvan de fabrieken lid zouden worden en die zich

zou aansluiten bij de C.C.R. Op deze basis kwam in 1912 de *Coöperatieve Zuivelbank* te Leeuwarden tot stand, waarbij zich in dat jaar 31 fabrieken aansloten, benevens de F.C.Z.E.V., de C.Z.E. „Svanneblom" en de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek, alsmede de Bond zelf en later ook de F.N.Z. De Bank trad op 1 juni 1913 in werking en bleek in korte tijd reeds met gunstig resultaat te werken. *Tj. Kuperus*ⁱ, die reeds eerder blijk had gegeven zich in het bijzonder voor dit werk te interesseren en voorzitter der commissie van voorbereiding was geweest, werd tot kassier - later directeur - benoemd. Onder zijn leiding kwam deze nieuwe loot der coöperatieve zuivelbereiding in Friesland tot grote bloei.

Tj. Kuperus (1866-1938)

Intussen kondigde zich een nieuw onderwerp in de Friese zuivelcoöperatie aan dat nogal wat deining zou veroorzaken. In 1911 werden bij de F.M.v.L. plannen beraamd om te komen tot de instelling van een controle op de bepaling van het vetgehalte en het wegen en meten der melk door de zuivelfabrieken, nadat op de noodzakelijkheid hiervan gewezen was door zuivelconsulent *Mesdag*. Deze was er helemaal niet zeker van dat deze werkzaamheden aan de fabrieken goed plaats vonden, waarbij de concurrentie der fabrieken onderling ongetwijfeld een rol speelde en er dan van een zeker [184] bedrog ten aanzien van de melkleveranciers sprake kon zijn.

De particuliere zuivelindustrie was voorstander van deze controle, de coöperatieve ook, maar deze laatste wenste hierbij niet samen te werken met de particuliere fabrieken en wees derhalve een door de F.M.v.L. in te stellen controle van de hand. In het jaarverslag van de Bond over 1913 wordt hieromtrent o.m. het volgende gezegd:

„De positie van een lid in zijn vereeniging is toch geheel iets anders dan de verhouding van een melkleverancier tot de particulier. Bedoelde controle behooren de coöperatieve zuivelfabrieken te regelen in eigen huishouding en niet met behulp van een buitenstaand lichaam".

Enige tijd tevoren was een aanbod van de *Vereeniging van Zuivelfabrikanten (V.V.Z.)* aan de F.N.Z. om in deze richting samen te werken door laatstgenoemde op dezelfde gronden afgevoerd te worden. De V.V.Z. wendde zich daarna tot de F.M.v.L. om medewerking.

Het oorspronkelijke plan kwam niet tot uitvoering, maar later besloot het bestuur van de F.M.v.L. om een commissie van toezicht op een zodanige controle, uitgevoerd door organisa-

i Tevoren beheerder der C.Z. te Grouw.

ties op zuivelgebied, in te stellen. In verband met bezwaren welke daartegen in de algemene vergadering van de F.M.v.L., naar voren kwamen, besloot deze het oordeel hierover van de afdelingen te vragen.

Een toelichting hierop werd in het *Friesch Landbouweekblad* opgenomen. Ook tegen dit voorstel verzette de Bond zich, daar men van oordeel was dat dit in feite op hetzelfde neerkwam als het reeds afgewezen voorstel en de Bond richtte zich met een circulaire tot de afdelingen der F.M.v.L. om zijn standpunt uiteen te zetten. Leden der C.v.L.C. bezochten verschillende vergaderingen der afdelingen om het standpunt van de Bond nader toe te lichten en het was vooral *R. M. Veeman*, die zich in die tijd zeer actief tegen het standpunt van de F.M.v.L. heeft verzet. Er kwam een stroom van ingezonden stukken in verschillende bladen los en het gevolg was dat de afdelingen zich in meerderheid tegen dit plan verklaarden.

De F.M.v.L. stelde zich bij monde van haar toenmalige voorzitter *Dr. E. van Welderen baron Rengers* op het standpunt „dat de taak van de F.M.v.L. was, met gebruikmaking van alle gepaste middelen, de landbouw en allen, die daarbij betrokken zijn, vooruit te helpen; geschiedt dit door coöperatie, dan is dit voor ons een der middelen, die, naar wij met vreugde zien, de economische toestanden hier doen verbeteren, maar dat behoeft niet te beletten dat er ook andere middelen bestaanbaar zijn en juist daarnaar te zoeken, moet de taak van de F.M.v.L. zijn". de vergadering van 28 mei 1913, waarin deze verklaring werd afgelegd, werd door *Ulbe Kooistra* als secretaris van de B.v.C.Z. medegedeeld dat de Bond zijn medewerking aan elke door de F.M.v.L. inzake melkcontrole te nemen maatregel weigerde. De strijd liep zo hoog op dat de vraag aan de orde kwam of er nog wel samenwerking op zuivelgebied [185] tussen Maatschappij en Bond mogelijk was. Mede dank zij goede persoonlijke verhoudingen, vooral tussen de bondssecretaris en de secretaris der F.M.v.L., *Ir. C. Broekema*, kwam het zover echter niet en de Bond deed olie op de golven door te verklaren dat men weliswaar bezwaar had er dat hieruit niet moest worden afgeleid dat de coöperatieve zuivelbereiding onder geen omstandigheid steun van de F.M.v.L. wenste te aanvaarden en dat elk geval afzonderlijk moest worden beschouwd.

Een bijkomstig bezwaar tegen de gemeenschappelijke controle met de particuliere industrie, al werd dit niet openlijk uitgesproken, was, dat men deze van coöperatieve zijde geen wapen in de hand wilde geven om boeren voor melklevering aan een particulier bedrijf te werven door te verklaren dat men onder dezelfde controle stond en dus zijn belangen gerust aan zo'n bedrijf kon toevertrouwen.

Het was beter geweest dat men ook dit argument duidelijk had uitgesproken. Hoe het ook zij, de controle vanwege de F.M.v.L. is er niet gekomen en coöperatieve zowel als particuliere zuivelindustrie zijn op dit gebied elk haars weegs gegaan.

De Bond stelde een eigen controle op de vetgehaltebepaling, het wegen en meten der melk en toezicht op de samenstelling der nevenprodukten in en de particuliere fabrieken richtten, in samenwerking met melkveehouders-leveranciers aan deze fabrieken, de *Nederlandsche [186] Vereeniging voor Melkcontrole* op. Deze vereniging beperkte haar werkgebied niet tot Friesland, zoals haar naam al aangeeft, doch breidde dit uit tot de noordelijke provincies. In 1939 stonden 36 bedrijven onder haar controle, waarvan 20 in Friesland, 13 in Groningen en 3 in Overijssel. Het aantal melkleveranciers van deze bedrijven bedroeg toen ruim 8000 Q⁵⁸).

Dat deze controle nodig was, kan zonder meer worden vastgesteld. Zowel bij de bepaling van het vetgehalte als bij het wegen en meten der melk, alsmede in de samenstelling der aan de boeren geleverde nevenprodukten (karnemelk en wei) waren mogelijkheden aanwezig, die in

de felle melkprijsconcurrentie der fabrieken onderling gebruikt werden om (schijnbaar) met de hoogste melkprijs voor de dag te komen. Het zal duidelijk zijn dat het vaak de zwakst staande bedrijven waren die van deze mogelijkheden gebruik maakten en het behoeft dan ook niet te verwonderen dat men in de dertiger jaren, toen de melkprijs voor een belangrijk deel uit een door middel van regeringsmaatregelen tot stand gekomen toeslag bestond, van overheidswege toezicht op deze controle is gaan uitoefenen.

U. Kooistra (1874-1949)
(naar een schilderij)

In 1911 heerste in ons land een hevige mond- en klauwzeerepidemie onder het rundvee. Om besmetting zoveel mogelijk tegen te gaan, werd aan vele fabrieken in Friesland op aanraden van de Bond de wei zo goed mogelijk gepasteuriseerd, maar de fabrieken waren hierop niet ingericht en deden dit door stoom in de weibakken te leiden. Het was een gebrekkige maatregel, maar de apparaten ontbraken om het beter te doen. Bovendien betwijfelde men of ze wel het resultaat had dat men ervan verwachtte. Maar het werkte er toe mede dat hoe langer hoe meer de aandacht gevestigd werd op het besmettingsgevaar van de ene boerderij op de andere door het leveren van ongepasteuriseerde nevenprodukten door de zuivelfabrieken en met name gold dit voor de tuberculose, welke nog veelvuldig onder het rundvee voorkwam.

Hoe langer hoe meer kwam men tot de overtuiging dat het besmettingsgevaar het beste te bestrijden is door geen besmette melk aan de fabriek te leveren en dat koeien met open t.b.c. uit de veestapel verwijderd dienen te worden. Op dit principe werd later een *Gezondheidsdienst voor Vee in Friesland* gevestigd, welke tot stand kwam door samenwerking van de B.v.C.Z. en het *Friesch Rundveestamboek (F.R.S.)*. In verband met de grote fokkerij- en vee-exportbelangen van deze provincie was dit een stap van zeer grote betekenis.

Voor en na werd er reeds op gewezen dat in Friesland vroegtijdig aandacht werd geschonken aan het sociale vraagstuk met betrekking tot de werkers in de fabrieken. Dit had, behalve een menslievende, ook een economische kant, omdat men zich realiseerde dat men een werknemer van 65 jaar moet kunnen ontslaan om deze door een jongere kracht te vervangen.

[187] Hiertoe was een pensioenregeling nodig, die automatisch in werking treedt wanneer de werknemer wegens het bereiken van een bepaalde leeftijd ontslagen wordt. Hierover werd reeds in 1899 gesproken en in 1900 werd er door een deskundige een rapport over

uitgebracht. Men kwam er echter niet verder mee; de fabrieken waren blijkbaar nog niet rijp voor de oplossing van dit vraagstuk. Secretaris *Keestra* wijdde er elk jaar een stukje in het jaarverslag aan, maar de toon werd steeds moedelozer en in 1904 vermeldde hij dat de F.N.Z. het vraagstuk in studie had genomen.

Dit was blijkbaar voor zijn opvolger *Reitsma* (1906) aanleiding om er maar helemaal over te zwijgen. Wij vinden het onderwerp dan terug in de verslagen van de C.v.L.C., die er in 1910 een circulaire over aan de fabrieken richt. Zij klaagt er over dat het veel te langzaam gaat. De besturen der fabrieken gaan wel meer en meer de noodzakelijkheid van een pensioenregeling voelen, maar keer op keer wordt een voorstel daartoe in de ledenvergadering der fabrieken met grote meerderheid verworpen.

In 1911 kwam er meer leven in de brouwerij. *J. Wuite Jzn.* te Tjalleberd hield in de ledenvergadering van de Bond op 29 maart een lezing over dit onderwerp en naar aanleiding daarvan werd op voorstel der vereniging te Luinjeberd een motie aangenomen, waarin erkend wordt dat er een pensioenverzekering voor het personeel der fabrieken noodzakelijk is en de wenselijkheid wordt uitgesproken dat hierin zo spoedig mogelijk door alle coöperatieve zuivelfabrieken wordt voorzien.

Het bestuur van de Bond benoemde een commissie voor het ontwerpen van een systeem en de daaraan verbonden kosten. In de ledenvergadering van 17 april 1912 werden het rapport en de voorstellen van deze commissie aangenomen.

Zij formuleerde de grondslagen van een pensioenverzekering als volgt:

1. alle arbeiders van 25 tot en met 59 jaar worden opgenomen;
2. pensioenuitkering vangt aan op 65-jarige leeftijd;
3. het pensioen bedraagt *f* 5,- (hoogstens *f* 7,-) per week (het gemiddelde weekloon was toen ruim *f* 10,-);
4. voor elke arbeider wordt een vaste jaarpremie geheven, berekend naar de 25-jarige leeftijd; van bijdragen voor leeftijden boven 25 jaar van het tegenwoordige personeel wordt de kapitaalwaarde vastgesteld, welk kapitaal in uiterlijk 40 jaar wordt afgelost.

Tevens werd er een regeling voor een uitkering bij vóór-overlijden ontworpen. De bondsfabrieken werden- uitgenodigd het pensioenvraagstuk in haar ledenvergadering te bespreken en de C.v.L.C. stelde zich beschikbaar dit punt te komen toelichten.

Het resultaat was echter niet zodanig dat men tot een algemene regeling kwam. In 1912 waren er 24 fabrieken waar op dit gebied wat gedaan werd. Men regelde het zelf, verzekerde zich bij een [188] particuliere maatschappij, waartoe de F.N.Z. bemiddeling verleende, of vormde een spaarfonds. Tot een algemene regeling kwam men dus nog niet. Dit geschiedde pas in 1917, toen op 24 januari een 15-tal fabrieken een *Coöperatief Verzekerings Fonds (C.V.F.)* oprichtte, nadat men zich door een wiskundig adviseur terdege had laten voorlichten omtrent de grondslagen, lasten en mogelijkheden van zo'n fonds. Het Fonds kreeg vanaf het begin een interprovinciaal karakter, doordat ook vijf fabrieken in Noord-Holland toetraden. Men begon met 329 verzekerden en aanvankelijk werd de administratie van het Fonds door de Bond verzorgd.

In de model-arbeidsovereenkomst voor het personeel der zuivelfabrieken kwam te staan dat aan de betrokkene op 65-jarige leeftijd ontslag wordt gegeven. Ook werd daarin een bepaling omtrent uitkering bij ziekte en later een omtrent uitkering bij overlijden en een weduwenverzekering opgenomen. In 1919 kreeg het Fonds een eigen administrateur. Dit was *J. H. de*

*Boer*ⁱ). Het C.V.F. is in de loop der jaren uitgegroeid tot een nuttige instelling voor de verzekering van het personeel der coöperatieve zuivelfabrieken en aanverwante organisaties, zowel in als buiten de provincie Friesland.

Toen het C.V.F. er eenmaal was, kwam ook de wens naar voren om voor de boeren een soortgelijke onderlinge verzekering in het leven te roepen. De gedachte hiertoe werd uitgesproken in de vergadering van de B.v.C.Z. op 1 mei 1918 door veehouder *J. Noordenbos* te Tietjerk, die er op wees dat de bestaanszekerheid van de boer, hoezeer in de loop der jaren vooruitgegaan, toch niet zodanig was dat deze onder alle omstandigheden van een onbezorgde oude dag verzekerd kon zijn. Wisselvalligheden in bedrijf en gezin konden er toe medewerken dat niet voldoende kon worden gespaard om, ingeval van vroegtijdig overlijden, voor de nabestaanden van een behoorlijke bestaanszekerheid gesproken kan worden. Een te hoge pacht of inkoop-prijs van de boerderij in verhouding tot de prijzen der produkten kon hierop belemmerend werken, zodat ook voor de oude dag een voorziening nodig was.

Als een tegemoetkoming daarin werd de fabrieken aangeraden een klein gedeelte van het melkgeld als het reeds genoemde ledenkapitaal ten name der leden te boeken, dat bij het eindigen van het lidmaatschap aan dezen kon worden uitgekeerd. Bij de voorstanders hiervan lag vooral de bedoeling voor om op deze wijze een remmende invloed op de steeds stijgende landprijzen uit te oefenen en pas in de tweede plaats beschouwde men het als een appeltje voor de dorst op de oude dag. Wij zagen reeds dat de ledenkapitaalvorming geen grote omvang heeft gekregen en dat, toen het boerenbedrijf in de dertiger jaren in de knel kwam, door de algemene vergadering van menige coöperatieve zuivelfabriek besloten werd het geheel of gedeeltelijk uit te keren.

Als [189] een voorziening voor de oude dag had het dan ook zo goed als geen betekenis. Een onderlinge verzekering, zoals door *Noordenbos* werd voorgestaan en waarbij ook een klein gedeelte van het melkgeld als premie zou worden bestemd, kwam deze bedoeling veel naderbij. De bestudering van dit vraagstuk kwam in handen van een commissie en in 1920 werd de voorbereiding van een onderlinge verzekering op dit gebied opgedragen aan het C.V.F. Na bespreking in vele vergaderingen en de vorming van plaatselijke commissies kon op 31 juli 1922 het *Onderling Boerenverzekerings Fonds (O.B.F.)* worden opgericht. Na een aanlooptijd van enkele jaren heeft het O.B.F. zich zeer gunstig ontwikkeld, in hoofdzaak in Friesland, maar ook in verschillende andere provincies. Aanvankelijk heeft het zich vooral toegelegd op de zgn. gemengde verzekeringsvorm, n.l. een kapitaaluitkering bij het bereiken van een bepaalde leeftijd of bij eerder overlijden. Geleidelijk zijn daar ook de andere verzekeringsvormen van het levensverzekeringsbedrijf aan toegevoegd.

De omvang van elke verzekering wordt afgestemd op de bedrijfsgrootte van de betreffende ondernemer, terwijl de premie wordt berekend per koe of per ha land. De regeling der verzekering en het innen der premies geschiedt zoveel mogelijk door middel van een coöperatieve zuivelfabriek of andere vereniging op landbouwgebied. Het uitvoeringsapparaat van het O.B.F. werkt nauw samen met dat van het C.V.F. en men kan zeggen dat beide onderlinge verzekeringen een belangrijke bijdrage leveren in de bestaanszekerheid van boer zowel als werker in het coöperatief zuivelbedrijf.

Uit het voorgaande moge gebleken zijn dat de Friese zuivelcoöperatie in de eerste decennia van haar bestaan een gestadige en voorspoedige ontwikkeling in technische, organisatorische en sociale zin heeft te zien gegeven. Hoewel men getracht heeft deze lijn gedurende de eerste wereldoorlog zo goed mogelijk te blijven volgen en er in die tijd nog wel belangrijke initiatie-

i Tevoren beheerder der C.Z. te Tzum.

ven zijn genomen, kon toch niet voorkomen worden dat deze omstandigheden sterke invloed op het bondswerk uitoefenden. In het bijzonder hield dit verband met de afzet der produkten. Hoewel de Bond hierbij niet in directe zin betrokken was, kwamen toch de gevolgen van de abnormale toestand op dit gebied in zijn vergaderingen herhaaldelijk tot uiting en zo sprak de bondsvergadering van 23 oktober 1916 zich uit vóór gemeenschappelijke verkoop van boter en kaas; een uitspraak die vooral verband hield met de centralisatie van de invoer door de oorlogvoerende landen.

Met het oog op de toenemende voedselschaarste moesten van regeringswege maatregelen genomen worden om voldoende melk en zuivelprodukten in ons land te houden en het exportoverschot moest, volgens gemaakte overeenkomsten met de oorlogvoerende partijen, verdeeld worden. Van Duitse zijde kwam de invoer in handen van de *Zentral Einkauf Gesellschaft (Z.E.G.)*, welke er toe overging contracten af te [190] sluiten met centrale verkooplichamen in ons land, waartoe o.m. de F.C.Z.E.V., *Halbertsma's Zuivelindustrie* te Sneek en *R. Buisman* te Leeuwarden behoorden.

De niet bij de F.C.Z.E.V. aangesloten fabrieken konden hun produkten voor export aan laatstgenoemde firma's leveren, maar de meeste van deze fabrieken gaven de voorkeur aan de oprichting van een eigen verkooporgaan en richtten de *Noord-Nederlandsche Kaasverkoop (N.N.K.)* op, waarvan een lid der firma Halbertsma directeur werd. Bij de N.N.K. sloten zich ook kaasmakende fabrieken in andere noordelijke provincies aan en deze verkoopcombinatie ging ook de leveringen naar Engeland en het binnenland voor de betrokken fabrieken verzorgen.

Een soortgelijke ontwikkeling voltrok zich t.a.v. de boterafzet. Hoewel de omstandigheden hierbij door de aard van het produkt wat eenvoudiger lagen, deden zich hierbij toch ook moeilijkheden voor, welke vooral verband hielden met het tot waarde brengen van het uitvoerrecht, waartoe verhandelbare consenten afgegeven werden. Een groep niet voor de verkoop georganiseerde fabrieken werkte hiertoe samen in een commissie onder leiding van de boterhandelaar *R. Buisman*. Deze groep ging er, in navolging van hetgeen voor de kaas gedaan was, in 1917 toe over de *Noord-Nederlandsche Boterverkoop (N.N.B.)* op te richten, waarvan *Buisman* directeur werd.

Er was ook een aantal fabrieken, dat er de voorkeur aan gaf zich nu bij de F.C.Z.E.V. aan te sluiten. Deze had in verband met de tijdsomstandigheden in 1916 besloten haar bedrijf zodanig uit te breiden, dat zij ook de gehele kaasproduktie van haar aangeslotenen kon plaatsen ⁱ). Zodoende werd in die tijd - door de omstandigheden gedwongen - verweg het grootste deel der zuivelprodukten van de Friese bondsfabrieken in georganiseerd verband van de hand gedaan. Hiertoe behoorde ook een deel der melk, daar in de laatste jaren van de oorlog en nog enkele jaren daarna, wegens tekort aan melk in het westen des lands, melk uit Friesland naar de grote steden geleverd moest worden. Slechts zes coöperatieve fabrieken bleven buiten de genoemde verkooporganisaties. Zij bleven hun produkten aan de handel verkopen en de Bond betrok hen bij de melkleveringen.

Gezien de omstandigheden waaronder de N.N.K. en de N.N.B. tot stand kwamen, was het niet waarschijnlijk dat deze een duurzaam bestaan zouden hebben, daar zij grotendeels bestonden uit fabrieken waar men er de voorkeur aan gaf de produkten voor eigen rekening te verkopen. De ontbinding zette in 1921 in en was mede het gevolg van een zekere matheid onder de boeren t.a.v. het zuivelorganisatieleven door de te lang durende regeringsmaatregelen tengevolge van de oorlog. Men meende door het georganiseerd zijn meer lasten opgelegd te krijgen dan

i Later werden ook melkpoeder en consumptiemelk in de verkoop opgenomen.

wanneer men ongeorganiseerd was. In die tijd bedankten er enkele fabrieken voor het [191] lidmaatschap van de F.C.Z.E.V. en ook de Bond zag enkele van zijn leden heengaan.

Toch was er in de N.N.K. een groep fabrieken die de gezamenlijke verkoop wenste voort te zetten. Hiertoe werd in 1921 door een 25-tal fabrieken een nieuwe vereniging opgericht, die een directeur aanstelde en de verkoop van haar produkten opdroeg aan de *Kaashandelmaatschappij „Gouda“*. Een aantal dezer fabrieken trad echter al spoedig uit en zo toonde de verkoop van zuivelprodukten der Friese bondsfabrieken aan het eind van dat jaar het volgende beeld: F.C.Z.E.V. 40 fabrieken (boter en kaas); N.N.B.: 27 fabrieken (boter); niet georganiseerd voor boter: 19 fabrieken; N.N.K.: 16 fabrieken (kaas); niet georganiseerd voor kaas: 30 fabrieken.

Dit beeld was echter geenszins kleurvast, want door het vrijkomen van de handel werd in 1922 zowel de N.N.B. als de N.N.K. opgeheven en de meeste der betreffende fabrieken gingen haar produkten weer aan de handel verkopen, omdat zij meenden dan betere prijzen te kunnen maken en zodoende de boeren beter bij de fabriek te kunnen behouden. De zucht naar vrijheid drong n.l. ook tot de fabrieken zelf door. Verschillende - vooral jonge - boeren wensden nog wel de melk aan een coöperatieve fabriek te leveren, doch door het lidmaatschap achtte men zich te veel gebonden. Secretaris *Kooistra* hield op 23 april 1923 een inleiding in de bondsvergadering, waarin hij ernstig tegen deze gang van zaken waarschuwde. Achteraf beschouwd viel deze ontbinding nog wel mee, want uit een in 1925 ingesteld onderzoek bleek dat het ledental der Friese bondsfabrieken vanaf 1917 met bijna 8 % was toegenomen, terwijl sindsdien nog enkele fabriekjes waren uitgetreden.

Men moet bij dit alles wel bedenken dat zich, zowel bij sommige fabrieken als bij de georganiseerde verkoop van zuivelprodukten, in die tijd ernstige verliezen voordeden. Fabrieken, die in of kort na de oorlog duur geïnvesteerd hadden, kwamen in moeilijkheden doordat zij tengevolge daarvan geen voldoende prijs voor de melk konden betalen. Verkoopverenigingen leden verliezen door sterk teruglopende prijzen van in voorraad gehouden produkten en uitstaande vorderingen in landen waar een sterke devaluatie van het betaalmiddel optrad en dit werkte door in de melkprijs der betrokken fabrieken. Het spreekt vanzelf dat ook de handel overeenkomstige verliezen leed, maar deze sprak daartoe zijn reserves - voorzover aanwezig - aan en bleef, om koopman te blijven, de marktprijs voor de produkten betalen. Dit laatste verklaart in die tijd de voorkeur van een aantal fabrieken om de produkten aan de handel te verkopen in plaats van de verkoop voor gezamenlijke rekening voort te zetten.

Voor en na kwam in Friesland de wijze van berekening en betaling van het melkgeld aan de orde. Volgens een bepaling in de model-statuten van de [192] Bond moet door de fabrieken „een goede verdeling naar de marktwaarde der uit de melk verkregen zuivelproducten worden toegepast“. Hieraan ligt ongetwijfeld het streven ten grondslag om elke boer zoveel mogelijk het bedrag te betalen dat zijn melk bij aflevering waard is, waarmee men de toestand tracht te benaderen welke bestond toen de boer zelf zijn melk nog verwerkte.

Aan deze goede verdeling heeft echter nogal eens wat ontbroken. Hieraan was concurrentie met particuliere fabrieken in de omgeving, maar ook die van coöperatieve fabrieken onderling, niet vreemd. De meest voorkomende afwijking was die waarbij gedurende de zomermaanden bij een hoge melkproduktie geld werd ingehouden, dat bij een lage winterproduktie werd uitbetaald. Als overweging gold hierbij dat de meeste boeren in de drukke zomermaanden minder nauwkeurig op de melkprijs letten dan in de stille wintermaanden. Meestal waren particuliere fabrieken de gangmakers van deze melkprijsactiek, waarbij bedacht dient te worden dat deze geen enkele verantwoordelijkheid voor een zo billijk mogelijke verdeling van het

melkgeld dragen. Anders is dit bij de coöperatieve fabrieken, waar deze verantwoordelijkheid tegenover de leden wel degelijk bestaat en men door een onevenredige verdeling van het melkgeld onbillijk handelt ten aanzien van het ene lid tegenover het andere, omdat de melkleveringen van deze leden niet evenredig zijn.

Op 16 maart 1921 besprak *A. K. Rienks*ⁱ⁾ dit onderwerp in een buitengewone bondsvergadering. Hij wees er daarbij op dat bij de vaststelling van het bedrag dat voor de melk betaald kan worden, getracht moet worden de werkelijke waarde van de daaruit bereide produkten zo dicht mogelijk te benaderen. Voor boter is dit vrij eenvoudig, omdat deze als regel binnen een paar weken wel verkocht is en de waarde daarvan dus binnen de termijn van betaling der melk kan worden vastgesteld. Voor consumptiemelk is het nog eenvoudiger. Maar voor kaas en andere melkprodukten is het veel moeilijker, omdat de prijs hiervan meestal veel later komt vast te staan.

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat het in die tijd in Friesland algemeen gebruikelijk was dat het zgn. botergeld wekelijks per kg en naar het vet gehalte der melk betaald werd. Hierbij werd de vetprijs afgeleid uit de prijs van boter die uit deze melk gemaakt was. Voorts werd om de vier weken zgn. kaasgeld per kg melk betaald, zonder dat daarbij rekening werd gehouden met het vetgehalte der melk. De vaststelling van dit kaasgeld berustte op een vrij ruwe schatting van de opbrengst der betreffende kaas.

Ook de inhouding van een bedrag voor onkosten, reservering, afschrijving e.d. vond plaats per kg melk, zonder dat men daarbij rekening hield met het vetgehalte. *Rienks* wees er op dat vooral de vaststelling van het kaasgeld een [193] moeilijke zaak is, daar men hierbij rekening moet houden met de bestemming van de kaas, wisselende marktprijzen, indroog bij latere aflevering e.d., terwijl juist dit kaasgeld vaak aanleiding was tot onrust onder de fabrieken, omdat hiermede nogal eens gemanipuleerd werd. Hij pleitte daarom voor betaling van een wekelijkse voorschotprijs met een latere definitieve afrekening wanneer de opbrengst der gemaakte produkten grotendeels vaststaat.

De Bond gaf dit onderwerp door aan de zgn. opbrengstcommissie die reeds veel eerder was ingesteld ter bestudering van het vraagstuk der bereiding van kaas uit meer of minder vette melk in verband met de kaascontrole (zie blz. 167). Deze commissie was reeds tot de conclusie gekomen „dat verdeling van de netto-opbrengst der melk in evenredigheid van het vetgehalte uitkomsten geeft, die zeer dicht bij de werkelijke netto-opbrengsten liggen”.

Hiermede was dus feitelijk de noodzakelijkheid der betaling van „kaasgeld” zonder rekening te houden met het vetgehalte der melk van de baan. Dit systeem heeft men daarna ook algemeen laten varen, maar de vraag bleef nog bestaan op welke wijze de netto-opbrengst moest worden bepaald en over welke perioden der melkleveringen.

De commissie heeft hieromtrent, na uitvoerige proefnemingen en berekeningen, als haar mening uitgesproken dat men niet kan spreken van een onbillijke verdeling van het melkgeld, wanneer dit wekelijks wordt berekend aan de hand van de op dat ogenblik geldende boter- en kaasprijzen, zulks in afwijking van de voordien bestaande opvatting, dat dit dient te geschieden naar de werkelijke opbrengst van de uit die melk bereide produkten.

Tegen deze wekelijks te berekenen melkprijs had het bondsbestuur echter het bezwaar, dat bij een schommelende markt en in tijden van teruggaande prijzen zou getracht worden de melkprijs zo lang mogelijk op peil te houden, waardoor de kans groot wordt, dat in een bepaalde

i Beheerder der C.Z. te Dronrijp.

periode te veel wordt betaald. Het adviseerde daarom wel de melk geheel naar vetgehalte te betalen, maar met wekelijkse voorschotprijzen gebaseerd op de op dat ogenblik geldende prijzen der produkten en met een definitieve afrekening per maand.

Later heeft men deze maandelijks afrekeningen laten varen en gewijzigd in jaarlijkse, hetgeen natuurlijk inhoudt, dat dan de wekelijks te betalen voorschotprijs zo nauwkeurig mogelijk bepaald moet worden. In verband hiermede is de Bond toen begonnen met de opstelling van een advies omtrent de wekelijks - thans tweewekelijks - te betalen melkprijs. Een commissie van deskundigen berekent deze adviesprijs uit de daartoe strekkende gegevens en geeft deze aan de fabrieken door, waarbij men er de nadruk op legt dat dit een voorschotprijs is.

Binnen korte tijd bereikte men dat praktisch alle bondsfabrieken zich aan deze voorschotadviesprijs houden. Later werd deze als maximum verplicht gesteld. Aan het eind van het jaar [194] wordt vastgesteld wat er nog nabetaald kan worden, waarbij er uiteraard ook nog wel schattingen gemaakt moeten worden, maar deze zijn van veel minder betekenis dan wanneer men op korte termijn tot een definitieve prijs tracht te komen. Met deze werkwijze heeft men tevens bereikt dat er gedurende het boekjaar wat de melkprijs betreft onderling rust onder de fabrieken heerst.

Het streven om tot de hoogste melkprijs te komen, beperkt zich nu tot de zgn. jaarlijkse nabetaaling en het onderlinge verschil hierin wordt getemperd doordat vele fabrieken bij een centrale organisatie voor de verkoop der produkten (F.C.Z.E.V.) en alle bij een centraal melkverwerkingsbedrijf (C.C.F.) zijn aangesloten. Een en ander heeft een nivellerende werking, terwijl ook de verschillende bondsdiensten, zoals gemeenschappelijke aankoop van hulpstoffen en werktuigen, Coöperatieve Stremsel- en Kleursel-fabriek, Coöperatief Verzekeringsfonds, Gezondheidsdienst voor Dieren e.d., daartoe medewerken. Het feit dat praktisch alle bondsfabrieken van deze diensten gebruik maken, gevoegd bij de omstandigheid dat vele van deze fabrieken in haar produktiewijze grotendeels eenzelfde patroon (boter en kaas) vertonen, oefent een stabiliserende werking uit op de gehele Friese zuivelcoöperatie.

Ook de verkoop van consumptiemelk heeft daarop weinig invloed uitgeoefend, omdat deze door elke fabriek in haar eigen omgeving werd bedreven en de uitkomsten hiervan zoveel mogelijk binnen de prijsgrens der verwerking tot boter en kaas werden gehouden. In de coöperatieve zuivelfabriek te Leeuwarden ontwikkelde zich reeds vroegtijdig een afdeling consumptiemelk van betekenis, doch ook dit gaf geen aanleiding tot prijsverstoringen in de omgeving. In 1936 stichtte de F.C.Z.E.V. een centraal melkinrichtingsbedrijf in de voormalige fabriek te Warga, van waaruit de bij deze organisatie aangesloten fabrieken en later ook de meeste niet aangesloten coöperatieve fabrieken van consumptiemelk en melkprodukten worden voorzien.

Noord-Brabantsche Zuivelbond

Het werkgebied van de Z.N.Z. en diens botermijn te Maastricht strekte zich aanvankelijk, evenals ná 1908, zowel over Limburg als oostelijk Noord-Brabant uit. Zoals wij reeds zagen, vormde zich bij de oprichting van de Z.N.Z. ook een groep Noordbrabantse fabrieken, waarvoor een bestuurslid werd benoemd.

In 1896/97 kwam echter bij de secretaris van de *Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond (N.C.B.)*, *J. Hermans* te Deurne, de gedachte op om te Eindhoven een soortgelijke mijn te stichten. Van de zijde van de Z.N.Z. werd dit niet toegejuicht, daar men hiervan verzwakking van de mijn te Maastricht vreesde. In een ingezonden stuk in een gewestelijk blad van [195] *H. Snellens* te Valkenswaard werd hiervan duidelijk blijk gegeven en de oprichting van een tweede botermijn krachtig afgeraden, daar hiervan versterking der positie van de kooplieden het gevolg zou zijn.

De mijn te Eindhoven kwam niettemin tot stand, maar haar bestaan ging met vele strubbelingen gepaard. Op 19 januari 1897 werd de mijn opgericht en 43 fabriekjes sloten zich aan. Er werd een mijnagent aangesteld en de handel liet zich aanvankelijk goed aanzien. Het ging er in die tijd vooral om de boter zoveel mogelijk uit handen van de binnenlandse kopers te houden, daar men van dezen botervervalsing vreesde en men was er al tevreden over, dat de mijnagent het eerste jaar $\frac{1}{6}$ van de aanvoer, grotendeels voor rekening van buitenlandse afnemers, kon kopen ⁵⁹).

„De Eindhovense mijn”, zegt *Dr. P. Hollenberg* ⁶⁰), „miste (echter) van stonde af aan de hechte organisatie en ook de bekwame leiding van de Maastrichtse mijn, met het gevolg dat te Eindhoven gemakkelijk minder gewenste toestanden konden optreden. Zo werd hier jarenlang geklaagd over het misbruik van de coöperatieve winkelnering bij de aangesloten fabrieken. Deze toch leverden aan de boeren vaak tabak, koffie en andere winkelwaren. De boeren konden moeilijk de fabriekswinkel passeren en zo droeg deze winkelnering zelfs een min of meer gedwongen karakter. Dit euvel deed zich ook voor bij de Eindhovense mijn zelf, waar botermannen, boterdoek en zout door de mijn aan de fabriekjes geleverd werden”. Men beweerde zelfs dat de fabriekjes, die deze artikelen van de mijnagent afnamen, een hogere prijs voor de boter ontvingen dan de andere.

De N.C.B. en in het bijzonder diens geestelijke adviseur *pater Van den Elsen* streefde ernaar de boerencoöperaties het doen van winkelnering te verbieden, daar men uit een oogpunt van christelijke naastenliefde behalve de boeren ook de winkelstand diende te beschermen.

In 1898 werden pogingen aangewend om een Noordbrabantse zuivelbond op te richten met het doel nuttige kennis te verspreiden, waarborgen voor de zuiverheid der boter te verschaffen, het deponeren van een handelsmerk, het bestrijden van knoeierijen, het voor gezamenlijke rekening aanschaffen van benodigdheden voor de fabrieken en het aansluiten bij zuivelbonden in andere provincies te bevorderen. In verband hiermede trad een aantal Noordbrabantse fabriekjes, dat tot nog toe lid van de Z.N.Z. was, uit deze organisatie en de kring „Eindhoven” van de Z.N.Z. werd opgeheven.

De *Noord-Brabantsche Zuivelbond (N.B.Z.)* kwam tot stand, maar niet dan nadat hierover heel wat geharrewar was geweest. Het duidelijkst vinden wij een en ander uiteengezet in een rede, die de rijkslandbouwleraar *P. van Hoek* hield in een vergadering welke op 13 mei 1899 te Eindhoven gehouden werd.

Pater Van den Elsen (1853 - 1925)

**Tinus Terwisscha van Scheltinga
(1873 - 1914)**

Het doel was goed, maar de Bond dreigde, nog voordat ze goed en wel opgericht was, te verzanden, omdat hij feitelijk een aanhangsel werd van de [196] [197] Eindhovense botermijn. De mijn had bepaalde inkomsten en men hield de financiën van mijn en Bond niet voldoende uit elkaar. Ook hierop wees *Van Hoek* zeer duidelijk. Gedurende enkele jaren hebben Bond en botermijn naast elkaar bestaan. *Wintermans* zegt hiervan: „Zuivelbond en mijn bestonden (nog) drie jaar zelfstandig naast elkaar, doch men mag aannemen dat het bestuur en het merendeel der leden zich van de betekenis dezer statutaire scheiding weinig bewust geweest zijn”.

Pater Van den Elsen heeft in die tijd in de ontwikkeling van het boerenorganisatieleven in Noord-Brabant een belangrijke rol gespeeld. Wij vinden deze markante figuur, die wel „boerenapostel” werd genoemd, uitvoerig beschreven in het eerder genoemde boek van *Hollenberg*. Het streven van *Van den Elsen* was er vooral op gericht de boerencoöperaties onder de

vleugels van de N.C.B. te brengen en te houden. Deze boerenorganisatie ging van een sociaal-godsdienstig standpunt uit en vooral *Van den Elsen* streefde ernaar deze inslag ook bij de coöperaties te bewaren. Dit was ook de oorzaak, dat hij het aanvankelijk niet met de botermijn te Eindhoven en de N.B.Z. vinden kon, omdat deze dit niet in hun vaandel hadden geschreven en de economische zijde van hun werk voorop stelden.

Uit dezelfde overweging had *Van den Elsen* bezwaar tegen de Z.N.Z. en hij verzette zich ook tegen de totstandkoming van stoomzuivelfabrieken, omdat hij in deze o.m. teveel de invloed der „heer-directeuren“ vreesde. In breder verband had *Van den Elsen* ook bezwaar tegen een te sterke uitbreiding van de melkveehouderij ten koste van de akkerbouw en was hij een voorstander van protectie van de graanteelt. Aan graan had Nederland te kort en van melk en zuivel was er een overschot. Vandaar dat hij „de Brabantse akkers niet in weiland veranderd wenste te zien“.

In zijn streven had hij verschillende hardnekkige tegenstanders. Vooral *H. N. Ouwerling*, redacteur van het Helmondse blad „*De Zuid-Willemsvaart*“, verweet hem zijn beperkte opvattingen en ook met pastoor *H. W. Roes* te Deurne, die een blaadje „*Rust Roest*“ redigeerde, kon hij het niet vinden. Beiden waren van oordeel dat hij de economische vooruitgang remde. Hetzelfde was het geval met *J. J. Wintermans*, die als zuivelconsulent ⁱ⁾ de totstandkoming van coöperatieve stoomzuivelfabrieken van groot belang achtte, evenals *Titus Terwisscha van Scheltinga* ⁱⁱ⁾, die als „heer-directeur“ in de zuivelorganisatie een rol speelde.

Er kwam ook ernstige wrijving met de kooplui. Op de Eindhovense mijn kwamen ongeveer 10 à 12 kooplieden die „en gros“ handelden en een belangrijke invloed op de gang van zaken uitoefenden. Zij eisten dat de mijnagent alleen boter voor het binnenland zou kopen om zodoende zelf de export in handen te houden. Het mijnbestuur resp. Zuivelbond verzetten zich [198] hiertegen, daar men alleen bij rechtstreekse levering naar het buitenland wist, dat de boter onvervalst het land uit ging. Het gevolg was dat de boterhandelaren, die een botermijn in 's-Hertogenbosch exploiteerden, dreigden ook een (tweede) mijn te Eindhoven te openen.

De N.C.B., en vooral *Van den Elsen* vreesden in de mijn van de N.B.Z. nog steeds de gedwongen winkelnering en de invloed van de boterhandelaren, zodat de N.C.B. ook om deze reden zomin de aansluiting der fabriekjes bij de mijn als bij de Bond bevorderde. Ook in het westen der provincie, waar men met grotere (stoom)fabrieken begon, werd niet veel voor de mijn gevoeld en ook de Bond kreeg hier geen vaste voet. De onduidelijke financiële verhouding tussen mijn en Bond werkte dit in de hand. Er waren fabrieken, die zich wel bij de Zuivelbond wilden aansluiten, maar de boter niet aan de mijn wilden leveren en omgekeerd. Het behoeft niet te verwonderen dat hieruit verwarring ontstond.

In 1902 kwam een wijziging in de statuten van de Zuivelbond tot stand, waardoor deze op christelijke grondslag kwam te staan. *Van den Elsen* werd adviseur en hierdoor kon de Bond verder ook op de steun van de N.C.B. rekenen. Dit was ook wel nodig, want de spanning tussen bondsbestuur en kooplieden nam voortdurend toe. In 1903 werden vanwege de Bond pogingen gedaan om boter in Engeland te plaatsen, teneinde aan de invloed der handelaren te ontkomen. De spanning met de handelaren bereikte haar hoogtepunt toen in 1904 het rijksbotermerk werd ingevoerd en de Zuivelbond de aangesloten fabrieken verplichtte het rijksmerk op de boter aan te brengen. Er kwam toen een streven onder de kooplui om de mijn te boycotten en zelf een mijn op te richten. Het zich „onder controle stellen“ wilde er ook bij alle fabrieken nog niet in, mede doordat bepaalde kooplieden voor niet gecontroleerde boter méér

i In 1905 als zodanig benoemd.

ii Friese boerenzoen en directeur van de C.Z. te Rijen.

betaalden dan voor die met het rijksmerk. De strijd welke toen gevoerd werd, staat algemeen bekend als „de boteroorlog” en *Wintermans* wijdt daaraan in zijn boek vele bladzijden.

Kort en bondig vinden wij deze uiteengezet in een artikel van de hand van *Van den Elsen* in het weekblad van de N.C.B. van 28 mei 1904, getiteld „Het Rijksmerk der boter”, waaruit wij het volgende overnemen: „De Regering wil aan het botergeknoei een eind maken. Zij geeft een rijksstempel aan de boter om te beletten, dat nog langer vervalschte boter voor echte verkocht wordt, opdat de goede naam der Hollandsche boter, die door het geknoei in het buitenland zoveel geleden heeft, worde hersteld; maar de handelaars, die daardoor rijk zijn geworden, spannen samen om het rijksmerk te verijdelen door de boeren vrijheid voor te spiegelen”.

Op de mijndag te Eindhoven, voorafgaande aan de verschijning van dit artikel, had geen enkele handelaar willen bieden, nadat op de voorafgaande mijn te Maastricht de prijs was opgejaagd om het prijsverschil tussen beide mijnen zo groot mogelijk te maken en de fabrieken ertoe over te [199] halen de boter naar hun mijn (Den Bosch) te brengen. De aanslag van de handelaren op de Eindhovense mijn mislukte echter, doordat men deze verwacht had. De mijn werd door de directeur gesloten verklaard en voor de aangevoerde boter werd een andere afzetmogelijkheid gevonden. Deze ging o.a. naar de Coöperatieve Centrale Boterknederij te Assen.

Kort daarop stichtten een paar Brabantse boterkooplui, die een weerstandskas van f 150.000,- hadden gevormd, te Eindhoven een eigen botermijn. De strijd met de boterhandel werd steeds feller en de regering zowel als de F.N.Z., waarbij de N.B.Z. was aangesloten, kwam in het ge

(Gedenkboek van het Botercontrôlestation „Zuid-Holland”, 1901—1926)

weer om de boeren in hun strijd te steunen. De toenmalige secretaris van de F.N.Z., *F. E. Posthuma*, verklaarde dat deze de Bond zou steunen door alle boter over te nemen als geen andere koper mocht opdagen. In de plaatselijke couranten, circulaire en spot- en schotschriften werd een hevige strijd gevoerd, waarin men het bestuur van de Bond, die inmiddels de mijn had overgenomen, van slapheid en onzakelijkheid beschuldigde, terwijl men van boeren-

zijde, vooral d.m.v. de pen van *Van den Elsen*, de kooplieden op ongenadige wijze te lijf ging.

In verband met deze boteroorlog werd *Posthuma*, toen tevens nog zuivelconsulent in Drenthe, als tijdelijk zuivelconsulent in Noord-Brabant geplaatst. Het rapport dat hij over zijn werkzaamheid aldaar aan het bestuur van de N.B.Z. uitbracht, ving als volgt aan Q⁶¹):

[200] „Nog nooit heeft een vereeniging op het gebied van de zuivelbereiding een zoo stormachtigen tijd doorleefd als de Noord-Brabantsche Zuivelbond in de maand Juni 1904". Hij beschrijft dan de toestand in de boterhandel in het gebied van de Bond en zegt, dat de kopers de boter niet kochten om deze in dezelfde toestand te verkopen, maar om ze een bewerking te laten ondergaan en bij het verlaten van de fabriek van de koper werd ze goedkoper verkocht dan ze was ingekocht.

De koper betaalde de boter naar haar geschiktheid voor deze bewerking en dan speelde het getal der vluchtige vetzuren een belangrijke rol. De mijn van de N.B.Z. werd door de handel over het geheel dan ook niet beschouwd als een verkoopplaats van boter, maar als een van vluchtige vetzuren. Dit had tot gevolg, dat bij het bereiden van boter niet gelet werd op de kwaliteit en het boterbereiden zodoende geen kunst meer was. Het leek wel of men slapende rijk zou worden, totdat de handelaren zich oppermachtig waanden en de boerenstand in Oost- en midden-Brabant de oorlog verklaarden door hun voor te schrijven geen lid van een zgn. „landbouwclub" te worden. „Het was een combinatie van een tiental handelaren" - aldus *Posthuma* - „die probeerde aan duizenden boeren de wet voor te schrijven".

In 1905 was er sprake van een door de N.B.Z. met een aantal kooplieden te sluiten contract. Het was een compromis tussen het bestuur van de Zuivelbond en de boterhandel en in hoofdzaak voorbereid door *Dr. J. Nouwens*, adviseur van de *Bossche Diocesane Middenstandsvereening*. In een rumoerige vergadering werd het voorstel echter met grote meerderheid van stemmen verworpen. Vooral *Van den Elsen* was in deze vergadering de woordvoerder en steunde degenen, die van het contract niets wilden weten. De strijd werd voortgezet.

De meeste (grotere) fabrieken in het westen hielden zich afzijdig. Nadat de botermijn te Eindhoven gesloten was, verzorgde de N.B.Z. zelf de verkoop der boter. Met het oog op de risico's, welke dit meebracht, werd een statutenwijziging voorbereid om de Zuivelbond de coöperatieve rechtsvorm te geven en aan de pasbenoemde zuivelconsulenten in Noord-Brabant, *J. J. Wintermans* en *E. Tonkes Struij*, werd verzocht ertoe mede te werken dat er in de gehele provincie eensgezindheid op dit gebied zou komen.

De directeurs van verschillende fabrieken in het westen waren echter van oordeel, dat zij zelf meer voor de boter konden maken dan door levering aan een botermijn of de Bond en niettegenstaande herhaalde pogingen, kwam de eenheid niet tot stand. Er waren in het westen ook nogal bezwaren tegen het optreden van *Van den Elsen*, die in feite de kleine (handkracht)-fabriekjes steunde en meermalen in botsing kwam met de grotere (stoom)fabrieken die meer zelfstandigheid in de boterverkoop verlangden.

Zoals reeds eerder opgemerkt, moet hierbij niet vergeten worden dat de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in het westen der provincie een andere is geweest [201] dan die in het oosten. In het oosten bestond in die dagen nog een groot aantal (± 150) handkracht-boterfabriekjes, terwijl in het westen vanaf het begin grotere stoomzuivelfabrieken werden opgericht. Volgens *H. van Velthoven* Q⁶²) hebben de Friese directeurs, die men hier vanaf het begin aanstelde, hierop grote invloed gehad.

Zij bevorderden de technische ontwikkeling van het bedrijf en wensten de boter niet naar een mijn te sturen, omdat men daar depreciatie vreesde van de boter der handkrachtfabriekjes. Anderzijds had men bezwaar tegen de Bond, die nu als coöperatie een exporthandel in boter dreef en in Brussel een botermijn exploiteerde, daar men geen voldoende controle op de gemaakte prijzen en onkosten meende te hebben. In de vergaderingen vinden wij hierover voor en na *T. Terwisscha van Scheltinga* aan het woord. Hij wenste vrijstelling van boterlevering en scheiding van het financiële beheer wat betreft boterverkoop, aankoop van hulpstoffen en algemene zaken, benevens vrijheid van handelen voor elk lid om aan deze rubrieken al of niet mee te doen.

Hierbij begonnen ook bekende personen uit de boerenstand naar voren te komen, zoals *A. J. van Gorp*, *G. J. van Poppel* en *J. M. Vos*. *A. N. Fleskens*, die de laatste jaren voorzitter van de N.B.Z. was, trachtte zoveel mogelijk bemiddelend op te treden, maar had hierbij een moeilijke en ondankbare taak. Intussen hadden ook besprekingen plaats met vertegenwoordigers van de Z.N.Z. Deze had zich tot nog toe buiten de moeilijkheden in Noord-Brabant gehouden, hoewel men destijds niet vóór oprichting van mijn en zuivelbond te Eindhoven was. Hierbij kwam in 1907 federatieve samenwerking met de Z.N.Z. ter sprake om boter der Noordbrabantse fabrieken in Maastricht te kunnen verkopen. Sommigen zagen de oplossing in opheffing van de Noordbrabantse organisatie en aansluiting der fabrieken bij de Z.N.Z. In hetzelfde jaar traden 15 fabrieken uit de N.B.Z., waarvan 6 stoomzuivelfabrieken uit het westen der provincie.

De besprekingen over samenwerking met de Z.N.Z. gingen voort en op 11 juni 1908 kwam er een voorstel in de algemene vergadering van de N.B.Z. om de fabrieken gelegenheid te geven de boter aan de mijn te Maastricht te laten verkopen, hetgeen feitelijk ook - nu of later - de opheffing van de N.B.Z. inhield. Hiertegen kwam echter hevig verzet, vooral van *Van den Elsen*, die nu de N.B.Z. tot elke prijs wilde behouden. Gewestelijke bladen gingen zich weer met de zaak bemoeien en in het algemeen ademden deze de tendens, dat de botermijn (van de kooplieden) te Eindhoven gehandhaafd moest worden en waarom men tegen aansluiting der fabrieken bij de Z.N.Z. was. Het plan tot verkoop der boter op de mijn te Maastricht had de tweeslachtigheid dat men meende *daarnaast* de N.B.Z. te kunnen handhaven.

Er heerste grote verwarring; in achtereenvolgende vergaderingen werden tegenstrijdige besluiten genomen. Er traden fabrieken uit de Bond, waarvan de een de boter naar Maastricht zond, terwijl de ander zelf tot verkoop overging of de boter naar een particuliere mijn zond. Men deed nog een [202] poging om de N.B.Z. naast de Z.N.Z. te laten voortbestaan door de fabrieken toestemming te geven zich ook bij de Z.N.Z. aan te sluiten teneinde de boter te Maastricht te kunnen verkopen. Fabrieken in Noord-Brabant die zulks wensten, moesten zich daartoe vóór 1 januari 1909 bij de Z.N.Z. aanmelden.

Dit bleken er 65 te zijn, alle gevestigd in het oostelijk deel der provincie. Niettegenstaande de verdeeldheid, welke er heerste, wilde men toch de exporthandel handhaven, omdat gebleken was dat deze wel goed werkte. Het een was echter niet met het ander te combineren en na veel gepraat en geschrijf kwam men met het radicale voorstel de fabrieken die zich bij de Z.N.Z. wilden aansluiten, vrij te laten. *Wintermans* had al eerder tegen het dubbele lidmaatschap gewaarschuwd; hij noemde deze fabrieken „papierleden”. De F.N.Z. bood zijn bemiddeling aan om uit de moeilijkheden te komen. Deze werden nog vergroot doordat men nog met zilveren koorden (reservefonds) met de N.B.Z. verbonden was.

De verwarring werd nog groter toen op 6 juli 1909 te Boxtel onder leiding van de N.C.B. een *nieuwe* Noordbrabantse Zuivelbond werd opgericht. De westelijke fabrieken hadden de hulp

van de F.N.Z. ingeroepen en deze riep op 22 juli 1909 te Tilburg een vergadering bijeen, waar ook vertegenwoordigers van de N.B.Z., de Z.N.Z. en de te Boxtel opgerichte nieuwe Bond aanwezig waren. De voorzitter van de F.N.Z. stelde nadrukkelijk voorop, dat deze wilde helpen om uit de moeilijkheden te komen, maar dat men zelf moest beslissen wat men wilde. Het werd nu wel duidelijk welke kant het op zou gaan. De fabrieken in het oosten der provincie sloten zich meer en meer aan bij de Z.N.Z. en de fabrieken in het westen wensten een eigen zuivelbond.

Het dubbele lidmaatschap ging van de baan en het bestuur van de N.B.Z. stelde voor de Bond te ontbinden en het reservefonds te verdelen. De meningsverschillen deinden nog wat na en de te Boxtel opgerichte nieuwe Zuivelbond, in hoofdzaak bestaande uit handkrachtfabriekjes, trachtte nog tot overeenstemming te komen met de fabrieken in het westen, maar de uitgangspunten lagen daartoe blijkbaar te ver uit elkaar. *Van den Elsen* deed nog een poging de nieuwe Bond meer leven in te blazen, maar dit had blijkbaar weinig resultaat, want *Wintermans* zegt, dat hij na 1910 geen teken van leven meer van deze Bond bespeurde. De fabrieken in het oosten der provincie hebben zich geleidelijk alle bij de Z.N.Z. aangesloten.

Uit een en ander moge duidelijk zijn geworden dat de coöperatieve zuivelorganisatie in deze provincie nogal hevige groeikrampen heeft doorgemaakt, waarbij vooral een onvoldoende leiding en geen voldoende scheiding van activiteiten en daarmee gepaard gaande verwarring in het geldelijk beheer een rol hebben gespeeld. Maar ook invloeden van buitenaf hebben de Noordbrabantse organisatie dwars gezeten, zoals een te sterke invloed van de Boerenbond, die later de Zuivelbond wel genegen was, maar deze te zeer onder voogdij wilde houden. Dit ging vooral uit van *Van den Elsen*, die de [203] boerenbelangen ongetwijfeld sterk voorstond, maar zijn stelling niet op voldoende zakelijke grondslag bouwde. Bij dit alles kwam de hevige strijd, die men in deze provincie tegen de boterhandel heeft moeten voeren. De boterhandel, evenals de margarine-industrie, waren in die tijd in Noord-Brabant zeer machtig, terwijl de zuivelorganisatie door velerlei omstandigheden aan innerlijke zwakte leed.

Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (B.Z.G.)

Nadat eerder pogingen waren gedaan om tot een vorm van samenwerking der Groninger zuivelfabrieken te komen, werd op 8 mei 1900 door zuivelconsulent *J.J. Huisman* een vergadering bijeengeroepen ter bespreking van de vraag of een nauwere samenwerking van zuivelfabrieken in de provincie Groningen wenselijk was. De vergadering werd geleid door *S. Rooda* te Middelstum en er waren afgevaardigden van 37 fabriekjes aanwezig. Al direct kwam de vraag aan de orde of coöperatieve zowel als particuliere fabrieken lid van een op te richten bond zouden kunnen zijn.

Hierover bestond nogal enige aarzeling, hetgeen niet te verwonderen is, omdat er in die tijd in Groningen verschillende overgangsvormen op dit gebied waren en de door boeren gedreven fabriekjes vrijwel alle de rechtsvorm van een naamloze vennootschap hadden. De aandelen van deze fabriekjes waren niet steeds alle in handen van melkleveranciers, terwijl ook nogal wat melk van derden verwerkt werd. Zuivelconsulent *Huisman* wilde geen verschil in bedrijfsvorm maken, omdat het streven van de bond moest zijn de kwaliteit en de afzet van het produkt te verbeteren. Er waren echter ook voorstanders van uitsluiting der niet-boerenfabrieken.

De onzekerheid op dit punt werd na enige tijd opgelost door de inmiddels opgerichte F.N.Z., die als voorwaarde voor aansluiting stelde dat alleen op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken lid van een bond zouden kunnen zijn. Er sloten zich 21 fabriekjes definitief bij de *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (B.Z.G.)* aan en het bestuur werd als volgt samengesteld: *S. Rooda*, Middelstum (voorzitter); *H. Reijnders*, Usquert; *H. Oterdoom*, Bellingwolde; *D. Siccama*, Grijskerk en *J. F. Schuiringa*, Wildervank. Secretaris werd *J. Wiglema*, die echter al spoedig vertrok. Daarna werden de notulen, te oordelen naar het handschrift, nu eens door deze, dan weer door die geschreven. Het eerste jaarverslag, dat over 1900 en 1901 handelt, werd door zuivelconsulent *Huisman*, als waarnemend secretaris, samengesteld.

Van bondswege werd een regeling getroffen waarbij de aangesloten fabrieken, die hieraan deelnamen, het recht kregen om een attest in de botervaten te leggen, waarin medegedeeld werd dat de afzender onder een aangegeven nummer bekend was en een door de Bond ingestelde controle aantoonde dat de betreffende boter onvervalst was. Het was een begin van [204] botercontrole, maar het is niet bekend of het van veel betekenis is geweest. Het knoeien met boter was in die tijd een algemeen verschijnsel. Uit cijfers van monsters boter, die in de stad Groningen genomen werden, bleek dat veel boter met een te hoog vochtgehalte - soms tot 39 % - in de kleinhandel voorkwam, terwijl zuivelconsulent *Huisman* het watergehalte van botermonsters van 28 fabrieken onderzocht, waarbij bleek dat dit uiteenliep van 9,6 tot 14,8 %.

De besprekingen in de bondsvergaderingen der eerste jaren stonden voor een belangrijk deel in het teken der verbetering van deze toestand. *Dr. B. Sjollema*, directeur van het Rijkslandbouwproefstation te Groningen en *G. J. Bieleman*, rijksboterinspecteur, kwamen spreken over de instelling van een algemene botercontrole, daar dit de enige oplossing leek te zijn. *Sjollema* pleitte voor één centraal laboratorium van onderzoek te Leiden. *Bieleman* en de F.N.Z. wezen deze gedachte van de hand en waren voor oprichting van gewestelijke botercontrolestations. Aanvankelijk werd aansluiting bij het reeds opgerichte botercontrolestation te Assen overwogen, maar in 1903 kwam het tot de oprichting van een station te Groningen.

Ook de kwaliteit der boter vroeg de aandacht en in 1901 werden vijf boterkeuringen gehouden. Hoewel de wens bestond hierbij tot samenwerking met de Drentse Zuivelbond te komen en er voor en na ook wel enige samenwerking op dit gebied was, kwamen er toch telkens strubbelingen voor. De deelname aan de boterkeuringen was niet verplicht en er bestond verschil van mening over de vraag of de resultaten bekend moesten worden gemaakt of niet.

Pas in 1911 kwam men tot een verplichte deelname en definitieve samenwerking met de Drentse Zuivelbond, terwijl de keuringen vanaf 1912 wekelijks worden gehouden. Vier maal per jaar werd hieraan een tentoonstelling der monsters met een bespreking verbonden. In 1913 werd besloten de uitslagen der keuringen aan de voorzitters en de directeurs der fabrieken onder nummer bekend te maken en jaarlijks de namen der fabrieken, die de beste cijfers hebben behaald, mede te delen. In 1917 kwam men tot verplichte kaaskeuringen, nadat hiervoor, evenals voor de boterkeuringen, een regelingscommissie was ingesteld.

Aanvankelijk werd een maandblaadje uitgegeven en er werd een reglement voor onderlinge hulp aan de fabrieken opgesteld. Ook controle op de administratie der fabrieken werd besproken, maar er kwam in de eerste tijd niet veel definitiefs tot stand. Aan alles kan men bemerken dat de Bond nog geen voldoende levenskracht had. Er bedankte nogal eens een fabriek als lid en het vergaderingsbezoek was slecht. In 1906 verwerkten de 22 aangesloten fabriekjes ruim 24 mln. kg melk. Van de 22 bij de Bond aangesloten bedrijven verwerkten er slechts 8 meer dan 1 mln. kg melk per jaar. Ver weg de grootste hiervan was de op Friese leest geschoeide fabriek te Grijpskerk, die bijna 6 mln. kg melk verwerkte en boter en kaas maakte.

[205] Door de toenemende melkproductie en de geringe mogelijkheid om op de akkerbouwbedrijven veel ondermelk of wei rendabel te maken, ging de belangstelling uit naar het maken van andere producten dan boter en kaas en in 1906 begon de fabriek te Middelstum met de bereiding van gecondenseerde melk. Na een moeilijk begin breidde dit bedrijf (later gevestigd te Bedum) zich door concentratie met boterfabriekjes in zijn omgeving sterk uit, terwijl andere fabriekjes, vooral in het westen der provincie, opgingen in grotere boter- en kaasfabrieken.

De fabriekjes in of bij bevolkingscentra gingen zich meer en meer met de verkoop van consumptiemelk bezig houden. De bereiding van gecondenseerde melk trok echter de meeste aandacht en in 1908 werd er in de bondsvergadering over geklaagd dat de fabriek te Middelstum erk in Zuid-Holland voldeed aan de gestelde eisen, maar men had niet anders. In Zuid-Holland zette men door, maar in Noord-Holland moest in 1912 het controlestation worden opgeheven wegens gebrek aan medewerking.

Inmiddels gingen de fabrieken in Friesland en elders door met het bereiden van kaas in Goudse en Edammer vorm uit melk van zeer uiteenlopend vetgehalte. De eerder genoemde onderhiermede zo geheimzinnig was. De fabriek te Grijpskerk stelde voor om het bereiden van gecondenseerde melk in studie te nemen. Dit leidde er toe dat in 1909 van de Groninger Zuivelbond een verzoek aan de F.N.Z. uitging om een onderzoek in te stellen inzake de bereiding van gecondenseerde melk.

Toen in 1913 de *Coöperatieve Condensfabriek „Friesland“ (C.C.F.)* tot stand kwam, trad de fabriek te Grijpskerk als enige fabriek buiten Friesland als lid toe. Een oplossing voor het weivraagstuk, waarmee men te Grijpskerk vooral gedurende de zomermaanden te kampen had, bood dit echter niet, daar de C.C.F. dan geen melk betrok. Dit leidde er toe dat deze fabriek in 1931, toen wijziging der statuten van de C.C.F. daartoe de mogelijkheid bood, uittrad en zelf met de bereiding van gecondenseerde melk begon. Dit laatste vond ook plaats te Marum, waar

in 1917 een moderne boter- en kaasfabriek tot stand kwam. Beide bedrijven staakten later de condensbereiding weer, waarna men met de bereiding van melkpoeder begon.

De Groninger Zuivelbond oriënteerde zich voor en na omtrent hetgeen er op coöperatief zuivelgebied in Friesland plaats vond. Maar wat in dit opzicht in Friesland mogelijk was, kon lang niet in Groningen. Daartoe was de belangstelling der bouwboeren voor de coöperatieve melkverwerking te gering. Het raakte hun bestaan slechts zijdelings en dit was er ook mede de oorzaak van dat aanvankelijk de n.v.-rechtsvorm der fabrieken gehandhaafd bleef. Vele boeren waren geen aandeelhouder en gingen voor de melklevering gemakkelijk van de ene fabriek naar de andere over. Hierdoor behield ook de particuliere zuivelindustrie in Groningen haar bestaansmogelijkheid.

In 1915 benoemde de Bond een commissie die met behulp van de F.N.Z. de omzetting der naamloze vennootschappen in coöperaties zou bevorderen om op die wijze tot een betere toestand te komen. Deze omzetting in coöperatieve verenigingen vond toen geleidelijk plaats en geschiedde meestal bij concentratie van een aantal kleine bedrijven in een groter bedrijf. Hiermede hoopte men ook de onderlinge melkprijsconcurrentie te beperken. Deze werd ook beperkt door de in 1915 ingestelde controle op de bepaling van het vetgehalte en het wegen en meten der melk.

Vanaf de eerste jaren [206] van het bestaan van de Bond had men zich een zodanige controle voorgesteld, maar hiervan was toch weinig terecht gekomen. Nu werd een ambtenaar voor deze controle aangesteld en kwam deze pas goed op gang. Hier en daar bleken bij de controle grote verschillen met de door de fabrieken gevonden vetgehalten voor te komen en vele melkbascules wezen bij de hogere gewichten te lage cijfers aan.

Door de resultaten van deze controle, welke in 1917 verplichtend werd gesteld, ontstond bij vele leveranciers een beter vertrouwen in de werkwijze der fabrieken en hoewel ze aanvankelijk zeer eenvoudig van opzet en uitvoering was, kan men toch zeggen dat de Bond hiermede belangrijk werk heeft verricht. Met de controle van de administratie der fabrieken wilde het nog niet zo goed vlotten. Weliswaar werden enkele bedrijven vanwege de F.N.Z. en enkele ook door de Friese Zuivelbond (boter- en kaasfabrieken in het westen der provincie) gecontroleerd, maar van een algemene toepassing dezer controle was nog geen sprake.

In 1915 werd ook een begin gemaakt met technische voorlichting aan de fabrieken, doordat in samenwerking met de Drentse Zuivelbond een technicus werd aangesteld. De aandrang hiertoe kwam vooral van de zijde van de F.N.Z., die uit de inkomsten van de afdeling *Rechtstreeksche Verkoop (R.V.)* de bekostiging van deze technicus op zich nam. Na enkele jaren kwam hierin wijziging, doordat de afdeling R.V. werd opgeheven om plaats te maken voor de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)*, in welk verband zowel in Drenthe als in Groningen een coöperatieve zuivelverkoopvereniging werd opgericht ¹⁾.

De meeste fabrieken, die tevoren gebruik maakten van de afdeling R.V., traden tot deze boterverkoopverenigingen toe en de technicus werd door deze overgenomen, terwijl hij tevens directeur van deze gewestelijke zuivelverkoopverenigingen werd. Hierdoor waren de beide Bonden echter weer zonder technicus en uit een en ander blijkt wel, dat de ontwikkeling der Groninger zuivelorganisatie geen erg vlot verloop had. Het aantal fabrieken in deze provincie was te klein om tot een krachtige bond te komen en bovendien werd dit ook belemmerd door een geringe eenvormigheid der fabrieken. De fabriek te Bedum groeide uit tot een groot

i Deze verenigingen werden in 1922 opgeheven in verband met een reorganisatie van de N.C.Z. in een *Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale* waarbij de fabrieken zich rechtstreeks konden aansluiten.

melkproductenbedrijf, dat wel bondslid was, maar door zijn omvang verschillende werkzaamheden zelf uitvoerde waarvoor de andere fabrieken op de Bond waren aangewezen.

In 1921/22 kwam tengevolge van wanbeheer de *Groninger Melkinrichting en Melkproductenfabriek „Stad en Lande“* in moeilijkheden, waardoor deze moest worden opgeheven. Aangezien de Bond geen apparaat had om de gevolgen van deze moeilijkheden op te vangen, werd hiertoe een [207] beroep gedaan op de Friese Zuivelbond. Teneinde te voorkomen dat de melk van veehouders rondom de stad Groningen geheel in handen der particuliere industrie zou komen, werd in 1924 een coöperatieve vereniging opgericht, die de exploitatie der fabrieken, tevoren tot „Stad en Lande“ behorende, kon voortzetten. Dit werd de *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten „De Ommelanden“*, gevestigd in een voorheen particulier bedrijf aan de rand van de stad Groningen. Dit bedrijf groeide uit van een boter- en kaasfabriek tot een condens- en melkpoederfabriek van vrij grote omvang.

Ook het feit dat verschillende fabrieken in het westen der provincie zich meer en meer naar de Friese Zuivelbond gingen richten, omdat zij hierin een organisatie vonden die hun meer kon bieden dan de eigen organisatie, deed in 1923 de vraag ontstaan of men in Groningen zo wel verder kon werken. *R. F. de Boer*, landbouwer te Siddeburen, die de in 1921 overleden *S. Rooda* als voorzitter was opgevolgd, stelde dit punt in de bondsvergadering van 4 december 1923 aan de orde, mede naar aanleiding van een van de fabriek te Winschoten ontvangen brief, waarin de vraag werd gesteld of het niet wenselijk was de boekhouding der fabrieken van bondswege te doen controleren.

Voorzitter *De Boer* stelde hierbij vast, dat de Bond in de uitvoering van zijn taak ver ten achter stond bij de andere provinciale zuivelorganisaties, doordat te weinig personeel beschikbaar was. Zou op dezelfde voet worden voortgegaan, dan moest verwacht worden dat een gedeelte der bedrijven zou trachten zich bij de Friese Zuivelbond aan te sluiten, terwijl mogelijk een ander deel zich meer aangetrokken zou voelen tot de Drentse Zuivelbond.

Hiermede was het probleem der Groninger zuivelorganisatie duidelijk gesteld en kwam als vanzelfsprekend de aanstelling van een ambtenaarsecretaris ter sprake. In 1924 kwam deze aangelegenheid opnieuw aan de orde, nadat het bestuur overleg had gepleegd met vertegenwoordigers der besturen van de Friese Zuivelbond en de F.N.Z. Deze besprekingen hadden tot de overtuiging geleid dat de Groninger Zuivelbond diende te blijven voortbestaan, welke overtuiging zich vooral had gevormd, nadat van de zijde van de Friese Zuivelbond was verklaard, dat men aansluiting van Groninger fabrieken bij deze Bond niet wenselijk achtte.

Het vraagstuk was hierdoor voor de Groningers eenvoudiger geworden en men kon zich nu bepalen tot de vraag of de omstandigheden in de Bond zodanig waren, dat men een gesalarieerde kracht in de bedoelde geest kon aanstellen. De taak van deze zou zijn om, naast de uitoefening van het secretariaat, de fabrieken bij te staan in de inwendige organisatie en de techniek, benevens het verrichten van de controle der administratie. Men berekende dat hiertoe de omslag - deze bedroeg toen nog 10 ct. per 1000 kg door de fabrieken verwerkte melk - ongeveer zou moeten worden verdubbeld en wilde weten of de fabrieken hiertoe bereid waren.

[208] Uit de ervaring, vooral met de fabriek „Stad en Lande“, was wel duidelijk geworden, dat in Groningen in de eerste plaats behoefte bestond aan de mogelijkheid van een geregelde deskundige controle der administratie van de fabrieken en men was het er over eens, dat hierin zo spoedig mogelijk voorzien moest worden. Dit werd vergemakkelijkt door een bericht van de Friese Zuivelbond, waarin deze mededeelde dat het beter was dat de controle der fabrieken te Marum, De Wilp en Groningen, welke door deze Bond verricht werd, in de

toekomst door de Groninger Zuivelbond zou worden uitgevoerd.

Op 11 juni 1925 werd het 25-jarig bestaan van de Groninger Zuivelbond gevierd en men kon dit opgewekt doen, niet alleen omdat het er met de melkveehouderij toen in het algemeen gunstig voorstond, maar ook omdat men, wat het bondsleven betreft, de overtuiging had op een keerpunt te staan. Met medewerking van alle bondsfabrieken kon worden overgegaan tot de instelling van een goed ingericht bondssecretariaat, tevens bestaande uit een controle- en technische dienst ter ondersteuning van de taak der aangesloten fabrieken. Hiertoe was te meer aanleiding omdat het zuivelconsulentschap in de provincie Groningen in 1924 wegens bezuiniging was opgeheven.

Al eerder had men medewerking verleend aan de voorbereiding van een georganiseerde tuberculosebestrijding onder het rundvee, terwijl door het zuivelconsulentschap cursussen werden gegeven ter verbetering van de melkwinning en voor het personeel der zuivelfabrieken. Door de opheffing van dit consulentschap was dit werk enige tijd ongedaan gebleven. Het een zo-wel als het ander leidde ertoe dat met de inrichting van een beter bondsapparaat in een dringende behoefte werd voorzien. Dit geschiedde in 1926 door de aanstelling van een landbouwkundig ingenieur (*Ir. W. Pasma*) als secretaris van de Bond. Hij volgde *S. K. Westerdijk* op, die vanaf 1903 het secretariaat had uitgeoefend, waarvoor hij aanvankelijk f 50,- en later f 300,- per jaar ontving. *Westerdijk* was boer te Usquert en niettegenstaande zijn grote toewijding kon, dit alles in acht nemende, van hem toch geen leiding worden verwacht zoals dit van een bondssecretariaat dient uit te gaan.

Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat met de aanstelling van een ambtelijk secretaris in de Groninger zuivelcoöperatie een bondsapparaat tot stand was gekomen dat op één lijn kon worden gesteld met hetgeen zich in andere provincies in de loop der jaren op dit gebied ontwikkelde. Daartoe leende de Groninger zuivelcoöperatie zich niet; ten eerste omdat, zoals reeds eerder opgemerkt, het aantal fabrieken te klein was, ten tweede, omdat de Groninger zuivelcoöperaties daartoe te ongelijksoortig van grootte en bedrijf waren. Dit neemt niet weg dat er ook in deze provincie, met de beperkte middelen waarover men beschikte en zich aanpassend bij de omstandigheden zoals deze hier lagen, in de loop der jaren op zuivelcoöperatief gebied ongetwijfeld goed werk is gedaan en belangrijke initiatieven zijn genomen.

[209] Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland

De overgang der kaasmakerij van de boerderij naar kleine „samenkazerijen“, welke door enkele boeren voor gemeenschappelijke rekening opgericht en gedreven werden, heeft geruime tijd zijn stempel op de ontwikkeling der Noordhollandse zuivelbereiding gedrukt. Deze bedrijfjes werden in letterlijke zin door de boeren zelf gedreven, zij het dan ook dat zij een kaasmaker in dienst namen voor het dagelijkse werk. De leiders ervan gevoelden reeds vroegtijdig behoefte aan een mogelijkheid tot bespreking der gemeenschappelijke belangen en in 1886 richtten zij de *Vereeniging tot bevordering en verbetering van de zuivelbereiding in Noord-Holland op*.

Dit was een vereniging van kaasfabriekjes waarin aanvankelijk alleen technische onderwerpen besproken werden. Na enkele jaren ging men er ook onderwerpen van algemene aard bespreken en in 1888 sloot zij zich aan bij de *Vereeniging Hollandsch Noorderkwartier* (H.N.K.). Overeenkomstig de doelstelling der vereniging werd geen onderscheid gemaakt tussen door boeren voor gezamenlijke rekening gedreven bedrijven en die, welke door particuliere ondernemers met een winstoogmerk gedreven werden. Het onderscheid tussen deze beide bedrijfsvormen was trouwens in Noord-Holland in die tijd niet scherp te trekken.

Niettemin gevoelde men bij het toenemend aantal op onderlinge grondslag gedreven fabriekjes behoefte aan meer intensieve behartiging der gezamenlijke belangen en op 29 januari 1906 werd een *Bond van Zuivelfabrieken (B.v.Z.)* opgericht, waarvan volgens art. 5 zijner statuten gewone leden konden zijn „rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen, die op coöperatieve grondslag de zuivelbereiding in praktijk brengen“. De Bond werd in Schagen gevestigd. Bij de oprichting bleek hoezeer men nog moest wennen aan uitgaven ter behartiging van gemeenschappelijke belangen. De voorzitter der vergadering, namens zijn fabriek sprekende, wees er op dat door de Friese fabrieken in 1904 aan de Bond een omslag van 3 cent per 1000 kg melk betaald moest worden.

Werd dit ook hier het geval, dan zou bijvoorbeeld door zijn fabriek *f* 30,- omslag plus *f* 5,- contributie betaald moeten worden, hetgeen de deelhebbers niet wensten. Er werden echter ook andere stemmen gehoord. *D. de Boer Dz.* te Stompvoren betoogde dat 3 cent per 1000 kg melk op een bedrag van *f* 50.000,- - blijkbaar de omzet van een fabriekje met \pm 1 miljoen kg melk - van geen betekenis was om daarmee tot een krachtige behartiging van de belangen der leden te komen. Het betreffende artikel werd tenslotte aangenomen met 18 tegen 13 stemmen, maar van de 90 daartoe in aanmerking komende fabriekjes traden er slechts 27 als lid toe.

De doelstelling van de Bond werd in de statuten op dezelfde wijze omschreven als dit door andere eerder opgerichte zuivelbonden was geschied; [210] bij de middelen om dit doel te bereiken vinden wij hier bovendien de bepaling „dat de leden voor de afgevaardigden van elk gewoon lid en de bestuursleden al hunne inrichtingen en werkplaatsen, waar zuivelproducten bereid worden, open en toegankelijk hebben te stellen“. Blijkbaar hield dit verband met de technische inslag, die het werk van de Bond vooral de eerste jaren had en de controle op de produkten, welke toen een aanvang nam.

De gezamenlijke aankoop van benodigdheden voor de aangesloten fabrieken „Coöperatief Magazijn“ genoemd - werd direct ter hand genomen en in 1907 werd de eerste kaaskeuring gehouden. Aan de hand van bij de keuringen door de fabrieken in te vullen vragenlijsten werden inlichtingen verstrekt omtrent de bereiding en de verzorging der gekeurde kazen en regelmatig werd een zgn. „kaasproef“ besproken, waarbij de beste bereidingswijze van kaas werd nagegaan.

Een ander punt, dat wij herhaaldelijk op de agenda der vergaderingen aantreffen, was een poging tot verlaging der wik- en weeglonen op de kaasmarkten. Ditzelfde onderwerp kwam ook vrij regelmatig voor op de agenda's der eerdergenoemde verenigingen ter behartiging der zuivelbelangen in Noord-Holland. Men achtte deze lonen veel te hoog naar verhouding van hetgeen door de kaasmarkthoudende steden terzake werd gedaan. Een onderwerp dat hiermede verband hield, maar dat ook het gevolg was van het bezwaar om kaas in stapels op de verschillende markten aan te bieden, was het verkopen van kaas op monster. Dit plan kwam in 1907 naar voren, maar zou pas vele jaren later en dan nog maar ten dele tot uitvoering komen. Bij de bespreking dezer onderwerpen, die meestal eerst in commissieverband plaats vond, werd samengewerkt met bekende kaashandelaren, waarvan verschillenden buitengewoon lid van de Bond waren.

Al spoedig kreeg men te maken met moeilijkheden in verband met de ijkwet tengevolge van de uiterst eenvoudige weeg- en meetapparaten, die in verschillende fabriekjes gebruikt werden. In verband met de bezwaren, welke de fabrieken van de bedrijfsbelasting ondervonden, wendde men zich tot de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond, wiens voorzitter (*J. Truijen*) op dat punt al belangrijk werk had gedaan. Bij het ontwerpen van model-statuten en reglementen voor de fabrieken wendde men zich tot de Friese Zuivelbond. Zo groeide men naar een onderlinge samenwerking met andere zuivelbonden, maar de definitieve stap daartoe deed men in Noord-Holland pas in 1914, toen tot aansluiting bij de F.N.Z. besloten werd.

In het jaar van oprichting van de Bond werd op initiatief van de H.M.v.L. te Hoorn een kaascontrolestation opgericht. De aanleiding hiertoe was de zgn. „kaaskwestie” (kaascontrole), die in het volgend hoofdstuk wordt behandeld. De moeilijkheid was dat men in die tijd nog niet over goede kaasmerken beschikte, terwijl de handel, die in Noord- zowel als in Zuid-Holland bij de afzet van het produkt een machtige positie innam, zich [211] tegen de controle en in het bijzonder tegen het merken der kaas verzette. In Noord-Holland beschikte men alleen over een zgn. prikmerk en dit voldeed niet.

Ook de Bond kreeg herhaaldelijk met de kaascontrole te maken en dit beïnvloedde het jonge leven dezer organisatie in vrij sterke mate. In de algemene vergadering van de Bond op 11 maart 1908 werd een motie aangenomen, waarbij het bestuur gemachtigd werd de aansluiting der fabrieken bij het station te bevorderen. Dit bleek echter geen voldoende levensvatbaarheid te hebben en werd in 1912 opgeheven. Het instrumentarium van het station werd door de Bond overgenomen en deze zette hiermede, met medewerking van de zuivelconsulent, de kaascontrole voort, maar ook dit werd geen succes.

Wij wezen er reeds op dat de handel bij de kaasafzet een overwegende invloed had. Dit leidde er toe dat in de vergaderingen van de Bond herhaaldelijk de gedachte werd uitgesproken om tot de vorming van een eigen exportvereniging te komen, terwijl men pogingen deed om afnemers in het buitenland te vinden door inzending van kaas op enkele buitenlandse tentoonstellingen van voedingsmiddelen. Deze pogingen hadden echter te weinig achtergrond om tot resultaat te leiden en de Bond achtte men niet het aangewezen lichaam om zelf met de export te beginnen.

Intussen werd met het andere werk doorgedaan en in 1909 kwam de opleiding van het personeel op de agenda, hiertoe aangemoedigd door de zuivelconsulent, die ook op het gebied der kaaskeuringen en de proefnemingen zeer actief was. In 1910 kwam een vakschool voor kaasmakers tot stand, waartoe samengewerkt werd met H.N.K. en de *Bond van Kaasmakers*, terwijl hiervoor financiële steun verkregen werd van de fabrieken (f 3,- per fabriek) en de overheid. De lessen werden gedurende de wintermaanden tweemaal per week door de zuivelconsulent gegeven.

In dezelfde tijd begon zich in Noord-Holland de gedachte aan een andere vorm van samenwerking bij de fabriekmatige zuivelbereiding te ontwikkelen. Het systeem van het verwerken der melk in de kleine dagkaasfabriekjes was in feite hetzelfde gebleven als de kaasbereiding op de boerderij, met dit verschil, dat het kaasmaken voor gezamenlijke rekening van kleine groepjes boeren geschiedde en alleen de bereiding der boter op elke boerderij afzonderlijk plaats vond.-Van dit laatste wilde men echter ook af en bij menige boer - en vooral boerin - bestond de wens om de melk tweemaal per dag zoet aan de fabriek te leveren.

Daar kwam bij dat de vorm van samenwerking in de kleine fabriekjes op den duur niet voldeed. Een klein groepje boeren, soms maar enkelen, droeg de lasten der samenwerking en de zgn. „inbrengers" kregen een weliswaar wat lagere prijs voor hun melk, maar ze droegen geen verantwoordelijkheid en deze werd groter naarmate de fabriekjes ouder werden en men lang niet overal voor behoorlijke afschrijving en reservering had gezorgd. Elders nam men de ontwikkeling der werkelijk [212] coöperatieve fabrieken waar en uit de voorlichting, die men vooral van de zuivelconsulent ontving, bleek wel dat er door een verwerking der volle melk in de fabriek een betere opbrengst was te verwachten.

Op deze wijze kwam men in Noord-Holland tot de tweede concentratieronde, want het lag voor de hand dat met deze modernere werkwijze ook de stichting van grotere fabrieken gepaard zou gaan. In 1911 werden in de gemeente Zijpe twee kleine kaasfabrieken opgeheven, die opgingen in de *Coöperatieve Zuivelfabriek „Eensgezindheid"* te St. Maartensbrug. „Naar mijn mening", zegt rijkszuivelconsulent *Dr. L. T. C. Scheij*, „is dit feit als een mijlpaal in de geschiedenis der Noordhollandse zuivelbereiding te beschouwen. In plaats van de zo eenvoudig ingerichte kaasmakerij kwam een voor die tijd modern gebouwde fabriek tot stand en ging men over tot de aanstelling van een beroepsdirecteur Q⁶³). Hij achtte fabrieken waarin de melk van tenminste 1000 koeien volledig verwerkt kan worden de beste oplossing.

Binnen enkele jaren volgde de oprichting van overeenkomstige fabrieken te *Heerhugowaard*, *Opmeer* en *Lutjewinkel*, terwijl andere fabriekjes tot grotere bedrijven uitgroeiden en daarmee deed ook de technisch opgeleide directeur in het Noordhollandse zuivelbedrijfsleven zijn intrede. Mede hierdoor zou echter na verloop van enkele jaren een strijd ontstaan tussen de aanhangers van de „grote" en die van de „kleine" fabrieken. De grote fabrieken namen, met behoud van het 40+ Edammer produkt, het bereidingssysteem der Friese fabrieken vrijwel geheel over. Dit was ongetwijfeld mede het gevolg van het feit dat in Noord-Holland directeurs werden aangesteld, die hun opleiding in Friesland en aan de Rijkszuivelschool te Bolsward hadden genoten.

Met de totstandkoming der grotere fabrieken, die in het algemeen „zoetfabrieken" genoemd werden, kwam er een streven om van de Bond een apparaat te maken dat de fabrieken in meer opzichten terzijde kon staan, zoals dat ook in andere provincies en vooral in Friesland het geval was. In ditzelfde verband kwam ook de wens naar voren - van de zijde van een tweetal zoetfabrieken - om zich aan te sluiten bij de F.N.Z. Een hiertoe ingediend voorstel werd echter in 1912 met 66 tegen 6 stemmen¹⁾ verworpen, omdat men verlies van zelfstandigheid en te hoge kosten vreesde. Ook de zuivelconsulent was aanvankelijk tegen deze aansluiting en ongetwijfeld hebben hierbij de „kaaskwestie" en de wijze waarop men in Friesland de kaascontrole ingericht wenste te zien een rol gespeeld. Men was bang dat de kaasbereiding in Noord-Holland door aansluiting bij de F.N.Z. dezelfde kant uit zou gaan als die in Friesland en het was vooral zuivelconsulent *Scheij* die hiertegen herhaaldelijk waarschuwde, omdat hij

i Dit was toen ongeveer de stemverhouding tussen „zoet"- en „dagkaas"-fabrieken.

[213] daarvan schade voor de naam der Noordhollandse kaas vreesde. Dit verklaart ook zijn aanvankelijke aarzeling t.a.v. de zoetfabrieken - en de Friese directeuren! Pas toen hij ervan overtuigd was dat zij het Noordhollandse 40+-produkt handhaafden, was zijn twijfel hieromtrent geweken.

Hiermede was echter de tegenstelling zoetfabriek / dagkaasfabriek ¹⁾ niet uit de wereld en deze heeft enige jaren de gemoederen in de Noordhollandse Zuivelbond beïnvloed. Door de toename van het aantal grote fabrieken kwamen deze sterker te staan, maar kwamen ook de meningsverschillen met de vertegenwoordigers der kleine fabrieken meer naar voren. De aandrang der grote fabrieken om zich aan te sluiten bij de F.N.Z. werd steeds sterker, omdat deze gebruik wensten te maken van de diensten dezer organisatie en mee wilden spreken in het algemeen verband der zuivelcoöperatie.

Om dit te verwezenlijken, kwamen verschillende gedachten naar voren, zoals de vorming van een aparte afdeling van de F.N.Z. en de vorming van een nieuwe bond der zoetfabrieken tezamen met Zuidhollandse fabrieken. Een der zoetfabrieken trad in 1913 zelfs uit de Bond, omdat deze (nog) niet bij de F.N.Z. was aangesloten. Het gevaar voor splitsing van de Bond, dat door een en ander ontstond, gaf aanleiding tot de benoeming van een commissie om te trachten tot een goede oplossing te komen en in 1914 werd met 97 tegen 9 stemmen besloten tot de F.N.Z. toe te treden.

Hierbij werd overeengekomen dat gedurende de jaren 1914 tot en met 1917 niet meer contributie zou worden betaald dan 1 cent per 1000 kg verwerkte melk, terwijl deze contributie alleen zou worden berekend van de melk van die fabrieken, welke méér dan 1½ miljoen kg melk per jaar verwerkten. Men ziet hieruit dat het de F.N.Z. wel wat waard was om de coöperatieve gelederen op zuivelgebied te sluiten.

Intussen begon de Bond zich meer en meer te ontwikkelen. In 1913 werd bij het secretariaat een assistent aangesteld, die werkzaamheden voor de kaascontrole verrichtte en weeg- en meetwerktuigen aan de fabrieken controleerde. Van laatstgenoemde mogelijkheid werd echter aanvankelijk maar matig gebruik gemaakt. In dezelfde tijd werd een bouwcommissie ingesteld, die onder leiding stond van een der technische directeuren. Men gevoelde hieraan vooral behoefte bij nieuwbouw en verbouwing van dagkaasfabrieken tot boter- en kaasfabrieken. De kleine fabrieken waren van oordeel dat deze commissie te veel in de richting der grote fabrieken stuurde.

Door de aansluiting bij de F.N.Z. kwam ook de kaascontrole in een ander licht, doordat men hierdoor tot beter overleg met anderen kwam. Toch ging de samenwerking in het algemeen verband nog maar schoorvoetend en bleef de Noordhollandse Bond aanvankelijk nog veel zaken zelfstandig [214] regelen, welke door andere bonden in overleg met elkaar door de F.N.Z. werden gedaan. In Noord-Holland was men het „zelf doen" nu eenmaal gewend en de dagkaasfabriekjes vroegen ook wel een aparte benadering van sommige vraagstukken.

Dit bleek vooral, toen eind 1914 van regeringswege strenge maatregelen tegen het heersende mond- en klauwzeer werden aangekondigd, waarbij de naar de boerderij teruggaande nevenproducten tot tenminste 80° C. gepasteuriseerd moesten worden. Voor de kleine fabrieken was deze maatregel niet dan met grote kosten uit te voeren, terwijl men vrij algemeen betwijfelde of ze doeltreffend was. Er volgde van Noordhollandse zijde een reeks besprekingen en verzoekschriften aan de regering om hieraan te ontkomen, met het gevolg dat tenslotte in het

i *Scheij* maakt het onderscheid *boter- en kaasfabriek* en *kaasfabriek*. Wij gebruiken hier en daar de aanduiding „grote" en „kleine" fabrieken.

betreffende Koninklijk Besluit een ontheffingsclausule werd opgenomen.

Ook het op peil houden van het vetgehalte der Noordhollandse Edammer kaas was in die tijd in het geding en nu kwam het gevaar niet van de zijde der grote, maar van die der kleine fabrieken. Het bleek nl. dat deze laatste gedurende de wintermaanden geen voldoende rekening hielden met de verhouding tussen vetvrije droge stof en vetgehalte der melk, waardoor kaas gemaakt werd met een te laag vetgehalte in de droge stof. *Th. van der Meer*¹⁾ hield hierover in de bondsvergadering van 6 augustus 1915 een lezing, waarin hij op dit euvel wees en pleitte voor het nemen van algemene controlemaatregelen, teneinde te voorkomen dat de grote fabrieken in dit opzicht concurrentie zouden ondervinden van de kleine. Ook zuivelconsulent *Scheij* kwam tot de conclusie dat er in dit opzicht iets gedaan moest worden en pleitte voor wettelijke maatregelen inzake de kaascontrole. De vergadering sprak zich dan ook in deze geest uit.

Voorals in verband met de oorlogsomstandigheden en de verhouding tot de handel, die in Noord-Holland bij de kaasverkoop toen nog een belangrijke rol vervulde, kwam de georganiseerde afzet van kaas in 1916 opnieuw aan de orde. Teneinde een voldoende voorziening van het binnenland te waarborgen en met het oog op de gecentraliseerde invoer door de oorlogvoerende landen werden van overheidswege centrale pakhuisen aangewezen, waaraan de kaas moest worden geleverd, terwijl melklevering naar de grote steden verplicht werd gesteld. Voor het gedeelte der zuivelprodukten dat voor export werd vrijgegeven, werd exportrecht verkregen. Dit had vaak een zeer hoge waarde, dat echter moeilijk was vast te stellen en soms nog moeilijker was te realiseren bij verkoop aan de handel.

Hierdoor kwam opnieuw de organisatie van de verkoop door producenten ter sprake en in 1916 werd hiertoe een commissie ingesteld, die naging of en zo ja op welke wijze dit te realiseren zou zijn. Na uitvoerige besprekingen werd een overeenkomst opgesteld, welke de fabrieken konden aangaan met een commissie, die de [215] levering van de kaas dezer fabrieken zou regelen. Hoewel een aantal fabrieken (96) deze overeenkomst aanging en deze beperkt bleef tot handelingen in verband met de overheidsmaatregelen van die tijd, heeft een ander er toch toe geleid, dat sommige kaashandelaren tot combinatievorming met een aantal fabrieken kwamen, waardoor zij meer zekerheid kregen om regelmatig over een bepaalde hoeveelheid kaas te kunnen beschikken.

Zo kwam in 1916 de *N.V. Gestam*, kaasexportvereniging van zuivelfabrieken te Edam, tot stand, waarin een 16-tal dagkaasfabriekjes samen gingen werken met twee ter plaatse gevestigde kaashandelaren (*J. Groot* en *J. Schardam*). Deze brachten hun zaak in en ontvingen daarvoor een aantal A-aandelen, terwijl de fabrieken over een meerderheid B-aandelen beschikten. Het aandelenkapitaal dezer naamloze vennootschap bedroeg f 500.000,-, dat voor een groot gedeelte geplaatst en volgestort werd.

In 1918 werd door een zevental boter- en kaasfabrieken de *Coöperatieve Zuivel-Exportvereniging „Noord-Holland“* opgericht. Deze coöperatie werd naar Fries voorbeeld opgezet en liet te Alkmaar een pakhuis bouwen. In 1919 werd door 12 fabrieken in de omgeving van Hoorn de *Coöperatieve Kaasafzetvereniging „West-Friesland“* opgericht. Deze werd in 1923 opgeheven en van haar activiteiten is weinig bekend. Met *Gestam* en *Noord-Holland* leek aanvankelijk een duurzaam begin te zijn gemaakt met de georganiseerde verkoop van zuivelprodukten in Noord-Holland. De moeilijke tijdsomstandigheden waarin zij tot stand kwamen en bezwaren van andere aard hebben er echter toe geleid, dat ook zij na enige jaren tot liquidatie moesten overgaan.

i Directeur der C.Z. te Heerhugowaard.

De *Gestam* kon voortbouwen op een gevestigd handelsapparaat en beschikte over een degelijk beheer. Na het vrijkomen van de export omstreeks 1920 slaagde zij erin tot een belangrijk afzetgebied te komen en het merk „Gestam” in een groot aantal landen in te voeren. Verliezen bleven haar echter niet bespaard, hetgeen in hoofdzaak was toe te schrijven aan het teruglopen der prijzen van in voorraad gehouden kaas en devaluatie van het geld, vooral in België en Frankrijk, waarheen een groot gedeelte var, haar export ging. In 1925 ontving de *Gestam* ruim 1,7 mln. kg kaas van haar aangesloten fabrieken, terwijl 970.000 kg kaas werd bijgekocht. Het spreekt vanzelf dat hiervoor een flink bedrijfskapitaal nodig was. Haar geldmiddelen waren hiertoe echter ontoereikend en door haar rechtsvorm ontbrak het aan voldoende kredietmogelijkheid. Dit werd na aansluiting bij de *Coöperatieve Zuivelbank* te Alkmaar en borgstelling door de fabrieken-aandeelhoudsters zo goed mogelijk opgevangen, maar dit, zowel als onvoldoende organisatorisch verband in de kring van haar leden bleef toch haar zwakke zijde.

De *Noord-Holland* vertoonde het omgekeerde beeld. De coöperatieve verenigingsvorm en de krachtige organisatorische leiding, vooral van haar voorzitter, *J. Blaauboer*, voor een handelszaak mogelijk wat te idealistisch, gaven haar voldoende krediet- en expansiemogelijkheden, maar hier was het [216] de zakelijke leiding, die faalde. Begonnen met een jonge onervaren directeur en geen relaties slaagde zij er niet in tot bevredigende resultaten te komen. Ook na de in 1922 aangebrachte wijziging in het beheer kwam men niet tot betere resultaten, waarbij niet vergeten mag worden dat deze jonge zaak het moest opnemen tegen vanouds gevestigde handelszaken, die haar zeker niet gunstig gezind waren.

Ook de beide exportverenigingen maakten het elkaar niet gemakkelijk. Voor en na kwamen gevallen van ernstige concurrentie voor. Dit leidde ertoe dat er in 1925 pogingen werden gedaan om tot samenwerking te komen, nadat de *Gestam* op dringend advies van haar directie getracht had haar n.v.-rechtsvorm in een coöperatie om te zetten. Ook in 1920 was daartoe al een poging gedaan, maar in beide gevallen mislukte het, evenals de poging om tot samenwerking te komen. En toch lag deze zo voor de hand. In een bespreking hierover werd terecht opgemerkt dat de *Gestam* als exportzaak sterk en als organisatie zwak, de *Noord-Holland* als exportzaak zwak en als organisatie sterk was. De jaaromzet van de *Noord-Holland* was toen \pm 2,75 mln. kg kaas en 100.000 kg boter.

1924 en 1925 waren voor beide exportverenigingen kritieke jaren en feitelijk is in die jaren beider lot bezegeld. Vier van de *Gestam*-fabrieken traden uit de vennootschap en twee van de zeven *Noord-Holland*-fabrieken verlieten de coöperatie, nadat een voorstel tot liquidatie was verworpen. Men trachtte nog op smaller basis door te werken, maar de moeilijkheden stapelden zich op. Bij de *Gestam* ontstond verschil van mening over de wijze van keuren en afrekenen der ingeleverde kaas. Dit leidde ertoe dat directeur *J. Schardam*ⁱ⁾ de verantwoordelijkheid niet langer wenste te dragen. Het gevolg was dat in 1927 elf van de zestien fabrieken uittraden en haar aandelenkapitaal terugontvingen. De overblijvende vijf fabrieken gingen nog een jaar door en in 1928 werd de zaak als particuliere onderneming door de familie Schardam overgenomen, waarbij de fabrieken 105 % van hun aandelenkapitaal terugontvingen.

De moeilijkheden bij de *Noord-Holland* (kinderziekten, verlies op voorraden en uitstaande vorderingen) leidden er toe dat jaar na jaar met tekorten gewerkt moest worden. Men trachtte deze op te vangen door de fabrieken jaarlijks 0,1 cent per kg verwerkte melk voor rente en afschrijving te laten bijdragen, terwijl bovendien een korting per kg geleverde kaas werd toegepast. Maar op den duur konden de fabrieken hiermede niet doorgaan, daar zij op deze wijze tot een onvoldoende prijs voor het produkt en tot een te lage melkprijs kwamen, waardoor zij

i) *J. Groot* was al eerder uitgetreden.

boeren gingen verliezen ⁱ). In verband hiermede trachtte men tot een regeling met de *N.V. Kaashandel-Maatschappij* [217] „Gouda” te komen, die de kaas voor de *Noord-Holland* zou verkopen tegen een bepaalde provisie, waarvoor zij ook het handelsrisico op zich zou nemen. Het apparaat van de coöperatie kon hierdoor belangrijk ingekrompen worden, maar ook dit kwam met de bestaande vereniging niet tot stand.

In 1926 werd besloten de *Noord-Holland* te liquideren. Het liquidatietekort bedroeg ruim 1 cent per kg in het laatste boekjaar door de ledenfabrieken verwerkte melk. Hierbij konden ook de eerder uitgetreden fabrieken statutair worden betrokken, omdat zij nog geen twee jaar geleden uitgetreden waren. Twee fabrieken vormden een nieuwe vereniging („Coport”), die de merken van de oude vereniging overnam en haar verkoop opdroeg aan de Kaashandelmaatschappij „Gouda”. Een der „Coport”-fabrieken sloot zich later aan bij de *Nationale Coöperatieve Kaasverkoopcentrale* behorende tot de N.C.Z.-groep te Amsterdam.

Deze nam nog weer later de aandelen van de Kaashandelmaatschappij „Gouda” over en dit was dan ook de enige vorm van georganiseerde zuivelverkoop, welke in Noord-Holland overbleef.

Vooraf de gang van zaken bij de *Noord-Holland* was teleurstellend en enkele grote en steeds groter wordende fabrieken, zoals die te *Opmeer*, welke later ook de „Coport”-merken en -relaties overnam, gingen meer en meer zelf de export ter hand nemen, waardoor de particuliere handel gaandeweg in betekenis afnam.

Wij moeten nu weer terug naar 1915 om te zien hoe het bondsleven zich verder ontwikkeld heeft. Hierin kwam in genoemd jaar nogal enige vooruitgang, maar er ontstonden ook interne moeilijkheden. *H.K. Koster*, in dat jaar voorzitter geworden, voelde zich sterk aangetrokken tot de F.N.Z.-organisatie en hij werd daarin vooral gesteund door de grote fabrieken. Secretaris *G. Nobel* hield zich meer aan de traditionele stijl der Noordhollandse zuivelorganisatie en steunde daarmede - mogelijk ongewild - het voortbestaan der kleine fabrieken. *Nobel* volgde hiermede zijn eigen weg, hetgeen niet wegneemt, dat hij zich met grote ijver aan de Noordhollandse zuivelcoöperatie wijdde.

Een uiting hiervan was een door hem in 1916 in de bondsvergadering gehouden lezing, waarin hij aandacht vroeg voor:

- een algemene wettelijke kaascontrole;
- reorganisatie (vergroting der zuivelfabrieken, waarbij betere voorlichting op coöperatief gebied noodzakelijk is);
- een coöperatieve bankinstelling;
- voorlichting bij de inrichting en controle op de boekhouding der aangesloten fabrieken;
- gemeenschappelijke verkoop van zuivelprodukten.

In deze vergadering werd een commissie benoemd ter voorbereiding van een coöperatieve zuivelbank, die in 1918 tot stand kwam, nadat men zich hierover in Friesland georiënteerd had. Een ander gevolg van deze inleiding was dat men een commissie voor landbouwcoöperatie instelde.

In deze jaren deden zich in de Noordhollandse zuivelorganisatie, evenals elders, moeilijkheden voor in verband met de liquidatie der crisismaatregelen, [218] tengevolge van de oorlog 1914-1918, maar in Noord-Holland werden deze sterker gevoeld, omdat hier in die jaren nog zo'n groot gedeelte van de kaasverkoop over de handel liep, waardoor men minder zeggen-

i Volgens inlichtingen van *J. Veldstra*, oud-directeur der C.Z. te Opmeer, en *D. Jongejans*, oud-directeur der C.Z. te St. Maartensbrug.

schap over het produkt had. Bovendien heerste er, zoals reeds vermeld, over verschillende vraagstukken geen eenstemmigheid tussen grote en kleine fabrieken, waardoor spanningen ontstonden, die ook in het bestuur van de Bond tot uiting kwamen.

H. K. Koster (1877-1952)
(van 1938 tot 1946 voorzitter
van de F.N.Z.)

Deze spanningen werden nog vergroot doordat ongeorganiseerden - boeren zowel als fabrieken - gemakkelijker profiteerden van de omstandigheden (schaarste) dan de georganiseerden.

Dit en het te lang in stand houden der regeringsmaatregelen leidde in 1920 tot een meningsverschil tussen de regering en de F.N.Z., waardoor laatstgenoemde besloot geen vertegenwoordigers aan te wijzen in een gereorganiseerd *Zuivelkantoor*, dat na opheffing der zgn. produktenorganisaties (kaasvereniging, botervereniging en melkproduktenvereniging) en de daarna ingestelde rijkskantoren, de uitvoering der crisismaatregelen op zuivelgebied voortzette. Secretaris *Nobel* dacht daar echter anders over en aanvaardde een bestuursfunctie in het Zuivelkantoorⁱ), uitgaande van de redenering dat hij hiermede erger kon voorkomen en goed werk kon doern voor de Noordhollandse boeren.

Nobel voelde zich persoonlijk lid van het Zuivelkantoor en werkte daardoor [219] mede aan maatregelen die soms tegen het standpunt van de F.N.Z. ingingen, terwijl hij door zijn werk in Den Haag te weinig tijd overhield voor zijn taak als bondssecretaris. Het waren vooral de voorzitter (*H. K. Koster*) en de ondervoorzitter (*D. de Boer Dz.*) van de Bond, die hiermede in een moeilijke positie kwamen, omdat zij het met het standpunt van de F.N.Z. eens waren, maar toch in eigen organisatie geen voldoende steun vonden om aan het eigenmachtig optreden van *Nobel* een einde te maken. Dit noopte hen in 1920 ertoe als bestuurslid te bedanken, maar na veel overleg en hoewel zij het met de secretaris niet eens konden worden, bleven zij toch weer aan, omdat zij dit in het belang van de Noordhollandse zuivelorganisatie achtten.

Uit het voorgaande blijkt voldoende dat de Noordhollandse zuivelorganisatie geen sterke ondergrond had. Bovendien waren verschillende kleine kaasfabrieken geen coöperaties in de werkelijke betekenis van het woord en het aantal melkleveranciers, dat geen verantwoordelijkheid droeg voor de gang van zaken, was dan ook zeer groot. Het behoeft niet

i Ook de directeur van de Friesche Coöp. Zuivel-Exportvereniging, *K. Eriks Azn.*, nam dit standpunt in.

te verwonderen dat dit in een zich ontwikkelende organisatie, welke voor en na verplichtingen op zich moest nemen en naar organisatorische uitbouw streefde, bezwaren opleverde.

Voorals de grote, steeds in aantal toenemende boter en kaasfabrieken, die als regel de coöperatieve rechtsvorm hadden, gingen deze bezwaren steeds sterker voelen en streefden naar een organisatie op werkelijk coöperatieve basis. Hiertoe werd in 1919 een statutenwijziging van de Bond voorbereid, waarbij de bepaling werd opgenomen dat alleen coöperatief werkende zuivelfabrieken lid van de Bond konden zijn. Deze bepaling werd zo soepel mogelijk gemaakt door aan het betreffende artikel toe te voegen „dat naamloze vennootschappen lid van de Bond kunnen zijn, indien minstens de helft der aandelen geplaatst zijn bij minstens de helft der melkleveranciers”.

Ook deze bepaling was echter nog niet soepel genoeg en men besloot hieraan toe te voegen dat de algemene vergadering hiervan ontheffing kon verlenen. Bij dezelfde statutenwijziging werd de berekening van de omslag, de wijze van verkiezing der bestuursleden en het stemrecht der fabrieken zodanig gewijzigd, dat de grote fabrieken voor het eerst meerderheid van stemmen in de algemene vergadering krijgen.

Het gevolg van een en ander was dat een aantal kleine fabrieken uit de Bond trad. Zij richtten een „*Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken*” op en hiermede was de lang gevreesde scheuring tussen „grote” en „kleine” zuivelfabrieken in Noord-Holland toch een feit geworden, al liep deze lijn niet zuiver tussen de beide groepen. In het verenigingsleven der coöperatieve zuivelindustrie heeft deze „Nieuwe Bond” nimmer een rol van betekenis gespeeld. In de dertiger jaren werd hij tengevolge van de crisismaatregelen op zuivelgebied opgeheven en traden de nog lid zijnde fabrieken weer tot de oude Bond toe.

Een ander gevolg van de hier in het kort geschetste groei der Noordhollandse zuivelcoöperatie is geweest dat lange tijd een groot aantal boeren „los leverancier” der [220] fabrieken bleef. Volgens *Kruithof Q*⁶⁴) was het gedeelte der melk dat door deze boeren geleverd werd in 1933 nog 40 %.

Het grootste aantal leden van de Bond werd genoteerd in 1918, toen dit 100 bedroeg. In 1919 daalde het tot 94 door samenvoeging van kleinere kaasfabrieken tot één boter- en kaasfabriek. In 1920 geeft de ledenlijst maar 58 fabrieken aan. De sterke daling was het gevolg van de zoëven genoemde uittreding tengevolge van de statutenwijziging. Deze 58 fabrieken verwerkten 80 miljoen kg melk, terwijl de 94 van het vorige jaar 98 miljoen kg melk verwerkten. Het gemiddelde van 1919 was dus ruim 1 miljoen kg, terwijl dat in 1920 bijna 1,4 miljoen kg bedroeg.

Niettegenstaande alle moeilijkheden, welke zich voor en na in de Noordhollandse zuivelcoöperatie voordeden, heeft deze zich toch gehandhaafd en tenslotte een gezonde groei te zien gegeven. Er werden kaas- en boterkeuringen gehouden en in 1921 werd een technicus aangesteld. De administratieve controle der boekhouding van de fabrieken werd aanvankelijk door de F.N.Z. en daarna door de Coöperatieve Zuivelbank verricht, voorzover de fabrieken hiervan lid waren. Later besefte men dat dit een taak van de Bond is en werd een afdeling voor administratieve en technische controle aan het bondswerk toegevoegd.

Een belangrijk punt was in Noord-Holland de wijze van betaling der melk. In verband met het aanvankelijk bestaan der zgn. dagkaasfabriekjes, die de afgeroomde avondmelk en de verse morgenmelk ontvingen, werd algemeen een betaling der melk naar berekend vet toegepast. Dit betekent dat behalve het vetgehalte ook 1/3 van de vetvrije droge stof meetelt om tot de

berekeningseenheid voor de prijs der melk te komen. Hiertoe moest behalve het vetgehalte ook periodiek het soortelijk gewicht der melk worden bepaald.

Door de Friese Zuivelbond werden in de twintiger jaren uitvoerige proeven gedaan om na te gaan of betaling der melk door boter- en kaasfabrieken alleen naar vetgehalte voldoende nauwkeurig is met het oog op een billijke verdeling van het melkgeld onder de leveranciers (zie blz. 193). Het resultaat van dit onderzoek was dat deze vraag bevestigend kon worden beantwoord.

De boter- en kaasfabrieken in Noord-Holland wensten toen ook op deze eenvoudiger methode van melkprijsberekening over te gaan en de Bond stelde een commissie in om dit te onderzoeken. De commissie bracht in 1922 haar rapport uit, waarin zij tot de conclusie kwam „dat er voor de boter- en kaasfabrieken in Noord-Holland geen overwegende bezwaren bestaan om tot betaling der melk alleen naar vetgehalte over te gaan". Doordat steeds meer fabrieken de volle melk gingen verwerken, is het gevolg hiervan geweest, dat de coöperatieve zuivelfabrieken ook in deze provincie algemeen tot deze betalingswijze zijn overgegaan.

[221] Het produktiepatroon der Noordhollandse zuivelfabrieken is in het algemeen de 40+ Edammer kaas gebleven, hoewel men later meer tot de bereiding van volvette Goudse kaas is overgegaan. Zoals men in andere provincies na de eerste wereldoorlog met een ondermelk-vraagstuk te maken kreeg, was het in Noord-Holland de overtollige wei, waarvoor een oplossing gevonden moest worden.

In de boter- en kaasfabrieken wordt deze wei gecentrifugeerd, maar zij heeft dan nog een behoorlijke waarde als veevoeder en voor de melksuikerindustrie. De *N.V. Hollandsche Melksuikerfabriek (H.M.S.)* begon in 1900 te Uitgeest met de bereiding van melksuiker uit kaaswei, die zij uit de omgeving betrok. In het algemeen wordt hierbij nu met de zuivelfabrieken een prijs voor de af te nemen wei overeengekomen en deze laten het aan de boeren over of zij voor die prijs hun wei geheel of gedeeltelijk willen afstaan.

G. Nobel (1877-1957)

In de dertiger jaren is men in Noord-Holland begonnen met de plaatsing van melkpoedermachines (aanvankelijk walsensysteem), teneinde gedurende de zomermaanden de hoeveelheid melk voor de kaasbereiding wat in te dammen. Ook gebruikte men deze machines voor het maken van zgn. weibrokken, waarmede men een gedeelte der wei van de zomermaanden naar de winter verplaatste.

Ook de verkoop van consumptiemelk trok meer en meer de belangstelling der Noordhollandse zuivelfabrieken. Het was vooral de C.Z. „West-Friesland" [222] te Lutjewinkel die zich hierop ging toeleggen door stichting van verkoopfilialen te Amsterdam en in het Gooi ⁱ).

In 1934 werd besloten tot versterking van het secretariaat door de aanstelling van een landbouwkundig ingenieur als adjunct-secretaris (*Ir. G. Kranen*), die in 1938 *G. Nobel* opvolgde. Na enige jaren van voorbereiding ontstond onder zijn leiding een bondsapparaat van betekenis en werd ook het probleem der losse leveranciers bij de fabrieken, met medewerking van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, grondig aangepakt.

Bij het doorlezen der verslagen en notulen kan men niet aan de indruk ontkomen dat het in het eerste tiental jaren van het bestaan van de Bond nog een zoeken en tasten in verschillende richtingen is geweest. Er werd veel en lang vergaderd, maar de veelheid van onderwerpen welke aan de orde kwamen, stond een grondige behandeling in de weg. Dit was vooral het gevolg van het feit dat de Bond niet over een apparaat beschikte, dat deze onderwerpen voldoende kon voorbereiden en de genomen besluiten kon uitwerken. Men beschikte alleen nog maar over een secretaris, die niet eens al zijn tijd aan de Bond kon besteden en zeer matig - om niet te zeggen slecht - betaald werd. Pas toen men aan de technische uitbouw van het secretariaat begon, kon ook het zuivelorganisatieleven in Noord-Holland andere vormen gaan aannemen, maar zoals wij reeds gezien hebben, kwam men hier pas in de dertiger jaren toe.

Een en ander neemt niet weg dat er voor die tijd belangrijke initiatieven werden genomen. Wij noemden reeds de Coöperatieve Zuivelbank; in 1919 werd door toedoen van de Bond (opnieuw) een kaascontrolestation opgericht, dat nu, evenals de andere kaascontrolestations, kon steunen op voldoende wettelijke voorschriften en van doelmatige kaasmerken gebruik kon maken. In hetzelfde jaar werd de oprichting van een botercontrolestation voorbereid ⁱⁱ) en medegewerkt aan de oprichting der „*Vereeniging Het Landbouwhuis*", terwijl in 1921 met medewerking van de Bond de *Gezondheidsdienst voor Dieren* werd opgericht. Tot een georganiseerde verkoop van zuivelprodukten in algemene zin is het niet meer gekomen, al zijn daartoe nog wel eens pogingen in het werk gesteld.

i Later zou de verkoop van consumptiemelk georganiseerd in „Melco" een belangrijke afzetmogelijkheid voor de Noordhollandse melk worden.

ii De onder controle staande bedrijven in Noord Holland waren tevoren bij het Botercontrôlestation „Zuid-Holland" aangesloten.

[222] Brabantsche Zuivelbond (N.B.Z.)

In het westen van Noord-Brabant werd in 1909 een commissie gevormd onder leiding van *Titus Terwisscha van Scheltinga*, die de toestand op zuivelgebied onder ogen zag en al spoedig tot het voorstel kwam om ook in dit deel [223] der provincie een bond van zuivelfabrieken op te richten. Op 22 december 1909 kwam te Tilburg de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand en als leden sloot zich aanvankelijk een 10-tal fabrieken in het westen der provincie aan. *A. J. van Gorp* te Alphen werd voorzitter en *T. Terwisscha van Scheltinga* te Rijen secretarisⁱ).

Het regelen van de gezamenlijke aankoop van hulpstoffen en de controle op de administratie der aangesloten fabrieken, alsmede het houden van boterkeuringen kwam in de eerste vergadering van de jonge Zuivelbond reeds ter sprake. Tevens kwam de vraag naar voren of men een geestelijk adviseur in het bestuur zou opnemen. Men wilde dit wel, maar alleen als deze zich uitsluitend met de geestelijke zaken zou bemoeien. De vicaris van het bisdom Breda, om raad gevraagd, adviseerde echter de toestand voorlopig te laten zoals ze was.

Men had veel steun van de zuivelconsulent voor westelijk Noord-Brabant, *E. Tonkes Struif*, die adviserend lid van het bestuur werd en veel heeft gedaan om de zuivelbereiding in dit deel der provincie te verbeteren. Ook de toenmalige secretaris van de F.N.Z., *O. Reitsma*, die de conceptstatuten voor de Bond ontwierp, trad als adviseur van de Bond op en in 1912 werd besloten lid van de F.N.Z. te worden. Deze verzorgde aanvankelijk de controle op de boekhouding der fabrieken en gaf een cursus in het dubbel boekhouden, daar de meeste fabrieken in dit gebied toen nog een enkelvoudige boekhouding hadden. Zuivelconsulent *Tonkes Struif* gaf een cursus voor het fabriekspersoneel.

In 1914 kwam de oprichting van een coöperatieve boterexportvereniging ter sprake. Men stelde als voorwaarde dat deze los van de Bond zou staan. Er kwam een commissie van voorbereiding voor deze georganiseerde boterverkoop, maar het wilde daarmee niet vlotten. Verschillende fabrieken wilden de eigen verkoop niet afstaan en tenslotte waren er maar drie fabrieken, die aan de oprichting mee wilden werken. Een en ander had tot gevolg dat het bestuur van de Bond in 1915 overging tot de oprichting van een coöperatieve boterverkoopcombinatie en men zou maar eens afwachten welke fabrieken zich wilden aansluiten.

De omstandigheden van de eerste wereldoorlog gaven er aanleiding toe, dat men zich toch bezinnen moest op een vorm van samenwerking bij de boterverkoop en in 1917 werd definitief besloten tot de oprichting van de *Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging „Brabant” (Z.E.V.)*, welke zich aansloot bij de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)*. Zoals reeds eerder vermeld, kwam deze in de plaats van de afdeling Rechtstreeksche Verkoop van de F.N.Z., waaraan voorheen verschillende Westbrabantse fabrieken haar boter leverden. Toen deze N.C.Z. in 1922 [224] gereorganiseerd werd, nam de Z.E.V. de boterverkoop zelf ter hand en richtte te Roosendaal een botermijn op, in het bijzonder met het oog op de export naar België en Frankrijk.

Gedurende de eerste wereldoorlog kreeg men in Noord-Brabant evenals elders te maken met het ondermelkvraagstuk. Een enkele fabriek (Wouw) maakte kaas en de C.Z. te Roosendaal werd in 1911 ingericht voor de bereiding van gecondenseerde melk, maar overigens werd vrijwel uitsluitend boter gemaakt met teruglevering der ondermelk naar de boerderij. Door de beperking van de varkensstapel gedurende de oorlogsjaren (het aantal varkens liep in ons land van 1917 tot 1919 met 25 % terug) en de veld winnende overtuiging dat men aan het oudere vee geen ondermelk behoefde te voeren, benevens de na de oorlog weer stijgende melkproductie, deed veel boterfabrieken naar een andere aanwendingsmogelijkheid van de ondermelk omzien.

i Deze werd na zijn overlijden in 1914 opgevolgd door zijn broer *Y. Terwisscha van Scheltinga* te Etten.

Aanvankelijk werd nogal wat melk geleverd aan de ondermelkverwerkende particuliere industrie, maar zowel door de beperking van de export van gecondenseerde melk in de oorlogsjaren als door het feit dat de particuliere fabrieken gedurende de zomermaanden de minste behoefte hadden aan extra ondermelk, hetgeen de prijs nadelig beïnvloedde, gingen de coöperatieve fabrieken er meer en meer toe over de ondermelk zelf te verwerken. De C.Z. te Bergeijk begon in 1917 met de bereiding van melkpoeder volgens het walsensysteem. Dit produkt was voor binnenlandse consumptie beter te gebruiken dan gecondenseerde melk en vereiste geen hoge investeringskosten. Ook de fabrieken te Zevenbergschenhoek, Oirschot en Cuijk aan de Maas zijn omstreeks die tijd met de bereiding van melkpoeder begonnen. De fabrieken te Bergeijk en Zevenbergschenhoek zijn later ook gecondenseerde melk gaan maken en tot fabrieken van betekenis op dit gebied uitgegroeid.

Ook de verkoop van consumptiemelk kreeg in die jaren meer en meer de aandacht der coöperatieve fabrieken. De bevolkingscentra in Noord-Brabant breidden zich uit en er kwam daarvoor meer behoefte aan consumptiemelk

Ir. Alph. L. H. Roebroek (1889-1964)

(was van 1934 tot 1941 Directeur-generaal van de Landbouw, in welke functie hij in 1937 de oprichting van het ZuivelKwaliteitscontrole Bureau doorzette)

In de steden en de Langstraat werd hierin aanvankelijk voorzien door melkslijters en enkele particuliere melkinrichtingen. De *Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting (C.T.M.)* was het eerste coöperatieve melkinrichtingbedrijf in dit gebied en kwam in 1913/14 tot stand. In 1918 volgde de *Coöperatieve Melkinrichting „St. Jan”* te 's-Hertogenbosch.

De oprichting van deze bedrijven ging gepaard met de overname van bestaande particuliere melkinrichtingen, die in deze steden een tiental jaren eerder tot stand waren gekomen. In Breda handhaafde zich het particuliere melkinrichtingbedrijf het langst, hoewel daar van de zijde der zuivelcoöperatie uit de omgeving tevens melk in consumptie werd gebracht, waarvan de *C.Z. St. Martinus* te Princenhage de belangrijkste was en zich later tot een volledige melkinrichting heeft ontwikkeld.

Ook in de eerder genoemde steden handhaafden zich aanvankelijk [225] nog particuliere bedrijven, terwijl zuivelcoöperaties uit de omgeving trachtten een graantje mee te pikken uit de consumptiemelkschotel. Dit gaf niet zelden aanleiding tot verschillende vormen van concurrentie, welke als regel niet in het belang van de betreffende boeren was. Ook in de Langstraat vertoonde zich dit beeld, terwijl er uit Noord-Brabant vooral in de winter nogal

wat melk naar het westen van het land werd geleverd ter aanvulling van het melktekort, dat hier vooral in deze tijd van het jaar regelmatig bestaat. Enkele fabrieken begonnen met de bereiding van caseïne en daarna met kaas.

Met een en ander was echter het ondermelkvraagstuk in zijn geheel niet opgelost. Pas in 1939 kwam men ertoe een poging in deze richting te doen door de oprichting van de *Coöperatieve Ondermelk en Caséineverkoopvereniging (C.O.C.)*. Deze leed echter nogal aan innerlijke tegenstellingen, met het gevolg dat ze niet veel betekend heeft. Na de tweede wereldoorlog werd ze gecombineerd met de Z.E.V., waardoor ze meer inhoud en een krachtiger leiding kreeg in deze vorm nam de Z.E.V. later de *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten te Zevenbergschenhoek* over ¹⁾, waardoor zij de beschikking kreeg over een eigen bedrijf voor de verwerking der overtollige ondermelk.

[226] Reeds gedurende en vooral na de eerste wereldoorlog is door de Brabantse Zuivelbond veel gedaan aan voorlichting en ontwikkeling op organisatorisch en administratief gebied aan bestuursleden en directeuren van fabrieken. In 1915 werd op advies van *Alph. Roebroek*, landbouwkundige bij de F.N.Z., besloten een commissie voor inwendige organisatie in te stellen. Het volgend jaar werd *Roebroek* benoemd tot mede-directeur der *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten* te Roosendaal en in die functie hield hij een tiental voordrachten voor bestuursleden en directeuren van bondsfabrieken. Mede door deze voordrachten kwam er een beter inzicht aangaande het beheer van zuivelcoöperaties tot stand en besloot men tot de instelling van een eigen dienst voor de administratieve controle der fabrieken. Nadat voor deze dienst een commissie van toezicht was ingesteld, kwam in 1916 *C. J. Janse* als de eerste controle-ambtenaar in functie. Later werd ook een technische controle ingesteld, welke aanvankelijk in hoofdzaak de vetgehaltebepaling en het wegen en meten der melk omvatte. De controle werd op dezelfde wijze als bij de meeste andere zuivelbonden uitgevoerd en had vooral een verbetering en uniformering van de boekhouding en een nauwkeuriger werkwijze der fabrieken tot gevolg.

Het bondswerk kwam nog beter op gang toen in 1918 een ambtelijk secretaris werd aangesteld, die tevens secretaris van de Z.E.V. werd. Dit was *Ir. W. A. van As*, tevoren waarnemend zuivelconsulent te Zwolle. In hetzelfde jaar kwam te Breda een bondsgedebouw tot stand, waarin zowel de Bond als de Z.E.V. en het zuivelconsulentschap werden ondergebracht. Men was hierdoor in de gelegenheid een laboratorium in te richten, waar de door de controledienst aan de fabrieken genomen melkmonsters e.d. worden onderzocht. Aanvankelijk vond dit plaats vanwege het zuivelconsulentschap, later werd hierin door de Bond voorzien.

In de laatste oorlogsjaren en direct daarna sloten zich bij de Brabantse Zuivelbond ook enkele fabrieken in Zuid-Holland (Alblasserwaard) en Zeeland aan. Het ledental steeg daardoor in 1920 tot 42 fabrieken, die tezamen ruim 110 mln. kg melk verwerkten. Daar de Zuidhollandse fabrieken ook kaas maakten en de belangen van deze bedrijven niet altijd evenwijdig liepen met die der Brabantse boterfabrieken ontstonden hieruit voor en na wrijvingen, die tenslotte tot uittreding van deze bedrijven zouden leiden.

Voordat het zover was, ontstond er echter nog een andere moeilijkheid, die de eenheid in de Bond bedreigde. In verband met een uitspraak van de bisschop van Breda kwam er bij een statutenwijziging in 1919 een voorstel aan de orde om de Bond op katholieke grondslag te organiseren. Het voorstel hiertoe werd gesteund door een 25-tal fabrieken, maar ondervond bestrijding van de zijde der fabrieken met protestantse leden en dit waren in hoofdzaak de boter- en kaasfabrieken in Zuid-Holland en het Land van Heusden en Altena.

i Op overeenkomstige wijze werd de fabriek te Bergeijk na de tweede wereldoorlog door de C.Z.N.Z. overgenomen.

Ook van katholieke zijde was men echter niet eenstemmig vóór deze [227] wijziging, omdat men hiervan scheuring in de vereniging vreesde. Tenslotte werd men het eens over een omschrijving dat de leden „katholiek moeten zijn of godsdienst, huisgezin en eigendom in christelijke geest erkennen en handhaven". Een voorstel om het bestuur met een niet-katholiek lid uit te breiden, werd echter verworpen. Wel werd een bepaling opgenomen dat de bestuursleden zoveel mogelijk over het werkgebied van de Bond verspreid moeten wonen. In dit laatste zagen de door niet-katholieken gedreven boter- en kaasfabrieken de mogelijkheid om toch enige zeggenschap in het bestuur te verkrijgen, maar ook dit mislukte, doordat een door hen in 1921 voorgestelde kandidaat niet het vereiste aantal stemmen kreeg. Dit gaf aanleiding tot het uitreden der betreffende fabrieken en zij richtten in datzelfde jaar de *ZuidHollandsche Zuivelbond* op.

Na de statutenwijziging werd door de bisschop van Breda als geestelijk adviseur *Dr. P. G. H. Dirckx*, deken-pastoor te Bavel, aan het bondsbestuur toegevoegd. Deze bemoeide zich vrijwel uitsluitend met sociale vraagstukken en bevorderde de goede verhoudingen in de aangesloten verenigingen en tussen de verenigingen onderling. In 1920 werd door hem een sociaal-economische cursus gegeven, waarvoor grote belangstelling bestond. Het was ook ongetwijfeld mede aan zijn invloed te danken, dat men in de Brabantse Zuivelbond al spoedig kwam tot overleg met de vertegenwoordigers der arbeidersorganisaties en modelregelingen voor arbeidsovereenkomsten maakte. Ook de regeling van het pensioenvraagstuk, waartoe in 1920 een pensioenfonds gesticht werd, kan men tot deze werkzaamheid rekenen.

Ook op ander gebied wordt van bondswege voorlichtende en adviserende arbeid verricht. Hiertoe werden verschillende commissies ingesteld en modelstatuten voor de aangesloten fabrieken opgesteld. Op belastinggebied werden de fabrieken vanwege de controledienst geassisteerd en bij het opstellen van bezwaarschriften en behandeling van gevallen in beroep treedt deze voor de fabrieken op. Ten gerieve der fabrieken werd aan het secretariaat een depot van hulpstoffen verbonden. De betreffende artikelen, ook die welke niet door middel van het depot worden geleverd, worden van de afdeling Centrale Aankoop van de F.N.Z. Betrokken.

Dr. P. G. H. Dirckx (1865-1935)

Vanaf het begin van het bestaan van de Bond worden periodiek boterkeuringen gehouden, terwijl na het tot stand komen van meer kaasfabrieken van tijd tot tijd ook kaaskeuringen plaats vinden. Vooral in de twintiger jaren breidden de afdelingen van de Bond zich uit en het personeel van het secretariaat moest hiertoe versterkt worden met een (tweede) ambtenaar voor de controle en een technicus, waardoor tevens de afdelingen voorlichting en onderwijs beter tot hun recht komen.

Onder leiding van de veeteelt- en zuivelconsulenten werd veel aan voorlichting op het gebied der stalverbetering en melkbehandeling op de [228] boerderij gedaan. Voor de stalverbetering werd een vereniging opgericht en door de Bond werden centrale melkerscursussen voor de opleiding van voormelkers voor de plaatselijke melkerscursussen georganiseerd.

Het laboratorium van de Bond groeide later uit tot een melkcontrolestation, waar behalve monsters uit het fabricageproces ook monsters van de consumptiemelk en consumptiemelkproducten, zoals deze door de venters aan de consumenten worden afgeleverd, op kwaliteit en samenstelling worden onderzocht. Een en ander geschiedt in samenwerking met het zuivelconsulentschap.

In 1925 werden de functies van secretaris van de Bond en de Z.E.V. gescheiden. *Janse* werd bondssecretaris en bleef tevens administratief controleur; *Van As* werd directeur van de Z.E.V. en bestuurslid van de Bond.

Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)

Door een vijftal fabrieken in de Alblasserwaard en het Land van Heusden en Altena werd op 16 december 1921 de *Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)* opgericht. Het lag voor de hand, dat dit een kleine organisatie zou blijven, daar in Zuid-Holland naast de kaasmakerij op de boerderij, de melk in hoofdzaak in particuliere fabrieken en melkinrichtingen wordt verwerkt, terwijl toen nog veel melk door middel van de melkhandel in directe [229] consumptie kwam.

Het ledental van deze Bond is dan ook niet groter dan *zeven* geweest, hetgeen zijn eerste voorzitter, *Aart van Houweling*, aanleiding gaf om vaak van „ons Bondje" te spreken. Niettemin wenste deze kleine groep fabrieken haar boontjes in eigen huis te doppen. Door aansluiting bij de F.N.Z. kon worden meegepraat in het kader der algemene organisatie en konden de leden gebruik maken van haar instellingen. Ook de administratieve controle van een viertal bij de Z.H.Z. aangesloten fabrieken werd vele jaren vanwege het secretariaat van de F.N.Z. verricht.

De bij de Z.H.Z. aangesloten fabrieken, 5 tot 7 in getal, zijn boter- en kaasfabrieken, waarvan enkele zich tevens in de richting van het consumptiemelkbedrijf hebben ontwikkeld. De fabriek te Bleskensgraaf stichtte hiertoe filialen te Dordrecht en Rotterdam, terwijl de fabrieken te Arkel en Giessen-Nieuwkerk (thans Giessenburg) meer en meer de melkvoorziening van Gorinchem en omgeving ter hand hebben genomen.

Deze ontwikkeling lag enigszins voor de hand, daar vooral de fabrieken in de Alblasserwaard in de nabijheid der grote bevolkingscentra liggen en in haar melkwinningsgebied concurrentie wordt ondervonden van voor directe consumptie bestemde melk, boerenkaas en melk bestemd voor de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder; dit laatste in het bijzonder van de zijde der Rotterdamse particuliere industrie.

Teneinde de band met de leden en leveranciers der fabrieken te versterken, ging men er in 1924 toe over een maandblaadje onder de boeren te verspreiden. Hieraan werd, behalve vanwege de Bond, ook meegewerkt door verschillende consultants in dit gebied.

Met behulp van de zuivelconsulent werden in 1922 cursussen voor het personeel der fabrieken georganiseerd, waaraan in 1923 ook een boekhoudcursus werd verbonden. In 1925 werd een melkerscursus georganiseerd.

De aanschaffing van hulpstoffen geschiedt rechtstreeks van de *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem. Deze loopt administratief over de Bond, hetgeen betekent dat deze hiervan enige inkomsten verwerft; 50 % hiervan wordt aan de fabrieken uitgekeerd, terwijl de andere 50 % ten goede van de Bond komt.

Het secretariaat van de Z.H.Z. werd tot 1942 waargenomen door een der directeurs van de aangesloten fabrieken. Aanvankelijk was dit *J. Langeraad* te Nieuwendijk. Toen deze in 1930 naar Apeldoorn vertrok, volgde *B. Schreuder* te Arkel hem op. In 1942 werd besloten tot de aanstelling van een ambtenaar-secretaris. Dit werd *J.B.F. Brus* en men kon toen beginnen met de opbouw van een bescheiden bondsapparaat. Door de erkenning van de Z.H.Z. als melkcontrolestation in het kader van de melkregelingen voor West-Nederland en de benoeming van *Brus* als directeur hiervan, kon deze Bond met een zo klein aantal leden toch tot een bevredigende ontwikkeling komen.

[230] In 1930 waren bij de gewestelijke zuivelbonden 438 coöperatieve of op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken aangesloten:

bondsgebied	aantal fabrieken	verwerkte hoeveelheid melk in mln. kg	gemiddeld per fabriek in mln. kg
G.O.Z.	105	694	6,6 ⁱ⁾
Bond v. C.Z. in Friesland	85	584	6,9
Z.N.Z.	100	294	2,9 ⁱ⁾
Bond v. C.Z. in Drenthe	34	146	4,3
Brab. Zuivelbond	53	216	4,1
Nrd.-Holl. Zuivelbond	41	142	3,5
Bond v. C.Z. in Gr.	13	113	8,7
Zd.-Holl. Zuivelbond	7	37	5,2
Totaal	438	2.226	

De totale melkproductie in ons land werd in 1930 berekend op 4.418 mln. kg, zodat hiervan door bij de zuivelbonden aangesloten fabrieken toen ruim 50 % ontvangen werd.

Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale

Zoals wij in het tweede hoofdstuk zagen, hadden de boeren in het laagveengebied van Zuid-Holland en westelijk Utrecht, die kaas op de boerderij maakten, geen aanleiding om uit economische overweging tot fabriekmatige kaasbereiding over te gaan. Mede daardoor was er ook aanvankelijk van samenwerking onder deze boeren zo goed als geen sprake. Toch kwam er ook voor hen een tijd waarin zij meer en meer behoefte aan onderlinge steun kregen. Dit was in het begin dezer eeuw, toen elders en met name in Friesland steeds meer melk in fabrieken tot kaas verwerkt werd en men deze kaas in dezelfde vorm als de Goudse boerenkaas, maar uit meer of minder afgeroomde melk, maakte.

De zelfkazende boer, die volle melk verwerkte, zag zich hierdoor in de afzet van zijn produkt bedreigd. *Van Wijnen* zegt hierover o.a Q ⁶⁵⁾: „Een grote teleurstelling werd het voor de zelfkazer te moeten ervaren, dat de fabriekmatige kaasbereiding ... direct begon met kaas te maken in precies dezelfde vorm, maar deze niet uit volle melk maakte, doch rustig in deze vorm afgeroomde, steeds dieper afgeroomde melk tot kaas [231] verwerkte ... Het was een oneerlijke concurrentie en een gevaar voor de goodwill van het boerenprodukt”.

Deze ontwikkeling in de kaasindustrie had voor de boerenkaasproducent tevens het gevolg dat de handel, die zich naar deze fabriekskaas richtte, tegenover de boerenproducent sterker kwam te staan. Deze stelde zich hiertoe teweer door zijn kaas van een merk te voorzien, waartoe in 1906 in Zuid-Holland een *Kaascontrolestation voor volvette Boerenkaas* werd opgericht. De aansluiting der boeren bij dit station ging echter aanvankelijk zeer langzaam, waarschijnlijk tengevolge van het feit dat de handel in het algemeen afwijzend tegenover deze kaasmmerken stond, omdat men van het merk beschadiging der korst vreesde en door de controle zijn vrijheid van handelen bedreigd zag.

De *Vereniging van Kaashandelaren* stelde in 1913 een inkoopreglement op, volgens hetwelk de kaas op de markten van de boeren gekocht zou worden. Hierover werd geen overleg met de boeren gepleegd en dezen verzetten zich hiertegen. *Van Wijnen* was degene, die de kat de bel

ⁱ De voor deze bonden genoteerde cijfers komen niet geheel overeen met die welke in de tekst werden genoemd. Waarschijnlijk is dit het gevolg van het verschil in de datum van opgave en de afronding.

aanbond door het houden van spreekbeurten en artikelen in plaatselijke bladen, waarin hij er op wees dat dit inkoopreglement wel de handelaar beschermde tegen de slechte boer, maar niet de boer tegen de slechte handelaar. Hij riep de boeren op zich hiertegen te verzetten en dit had de oprichting van de *Bond van Kaasproducenten (B.v.K.)* op 14 december 1913 tengevolge.

De doelstelling van de Bond was heel eenvoudig, nl. „de behartiging van de belangen der leden in de meest ruime zin des woords". Deze Bond, waarvan *Van Wijnen* voorzitter werd en vele jaren de leidende kracht bleef, heeft de kaasboeren mondig gemaakt, mondig tegenover de kaashandelaren, maar ook mondig in het verband der andere zuivel- en landbouworganisaties op gewestelijk en landelijk niveau. Het belang van dit laatste vooral bleek al direct na het uitbreken van de eerste wereldoorlog in 1914, maar ook in de dertiger jaren vervulde de B.v.K. in de samenwerking met de zuivelorganisaties een functie van betekenis.

De Zuidhollandse en Utrechtse kaasboer voelde in de Bond de kracht welke er van een goede organisatie onder bekwame leiding kan uitgaan, maar hij bleef in de verkoop van zijn produkt toch nog grotendeels op zichzelf aangewezen. De Bond was van belang voor overleg en raad en als vertegenwoordigend lichaam, maar er moest, zoals *Van Wijnen* het uitdrukte, „een daad gesteld worden". Dit geschiedde in augustus 1915 toen een *Coöperatieve Vereniging van Kaasproducenten tot export van volvette Goudse kaas onder rijksmerk (De Producent)* werd opgericht.

Hoe nodig een verweer dezer producenten ter bescherming van hun belangen was, blijkt uit een aanhaling die *Van Wijnen* in zijn jubileumgeschrift „*De Producent 1915-1955 Q* ⁶⁶) doet uit het orgaan van de B.v.K., nl.: [232] „En tenslotte gaf het hoog houden van de naam van ons product eveneens een stoot aan de beweging. De treurige toestanden van de laatste maanden, waarin kaas met zelfs 20 % vet als volvet werd verkocht en geleverd, waarin kaas per wagon is verzonden, zo jong dat men zich geen voorstelling kan maken wat daarvan moet zijn geworden bij aankomst, doet de producent van volvette boerenkaas zich afvragen: „waar gaan we heen?" Als de oorlog voorbij is, als geen bovenmatige behoeften alles maar doen goedvinden, wat zal er zijn overgebleven van die oude goede naam van ons product?"

Ook hier werd dus een coöperatie geboren uit de nood der omstandigheden. Deze omstandigheden waren ongetwijfeld verergerd door de oorlogstoestand welke ons land aan alle kanten omgaf en men kan er zich eigenlijk alleen maar over verwonderen, dat de oprichting aanvankelijk met enige aarzeling plaats vond. Er traden aanvankelijk 33 boeren tot de coöperatie toe, maar *Van Wijnen* vond het helemaal niet erg dat het begin zich rustig voltrok. Het was dan ook voor de Zuidhollandse kaasboer, die nog helemaal moest wennen aan het begrip van zakelijke samenwerking, een hele stap om tot een organisatie voor de verkoop van een zo belangrijk produkt als kaas te komen. Tot nog toe was zijn persoonlijke aandacht niet alleen op de bereiding, maar ook op de verkoop van dit produkt gericht. De vele teleurstellingen van de laatste jaren moeten hem er dan ook wel toe genoopt hebben die verkoop uit handen te geven.

Dat dit laatste ook nog niet zo eenvoudig was, bleek uit de moeilijkheid welke men aanvankelijk met het dagelijkse beheer van „De Producent" ondervond. Dit leidde ertoe dat tenslotte *Van Wijnen* ook hieronder zijn schouders moest zetten, hetgeen zeker niet zijn bedoeling is geweest.

Wij zullen de ontwikkeling van deze verkooporganisatie voor volvette kaas niet op de voet volgen; men kan deze veel beter lezen in het eerder genoemde boekje „*De Producent 1915-1955*". Voldoende zij hier te memoreren dat de oprichting van „De Producent" de totstandko-

ming van verschillende vormen van boerensamenwerking in dit gebied ten gevolge heeft gehad. Een inkoopcoöperatie voor veevoeder volgde al spoedig. „Men was er nu eenmaal aan gewoon dat kaas en lijnkoeken bij elkaar horen”, zegt *Van Wijnen*.

Maar ook het krediet moest georganiseerd worden, dus er kwam ook een coöperatieve bank. Zo was dat ook het geval met de afzet van eieren. Dit werden alle zelfstandige coöperaties onder het algemeen beheer van „De Producent als topcoöperatie.

Wel moeten wij even stilstaan bij een tweetal coöperaties op zuivelgebied, dat omstreeks 1937 in het verband van „De Producent” opgericht werd. Wij bedoelen hiermee in de eerste plaats de zgn. „*Afdeling Melk*” van „De Producent”. Deze vond haar ontstaan in de steeds geringer wordende belangstelling der boeren en vooral van de boerinnen voor het bereiden van [233] kaas op de boerderij.

Wij wezen er reeds op dat hierachter meer sociale dan economische drijfveren moeten worden gezocht. Het personeel op de Zuidhollandse en Utrechtse boerderijen werd ook steeds krappere en de dagelijks terugkerende arbeid van het kaasmaken viel vele boerinnen te zwaar, niettegenstaande de mechanisatie, welke gaandeweg ook bij het zelfkazen werd toegepast. Er kwam dan ook onder de zelfkazers een steeds grotere drang om de melk voor gezamenlijke rekening fabriekmatig te gaan verwerken. „De Producent” heeft hieraan gehoor gegeven door de oprichting van een grote kaasfabriek te Gouda, die zich tevens met de verkoop van consumptiemelk ging bezig houden. Deze sloot zich in 1941 bij de reeds besproken Zuid-Hollandsche Zuivelbond aan.

Zoals het de handelaren eerder was gegaan, verging het ook „De Producent”. Men ervoer n.l. dat de verkoop van uitsluitend volvette kaas niet overeenstemt met het verlangen van de meeste grossiers. Deze moeten n.l. over een verscheidenheid van kaassoorten kunnen beschikken, zoals ook hun afnemers die vragen. „De Producent” had dan ook al vroegtijdig besloten ook fabriekskaas in verschillende soorten en gesmolten kaas op haar prijslijst te zetten. De fabriekskaas kocht zij elders en de gesmolten kaas maakte zij vanaf 1925 zelf.

Toen „De Producent” zelf met de bereiding van fabriekskaas begonnen was, ontstond er ook aanleiding tot samenwerking met andere zuivelcoöperaties in Zuid-Holland, Noord-Brabant en het oosten van het land en werd een verkoopvereniging voor fabriekskaas gesticht, welke evenals de andere vormen van samenwerking in dit gebied een plaats in de mantelorganisatie van „De Producent” kreeg.

Hiermede was echter de coöperatieve ontwikkeling onder de Zuidhollandse en Utrechtse melkveehouders niet ten einde. We moeten daartoe eerst de draad weer opvatten van de consumptiemelk, die we op blz. 115 van het tweede hoofdstuk losgelaten hebben.

Wij wezen er toen op dat er onder de veehouders in het westen en midden van het land, die hun melk voor industriële verwerking en directe consumptie plachten te bestemmen, weinig samenwerking bestond. Er was een voortdurende - vaak individuele - strijd der veehouders om tot een lonende prijs voor hun melk te komen.

Deze strijd werd heviger naarmate de zuivel- en melkprodukten een lagere prijs opbrachten. Dit was in abnormaal sterke mate het geval toen omstreeks 1930 de ene buitenlandse regering na de andere de invoer van deze produkten ging beperken. Hierdoor daalden de zuivelprijzen in ons land tot een zo ongekend laag peil, dat de regering zich genoodzaakt zag maatregelen te nemen om de boeren althans nog een enigszins dragelijke melkprijs te bezorgen.

Men deed dit door een heffing te leggen op alle eetbare vetten en hieruit een toeslag te betalen op alle tot zuivelprodukten verwerkte melk. De voor directe consumptie bestemde melk viel hier niet onder en na enige aarzeling heeft men [234] hierin voorzien door gemeenten waarin

in beduidende mate consumptiemelk gewonnen werd, aan te wijzen als zgn. wettelijke gebieden. Dit betekende, dat de produktie en de verwerking van melk voor directe consumptie aan voorwaarden van prijs en kwaliteit gebonden was. Hiermede kon men de prijs van deze melk op een bepaalde hoogte brengen en de handel in consumptiemelk kwam ermee in meer geregelde banen. Dit alles geschiedde op basis van de crisiszuivelwet, die in 1932 tot stand kwam.

Later - in 1938 - kwam nog een andere regeling tot stand, waaraan de consumptiemelkers ⁱ⁾, behalve een beter geregelde handel in melk, ook een betere organisatie van die handel te danken hebben. De consumptiemelkproducenten enerzijds en de verwerkende industrie en de melkhandel anderzijds werden in crisisorganen bijeengebracht en aan deze organen werd een zekere publiekrechtelijke bevoegdheid toegekend, zodat degenen die in de betrokken gemeenten melk voor directe consumptie produceerden of verwerkten en verhandelden tot aansluiting bij een dezer beide organen gedwongen waren. De handel in melk moest geschieden op zgn. regeringscontract, waardoor deze volledig gereguleerd was. Voor de melkproducenten trad op de *Consumptie Melk Centrale (C.M.C.)*, voor de melkindustrie

en -handel de Algemene Vereniging voor Melkvoorziening (A.V.M.) ^{Q 67)}.

De betreffende melkveehouders werden hierdoor niet alleen beschermd tegen concurrentie van buitenaf, maar zij hebben ook ervaren wat een hechte organisatie voor de verkoop en de verwerking van hun produkt waard is. Dit was ook van belang in verband met de later ingevoerde standaardisatieplicht, waartoe alle consumptiemelk de fabrieken moet passeren.

Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat verweg het grootste deel der boeren dat bij deze crisisregelingen betrokken was, besloot om, nadat deze haar betekenis in de laatste oorlogsjaren hadden verloren, een eigen organisatie op te richten, die de bundelende taak op vrijwillige basis kon voortzetten. Dit werd de huidige *Coöperatieve Melk Centrale*, met dezelfde beginletters als de oude C.M.C., die als coöperatie van meer dan 10.000 boeren de melkverkoop en melkverwerking in 1945 in het westelijke consumptiemelkgebied ter hand nam.

Door een verstandig financieringsbeleid is zij er in weinig jaren in geslaagd zich een machtige positie in dit gebied te verwerven. Zij heeft n.l. vanaf het begin de voor de melk gemaakte prijs niet geheel aan de leden betaald, doch een klein deel hiervan gereserveerd en een ander (groter) deel als ledenkapitaal geboekt ⁱⁱ⁾. Hierdoor kreeg de C.M.C. de beschikking over aanzienlijke fondsen, waarmede zij deels zuivelcoöperaties in en bij haar werkgebied tot zich heeft getrokken, deels belangen in bestaande [235] particuliere bedrijven verworven heeft door aankoop van aandelen. Zij heeft hierdoor een vaste positie in de melkverwerkende industrie in het westen en midden des lands verkregen en hiermede als boerencoöperatie bij het tot waarde brengen der melk een pand in handen gekregen, dat voor de boeren in dit gebied van grote betekenis is.

Ook de in „De Producent“, afd. Melk, samenwerkende boeren hebben dit begrepen en omstreeks 1960, toen de positie van deze organisatie er financieel niet zo gunstig voorstond, samenwerking verkregen met de C.M.C., waardoor zij medezeggenschap kreeg in het machtige verkoopapparaat dezer organisatie, terwijl de C.M.C. zich door deze fusie opnieuw van een belangrijk verwerkingsapparaat voor haar melk heeft voorzien. Zodoende kan men thans van een vergaande onderlinge samenwerking van een groot deel der melkveehouders in het zelfkazers- en consumptiemelkersgebied in dit gedeelte des lands spreken, een samenwerking, waarvan ± 40 jaar geleden nog vrijwel geen spoor te bekennen was.

i Dit ledenkapitaal kon later in obligaties worden omgeruild, die aan de Amsterdamse Effectenbeurs verhandelbaar zijn.

ii Onder consumptiemelkers worden in het algemeen verstaan de boeren die hun melk voor directe consumptie afleveren.

[237]

HOOFDSTUK IV

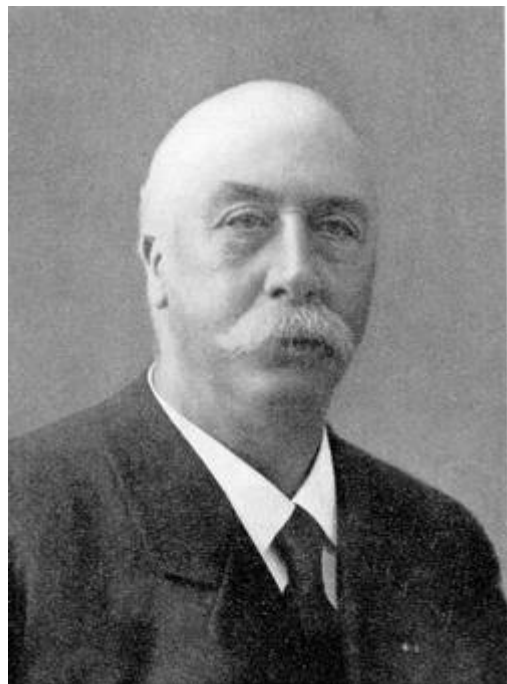
Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband

Men moet zich niet voorstellen dat de totstandkoming van de F.N.Z. zo vlot verliep als uit de korte uiteenzetting daaromtrent in het derde hoofdstuk zou zijn op te maken. Noord en Zuid moesten elkaar op zuivelgebied nog leren kennen en zowel in Friesland als in Limburg was men erg gesteld op het behoud van eigen zelfstandigheid. Men was voor samenwerking in landelijk verband, maar met name de vertegenwoordiger van de Z.N.Z. (*Jan Truijen*) stelde als eis dat deze samenwerking er nimmer toe mocht leiden, dat een gewestelijke zuivelbond gebonden zou kunnen worden door besluiten, die niet strookten met de eigen sociale, politieke en geestelijke gevoelens. Dit vooral heeft ertoe geleid dat de F.N.Z. een streng federatief karakter heeft gekregen en dit ook heeft behouden.

Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog I

Het secretariaat van de F.N.Z. werd de eerste jaren vervuld door zuivelconsulent *F.E. Posthuma* te Assen en van een kantoor als zodanig was nog geen sprake. Al spoedig gingen de gedachten uit naar een ambtenaarsecretaris, maar de middelen daartoe ontbraken nog. Om hierin te voorzien werd in 1903 een voorstel gedaan om hiertoe bij de regering een subsidie aan te vragen. De algemene vergadering wilde hiervan echter niets weten¹⁾). Men wilde baas in eigen huis blijven en was derhalve op eigen middelen aangewezen om tot ontplooiing der werkzaamheden te komen.

In 1903 ontbraken deze middelen echter nog en ook in 1904 was de bron van inkomsten nog niet voldoende om daaruit een ambtelijk secretaris te betalen. De vergoeding aan de secretaris bedroeg *f* 300,- per jaar. „Verwacht men van de F.N.Z. meer daden, verwacht men dat de zaken vlugger en beter gedaan worden”, aldus het jaarverslag over 1903, „dan is versterking van de geldmiddelen een eerste eis”. Deze kwam er in 1905 en secretaris *Posthuma* bleek voldoende vertrouwen in de F.N.Z. te hebben om zijn zuivelconsulentschap er aan te geven en naar Den Haag te verhuizen. Het „kantoor” van de [238]

K. J. A. G. baron Collot d'Escury
(1859-1929)

i Dit standpunt is blijvend gehandhaafd.

F.N.Z. werd in een kamertje van zijn woning gevestigd en zijn jaarsalaris werd op f 2.500,- vastgesteld.

De eerste voorzitter van de F.N.Z. was *G. J. Bieleman* te Vorden, die tevens voorzitter van de G.O.Z. was. Hij werd echter in 1901 tot rijksboterinspecteur benoemd en moest dus al na een jaar aftreden. In zijn plaats werd benoemd *K. J. A. G. baron Collot d'Escury*, burgemeester van Hontenisse en voorzitter van de Eerste Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek te Sas van Gent. Hij heeft deze functie tot 1921 vervuld. Collot d'Escury werd als voorzitter opgevolgd door Dr. F.E. Posthuma, die in 1909 het secretariaat had neergelegd en gedurende de eerste wereldoorlog Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid was. *Collot d'Escury* en *Posthuma* hebben in de eerste decennia van deze eeuw een krachtige leiding aan de F.N.Z. gegeven.

De voorzitter wordt gekozen uit de bestuursleden, die uit de buitengewone leden benoemd zijn; de overige bestuursleden worden door de gewone leden (bonden) aangewezen. Tot 1905 werd ook de secretaris uit de buitengewone leden benoemd, doch in dat jaar werden de statuten zodanig gewijzigd dat het secretariaat een ambtelijke functie werd.

Een der eerste activiteiten van de F.N.Z. naar buiten was de verzameling van een 500-tal adressen van buitenlandse boterhandelaren, die aan de fabrieken ter beschikking werden gesteld om de rechtstreekse verkoop naar het buitenland op gang 'ie brengen en daarmee de boter uit handen van binnenlandse knoeiers te houden. Hoe nodig dit was, blijkt o.a. uit hetgeen [239] de directeur van de onderzoekingsdienst te Ruhrort (*Duitsland*) rapporteerde. Hij onderzocht een 15-tal monsters van boter die op de botermijnen te Eindhoven en Den Bosch gekocht was en waarvan hij absoluut zeker was dat ze onvervalst de boterfabrieken had verlaten.

Toen de boter in Duitsland aankwam, was ze tot 25 % vervalst met oleo-margarine of Amerikaans varkensvet of beide. In *België* bestond in 1902 het voornemen om de invoer van boter te verbieden uit landen waar geen voorschrift bestond om een kenmerkende stof aan de margarine en andere vetten toe te voegen, teneinde op eenvoudige wijze te kunnen vaststellen of de boter met deze vetten vervalst was of niet. In *Engeland* kampte men met de opvatting dat het cijfer der vluchtige vetzuren der boter bepalend werd geacht voor het al of niet vervalst zijn.

Aan het een zowel als aan het ander meende men tegemoet te kunnen komen door een afdoend controlemiddel en aanvankelijk dacht men dit gevonden te hebben in een wettelijk voorschrift tot het toevoegen van enige sesamolie als kenmerkende stof aan de margarine. De F.N.Z. wendde zich met een zodanig verzoek tot de regering. De margarine-industrie verzette zich hier heftig tegen. Overigens bleek het middel in de praktijk niet doeltreffend te zijn, zodat de gevraagde maatregel niet tot stand kwam.

Intussen was de voorbereiding en de oprichting van botercontrolestations in volle gang, maar de deelname hieraan was nog lang niet algemeen en de doeltreffendheid van het systeem dezer controle moest ook nog blijken. *Knapp Q⁶⁸*) wijdt een uitvoerige beschouwing aan deze kwestie en leidt uit de gevraagde sesamatie der margarine af dat men in leidende zuivelkringen toen nog geen volledig vertrouwen in het slagen der botercontrole had.

Toen in 1903 te Brussel het eerste internationale zuivelcongres werd gehouden en de in Nederland toegepaste botercontrole aan de orde kwam, bleek men ook internationaal nog geen grote betekenis aan dit systeem te hechten. Er bleef aanvankelijk wantrouwen tegen de uit Nederland ingevoerde boter bestaan en hoewel men op sesamatie der margarine had aangedrongen, gaf dit de F.N.Z. en andere organisaties toch aanleiding om zo sterk mogelijk op door-

voering der botercontrole en beschikbaarstelling van een rijksmerk voor de onder controle bereide boter aan te dringen. In 1904 werd dit met succes bekroond, toen de regering tot het belangrijke besluit kwam om een rijksmerk beschikbaar te stellen voor alle onder controle bereide boter ⁱ⁾ en men kan wel zeggen dat vanaf die tijd de eerlijkheid in de boterhandel sterk is toegenomen.

Weliswaar ontstond toen nog de reeds eerder beschreven „boteroorlog“ in het zuiden des lands, vooral doordat knoeiers zich tegen het gebruik van het rijksbotermerk verzetten, maar dat waren slechts de resten van een ernstige misstand, die zolang de naam van onze boter bedorven had. [240]

Dr. F. E. Posthuma (1874-1943)
(naar een schilderij)

Het spreekt vanzelf dat mèt de verbetering van de afzet, de verbetering van de kwaliteit gelijke tred moest houden en zowel de bonden als de F.N.Z. namen daartoe verschillende maatregelen. De tot secretaris van de F.N.Z. benoemde zuivelconsulent in Drenthe was daar reeds begonnen met de bereiding van reincultuur voor de roomzuring ter verbetering van de kwaliteit der boter. Hij kweekte deze uit karnemelk, welke hij door bemiddeling van het *Instituut Pasteur* te Parijs verkreeg van Normandische boterfabrieken, die bekend stonden om de goede smaak van haar boter. Hij had daarmee, vooral in Drenthe, veel succes. Deze reincultuurbe-reiding werd in 1905 mèt de secretaris naar Den Haag overgeplaatst. Het was een der eerste diensten, welke de F.N.Z. voor de fabrieken verrichtte.

Toen in 1904 een algemene vergadering van de F.N.Z. te Leeuwarden werd gehouden, kon men wel tevreden zijn over de bereikte resultaten, maar men stond toch feitelijk nog maar aan het begin. De Friese Zuivelbond organiseerde voor de deelnemers aan de vergadering een tentoonstelling van het materiaal van een gehouden boter- en kaaskeuring en aangezien men in de andere bonden met deze keuringen nog niet zover gevorderd was als in Friesland, heeft dit er ongetwijfeld toe bijgedragen dat dit werk ook elders beter werd aangepakt.

Deze keuringen hebben veel tot de verbetering van het produkt bijgedragen en doen dat nog steeds, omdat zij gelegenheid bieden tot een periodieke kritische beoordeling van het produkt

i Zie blz. 28.

door onbevooroordeelde [241] deskundigen. Toch kan van deze keuringen alleen voldoende resultaat worden verwacht wanneer daarop aansluitend technische voorlichting wordt verstrekt aan fabrieken, welke daaraan behoefte hebben.

Behalve in Friesland, waar in 1903 een leraar-technicus werd aangesteld, waren de bonden nog niet op dit werk ingesteld en behoorde dit nog tot de taak der zuivelconsulenten. Deze richtte zich echter meer op het geven van adviezen bij oprichting, bouw en inrichting van zuivelfabrieken en voorlichting op algemeen zuivelgebied, alsmede het geven van cursussen aan fabrieks- en melkpersoneel, dan op directe technische voorlichting bij het productieproces.

Hier lag een taak voor de organisatie, hetgeen ook van regeringswege zo werd opgevat. In een algemene vergadering van de F.N.Z. op 11 april 1905 hield de Directeur-Generaal van de Landbouw, *H. J. Lovink*, een rede, waarin hij de organisatie prees voor de krachtige steun welke verleend werd bij de bestrijding der botervervalsing en de invoering van het rijksbotermerk, maar waarin hij deze tevens aanmaande om meer aandacht aan de kwaliteit van het produkt en in het bijzonder aan die van de melk te besteden. Dit laatste was zeker niet overbodig, daar bij al te veel boeren de opvatting bestond dat, nu de melk toch naar de fabriek ging, het er met de zorg hiervoor op de boerderij niet zo erg meer op aan kwam.

Dit werd bevestigd door de Overijsselse zuivelconsulent *V. R. Y. Croesen*, die er in 1907 in een algemene vergadering van de F.N.Z. op wees dat de kwaliteit van de Nederlandse fabrieksboter nog niet goed was. Te weinig werd gelet op de duurzaamheid van de grondstof en in Overijssel werd, aldus *Croesen*, boter op de boerderij gemaakt, die duurzamer was dan fabrieksboter. Volgens *Croesen* werd in Denemarken beter op de grondstof gelet en vooral in streken waar vroeger akkerbouw hoofdzaak was, liet de melkbehandeling veel te wensen over. Voorts pleitte hij voor het bijeenvoegen van handkrachtfabriekjes tot stoomfabrieken, waardoor ook beter onderlegd personeel kon worden aangesteld.

In hetzelfde jaar werd een poging gedaan om te komen tot een vereniging van botercontrolestations, teneinde de kwaliteit der rijksmerkboter te verbeteren en te beschermen en daarvoor reclame te maken. Deze vereniging is echter niet tot stand gekomen. In verband hiermede werd vanwege de F.N.Z. op het L.H.C. te Gorinchem hierover een punt ingeleid, waarbij F.N.Z.-secretaris *Posthuma* naging wat er op het gebied der boterkeuringen door de bonden en de F.N.Z. werd gedaan en waarbij hij er op wees dat men bij de coöperatieve fabrieken meer gelegenheid had tot uitwisseling van gegevens dan bij de particuliere, omdat deze laatste meer op zichzelf zijn aangewezen ⁱ).

Een jaar later (1908) werd door de F.N.Z. besloten tot het instellen [242] van een *kwaliteitsmerk voor boter* ⁱⁱ). Het reglement daarvoor werd in 1907 vastgesteld en wanneer men de bepalingen leest waaraan de fabrieken moesten voldoen om het merk (attest genoemd) te mogen gebruiken, behoeft het niet te verwonderen dat dit geen opgang heeft gemaakt. Feitelijk schreef het reglement een voortdurende technische controle op het bedrijf, benevens het verkrijgen van een voldoende aantal punten op de bondsboterkeuringen voor.

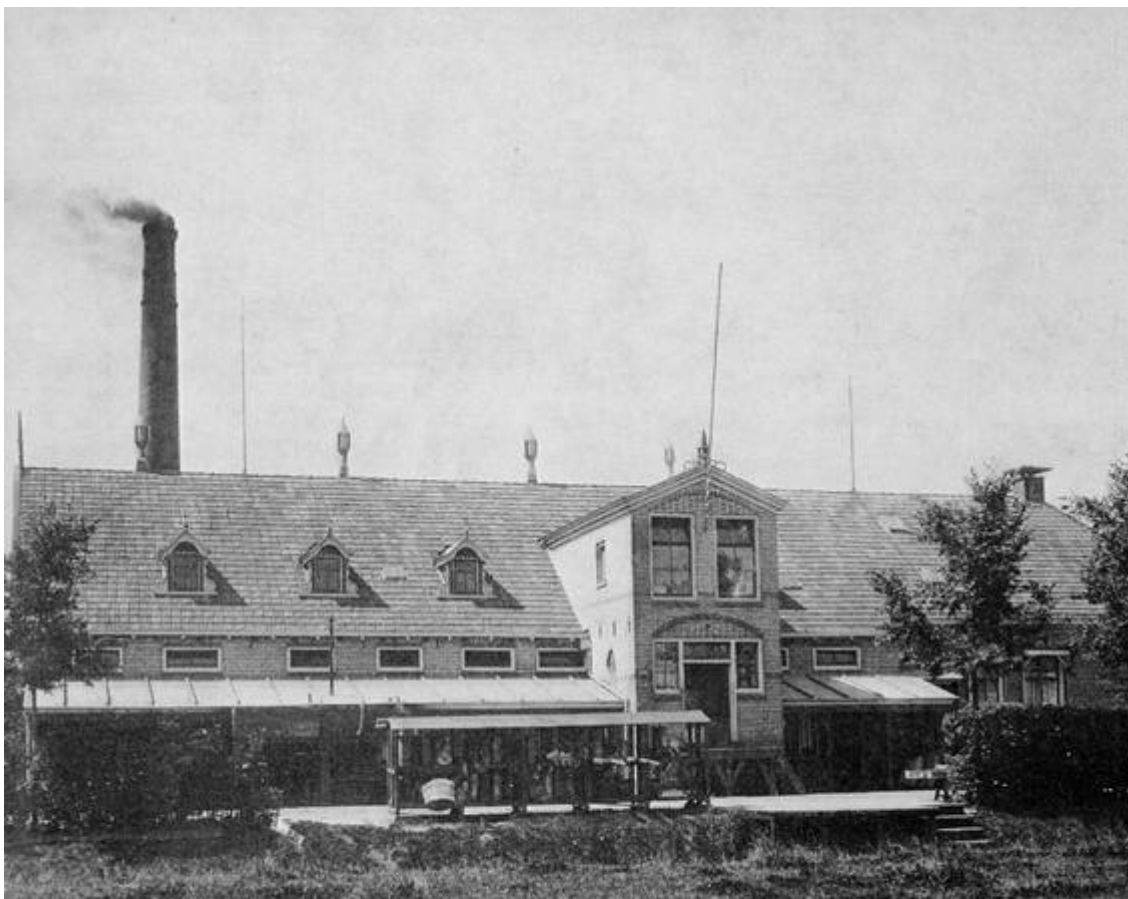
Het attest werd telkens voor drie maanden verleend, terwijl de Raad van Beheer het recht had dit, bij het niet voldoen aan de gestelde voorwaarden, in te trekken. Hoewel de gegeven voorschriften nodig waren om het merk zijn waarde te doen behouden, is het toch te begrijpen dat de fabrieken huiverig waren ermede te beginnen, daar zij bij het eventueel vervallen van het

i Later is men bij de organisatie van particuliere zuivelfabrieken ook overgegaan tot het houden van boterkeuringen.

ii Wel te onderscheiden van het rijksmerk, dat alleen de echtheid en de samenstelling der boter waarborgt.

gebruiksrecht de kans liepen dat haar boter voor minderwaardig werd aangezien. Daarbij kwam dat de handel in het algemeen afwijzend stond tegenover het attest, waardoor het al spoedig zijn praktische betekenis verloor. Een andere moeilijkheid was dat de beoordeling der boter op de bondsboterkeuringen niet in elk bondsgebied op gelijke wijze plaats vond. Men trachtte hierin door middel van centrale boterkeuringen meer eenheid te brengen en in 1909 werden hiervoor algemene richtlijnen aangegeven. Het mag echter betwijfeld worden of men hiermede tot een goede oplossing kwam. Nadat in 1911 een vereenvoudiging van het reglement was voorgesteld, moest in 1912 vastgesteld worden dat het kwaliteitsmerk niet aan de verwachtingen beantwoord had, waarna besloten werd de uitgifte te staken. Hierna werd een *commissie voor kwaliteitsverbetering* ingesteld.

Hoezeer de kwaliteitsverbetering der boter door middel van keuringen de gemoederen in zuivelkringen bezig hield, moge ook blijken uit een lezing, welke *Tj. Kuperus* op 23 augustus 1911 in de algemene vergadering van de F.N.Z. hield ⁱ). *Kuperus* ging hierbij uitvoerig de ervaring met de boterkeuringen na en welke invloed deze gehad hebben op de techniek der boterbereiding en de vakbekwaamheid van het personeel. Voor en na ontstonden moeilijkheden over de wijze van beoordeling bij de keuringen, hetgeen vooral het gevolg was van het feit dat sommige fabrieksdirecteuren de uitkomsten der keuringen gebruikten bij de verkoop der boter.

Een veel voorkomend type zuivelfabriek in het begin van deze eeuw

Daartoe waren de keuringen echter niet bedoeld, nog afgezien van het feit dat men nogal eens trachtte op de keuringen een beter figuur te slaan dan met de kwaliteit van het gehele produkt overeenkwam. Dit laatste werd in de hand gewerkt door het premiestelsel voor het personeel,

i) „Onze boterkeuringen”.

gebaseerd op de keuringsuitslagen, dat door verschillende fabrieken werd toegepast. Afgezien van deze uitvoeringsbezwaren - er waren er wel meer - kon *Kuperus* vaststellen dat de positie der Nederlandse boter, mede dank zij de keuringen, op de [243]

internationale markt en in verhouding tot de Deense boter op de Engelse markt veel gunstiger was geworden, zodat het zelfs meermalen voorkwam dat voor Nederlandse boter een hogere prijs kon worden gemaakt dan voor Deense.

Onderstaande cijfers geven een bevestiging in deze richting. De boternoteringen te Kopenhagen en te Leeuwarden geven van 1885 tot 1911 het volgende beeld (in guldens per kg) ¹⁾:

	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1911
Kopenhagen	1,34	1,22	1,21	1,28	1,21	1,34	1,40
Leeuwarden	1,23	1,12	1,01	1,14	1,23	1,31	1,40

[244]

Na 1920 krijgt de zuivelfabriek een meer industrieel aanzien (Fabriek Bunne (Dr.))

i Ontleend aan een grafiek in het Officieel Orgaan van de F.N.Z. van 22 jan. 1912.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat de notering te Leeuwarden tot 1903 ook boerenboter betrof. De fabrieksboter noteerde toen al een hogere prijs, maar bleef toch altijd nog beneden die van Kopenhagen.

Ook in de daarop volgende jaren bleven de boterkeuringen in het middelpunt der belangstelling staan. De in 1912 ingestelde commissie voor kwaliteitsverbetering bemoeide zich intensief met de wijze waarop de boterkeuringen in de verschillende bonden plaatsvonden aan de hand van centraal door de F.N.Z. gehouden keuringen, waarbij vooral aandacht aan het gebruik van de toegepaste puntenschaal en de kleurbeoordeling werd geschonken ⁱ). Hierin bleek onderling nogal verschil voor te komen, hetgeen de vergelijking [245] van de kwaliteit der boter uit de verschillende provincies niet ten goede kwam ⁱⁱ).

Reeds eerder was men aan nationale en internationale keuringen gaan deelnemen en onze boter sloeg daarbij als regel een goed figuur. In 1909 werd veel eer behaald op een boterkeuring ter gelegenheid van een internationaal zuivelcongres te Boedapest en in 1913 werd door 307 F.N.Z.fabrieken deelgenomen aan een boterkeuring ter gelegenheid van de in dat jaar gehouden nationale landbouwtentoonstelling te Scheveningen. Van de hier toegekende 35 eerste prijzen vielen er 34 aan F.N.Z.-fabrieken toe ⁱⁱⁱ).

Aan een in hetzelfde jaar te Gent gehouden boterkeuring ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling aldaar namen 57 F.N.Z.-fabrieken deel; 21 hiervan ontvingen een eerste prijs. Zonder te veel waarde te willen toekennen aan dit soort keuringen, daar het resultaat vooral afhangt van de mededinging, valt niet te ontkennen, dat het behaalde succes de naam van onze produkten ten goede kwam en het deed de inspanning om tot een steeds verder gaande verbetering van het produkt te komen, toenemen.

Wij wezen er reeds op dat de Friese Zuivelbond al een tiental jaren over een ambtenaar beschikte, die technische voorlichting bij het bereidingsproces in de fabrieken gaf. Ook de Z.N.Z. bewoog zich in deze richting door assistenten ter beschikking te stellen van de zuivelconsulenten in Limburg en Oost-Noord-Brabant. In Gelderland-Overijssel en in Groningen en Drenthe waren besprekingen gaande om eveneens tot technische hulp aan de fabrieken te komen. De gedachten gingen hier eerst in de richting van een meesterbotermaker, maar tenslotte werd besloten tot benoeming van theoretisch beter onderlegde krachten en in 1914/15 werden (Groningen en Drenthe tezamen) oud-leerlingen der Rijkszuivelschool voor dit werk aangesteld.

Met de aanstelling van deze technici, wier taak zich uiteraard in de kaasmakende provincies ook uitstreekte tot voorlichting op het gebied der kaasbereiding, kwam ook het zuivelonderwijs beter op gang. Gedurende de wintermaanden, welke zich minder goed lenen voor technische hulp aan de fabrieken, werden zij belast met het geven van onderwijs aan het fabriekspersoneel. Technische hulp in de fabrieken en vakonderwijs passen geheel bij elkaar, daar de leraar hierdoor goed op de hoogte blijft van de problemen die zich in de praktijk voordoen en de leerlingen van een praktisch en theoretisch onderlegd man het „hoe" en het „waarom" leren

i *Roelof Buisman*, boterhandelaar te Leeuwarden en vele jaren boterkeurmeester van de Friese Zuivelbond, schonk veel aandacht aan deze onderlinge vergelijking. Ook de coöperatieve zuivelverkoopverenigingen hebben op dit gebied belangrijk werk gedaan.

ii In 1918 werd door de F.N.Z. een poging gedaan om tot een centrale kwaliteitscontrole van alle boter te komen om daarnaar de van overheidswege beschikbaar gestelde toeslag te regelen. Dit stuitte echter af op te groot gevreesde kwaliteitsverschillen in de onderscheiden delen van het land. In 1925 werd weer met centrale boterkeuringen volgens het systeem der bondsboterkeuringen begonnen.

iii Van de 542 ter keuring ingezonden kazen waren er 462 van F.N.Z.-fabrieken; 73 van de 95 toegekende eerste prijzen vielen aan deze fabrieken toe.

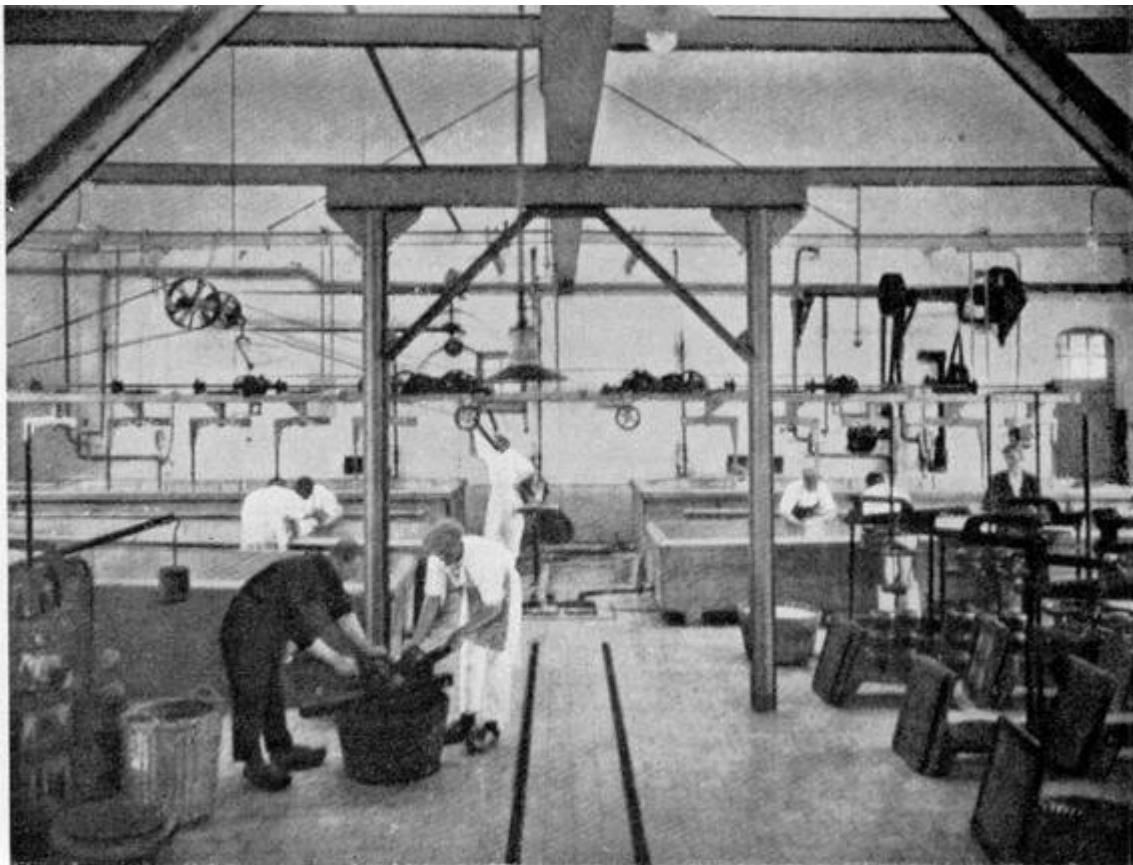
kennen van het werk dat zij dagelijks verrichten.

[246]

De F.N.Z. ontplooidde in die tijd zijn werk in sterke mate in de richting van voorlichting en hulp aan de fabrieken. Ter aanmoediging van het volgen van zuivelvakonderwijs werden in 1908 examens ingesteld, op grond waarvan diploma's voor de verschillende vakken in het zuivelbedrijf behaald kunnen worden. Vele fabrieken werken hiertoe krachtig mede door de personeelsleden aan te moedigen een bondscursus te volgen. De te maken kosten worden vaak geheel of gedeeltelijk van fabriekswege vergoed, terwijl een toeslag op het loon voor het bezit van een diploma in het vooruitzicht wordt gesteld ⁱ⁾. Het onderwijs aan het personeel werd later in belangrijke mate ondersteund door de uitgave van leerboeken op zuivelgebied door de F.N.Z. ⁱⁱ⁾.

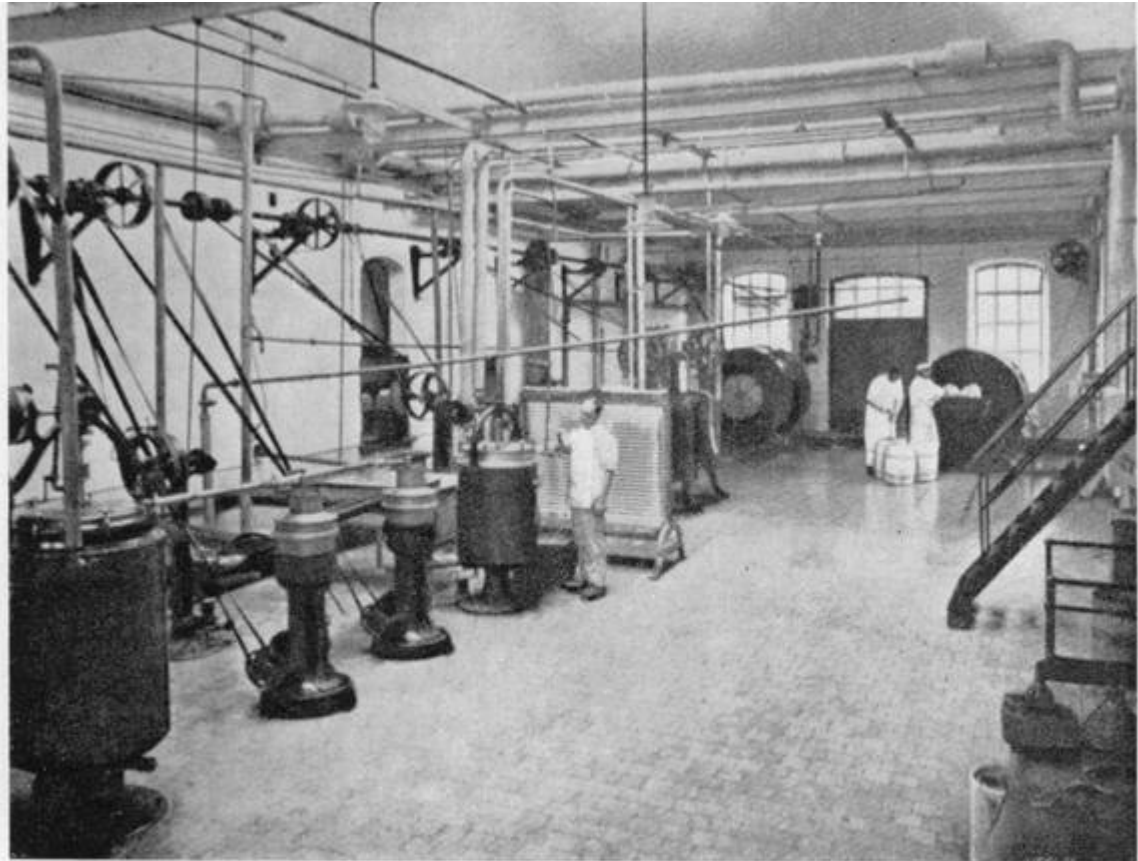
Deze boeken worden tegen kostende prijs beschikbaar gesteld. Toen in 1925 een overzicht werd opgesteld van de vanaf 1908 gehouden [247]

F.N.Z.-examens, bleek dat er in die periode 1424 diploma's waren uitgereikt en dat er meer dan 16.000 leerboeken voor de verschillende vakken gedrukt waren ⁱⁱⁱ⁾.

Kaasmakerij en perslokaal van een coöperatieve zuivelfabriek omstreeks 1920 (Gedenkboek F.N.Z. 1925)

- i Thans is er een belangrijke wijziging van het lager zuivelonderwijs (zuivelvakscholen) in voorbereiding, waarbij ook de zuivelvakbonden betrokken zijn. Wij achten dit echter te ver buiten het tijdschema van dit boek te liggen om daar op in te gaan.
- ii De eerste uitgave was „De boterbereiding aan de fabriek“, samengesteld door *B. v.d. Burg* en *S. Hepkema* en verscheen in 1913.
- iii Wie zich omtrent een en ander nader op de hoogte wenst te stellen, wordt aangeraden het *Gedenkboek van de F.N.Z. 1925* te raadplegen.

Centrifugelokaal en botermakerij van een coöperatieve zuivelfabriek omstreeks 1920 (Gedenkboek F.N.Z. 1925)

Ook in ander opzicht breidde de F.N.Z. zijn werkzaamheden ten aanzien van de dienstverlening aan de fabrieken uit. In het algemeen zijn dit werkzaamheden welke niet zo goed door de bonden kunnen worden verricht, omdat zij een landelijk en geen provinciaal karakter hebben.

Wij hebben hierbij het oog op de behoefte aan voorlichting, die meer en meer gevoeld werd op het gebied der energievoorziening en de zuivelwerktuigen. Voor en na werd hieromtrent de hulp ingeroepen van het Instituut voor Landbouwwerktuigen en Gebouwen te Wageningen, maar voldoende was dit niet en dit leidde ertoe dat in 1910 besprekingen plaatsvonden om hierin zelf voorzieningen te treffen. In hetzelfde jaar werd besloten een *meester-stoker* aan te stellen, teneinde de machinisten der fabrieken een betere stooktechniek bij te brengen, hetgeen vooral van betekenis was [248] wanneer met kolen van afwijkende kwaliteit moest worden gestookt. Men dient hierbij te bedenken dat de meeste machinisten een te eenvoudige of nagenoeg geen opleiding hadden gehad voor het werk dat zij dagelijks verrichtten. Hoe groot de behoefte aan voorlichting op dit gebied was, moge blijken uit het feit dat de meesterstoker in het eerste jaar van zijn werkzaamheid door niet minder dan 49 fabrieken werd gevraagd om een stookcontrole te verrichten.

In het bijzonder werden de adviezen van deze deskundige gewaardeerd, toen aan het einde van de eerste wereldoorlog in vele fabrieken met turf moest worden gestookt wegens gebrek aan steenkolen. Gedurende de wintermaanden werden in overleg met de bonden in verschillende plaatsen cursussen georganiseerd, waar de machinisten der fabrieken onderricht omtrent de theorie van hun vak ontvingen. Dit werd bevorderd doordat de F.N.Z. ook voor dit vak een diploma instelde en de inmiddels tot *leraar-machinist* bevorderde ambtenaar er een leerboek voor samenstelde.

Eveneens in overleg met eerdergenoemd instituut te Wageningen werd in 1913 besloten tot de aanstelling van een *werktuigkundig ingenieur*, hetgeen echter met nogal enkele strubbelingen gepaard ging. Aanvankelijk had men de bedoeling deze bij de aankoop van hulpstoffen in te schakelen, daar het wel voorkwam dat ook eenvoudige zuivelwerktuigen bij deze afdeling besteld werden en dan voelde men er behoefte aan zich door een deskundige te laten voorlichten. Deze zou zich echter ook op het gebied der controle van laboratoriumglaswerk, chemicaliën e.d. verdienstelijk moeten maken. De Friese Zuivelbond kon zich vooral met dit laatste niet verenigen. Hierbij moet worden bedacht, dat deze Bond zich reeds enkele jaren bezighield met dit controlewerk en dit ook voor de F.N.Z. verrichtte. Men wenste dit werk niet uit handen te geven, maar ook overigens had men in Friesland nogal bezwaar tegen de aanstelling van een werktuigkundig ingenieur bij de F.N.Z. In de andere bonden dacht men daar anders over en zo kwam de benoeming van een werktuigkundig ingenieur in 1913 zonder de medewerking van de Friese Zuivelbond tot stand.

Aanvankelijk werd er voor deze ambtenaar nog een verband gelegd met de Centrale Aankoop, maar spoedig werd dit losgelaten en werd het een op zichzelf staande functie. Ongetwijfeld is daarmee in een belangrijke behoefte der fabrieken voorzien. Mocht van de fabrieksdirecteuren een voldoende zuiveltechnische kennis worden verondersteld, niet verwacht mocht worden, dat zij ook voldoende op de hoogte waren van het werktuigkundige gedeelte der fabriek. Dit openbaarde zich vooral toen men meer en meer overging tot aanschaffing van koelmachines en elektromotoren, welke evolutie zich vooral in die tijd voordeed. De directeuren waren hierbij aangewezen op de kennis en de voorlichting der leveranciers.

Hoewel in het algemeen zeker niet gezegd kan worden dat dezen hiervan misbruik maakten, kon deze toestand toch [249] niet bevredigen, daar men bij het aanvragen van offertes, de beoordeling van gedane aanbiedingen en de controle op de afleveringen behoefte had aan deskundige en belangeloze assistentie. Ook bij nieuwbouw, vernieuwingen en uitbreidingen diende men over deskundige voorlichting te beschikken en hoewel men aanvankelijk in Friesland bezwaar had gemaakt tegen de aanstelling van een F.N.Z.-ambtenaar op dit gebied, bleek zeer spoedig dat men ook in deze provincie een ruim gebruik van deze voorlichting maakteⁱ).

Maar ook in de andere bonden werd hiervan een veelvuldig gebruik gemaakt. Zodoende kon deze afdeling in enkele jaren uitgroeien tot een *Technisch Bureau (T.B.)* - later *Technische Dienst (T.D.)* - van betekenis, waaraan ook de leveranciers hun vertrouwen niet onthielden. In zijn jaarverslag over 1915 schrijft de hoofdingenieur: „Het Technisch Bureau van de F.N.Z. heeft een krachtige levensvatbaarheid. Wij zien het tegenwoordig bij de dag dat personen, die vroeger zelfstandig fabrieken inrichtten, nu zeer gaarne aan de betreffende besturen van nieuw te bouwen fabrieken adviseren om toch vooral voor de werktuigen de hulp en bemiddeling van het T.B. in te roepen”.

Toen in de laatste jaren van de eerste wereldoorlog en de eerste jaren daarna het materiaal steeds schaarser werd, besloot men aan het T.B. een *afdeling leidingen en fittingen* te verbinden en enkele monteurs in dienst te nemen, teneinde de fabrieken bij het monteren van nieuwe werktuigen en machines van dienst te kunnen zijn. Enkele jaren verliep dit bevredigend, maar toen de materiaalprijzen gingen dalen en er ook op dit gebied weer meer normale omstandigheden intraden, werd deze afdeling opgeheven, nadat men op de aanwezige voorraden een gevoelig verlies had geleden.

i Later hebben toch de Friese Bond zowel als de Z.N.Z. een eigen werktuigkundige aangesteld, omdat men een nauwer verband met de zuiveltechnische afdeling van de Bond wenste dan voor een F.N.Z.-bureau mogelijk was.

Hoewel men in het prille begin der afdeling Centrale Aankoop ook wel eens had gedacht over de oprichting van een machinefabriek ten dienste der zuivelcoöperaties en men ook later (1917) nog een onderzoek heeft ingesteld naar de wenselijkheid en de mogelijkheid der oprichting van een eigen fabriek voor houtbewerking voor botervaten en ander verpakkingsmateriaal, heeft men op dit gebied geen verdere stappen ondernomen ⁱ).

Men ging hierbij uit van de overweging dat de toeleveringsbedrijven in binnen- en buitenland in de gelegenheid moeten zijn het beste aan te bieden wat zij hebben en dat de zuivelorganisatie zich hierbij in hoofdzaak moet bepalen tot een onafhankelijke voorlichtende en controlerende taak. Deze overweging heeft er ook toe bijgedragen dat al spoedig werd afgestapt van het bedingen van kortingen bij de aankoop van werktuigen ter voorziening [250] in de kosten der technische voorlichting en controle.

Men is toen de zuivelfabrieken voor deze diensten een bedrag volgens tarief in rekening gaan brengen, terwijl eventueel bedongen kortingen aan de opdrachtgevende fabrieken ten goede komen. Hiertoe heeft ook de ervaring bijgedragen dat van lang niet alle in te kopen artikelen de prijzen vaststaan, zodat men niet van te voren kan weten of een fabriek, die buiten de bemoeiing van de organisatie inkoopt, niet dezelfde korting kan bedingen als de organisatie. Hetzelfde geldt bij de aankoop van hulpstoffen voor de fabrieken.

Ook op dit gebied werden de werkzaamheden in het belang der fabrieken uitgebreid. Zoals wij reeds hebben gezien, kochten verschillende bonden reeds vanaf de oprichting voor gezamenlijke rekening hulpstoffen voor de fabrieken in. Aanvankelijk was dit niet veel meer dan het bijeenbrengen van orders, welke de fabrieken voor de verschillende artikelen hadden en de uitvoering hiervan voor gezamenlijke rekening. Wanneer het grote partijen betrof, geschiedde dit door middel van aanbesteding. Spoedig ging men er echter toe over van verschillende artikelen een voorraad aan te houden, zodat de fabrieken ook op bestelling kon worden geleverd.

Hiermede werd een tweeledig doel nagestreefd, daar men op deze wijze goedkoper kon inkopen, maar ook meer kijk op en zeggenschap over de kwaliteit der te kopen artikelen kreeg. Dit was vooral van betekenis toen de bonden deskundige krachten gingen aanstellen voor de controle en normalisering der produkten en deze deskundigen ook belast werden met het toezicht op de kwaliteit en de samenstelling der hulpstoffen. Tevoren werd de controle der hulpstoffen incidenteel opgedragen aan bepaalde bureaus, maar tot een regelmatige controle en voorlichting op dit gebied was het daarmee niet gekomen.

Vrijwel alle bonden hebben bij de oprichting de gezamenlijke aankoop van hulpstoffen en gebruiksartikelen voor de fabrieken in hun vaandel geschreven. De F.N.Z. heeft dit niet gedaan. Wel gaf haar bestaan in 1904 aanleiding tot de vorming van een *Centrale Commissie van Aankoop*, waarin alle bonden een of meer vertegenwoordigers aanwezen en waarin men van tijd tot tijd de aankoopzaken gezamenlijk besprak. Van een daadwerkelijke bemoeiing van de F.N.Z. met deze zaken blijkt dan echter nog niets.

Dit zou in 1906 veranderen toen de F.N.Z. de botermijn van de G.O.Z. te Zutphen overnam en deze naar Arnhem verplaatste. De G.O.Z. besloot toen tevens zijn directe bemoeiingen met de aankoopzaken te staken. Men kan dit als een twee-eenheid zien, daar de F.N.Z. toen zowel de gelegenheid tot boterverkoop als de directe bemoeiing met de aankoopzaken van de G.O.Z. overnam, teneinde de fabrieken van deze Bond in de gelegenheid te stellen van deze diensten

i Een uitzondering hierop is de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek, die ook chemische produkten voor de zuivelindustrie maakt.

der organisatie gebruik te blijven maken. De ambtenaar, die op het secretariaat in Den Haag administratief werk verrichtte en tevens de reïncultuurafdeling verzorgde, werd naar Arnhem overgeplaatst [251] als administrateur van de botermijn en met hem verhuisde de reïncultuurafdeling daarheen, terwijl hij tevens belast werd met de administratie der aankoopzaken. Het overleg in de eerder genoemde centrale commissie leidde ertoe dat de bonden verschillende artikelen voor gezamenlijke rekening gingen kopen.

Uiteraard trad de F.N.Z. daarbij voor de fabrieken van de G.O.Z. op en zodoende ontstond te Arnhem een centraal depot van hulpstoffen, waarvan ook de andere bonden, de een meer, de ander minder, gebruik gingen maken. Deze afdeling breidde zich in de loop der jaren aanmerkelijk uit. In 1921 werd ten behoeve van een nauwkeuriger formulering der eisen te stellen aan de in te kopen hulpstoffen een commissie ingesteld, die deze eisen, in het bijzonder van glaswerk en chemicaliën, opnieuw formuleerde.

Met de uitbreiding en verdieping van het werk van bonden en F.N.Z. begon de taak der zuivelconsulenten zich in de meeste provincies meer en meer van de zuivelfabrieken om te buigen naar het voorlichtingswerk op de boerderijen. Hier werd in samenwerking met veeteeltconsulenten, landbouworganisaties en boerenbonden gestreefd naar betere stalinrichting en melkwinning, terwijl in de ene provincie vroeger dan in de andere laatstgenoemd werk kracht werd bijgezet door de organisatie van melk- en stalwedstrijden. Later werd dit uitgebreid met cursussen, die als regel onder leiding der zuivelconsulenten en vaak met behulp van zuivelbonden tot stand kwamen. Pas na de eerste wereldoorlog kwam dit werk echter goed op gang.

Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw

Toen in 1910 te Maastricht het tienjarig bestaan van de F.N.Z. werd gevierd, kon op een periode van vooruitgang en gestadige groei der zuivelcoöperatie worden teruggezien. Secretaris *Reitsma* gaf een overzicht omtrent hetgeen in die tien jaar op coöperatief zuivelgebied was gebeurd. Wij volstaan met enkele vermeldingen omtrent de groei der coöperatieve zuivelfabrieken in enkele provincies en het prijsverloop in die periode.

De gemiddelde hoeveelheid verwerkte melk bedroeg per fabriek in:

	1901		1909	
Friesland	3,4	mln. kg	4,9	mln. kg
Gelderland/Overijssel	1,8	mln. kg	3,-	mln. kg
Drenthe	1,-	mln. kg	2,2	mln. kg
Groningen	0,6	mln. kg	1,7	mln. kg
Zuid-Nederland	0,3	mln. kg	0,6	mln. kg

[252] Aan een jaarverslag van een Friese zuivelfabriek (Wirdum) ontleende *Reitsma* de volgende cijfers:

Jaar	Verw. melk in kg	Opbrengst per kg bruto (ct.)	Onkosten per kg (ct.)	Opbrengst per kg netto (ct.)
1892/93	2.900.000	4,85	0,64	4,21
1900/01	5.100.000	5,15	0,54	4,61
1909/10	6.200.000	6,16	0,73	5,43

Aan de botermijn te Maastricht werd in 1895 een gemiddelde prijs van *f* 1,06 per kg behaald, terwijl deze in 1910 *f* 1,35 bedroeg. De jaarlijkse boteraanvoer van deze mijn liep in dezelfde jaren op tot 4,5 mln. kg. Deze ontwikkeling zette zich voort tot wereldoorlog 1914-18, toen weliswaar de prijzen abnormaal gingen stijgen, maar de produktie sterk daalde vooral door gebrek aan krachtvoer.

Tot 1914 deed zich een rustige doch gestadige vooruitgang voor. Handel en industrie ontwikkelden zich gunstig in het binnenland zowel als in het buitenland en vooral het Duitse industriegebied vormde een goed afzetgebied voor onze zuivelprodukten. Door de fabriekmatige bereiding was Nederland in staat aan de vraag naar een goed en gelijkmatig zuivelprodukt te voldoen en er werd veel zorg aan de verbetering van de kwaliteit besteed.

Dank zij de botercontrole, die omstreeks 1910 op ruim 70 % der produktie werd toegepast, kon men uit Nederland een onvervalst produkt ontvangen. Al deze omstandigheden en de stijgende welvaart leidden ertoe dat de prijs, die de boeren voor de melk ontvingen, voortdurend hoger werd. De eerder vermelde Friese cijfers demonstreren dit, maar het sterkst sprak dit in het oosten en zuiden van het land, waar voorheen de meeste boeren op hun (te) kleine bedrijven een sober bestaan hadden.

Door de mogelijkheid van het beter tot waarde brengen van de melk en het toenemende gebruik van kunstmest en krachtvoer nam de melkproduktie hier sterk toe, terwijl de oppervlakte cultuurgrond door ontginning van woeste grond kon worden uitgebreid. Daar in deze streken in die tijd vrijwel uitsluitend boter werd geproduceerd en de boeren praktisch alle ondermelk terugontvingen, beschikten zij over een waardevol voer voor kalveren en varkens, hetgeen de rundveehouderij ten goede kwam en de varkenshouderij bevorderde. Deze laatste werd een belangrijk nevenbedrijf van de melkveehouderij, evenals de kippenhouderij, welke van 1895 tot 1910 praktisch verdubbelde.

De ontwikkeling der melkvee- en varkenshouderij blijkt duidelijk uit de volgende cijfer [253]

Provincie	Melkvee		Stijging, in %	Varkens		Stijging in %
	Aantal			Aantal		
	1891/1900	1913		1891/1900	1913	
Groningen	41.267	48.331	17	32.111	68.451	113
Friesland	138.758	176.682	27	27.693	101.403	266
Drenthe	39.967	53.410	34	42.284	98.317	133
Overijssel	84.209	108.640	29	64.231	136.689	113
Gelderland	95.630	125.408	31	151.626	298.883	97
Utrecht	62.641	79.032	26	42.344	90.293	113
Noord-Holland	114.612	128.537	12	30.552	63.907	109
Zuid-Holland	153.515	181.548	18	76.867	200.704	161
Zeeland	27.834	24.789	-11	28.973	44.447	53
Noord-Brabant	109.733	123.614	13	87.487	141.179	61
Limburg	51.199	59.688	17	63.119	105.931	68
Nederland	919.365 ⁱ⁾	1.109.679	21	647.287	1.350.204	109

Wij zien hieruit dat de grootste toename der melkveehouderij in de oostelijke provincies plaatsvond, terwijl de varkenshouderij het sterkst in Friesland en Zuid-Holland toenam. Dit laatste houdt ongetwijfeld verband met de toenemende kaasproduktie en de daardoor beschikbaar komende wei. Volgens *Spahr van der Hoek Q§⁶⁹*) vond de uitbreiding der varkensfokkerij in Friesland vnl. plaats in het zuidoosten der provincie, waar ook de toename der

i Omtrent de melkproduktie in deze jaren zijn geen cijfers bekend. Volgens deskundigen zou deze te schatten zijn op ± 2500 kg per koe per jaar.

fabriekmatige zuivelbereiding na 1900 het sterkst was. Uiteraard leidde ook de stijging der varkensvleesprijzen tot een ontwikkeling in deze richting. Van 1903 tot 1913 stegen de prijzen van eerste kwaliteit varkens te Rotterdam van 40 tot 57,5 ct. per kg. Door de toenemende varkenshouderij kwam ook meer mest beschikbaar en dit werkte de melkveehouderij weer in de hand.

De boterbereiding ontwikkelde zich als volgt ¹⁾:

Provincie	Op boerderijen (kg)		In fabrieken (kg)	
	1895	1912	1895	1912
Friesland	5.562.600	120.000	5.700.000	30.213.000
Noord-Holland	1.344.200	1.560.000	16.635	1.840.000
Zuid-Holland	4.498.200	2.233.000	366.586	3.902.000
Utrecht	1.248.300	1.360.000	74.319	762.000
Drenthe	1.533.200	220.000	978.954	4.232.000
Overijssel	3.596.400	2.069.000	1.120.086	5.299.000
Gelderland	4.044.700	1.716.000	903.556	6.818.000
Noord-Brabant	4.438.360	4.022.000	1.585.567	7.001.000
Limburg	2.629.200	1.618.000	1.789.772	2.863.000

[254] De kaasbereiding had het volgende verloop:

Provincie	Op boerderijen (kg)		In fabrieken (kg)	
	1895	1912	1895	1912
Friesland	5.562.600	120.000	5.700.000	30.213.000
Noord-Holland	14.231.300	11.205.000	2.647.255	9.778.000
Zuid-Holland	15.962.100	25.847.000	235.544	1.139.000
Utrecht	9.560.800	14.121.000	264.012	49.000
Drenthe	5.100	-	-	-
Overijssel	10.000	-	290.000	-
Gelderland	135.600	114.000	9.025	47.000
Noord-Brabant	-	-	27.691	179.000
Limburg	120.000	120.000	1.200	

De Nederlandse boteruitvoer bedroeg naar:

	Engeland %		België %		Duitsland %	
	x 1000 kg		1000 kg		x 1000 kg	
1895	8.167	58	4.154	29	697	5
1913	7.955	21	8.569	23	19.111	51

De dito kaasuitvoer was naar:

	Frankrijk %		Engeland %		België %		Duitsland %	
	x 100 kg		x 1000 kg		1000 kg		x 1000 kg	
1895	3.800	11	13.738	41	7.936	23	4.787	14
1913	4.129	6	19.148	29	16.728	25	16.608	25 ¹⁾

ⁱ Groningen en Zeeland zijn hierbij, als in hoofdzaak akkerbouwprovincies, buiten beschouwing gelaten.

De totale boteruitvoer bedroeg in 1895 14.135 ton, in 1913 37.583 ton. De uitvoercijfers van kaas waren in de overeenkomstige jaren 33.690 ton en 66.782 ton.

Toen *G. J. Bieleman* in de algemene vergadering van de F.N.Z. op 10 september 1913 een lezing hield over „*De economische betekenis van de zuivelbereiding in ons land*” kon hij vaststellen dat in het zuivelbedrijf in de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg, dat ongeveer 25 jaar geleden als bijzaak werd beschouwd, een belangrijke verandering was gekomen. De oorzaak hiervan lag volgens hem, behalve in de aanzienlijke daling van de graanprijzen, vooral in de wijze van boterbereiding, welke meer en meer van de boerderij naar de zuivelfabriek was overgebracht. Met uitzondering van Groningen en Zeeland was de melkproductie voor het boerenbedrijf in het gehele land een der voornaamste bronnen van inkomen.

[255] De geldelijke betekenis der melkproductie berekende hij op *f* 186 miljoen of ongeveer 2/7 van de totale waarde der land-, tuin- en bosbouwprodukten. Rekening houdende met de bedrijfskosten op de boerderij en de bereidingskosten van boter en kaas becijferde hij een netto-opbrengst der zuivelprodukten voor de boer van bijna *f* 100 miljoen per jaar. Hiermede was de zuivelbereiding, aldus *Bieleman*, het belangrijkste onderdeel van het boerenbedrijf en door de hoge boter- en kaasprijzen werd de lust om de melkproductie op te voeren nog verhoogd. Deze uitte zich vooral in opvoering der produktiviteit en uitbreiding van de veestapel door geheel of half braakliggende grond te ontginnen en te verbeteren ⁱⁱ).

De ontwikkeling der landbouwcoöperatie in al haar geledingen beschouwde hij voor een groot deel als een rechtstreeks gevolg van de invoering van de coöperatieve fabriekmatige zuivelbereiding, daar zij de leerschool der coöperatie voor de boer in het algemeen vormde en als zodanig van moeilijk te overschatten betekenis kon worden genoemd. Hij wees echter ook op het onevenredig opdrijven der pachtprizen, ook van de zijde der grondgebruikers en hij zou het gewenst achten dat hieraan paal en perk werd gesteld ⁱⁱⁱ).

Laatstgenoemde aangelegenheid hield ook anderen bezig. Op het L.H.C. in 1908 te Heerenveen werd door *A. Rauwerda* te Leeuwarden de vraag behandeld of door de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken de bestaanszekerheid van de boer - speciaal de huurboer - versterkt wordt. De inleider kwam hierbij tot de conclusie dat de boeren, die het land moeten pachten, aanvankelijk ook de voordelen genoten welke de coöperatieve zuivelfabrieken hun opleverden, maar dat dit slechts kort geduurd heeft, want zodra de winst in het bedrijf toenam, dreef de concurrentie bij de verpachtingen de huren omhoog, zodat de verhoogde melkprijs de verpachter en niet de pachter ten goede kwam.

Teneinde dit tegen te gaan, pleitte *Rauwerda* er voor dat de coöperatieve zuivelfabrieken meer aan kapitaalvorming zouden gaan doen om te voorkomen dat de boeren met de hogere melkprijs in de hand steeds meer voor het land zouden bieden.

Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken

In verband met het voorgaande is het van belang na te gaan hoe de financiële basis der coöperatieve zuivelindustrie in het algemeen is. [256] De statuten van de meeste coöperatieve zuivelfabrieken, die omstreeks de eeuwwisseling werden opgericht, zijn volgens de bepalingen van de wet tot regeling der coöperatieve verenigingen van 1876 ingericht, hoewel er ook nog een vrij groot aantal coöperatief werkende fabriekjes volgens de wet regelende het recht van

i. De gegevens voor bovenstaande overzichten werden grotendeels ontleend aan *Croesen*.

ii Tussen 1897 en 1911 daalde de oppervlakte woeste grond in ons land van 598.829 ha tot 533.807 ha.

iii Tussen 1896 en 1914 wordt in alle *Verslagen over den Landbouw in Nederland* een voortdurende stijging van de koop- en pachtprizen van de grond vermeld, terwijl in 1919 van regeringswege gewaarschuwd wordt tegen het opdrijven der landprizen, waarbij men er op wijst dat hierbij te weinig rekening gehouden wordt met de stijgende produktiekosten.

vereniging en vergadering van 1855 tot stand kwam, benevens een aantal dito bedrijven, dat de rechtsvorm van een naamloze vennootschap kreeg.

Het kenmerkende verschil in de financiële basis dezer bedrijven is dat alleen bij de volgens de coöperatiewet van 1876, later gevolgd door die van 1925, opgerichte verenigingen een wettelijke aansprakelijkheid der leden geldt, terwijl deze bij de verenigingen volgens de wet van 1855 niet bestaat en deze bij de naamloze vennootschappen alleen tot het nominale bedrag der aandelen gaat.

Volgens de coöperatiewet is het lidmaatschap van een coöperatieve vereniging persoonlijk (natuurlijk of rechtspersoon) en aanvaarden de leden onbeperkte en hoofdelijke aansprakelijkheid voor de financiële verplichtingen der vereniging. Dit betekent dat, indien bij gerechtelijke of buitengerechtelijke vereffening der vereniging blijkt dat de bezittingen onvoldoende zijn om aan haar verbintenissen te voldoen, de leden en zij die minder dan een jaar tevoren lid waren, tegenover de vereffenaars voor gelijke delen in het tekort aansprakelijk zijn en dat het eventueel geldelijk onvermogen van de een verhaald kan worden op de ander.

De wet van 1876 stelde deze aansprakelijkheid dwingend onbeperkt. Volgens de wet van 1925 kan hiervan worden afgeweken door in de statuten der betrokken vereniging de bepaling op te nemen dat de aansprakelijkheid anders geregeld, beperkt of geheel uitgesloten is. Ook overigens geeft de wet van 1925 meer vrijheid van handelen, terwijl er de bepaling in opgenomen is dat de aansprakelijkheid der leden ook buiten het geval van vereffening en rechtstreeks tegenover haar schuldeisers kan bestaan.

Vrijwel alle coöperatieve zuivelfabrieken hebben de onbeperkte aansprakelijkheid in haar statuten opgenomen, met dien verstande dat zij een eventueel tekort omslaan naar verhouding van de hoeveelheid melk door elk der leden geleverd gedurende een aantal boekjaren (meestal vijf) vóór het boekjaar, waarin tot vereffening werd besloten of bij korter lidmaatschap gedurende het gehele lidmaatschap tot aan de dag van het besluit der vereffening. Deze aansprakelijkheidsregeling heeft de financiering der coöperatieve zuivelfabrieken zeer vergemakkelijkt, daar ze de kredietwaardigheid in belangrijke mate verhoogt, hetgeen zowel bij de oprichting als bij latere belangrijke investeringen van betekenis is.

Er worden echter ook wel bezwaren tegen aangevoerd. Vooral van de zijde der bankinstellingen wordt het een bezwaar genoemd, dat door de onbeperkte aansprakelijkheid bij vele coöperatieve zuivelfabrieken weinig geneigdheid bestaat om tot betekenende eigenkapitaalvorming (reservering) [257] te komen.

Niet onvermeld mag hierbij blijven dat ook de wens om belastingbetaling van deze reservering te ontgaan hierbij een rol speelt, benevens de overweging, dat het huidige geslacht niet in zo belangrijke mate voor het komende behoeft te zorgen. Ook wordt wel gezegd dat door het gemakkelijk lenen van geld de neiging bestaat om uitgaven te doen, welke achterwege hadden kunnen blijven. En tenslotte wordt het bezwaar genoemd, dat de onbeperkte aansprakelijkheid een te zware last is voor degenen, die lid zijn van verschillende coöperaties die dit systeem toepassen.

De beide laatstgenoemde bezwaren kunnen voor de zuivelcoöperaties niet doorslaggevend worden genoemd; de praktijk van de laatste tientallen jaren heeft bewezen dat er bij een goed beheer geen noemenswaardig gevaar voor overinvestering of insolventie behoeft te bestaan, waarbij vooral gewezen dient te worden op de steeds doeltreffender en meer algemeen toegepaste controle en voorlichting van de zijde der zuivelorganisaties op dit

gebied.

Mede in verband met deze verschillende opvattingen is de vraag of de onbeperkte aansprakelijkheid bij coöperatieve verenigingen wel gehandhaafd dient te worden voor en na in bespreking geweest, waarbij vooral naar voren komt, dat het vraagstuk niet voor alle coöperaties gelijk ligt ⁱ). In het algemeen hebben de coöperatieve zuivelfabrieken onbeperkte en de coöperatieve zuivelverkoopverenigingen en de later opgerichte centrale melkverwerkingscoöperaties, hoewel onderling zeer verschillend, beperkte aansprakelijkheid. Hierbij geldt de overweging dat de coöperatieve zuivelfabriek dichter bij de boeren staat dan dit bij de „coöperatie van coöperaties het geval is, welke laatste bovendien een veel bredere basis heeft.

Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelprodukten

In verband met de in 1913 gehouden nationale landbouwtentoonstelling te Scheveningen werd door de F.N.Z. een statistisch overzicht samengesteld betreffende de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Hiermede werd een begin gemaakt met de uitvoering van de in punt 5 van art. 2 der statuten omschreven taak, n.l. het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding. Voordien was men aan dit meer theoretische deel der doelstelling nog niet toegekomen ⁱⁱ). Een uitspraak die verband hield met de bezinning op dit gebied moge hier vermeld worden, omdat deze de ontwikkeling der zuivelbereiding in die tijd duidelijk aangeeft.

In het [258] jaarverslag over 1913 wordt n.l. het volgende geconstateerd: „Waar behoefte bestaat aan nieuwe zuivelfabrieken wordt vrijwel uitsluitend de coöperatieve bedrijfsvorm gekozen. In vele streken, waar reeds particuliere inrichtingen bestonden, zijn de boeren tot het inzicht gekomen dat ze het belangrijke bedrijfs onderdeel van de verwerking hunner melk en de verkoop van de daaruit verkregen producten zelf in handen moeten houden”.

Over de wijze van uitvoering van dit laatste onderdeel, n.l. de verkoop der produkten, kondigde zich in hetzelfde jaar een meningsverschil aan, dat enige jaren de gemoederen in de boezem van de F.N.Z. zou bezighouden en waaraan gedurende een twintigtal jaren meer dan gewone aandacht zou worden geschonken.

In het tweede hoofdstuk werd er al op gewezen dat de verkoop der produkten in de onderscheiden bondsgebieden op zeer verschillende wijze plaats vond en dat daarmee hier en daar teleurstellingen werden ondervonden. De meest blijvende en zich goed ontwikkelende vorm van gemeenschappelijke verkoop was die, waarbij men daarvoor de meest strakke vorm van organisatie gekozen had. Dit was met name het geval bij de F.C.Z.E.V. en de Z.N.Z. Hoewel in uitvoering zeer sterk van elkaar verschillend, hadden zij gemeen dat alle boter, op die voor de kleinverkoop in eigen omgeving na, aan de vereniging moest worden geleverd. In elk ander geval, waar men de fabrieken meer vrijheid van handelen op dit gebied had gelaten, was de opbouw van een gedegen verkoopapparaat feitelijk mislukt.

Hoewel de botermijn en daarna de afdeling Rechtstreeksche Verkoop (R.V.) van de F.N.Z. te Arnhem zeker een tiental jaren aan een behoefte heeft voldaan, kon dit geenszins een vorm van verkoop worden genoemd, die aan de zoëven genoemde eisen van een verkooporganisatie voldeed. De fabrieken waren vrij zoveel boter te leveren als zij wensten, er was geen technische voorlichting en geen betaling naar kwaliteit, terwijl ook de aansprakelijkheid der fabrieken

i Wie zich hieromtrent nader op de hoogte wil stellen, wordt aangeraden „Aansprakelijkheid bij coöperatieve verenigingen”, uitgave van de *Nationale Coöperatieve Raad*, Groenhovenstraat 3, Den Haag, te lezen.

ii Door de tijdsomstandigheden (oorlog 1914/1918) zou het echter een aantal jaren duren voordat men met dit werk verder kon gaan. Van veel betekenis was deze statistiek ook niet. Ze werd opgenomen in het F.N.Z.-verslag 1913.

ken voor eventuele verliezen niet geregeld was.

De F.N.Z. trachtte aan een en ander tegemoet te komen door de vorming van een risicofonds (1 ct. per kg verkochte boter) en de instelling van een commissie van toezicht met vertegenwoordigers uit de bonden, waar van de afdeling R.V. het meest gebruik werd gemaakt en hier en daar werd geldelijke steun verleend voor de aanstelling van technici, maar daarmee was het geen verkoopapparaat zoals men zich dat vooral in Gelderland-Overijssel wenste. Om hieraan tegemoet te komen, werd in 1916 door de F.N.Z. een voorstel gedaan om een *Nederlandsche Coöperatieve Boterverkoopvereniging* op te richten. Dit zou geschieden door de F.N.Z. en de bonden in Gelderland-Overijssel, Drenthe, Groningen en westelijk Noord-Brabant, terwijl voorts de bij de bonden aangesloten fabrieken lid van deze vereniging konden worden.

In de concept-stukken werd leveringsplicht voorzien voor alle niet voor het binnenland bestemde boter. De oprichtende [259] bonden en de leden-fabrieken zouden gezamenlijk een bestuur aanwijzen, terwijl de secretaris van de F.N.Z. gedelegeerd commissaris zou worden. Uit alles blijkt dus in dit voorstel een sterke verweving van het verkooporgaan met de algemene organisatie en dat was nu juist wat men vooral in Friesland en Gelderland-Overijssel niet wenste.

Daar het voorstel in alle bonden behandeld moest worden, kwam dit punt hierbij in sterke mate naar voren. In de meeste bonden wenste men de verkoop gewestelijk en los van de algemene organisatie te regelen. In Friesland voelde men het bovendien als een bezwaar dat de verkooporganisatie (F.C.Z.E.V.) op deze wijze concurrentie kon ondervinden van de F.N.Z. en in het algemeen wenste men een bewuste scheiding in de taken dezer beide organisatievormen.

In het bijzonder de voorzitter en de secretaris van de F.N.Z., daarbij gesteund door enkele bonden, stelden echter voorop dat een algemene verkooporganisatie, vooral met het oog op de buitenlandse kopers, van zoveel belang was, dat zij deze boven de meer strakke, maar versnipperde gewestelijke vorm van organisatie stelden. Het voorstel werd echter bij meerderheid van stemmen verworpen.

In 1917 meende men de oplossing gevonden te hebben door een zodanige reorganisatie van de boterverkoop, dat zowel aan het streven naar gewestelijke organisaties als aan het behoud van een landelijk verkoopapparaat voldaan kon worden. In Gelderland-Overijssel, Drenthe, Groningen en westelijk Noord-Brabant werden verkoopverenigingen opgericht, die de fabrieksaangelegenheden met betrekking tot de verkoop zouden behartigen en deze gewestelijke verenigingen vormden tezamen de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)*, die in de plaats trad van de afdeling R.V. van de F.N.Z. en waarvan het gehele verkoopapparaat met *P. Lettinga* als directeur werd overgenomen. Vrijwel alle fabrieken, die tevoren boter leverden aan de R.V., traden tot een der gewestelijke verkoopverenigingen toe en het leek aanvankelijk dat hiermede de oplossing gevonden was om de direct bij de fabrieken liggende verkoopbelangen gewestelijk en de algemene verkoopbelangen landelijk te regelen.

Toch voldeed deze organisatievorm niet. Er deden zich te veel wrijvingsvlakken tussen de gewestelijke verenigingen en het landelijke verkooplichaam voor, waardoor het apparaat als geheel te stroef werkte. Ook de tijdsomstandigheden speelden hierbij een rol. In 1922 werd dan

ook besloten de N.C.Z. in haar bestaande vorm op te heffen ⁱ⁾). In Gelderland-Overijssel werd een nieuwe verkoopvereniging, de *Geldersch-Overijsselsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging* (G.O.C.Z.), [260] opgericht.

In westelijk Noord-Brabant nam de *Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging „Brabant”* ⁱⁱ⁾ (Z.E.V.) de verkoop zelfstandig ter hand. De in het verband der N.C.Z. opgerichte coöperatieve zuivelverkoopverenigingen in Groningen en Drenthe werden opgeheven. In Gelderland-Overijssel traden veel minder fabrieken toe dan er bij de in 1917 opgerichte organisatie waren. Ongetwijfeld hield dit verband met de meer strakke organisatievorm welke de nieuwe vereniging koos met verplichte levering, betaling naar kwaliteit e.d. Dit had tot gevolg dat er in deze provincies een aantal fabrieken buiten deze nieuwe organisatie bleef, terwijl in Groningen en Drenthe geen nieuwe verkooporganisaties werden opgericht.

Deze voor de verkoop „dakloos” geworden fabrieken werden evenwel opgevangen door de inmiddels opgerichte *Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale*, welke de directie en het apparaat van de eerste N.C.Z. benevens deze initialen overnam. Hierbij sloot zich, nu rechtstreeks, een vrij groot aantal fabrieken in Gelderland-Overijssel, Groningen, Drenthe, Zuid-Holland en Zeeland aan ⁱⁱⁱ⁾). Uiteraard waren er ook fabrieken die, toen in de twintiger jaren de handel weer vrij kwam van regeringsbemoeiing, er de voorkeur aan gaven de verkoop zelfstandig ter hand te nemen.

Deze gang van zaken had er al in 1919 toe geleid dat de F.N.Z. op ander niveau trachtte tot meer overleg en eenheid bij de zuivelverkoop te komen. In verband met de nog bestaande regeringsmaatregelen op zuivelgebied waren er vanwege de F.N.Z. een zgn. botercommissie en een kaas- en melkcommissie gevormd, waarin vertegenwoordigers van bonden en verkoopverenigingen zitting hadden. Toen in genoemd jaar de F.N.Z. besloot niet langer in het toen bestaande *Zuiveltkantoor* - een semi-overheidsinstantie - mede te werken, kregen deze commissies meer betekenis en werden samengevoegd tot één *zuivelcommissie*.

In verband met een en ander vond ook herhaaldelijk overleg met de besturen der coöperatieve zuivelverkoopverenigingen plaats en hierbij bleek van hoeveel belang een regelmatig contact met deze verenigingen was. Hierdoor kwam de gedachte naar voren om een reorganisatie van de F.N.Z. voor te stellen, waarbij artikel 2 der statuten zodanig zou worden gewijzigd dat, behalve bonden van coöperatieve zuivelfabrieken, ook coöperatieve zuivelverkoopverenigingen lid van de F.N.Z. zouden kunnen worden en vertegenwoordigers in het bestuur aanwijzen. Dit voorstel heeft echter de algemene vergadering niet bereikt, daar zowel in Friesland als in Gelderland-Overijssel (weer) zodanige bedenkingen tegen dit reorganisatieplan naar voren kwamen, dat aanneming kansloos was. [261] Door de verdere afbouw der regeringscrisismaatregelen op zuivelgebied kwam niettemin meer en meer het belang van regelmatig overleg in verkoopaangelegenheden naar voren, vooral met het oog op het feit dat de import in verschillende landen nog in handen van regeringslichamen was. In verband hiermee werd in 1920/21 een commissie gevormd, waarin elke verkoopvereniging twee leden aanwees, terwijl hierin tevens de voorzitter en de secretaris van de F.N.Z. zitting kregen. Deze commissie verloor aan betekenis toen de handel vrijer werd, hoewel ook toen nog onderling overleg wenselijk was.

- i Hierbij ontstond een liquidatietekort van f 700.000,-, in hoofdzaak op de bouw van een koelhuis te Zutphen en de aanschaffing van koelwagens. Het koelhuis werd door de F.N.Z. gekocht en overgebracht in de *N.V. Koelhuis „De Landbouw”*, welke ook thans nog bestaat.
- ii Zie hiertoe ook blz. 223 van het derde hoofdstuk.
- iii De N.C.Z. is thans een mantelorganisatie, waarvan leden zijn de Nat. Coöp. Boterverkoopvereniging (N.C.B.), de Nat. Coöp. Kaasverkoopvereniging (N.C.K.) en de Nat. Coöp. Melkproductenverkoopvereniging (N.C.M.).

Ook in ander opzicht bleef de georganiseerde verkoop van zuivelprodukten de aandacht houden, waarbij steeds de vraag naar voren kwam, op welke wijze men de fabrieken ertoe kon bewegen lid van een verkoopvereniging te worden. Hierbij moet er aan worden herinnerd dat er, tengevolge van het (te) lang gehandhaafd blijven der regeringsmaatregelen op zuivelgebied na de eerste wereldoorlog, bij een aantal georganiseerden een ontevreden stemming was ontstaan, welke zich uitte door voor een of meer lidmaatschappen te bedanken. Dit verschijnsel deed zich zowel voor bij de fabrieken als bij de bonden, maar ook bij de verkoopverenigingen, terwijl de organisaties met een crisiskarakter gaandeweg verdwenen.

Op 12 september 1922 sprak de Friese bondssecretaris *Kooistra* hierover in de algemene vergadering van de F.N.Z. Hij wees er op dat er bij de georganiseerde verkoop tengevolge van de tijdsomstandigheden moeilijkheden te overwinnen waren, waardoor vooral de nieuw gevormde en tengevolge van de oorlogsomstandigheden opgerichte organisaties geen stand konden houden. „Dit wil echter niet zeggen”, aldus *Kooistra*, „dat de georganiseerde afzet daarmee veroordeeld zou zijn. Deze is nodig voor de verbetering van de kwaliteit en de regeling der produktie. Produktie en afzet vormen één geheel en ik beschouw het als een plicht van allen om in het belang van het bedrijf en in het belang van de boer daaraan mede te werken”.

Twee jaar later (23 september 1924) werd in de algemene vergadering van de F.N.Z. opnieuw aandacht aan dit onderwerp geschonken. Nu was het *K. Eriks Azn.*, directeur der F.C.Z.E.V., die hierover een inleiding hield. Hij wees er op wat door andere landen werd gedaan om zich een plaats te veroveren op de wereldmarkt. De vraag of wij genoeg doen om ons op deze markt te handhaven, beantwoordde hij voor de boter bevestigend, doch voor de kaas beslist ontkennend. Er werd nog te veel kaas gemaakt van inferieure kwaliteit en ze werd vaak te jong afgeleverd. „Men let meer op het directe voordeel dan op een blijvende goede naam”. Als punten van belang voor een goede afzet noemde hij de bereiding van een goed produkt, een goede bewaring en sortering, een geregeld aanbod en een goede verzending.

Hij ging vervolgens na wat er op het gebied van de gemeenschappelijke verkoop werd gedaan en constateerde dat men daarmee, wat de boter betreft, [262] bij de Z.N.Z. en de F.C.Z.E.V. het verst gevorderd is en een goede naam in het buitenland heroverd heeft. Met de kaas is men feitelijk nog in het beginstadium. De ervaring wijst echter al uit dat men in het buitenland gaarne van de coöperatieve verenigingen koopt. Kaas is een vertrouwensartikel en hij die geregeld goede kwaliteit levert, zal het op den duur winnen.

Voorts drong hij er op aan dat de verkoopverenigingen meer contact met elkaar zullen zoeken; men staat nog te veel als concurrenten naast elkaar. Dit is alleen in het belang van de koper, maar niet van de verkoper. Hij wees er op dat door niet met onnodige prijsdalingen mee te gaan de prijzen kunnen worden opgehouden, waardoor van de coöperatieve verkoop kan worden geprofiteerd. Met het oog hierop achtte hij meer belangstelling voor gemeenschappelijke verkoop gewenst.

Beide punten kregen ondersteuning uit de vergadering en een en ander leidde ertoe dat in 1925 door de F.N.Z. een studiegcommissie werd ingesteld, die opdracht kreeg de voordelen zowel als de bezwaren van de georganiseerde verkoop en de verschillende vormen hiervan na te gaan. In de commissie werden 17 leden benoemd, waarbij men zowel bekende vóór- als tegenstanders van gemeenschappelijke verkoop uitkoos. Voorzitter en secretaris van de F.N.Z. vervulden deze functies ook in deze commissie. Het was de bedoeling om door overleg tot een leidraad te komen, welke vooral voor de besturen der fabrieken van belang kon zijn bij de beantwoording van de vraag of men tot een vereniging voor gemeenschappelijke verkoop zou toetreden of niet. Tevens was het een poging om tot een uitspraak te komen of de algemene organisatie (F.N.Z. en bonden) de georganiseerde verkoop konden propageren of niet.

Tot deze stellingname is het echter niet gekomen, daar de meerderheid der commissie zich wel uitsprak voor georganiseerde verkoop, maar er was een minderheid van vier leden, die de mening uitsprak dat vooral de voorzitter en de secretaris het vraagstuk niet voldoende objectief hadden behandeld ⁱ). Het rapport werd in 1927 uitgebracht en bevatte, behalve een positieve uitspraak van de meerderheid der commissie, een negatief gedeelte van de genoemde minderheid. Een en ander had tot gevolg dat de F.N.Z., om geen moeilijkheden in de organisatie te veroorzaken, als vereniging geen positief standpunt omtrent de georganiseerde verkoop ging innemen en dat de opvatting of men hier vóór of tegen was een persoonlijke aangelegenheid bleef.

Tegelijk met de studiec commissie werd door de F.N.Z. in 1925 een permanente commissie ingesteld ter behartiging der belangen van de verkoopverenigingen. De leden dezer commissie werden aangewezen door de aangesloten bonden in overleg met de in hun gebied werkende verkoopvereniging(en). [263] Dit was een commissie van praktische betekenis voor de georganiseerde verkoop, die o.m. kwam tot een tweemaal wekelijks overleg - zgn. telefonisch vergaderen - omtrent de boterprijzen, waarbij de F.N.Z. als middelpunt dienst deed. Waarschijnlijk heeft de georganiseerde verkoop van zuivelprodukten in die tijd wel op haar dieptepunt van de naoorlogse jaren gestaan. Uit een gehouden enquête bij de F.N.Z.-fabrieken bleek dat in 1926 van de boter 41 en van de kaas 38 % georganiseerd verkocht werd ⁱⁱ).

Een en ander leidde tot een streven om tot meer samenwerking der verkoopverenigingen te komen en aangenomen kan worden dat de zoëven genoemde commissie de gangmaakster is geweest van de in 1934 opgerichte *Bond van Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen* (B.C.Z.V.). De directe aanleiding tot deze oprichting lag in een meningsverschil tussen leden der commissie en de F.N.Z. over een daadwerkelijke medezeggenschap der verkoopverenigingen bij het tot stand komen van exportregelingen met het buitenland.

In die tijd waren de centrale organisaties op landbouw- en industriegebied betrokken bij de van regeringswege gevoerde onderhandelingen met het buitenland over de handelsverdragen. Hieraan werkte ook de F.N.Z. intensief mede. Feitelijk was deze activiteit in eerste aanleg onder leiding van F.N.Z.-voorzitter *Posthuma* tot stand gekomen in verband met een in 1930 dreigende handelsovereenkomst over boter door Duitsland en Finland, waardoor de Nederlandse meestbegunstigingsclausule in de handelsverdragen in het gedrang zou zijn gekomen.

Hiertegen heeft de F.N.Z. zich zeer krachtig verzet door de Duitse industriebelangen en de Nederlandse landbouwbelangen tegenover elkaar in het geding te brengen. De Duits-Finse boterovereenkomst ging in de voorgestelde vorm niet door en waar zich meer en meer moeilijkheden op het gebied van de export gingen voordoen, werd op voorstel van het *Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité* (K.N.L.C.) een *Comité van Economisch Verweer* opgericht, waarin alle Nederlandse landbouw-, industrie- en handelsbelangen, die met de uit- en invoer te maken hadden, gingen samenwerken om van de export nog te redden wat er te redden was. In 1932 werd dit comité omgezet in het *Instituut voor de Handel met het Buitenland* ⁱⁱⁱ), dat regelmatig bij de onderhandelingen met het buitenland betrokken werd.

i Dit was misschien ook wel zo, daar zij, als voorstanders van georganiseerde verkoop, bij de besprekingen en de samenstelling van het rapport, door de tegenstanders van te weinig overtuigende argumenten hiertegen waren voorzien.

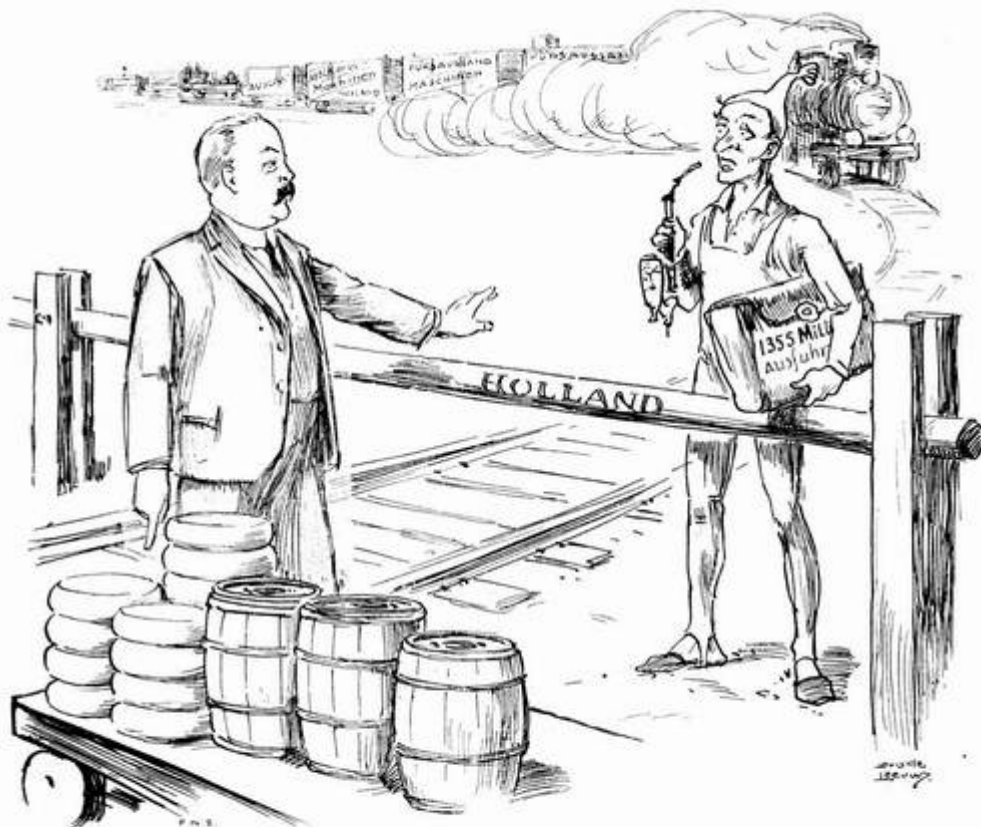
ii De Z.N.Z. bleef onder al deze omstandigheden het meest op de bestaande wijze doorwerken. Hier kwam de grote verandering pas na de tweede wereldoorlog

iii De opvolger van dit Instituut is het na de oorlog 1940/45 opgerichte *Centraal Orgaan voor de economische betrekkingen met het buitenland*, waarin ook vertegenwoordigers van de zuivelindustrie zitting hebben.

Met het oog op de steeds toenemende handelsbelemmeringen stelde de F.N.Z. in 1927 een *handelsconsulent* aan, wiens taak het was zich intensief met de afzetvraagstukken bezig te houden, waartoe ook behoorde het bestuderen [264] van de punten, die bij de bovengenoemde onderhandelingen op zuivelgebied naar voren kwamen. Ook had hij tot taak te trachten nieuwe afzetmogelijkheden voor de zuivelprodukten op te sporen. Uiteraard werd het resultaat van dit werk zowel beschikbaar gesteld voor de fabrieken die wel als die niet voor de verkoop georganiseerd waren. De verkoopverenigingen vreesden hiervan een belemmering van haar activiteiten en ook dit leidde tot een meer intensieve samenwerking in de B.C.Z.V. Hierdoor had de commissie voor de verkoopverenigingen van de F.N.Z. geen reden van bestaan meer en werd in de plaats daarvan een meer algemene *Commissie van Advies voor Afzetbelangen* ingesteld. Hierin kregen zowel directeuren van zuivelverkoopverenigingen als die van zelfhandelende fabrieken zitting. De handelsconsulent werd als adviseur aan deze commissie toegevoegd.

Op deze wijze kwamen de belangen der fabrieken die de verkoop zelf verzorgden beter tot hun recht, hetgeen nog bevorderd werd door de instelling van een *waarschuwingsdienst*, die in 1925 aan de reeds lang bestaande F.N.Z.-afdeling „*Informatiën*” werd toegevoegd. De bedoeling van beide was de zelfverkopende fabrieken de gelegenheid te geven zich vooraf zo goed mogelijk op de hoogte te stellen van de kredietwaardigheid en wijze van zaken doen der afnemers.

[265] Ter betere en vluggere oriëntering omtrent de marktprijzen der zuivelprodukten werd in 1927 begonnen met tweemaal wekelijks een *radiotelefonisch marktbericht* uit te zenden. Hierin werden de noteringen der belangrijkste markten en beurzen op zuivelgebied in binnen- en buitenland in code doorgegeven. Dit laatste geschiedde omdat de kosten van deze dienst, zowel als die van de waarschuwingsdienst, gedragen werden door de fabrieken die hieraan medewerkten.

Posthuma (F.N.Z.-Holland): Willen jullie onze boter en kaas niet, dan wij niet jullie machines en werktuigen

(Officieel Orgaan F.N.Z. 32/1930)

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat men er, ondanks vele pogingen daartoe, in deze kwart eeuw niet in geslaagd was de verkoop van in coöperatieve zuivelfabrieken bereide produkten zodanig te bundelen, dat van een eenheid in optreden gesproken kon worden.

De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole

In hoofdstuk II (Friesland) vestigden wij er de aandacht op dat met de fabriekmatige zuivelbereiding de bereiding van kaas in Gouds en Edammer model en kleur met verschillend en vaak zeer laag vetgehalte haar intrede deed. M.a.w. men ging deze kaas van meer of minder afgeroomde melk maken, terwijl het op het oog aan de kaas niet te zien was dat ze niet, zoals dit in de beide Hollanden en Utrecht het geval was, uit volle of bijna volle melk gemaakt was.

De fabrieken werden hierbij gesteund door sommige handelaren, die deze magere kaas kochten voor een prijs die ze feitelijk niet waard was. Maar zij deden er als regel goede zaken mee, omdat de fabrieken er meestal in slaagden deze kaas door een hoog watergehalte vetter te doen lijken dan ze was; althans zo lang ze jong was. De handelaar kon er scherp mee concurreren, maar de consument kreeg, vooral wanneer de kaas wat ouder geworden was, een produkt te eten, dat nog wel op kaas leek, maar deze naam nauwelijks verdiende.

In de wandeling werd dit „de kaaskwestie" genoemd en *Croesen* aarzelt niet deze wijze van kaasbereiding een vervalsing te noemen. Hij zegt daaromtrent (blz. 135 van zijn proefschrift): „Men kan deze wijze van handelen met allerlei argumenten trachten te verdedigen, o.a. door er op te wijzen, dat de producenten aldus handelden omdat sommige kaashandelaren hun zulks verzochten; dat de goede fabriekskaas uit halfvette melk beter en uniformer was dan slechte boerenkaas, die in niet geringe mate uit volle melk werd gemaakt, of wel door erop te wijzen dat op die manier aan de melkleveranciers de hoogste prijzen voor de melk konden worden uitbetaald, maar in het wezen van de zaak was het het vervalschen van een vanouds gerenommeerd product. En het onafwendbare gevolg was natuurlijk het toebrengen van enorme schade aan de in het buitenland algemeen gewaardeerde [266] en bekende Hollandsche kaas met daarnaast een tijdelijk voordeel voor hen, die de echte waar vervalschten".

De ervaring die men eerst met de boter had opgedaan, herhaalde zich met de kaas, maar met dit verschil, dat de aandacht meer op deze kwestie gevestigd was en er organisaties waren die zich met deze zaak gingen bezighouden. De bescherming der vettere kaassoorten tegen magere kaas in dezelfde vorm kwam aan de orde en de *Vereeniging ter Bestrijding van Knoeierijen in den Boter- en Kaashandel* leidde met een adres een algemene beweging in deze richting in. Ook de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw (H.M.v.L.)* ging er zich mee bemoeien ter bescherming der kaasmakers in zijn gewest en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)* benoemde een commissie, die rapport over deze zaak moest uitbrengen.

Het ging ook hier echter weer als bij de boter; de een meende dat de overheid maatregelen ter zake moest nemen, de ander stond op het standpunt dat de belanghebbenden zelf de zaak moesten regelen. Maar vóór alles meende men dat er nauwkeurige onderzoeken gedaan moesten worden omtrent het verband tussen het vetgehalte in de verkaasde melk en dat in de droge stof der kaas, daar hieromtrent nog maar heel weinig bekend was. Voorts kwam men tot overleg der belanghebbenden in de verschillende provincies. Met name kwam dit tot stand tussen de B.v.C.Z.Fr. en de H.M.v.L., welke laatste een commissie benoemde, waarin ook een tweetal vertegenwoordigers van de Friese zuivelcoöperatie zitting kreeg. Voorts ging het *Rijkslandbouwproefstation* te Hoorn kosteloos proeven doen omtrent de aan de orde gestelde vraagstukken betreffende het verband tussen het vetgehalte der melk en dat der kaas.

In 1897 was deze aangelegenheid reeds aan de orde geweest door een inleiding van *W. Keestra*, toenmaals zuivelconsulent in Noord-Holland, op het L.H.C. te Hoorn. Het congres sprak zich naar aanleiding daarvan uit voor een wettelijke regeling van de handel in vette kaas om deze te beschermen tegen de oneerlijke concurrentie van magere soorten in dezelfde vorm. De verdere behandeling van dit punt werd overgedragen aan het *Nederlandsch Landbouw Comité (N.L.C.)*, dat een commissie benoemde om het vraagstuk van Nederlands standpunt te bezien.

Het resultaat van het werk dezer commissie is niet groot geweest; waarschijnlijk mede tengevolge van de eenzijdige samenstelling. *Croesen* wijst erop, dat in deze commissie noch de boeren-kaasproducenten in Zuid-Holland en Utrecht, noch de coöperatieve kaasfabrieken in Noord-Holland, noch de coöperatieve boteren kaasfabrieken in Friesland vertegenwoordigd waren. De commissie meent dat met de fabriekskaas, uit half geroomde melk gemaakt, mits als zodanig verkocht, de verkoop van de vroegere minderwaardige kaas belemmerd is. Deze halfvette fabriekskaas, aldus de commissie, is uniform van kleur, smaak, kwaliteit en vorm, wat met de minderwaardige boerenkaas niet het geval is.

[267] Voorts constateert zij dat, naast de zoëven genoemde fabriekskaas uit gedeeltelijk geroomde melk, ook op grote schaal kaas gemaakt wordt van melk, waaruit ieder greintje vet is verwijderd. Dat produkt, zegt de commissie, is geheel onsmakelijk, bevat weinig voedende bestanddelen ⁱ⁾ en is slecht verteerbaar.

Uit het voorgaande blijkt, dat men in die tijd de slechte *kwaliteit* van een gedeelte der boerenkaas stelde tegenover de *samenstelling* der fabriekskaas en dat men nog niet rijp was voor een regeling waarbij de vette kaassoorten beschermd zouden worden tegen kaas in dezelfde vorm en kleur maar uit melk, waaraan het vet grotendeels of geheel onttrokken was.

In leidinggevende kringen onderkende men echter de bezwaren, die aan deze ontwikkeling verbonden waren, terdege. De voormalige Noordhollandse zuivelconsulent *W. Keestra*, die in 1900 secretaris van de Friese Zuivelbond geworden was, hield in 1903 in de bondsvergadering een lezing, waarin hij uitvoerig wees op de bezwaren welke deze wijze van werken opleverde. Hij gaf daarbij tevens aan hoe hij meende dat aan deze bezwaren kon worden tegemoet gekomen. In de praktijk liet men hem echter praten en ging rustig op de ingeslagen weg voort.

Onder de producenten der vette kaassoorten kwam hierdoor steeds meer aandrang om hun produkt tegen de vetarme namaak te beschermen, maar men stuitte hierbij toch op de zoëven genoemde vergelijking van kwaliteit en samenstelling. De eerder genoemde commissie van de H.M.v.L. bracht in 1904 over deze kwestie een rapport uit, waarin ze, na verschillende overwegingen, tot de conclusie kwam, dat wettelijk verboden diende te worden kaas te maken waarin andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig ⁱⁱ⁾, alsmede om kaas te maken in de bekende Goudse en Edammer modellen, wanneer het vetgehalte in de droge stof blijft beneden een nader bij koninklijk besluit vast te stellen minimum percentage (15 of 25 %).

Men meent dat de kaas verdeeld moet worden in twee, eventueel drie soorten, t.w. vette kaas met een minimum vetgehalte in de droge stof (d.s.) van 40 %, halfvette kaas met een minimum vetgehalte in de d.s. van 25 % en eventueel magere kaas met een minimum vetgehalte in de d.s. van 15 %. „Deze kazen zullen bij de aanmaak voorzien moeten worden van een duide-

i Bij de tegenwoordige stand van de voedingsleer, waarbij men eiwitvoeding boven die van vet stelt, zouden wij dit de commissie niet willen nazeggen. - Schr.

ii Er werd in die tijd nog wel eens kaas gemaakt, waarvan het melkvet vervangen was door goedkoper vet. Men noemde dit margarine-kaas; in Amerika „filled cheese“.

lijk ingedrukt stempel, onderling verschillend naar de soorten waartoe ze behoren, terwijl bij het invoeren van drie soorten de minste soort ongemerkt kan blijven. De betreffende maatregelen zullen ten uitvoer worden gebracht hetzij langs wettelijke weg, hetzij door maatregelen van particulier initiatief", aldus de commissie.

[268] De commissie gaf er een tot in onderdelen uitgewerkt wetsvoorstel met memorie van toelichting en vele tabellen bij, zodat men wel mocht aannemen dat hiermede het vraagstuk betreffende een regeling van de kaaskwestie voldoende was voorbereid. Het hoofdbestuur van de H.M.v.L. formuleerde zijn voorstellen aan de algemene vergadering overeenkomstig de conclusies van het rapport, met dien verstande, dat men voorstelde een particuliere kaascontrole, zo mogelijk onder rijkstoezicht, in het leven te roepen.

Het bestuur van de B.v.C.Z.Fr... stelde aan de ledenvergadering van december 1904 voor met de voorstellen van het hoofdbestuur van de H.M.v.L. akkoord te gaan, waartoe na uitvoerige bespreking besloten werd.

Wie zou menen dat de kaaskwestie hiermede was opgelost, vergist zich, want in de H.M.v.L. bestond vrij grote aarzeling en verdeeldheid omtrent deze aangelegenheid. De vergadering van 30 november 1904 besloot het vraagstuk aan te houden en op 17 mei 1905 kwam het hoofdbestuur na zeer langdurige en soms verwarde besprekingen, waarbij vooral de kaashandel nogal op de voorgrond trad, met een gewijzigd en gesplitst voorstel, dat het volgende inhield:

oprichting van één of meer kaascontrolestations, waarvan de zich aansluitende producenten zich moeten verbinden tot het gebruik van:

een merk, waarbij minstens 40 % vet in de d.s. wordt gegarandeerd;

een merk, waarbij minstens 25 % vet in de d.s. wordt gegarandeerd;

aan de regering te verzoeken een wet in te voeren, waarbij:

het verboden is kaas te maken, te verhandelen, in voorraad te hebben, in te voeren of te vervoeren, waarin andere bestanddelen voorkomen dan van melk afkomstig;

het verboden is kaas te maken enz. in de bekende Goudse en Edammer vormen, wanneer deze minder dan 15 % vet in de d.s. bevat.

Beide voorstellen werden in de ledenvergadering met grote meerderheid van stemmen aangenomen. Opgemerkt moet hierbij worden dat de regering bij deze besprekingen wel vertegenwoordigd was, o.a. door de Directeur-generaal van de Landbouw, doch dat zij zich zoveel mogelijk afzijdig hield, terwijl *dr. K.H.M. van de Zande*, directeur van het Rijkslandbouwproefstation te Hoorn, zowel als zuivelconsulent *A. Bos* herhaaldelijk waarschuwden tegen een wettelijke regeling zonder meer.

In Friesland was men vooral over het besluit b.2. zeer teleurgesteld, omdat men er daar blijkbaar nog aan vasthield dat er ook kaas in de genoemde vormen gemaakt moest kunnen worden met minder dan 15 % vet in de d.s. en men wendde zich tot het hoofdbestuur van de H.M.v.L. met een [269] uitvoerig schrijven waarin o.m. betoogd werd dat de eerlijke producenten de strijd tegen het bedrog gezamenlijk moeten strijden en dat dit niet gewestelijk moet gebeuren.

Het hoofdbestuur van de H.M.v.L. legde dit schrijven echter naast zich neer en wendde zich overeenkomstig de zienswijze der ledenvergadering tot de regering. Hiermede behoorde de overeenstemming inzake de kaaskwestie tussen de beide Hollanden en de Friese zuivelcoöperatie tot het verleden en secretaris *Keestra* eindigt zijn verslag over 1905 inzake deze aangelegenheid met de volgende verzuchting: „De aardigheid is er af. Konden we ons er

over verheugen, dat alle eerlijke kaasbereiders met elkaar tegen het bedrog schenen te zullen optrekken, het besluit van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw heeft de vakgenoten in twee kampen verdeeld; alleen zij, die in oneerlijkheid in den kaashandel hun bestaan vinden, kunnen hiermede ingenomen zijn".

Dit neemt niet weg dat men in Friesland, in samenwerking met het Rijkslandbouwproefstation te Hoorn, doorging met onderzoeken en proefnemingen om te weten te komen hoe het stond met de verhouding van het vetgehalte in de melk ten aanzien van dat in de daaruit bereide kaas. Men kwam hierbij tot gegevens die voor de kaasbereiding in Friesland zowel als die in Noord-Holland van grote betekenis zijn geweest, omdat hierdoor een veel beter inzicht werd verkregen in het werk dat men dagelijks deed. Zo bleek al spoedig aan de hand van cijfers dat de watergehalten van de in Friesland gemaakte Edammer kaas sterk uiteenliepen. Het rapport over 1905 vermeldt watergehalten van 31,6 % tot 59,4 %. Tevens werd vastgesteld dat in het algemeen een laag vetgehalte in de d.s. gepaard gaat met een hoog watergehalte in de kaas. Een en ander is voldoende om te beseffen wat er in die tijd in de Friese kaasbereiding gaande was. De verhouding tussen vetgehalte en vochtgehalte bleek in de onderzochte kazen uit Noord-Holland wat gelijkmatiger te liggen dan in die uit Friesland en vastgesteld werd dat de vetgehalten in de Friese kaas in het algemeen eindigden waar die in Noord-Holland begonnen.

Intussen ging men ook in de beide Hollanden verder. Op initiatief van de H.M.v.L. kwam te Hoorn op 19 februari en te Den Haag op 30 oktober 1906 een kaascontrolestation tot stand. Beide stations garandeerden een minimum vetgehalte in de d.s. der kaas van 40 %, met een interne grens van 42 % ⁱ). Voor de volvette kaas werd de vetgrens eerst vastgesteld op 42 %, later werd deze verhoogd tot 45 % (intern 47 %). In Noord-Holland bediende men zich van een prikmerk, in Zuid-Holland van een combinatie van een prik- en indrukmerk.

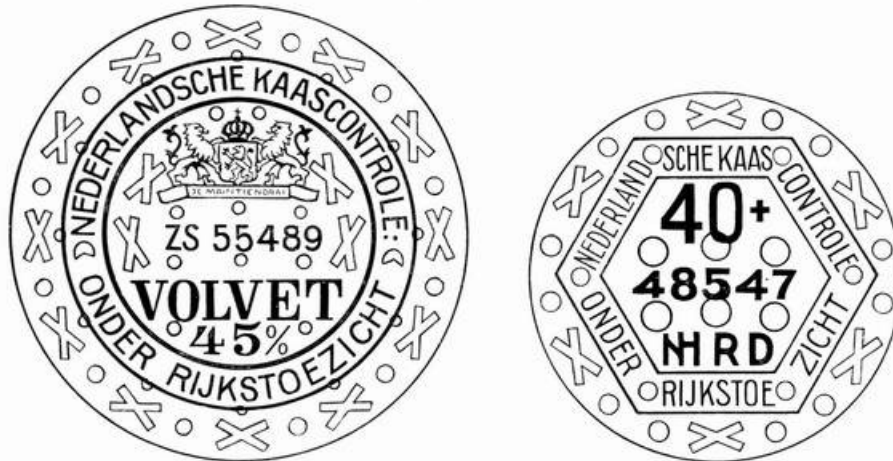
Op een in 1907 te Gorinchem gehouden L.H.C. ontstond een debat het aangegeven minimum te komen, teneinde een voldoende ruime veiligheidsmarge te hebben. [270] over het bij de controle der volvette kaas te volgen systeem, n.l. het garanderen van een bepaald vetgehalte in de d.s. of de garantie dat de kaas uit volle melk gemaakt is. Aan dit laatste zit een bedrijfscontrole op de boerderij vast, welke men nog niet aandurfde.

Hierbij speelde de traag verlopende aansluiting bij de kaascontrolestations blijkbaar een rol, die ten dele te verklaren is uit het bezwaar dat nog steeds van de zijde van de handel onderzonden werd tegen het merken der kaas. Ongetwijfeld is hierbij het ontbreken van een goed bruikbaar merk van betekenis geweest. Noch het prikmerk in Noord-Holland, noch het indrukmerk in Zuid-Holland voldeed aan de gestelde eisen, maar men had niet anders. In Zuid-Holland zette men door, maar in Noord-Holland moest in 1912 het controlestation worden opgeheven wegens gebrek aan medewerking.

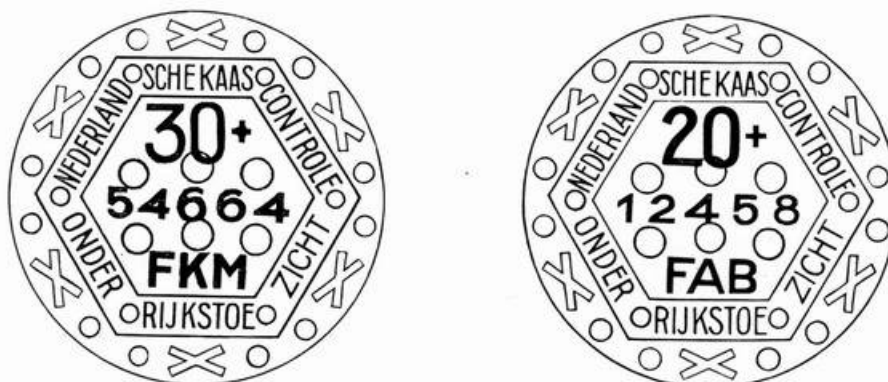
Inmiddels gingen de fabrieken in Friesland en elders door met het bereiden van kaas in Goudse en Edammer vorm uit melk van zeer uiteenlopend vetgehalte. De eerder genoemde; onderzoeken hadden inmiddels uitgewezen bij welk vetgehalte der verkaasde melk men een bepaald vetgehalte in de d.s. der kaas kon verwachten, zodat de fabriekmatige kaasbereiding zich hierop kon instellen, maar er kwamen toch nog grote hoeveelheden kaas in de handel waarvan het vetgehalte allerminst vaststond.

i Met interne grens wordt bedoeld dat de aangeslotenen moeten zorgen niet beneden het aangegeven minimum te komen, teneinde een voldoende ruime veiligheidsmarge te hebben

Men had er veel over gepraat en vooral de uitvinding van een goed bruikbaar merk heeft jaren op zich laten wachten, maar het valt niet te ontkennen dat de fabriekmatige zuivelbereiding lang in gebreke is gebleven om op het gebied der kaasbereiding orde op zaken te stellen, terwijl hierbij ook van overheidswege een te negatief standpunt is ingenomen.

Behalve in Noord-Holland, waar men zich aan de 40 + kaas had gehouden en waarvoor in 1919 [271] weer een kaascontrolestation was opgericht, werd door de kaasmakende fabrieken heel wat kaas met lage en verschillende vetgehalten gemaakt. Door de wijze waarop ze verhandeld werd, heeft deze kaas al die jaren een ongezonde concurrentie-mogelijkheid gevormd en de naam van onze kaas bedorven, terwijl er onder de fabrieken onrust en een gemis aan onderling vertrouwen door werd veroorzaakt.

*Boekel Q*⁷⁰⁾ betreft het dat tegen het misbruik (der te lage vetgehalten in Goudse en Edammer kaas) niet reeds in de aanvang van overheidswege maatregelen getroffen werden. „Ware terstond bepaald”, zegt hij, „dat de fabrieken uit hun zo scherp mogelijk en dikwijls centrifugaal ontroomde melk slechts kaas mochten bereiden in een van de bij het publiek bekende volvette en vette soorten sterk afwijkende vorm, dan ware de „orde” op het gebied van de kaassoorten niet verstoord en veel kwaad voorkomen.

Men deed er echter niets tegen en het gevolg was dat aan onze kaasexport een geweldig groot nadeel werd toegebracht en ons land ten tweede male een reputatie op zuivelgebied verspeelde”.

Uit het voorgaande blijkt dat de kaaskwestie niet een provinciale, maar een landelijke

aangelegenheid was. Het lag dan ook voor de hand dat de F.N.Z., nadat daartoe in 1909 van de *Groninger Zuivelbond* een verzoek was ontvangen, dit onderwerp ter hand nam. Men pleegde overleg met de in 1908 opgerichte *Vereeniging van Zuivelfabrikanten (V.V.Z.)*, die zich uiteraard ook voor het vraagstuk interesseerde en de *Vereeniging van Kaashandelaren*. Tevens vroeg men de aandacht der regering voor de in Friesland ingevoerde controle op de Cheddar- en Cheshirekaas.

Het resultaat van een en ander was dat er een *Commissie voor de Kaaskwestie* werd in gesteld,

[272] waarin vertegenwoordigers van bovengenoemde organisaties en de Friese zuivelcoöperatie zitting kregen. De F.N.Z. stelde deze aangelegenheid in hetzelfde jaar in zijn algemene vergadering aan de orde. Secretaris *Reitsma* hield hierover een inleiding en men kwam, in overeenstemming met de commissie, tot de conclusie dat de volgende maatregelen genomen dienden te worden:

een classificatie der kaas naar het vetgehalte der melk, waaruit zij bereid is;

kazen der verschillende klassen moeten door een geschikt merkensysteem van elkander onderscheiden worden;

moet een grens gesteld worden voor het laagste vetgehalte der kaas melk, waaruit de kaas bereid wordt.

Het volgend jaar (1910) stelde de commissie de grondslagen op voor de splitsing der kaas-soorten benevens de aanbeveling dat geen kaas uit melk met een lager vetgehalte dan 1 % gemaakt zou mogen worden. De commissie ontwierp tevens een schema voor een volledige kaascontrole, maar de moeilijkheid bleef dat er geen goed bruikbaar merk was. Met het oog hierop werd in hetzelfde jaar een zgn. „merkencommissie” ingesteld, waarin vertegenwoordigers uit de reeds genoemde organisaties benevens enkele controledeskundigen zitting kregen.

Wij zullen niet nagaan met welke moeilijkheden deze commissie nog te maken kreeg, maar op 1 juli 1911 kwam er dan toch een wet tot stand, waarbij de Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid kaasmerken kon vaststellen en aan zich onder rijkstoezicht stellende kaascontrolestations bevoegdheid kon verlenen deze op door de aangeslotenen bereide kaas aan te brengen. Op grond hiervan werd op 19 juli 1913 een rijksmerk voor *volvette* kaas vastgesteld, waarvan aan het kaascontrolestation „Zuid-Holland” het gebruik werd toegestaan. Hiermede was het voortbestaan en een gunstige ontwikkeling van dit station verzekerd. In oktober 1912 werd in Friesland een kaascontrolestation opgericht. Dit kon toen echter nog niet in werking treden, omdat er nog geen merken waren voor de kaas die men in Friesland wenste te maken, nl. met tenminste 20 %, 30 % en 40 % vet in de d.s.

Dit geschiedde pas op 22 april 1918, nadat een door *Dr. H. E. Th. van Sillevoldt*, directeur van het Rijkszuivelstation te Leiden, uitgedacht merk als doeltreffend bevonden, werd. Dit geperforeerde uit caseïne vervaardigde merk, aan de achterkant voorzien van een opdruk in spiegel-schrift, wordt bij het persen der kaas zodanig in de korst gedrukt, dat het daar niet meer ongeschonden uit te verwijderen is, terwijl het aan de korst van de kaas, ook bij langdurige bewa-ring, geen nadeel berokkent. De kaasmerken zijn van letters en nummers voorzien, zodat zij, mits ongeschonden, waar ook ter [273] wereld op een kaas aangetroffen, aan de hand van de bij te houden administratie, aangeven wie de bereider van de betreffende kaas is en op welke datum deze gemaakt is. Uit een en ander blijkt dat deze wijze van het merken der kaas en de controle daarop veel overeenkomst vertoont met die van de boter.

Weliswaar moesten ook met dit kaasmerk nog kinderziekten worden doorgemaakt, vooral bij de magerder soorten, maar het systeem sluit als een bus en heeft ongetwijfeld een meer reële

handel in kaas met verschillende vetgehalten tot stand gebracht. Een waarborg aan de consument, dat hij geen kaas koopt welke van een lager vetgehalte is dan waarvoor hij betaalt, geeft het echter niet, daar het merk te klein is om, vooral bij het uitsnijden van de kaas, opgemerkt te worden, nog afgezien van het feit, dat de gemiddelde consument niets van dit alles afweet.

*Boekel*ⁱ⁾ zegt hieromtrent: „Oppervlakkig bezien, lijkt dit een bevredigende oplossing, maar de praktijk heeft geleerd dat de buitenlandsche afnemers door de betrekkelijk kleine merken toch niet voldoende georiënteerd zijn, terwijl de consument aldaar er niets van weet". Hij was er dan ook een groot voorstander van de consument betere waarborgen voor het ontvangen van kaas met het gewenste gehalte te geven door alleen toe te laten dat er volvette kaas van het plat cilindrisch (Gouds) model en 40+ kaas van het bolronde (Edammer) model in de handel te brengen. Het zou echter nog tot na de tweede wereldoorlog duren voordat men tot een zodanige regeling kwamⁱⁱ⁾.

Certificaten van echtheid voor melkpoeder

Ook bij de bereiding van melkpoeder, die zich gedurende en na de eerste wereldoorlog in ons land ontwikkelde, kwamen in de twintiger jaren vervalsingen voor, die de naam van dit produkt in gevaar brachten. Het betrof hier de vermenging van magere melk of poeder met goedkope boter, welke in die tijd uit Amerika geïmporteerd werd. Op deze wijze kwam men tot een produkt, dat weliswaar aan een bepaalde vetgehaltnorm (meestal 24 % in de d.s.) voldeed, maar dat door het goedkopere melkvet, dat er in verwerkt was, tegen lagere prijs kon worden aangeboden dan het direct uit melk vervaardigde melkpoeder van hetzelfde vetgehalte.

Was bij deze wijze van werken nog alleen sprake van het gebruik van goedkopere, zij het van melk afkomstige, grondstoffen, erger werd het toen men ook begon met de bereiding van melkpoeder waarvan het vetbestanddeel zo goed als geheel uit vetten bestond, zoals deze ook voor de margarine [274] worden gebruikt. Dit was een onmiskenbare vervalsing, daar men bij het kopen van melkpoeder nu eenmaal van de overtuiging uitgaat, dat men met een geheel uit melk bereid produkt te maken heeft.

Er bestonden t.a.v. deze vervalsing echter geen verbodsbepalingen, zodat hiertegen niet kon worden opgetreden. De enige waarborg welke men had, was dat de fabrieken die bij de botercontrole waren aangesloten, noch buitenlandse boter, noch vreemde vetten in haar bedrijf aanwezig mogen hebben, zodat de vervalsing moest plaatsvinden in bedrijven, die buiten de botercontrole stonden. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat deze vervalsingen een grote omvang hebben aangenomen, maar in een gevoelige markt is het aanbod van een kleine hoeveelheid tegen lagere prijs voldoende om de prijs nadelig te beïnvloeden. En dit was in het begin der twintiger jaren het geval met de melkpoedermarkt.

In de bij de F.N.Z. bestaande *Commissie ter Behartiging der Melkproductenbelangen*ⁱⁱⁱ⁾ werd hierover bij voortduring geklaagd en in 1924 werd op haar advies besloten tot de instelling van een *certificaat van echtheid voor melkpoeder*. Daar de verpakking der door dit certificaat gedekte melkpoeder verzegeld diende te worden, moest hiertoe eerst een merk gedeponeerd worden. Daartoe werden de initialen „F.N.Z.", omgeven door een cirkel, gekozen. Het deponeeren vergde nogal veel tijd, zodat de regeling pas op 1 januari 1926 in werking kon treden.

i Zie blz. [270].

ii Later kwam men tot de overtuiging dat onze kaas, met het oog op de export, ook nog van een duidelijk herkenbare nationaliteitsaanduiding dient te worden voorzien, maar dit ligt te ver buiten het tijdschema van dit boek om dat hierin te bespreken.

iii Zie blz. [276].

Om van het certificaat gebruik te kunnen maken, moesten de fabrieken een overeenkomst op zegel met de F.N.Z. aangaan, waarbij zij zich verplichtten „voor de bereiding van melkpoeder uitsluitend in Nederland gewonnen verse melk of room te gebruiken, welke geen andere bewerking heeft ondergaan dan voor de normale bereiding van het echte produkt nodig is". Het gebruik der certificaten, de plombering der verpakking en de volgens voorschrift gevoerde boekhouding worden vanwege de F.N.Z. periodiek gecontroleerd. Ter vereenvoudiging van deze controle werd voor de betreffende fabrieken een uniforme technische boekhouding ontworpen. Slechts een beperkt aantal fabrieken (7) heeft van deze regeling gebruik gemaakt. De tussenhhandel in melkpoeder wilde er niets van weten en dit heeft ongetwijfeld de aansluiting der fabrieken belemmerd.

Toen in 1928 van regeringswege een algemene controle op melkpoeder en gecondenseerde melk werd voorbereid ⁱ⁾, welke ten dele op dezelfde grondslagen berustte als die van het F.N.Z.-certificaat, werden geen pogingen gedaan om tot meer aansluitingen te komen. Toch traden er nog enkele fabrieken toe en na de inwerkingtreding van het *Contrôlestation voor Melkproducten (C.v.M.)* in 1930 werd ernstig nagegaan of de F.N.Z.-controle in de richting van een kwaliteitscontrole kon worden omgebogen, waarbij het [275] vooral op de gebruikte hulpstoffen (natrium-bicarbonaat) bij de bereiding van melkpoeder volgens het walsensysteem aankwam.

Tevens speelde bij deze overwegingen een rol, dat het certificaat van de F.N.Z. het poeder vergezelde tot bij de koper in het buitenland (de eisen waaraan het poeder voldeed, waren in vier talen op de achterkant van het certificaat afgedrukt), terwijl het certificaat van het C.v.M. aan de grens wordt ingenomen. De belangstelling der fabrieken voor de F.N.Z.-controle nam echter door het bestaan van het C.v.M. gaandeweg af, zodat zij geen reden van bestaan meer had en in 1934 werd opgeheven.

Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.

Tevoren werd er reeds op gewezen dat de zuivelcoöperatie lang de kenmerken heeft gedragen - en feitelijk nog draagt - van haar herkomst, nl. de boter- en kaasmakerij, zoals deze van de boerderij naar de fabriek werd overgebracht. Hierdoor nam de boter- en kaasbereiding in de coöperatieve fabrieken een veel belangrijker plaats in dan in de particuliere zuivelindustrie. Deze ontwikkelde vrijwel vanaf het begin het consumptiemelkbedrijf in de steden en begon vroegtijdig met de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder.

Omstreeks 1910 - in een enkel bedrijf een paar jaar vroeger - begon er ook bij de coöperatieve zuivelindustrie meer belangstelling voor deze vormen van melkverkoop en -verwerking te komen. Enerzijds was het de betere opbrengst, die op deze wijze voor de melk verkregen kon worden, anderzijds was het de steeds toenemende melkaanvoer bij de coöperatieve fabrieken ⁱⁱ⁾, welke tot uitbreiding van het verwerkingspatroon noopte.

De grote hoeveelheden ondermelk en wei, die door deze grotere melkaanvoer beschikbaar kwamen, konden op de boerderijen niet meer rendabel aangewend worden. Mede tengevolge hiervan begon de zuivelcoöperatie een meer industriële instelling te krijgen. Tot nog toe werden ondermelk, karnemelk en wei gratis aan de boeren teruggegeven. Het gevolg hiervan was dat dezen veelal de waarde hiervan niet voldoende voor ogen hadden. Door de overvloed dezer produkten en de grotere industriële waarde was het van belang dat dit de boer duidelijk

i Aanvankelijk onder sterke tegenstand van de zijde der particuliere zuivelindustrie, die vooral geen controle op de gecondenseerde melk wenste.

ii Van 1913 tot 1930 nam de hoeveelheid melk, welke in de bij de gewestelijke zuivelbonden aangesloten fabrieken ontvangen werd, met ruim 130 % toe.

werd gemaakt. Het was vooral *K. Frietema*ⁱ⁾ die er voor ijverde dat men deze produkten niet meer gratis zou terug geven, doch overeenkomstig de industriële waarde aan de boer zou gaan berekenen.

K. Frietema (1873-1944)

Het spreekt vanzelf, dat ook de organisatie van coöperatieve zuivelfabrieken zich bij deze wijziging in de bedrijven had aan te passen. In 1919 kwam men tot bespreking van de vraag of er in het verband van de F.N.Z. [276] aanleiding was om tot de vorming van bedrijfsgroepen voor de coöperatieve melkinrichtingen en voor de coöperatieve fabrieken van melkprodukten te komen, waarbij als overweging gold, dat de organisatorische behartiging der belangen dezer groepen zich minder goed leende voor behandeling in de gewestelijke zuivelbonden. Zijdelings hielden deze besprekingen ook verband met de toen aanhangig zijnde reorganisatieplannen om de coöperatieve zuivelverkoopverenigingen gelegenheid te geven als lid van de F.N.Z. toe te tredenⁱⁱ⁾.

Zoals wij reeds zagen, kwam deze reorganisatie niet tot stand en ook met groepsvorming van melkinrichtingen en fabrieken van melkprodukten ging men niet zover als aanvankelijk overwogen werd. In 1922 kwam binnen het raam van de F.N.Z. een *Commissie ter Behartiging der Melkinrichtingbelangen* tot stand. Feitelijk was dit mede het gevolg van een fusie, welke zich toen in de particuliere zuivelorganisatie voltrok. Reeds lang bestond er een *Nederlandse Melkhygiënische Vereeniging (N.M.V.)*. Deze vereniging behartigde aanvankelijk vrijwel uitsluitend vaktechnische belangen der melkinrichtingen en stond buiten de tegenstelling coöperatief/particulier, zodat zowel particuliere als coöperatieve bedrijven er lid van konden zijn.

Maar gedurende en in de eerste jaren na de eerste wereldoorlog, toen er in verband met de melkvoorziening der grote steden vrij scherpe tegenstellingen ontstonden tussen het landelijke zuivelbedrijf en de melkinrichtingen in de grote steden, ging de N.M.V. meer en meer ook de economische belangen [277] van laatstgenoemde bedrijven behartigen en wijzigde dienovereenkomstig haar statuten. De belangen der beide groepen bedrijven lagen echter lang niet gelijk en hierdoor was er in de N.M.V. geen plaats meer voor de coöperatieve bedrijven. Defini-

i Beheerder der C.Z. te Wirdum.

ii Zie blz. [260].

tief werd dit het geval toen er in 1922 een fusie tot stand kwam tussen de V.V.Z. en de N.M.V. en de *Vereeniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne (V.V.Z.M.)* hieruit ontstond.

Mede hierdoor kreeg de bovengenoemde commissie voor de melkinrichtingen in coöperatief verband meer betekenis. Aanvankelijk heeft zij zich onder voorzitterschap van *Prof. Ir. B. van der Burg* in hoofdzaak op technisch terrein bewogen en elk jaar hield zij een vergadering met alle tot de groep behorende bedrijven, waarin meestal een spreker van buiten deze kring werd uitgenodigd. Op deze wijze heeft de commissie een belangrijke bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van het coöperatief melkinrichtingwezen, hetgeen later nog bevestigd werd doordat zij zich ook meer met economische vraagstukken ging bezighouden.

In 1923 werd op dezelfde wijze een *Commissie ter Behartiging der Melkproductenbelangen* ingesteld. Het werk dezer commissie bleef echter, mede tengevolge van de aard der te behandelen onderwerpen, van beperkter omvang. Ook bleken de belangen der fabrieken van gecondenseerde melk en die der melkpoederfabrieken meestal moeilijk in één vergadering te bespreken; vandaar dat deze onderwerpen later door de betrokken leden gescheiden werden behandeld.

De belangen van de melkinrichtingen waren meer gelijk gericht en betroffen uiteraard vooral de vraagstukken die bij de klein-verkoop der produkten naar voren komen. In de eerste jaren van het bestaan der commissie werd haar aandacht vooral opgeëist door het van overheidswege aanhangig gemaakte concept-Melkbesluit, de pasteurisatie en standaardisatie van consumptiemelk en de verhouding tussen boter en margarine bij de binnenlandse verkoop. Dit laatste vergt een nadere bespreking, daar een andere activiteit der zuivelcoöperatie hiervan het gevolg was.

Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter

Tengevolge van de oorlog 1914/18 was er enige verslapping ingetreden in het toezicht op de botercontrole en de uitvoering van de boterwet, daar zowel de botercontrolestations als de Rijkszuivelinspectie betrokken waren bij de uitvoering van crisismaatregelen op zuivelgebied. Ook de grote prijsverschillen, die voor en na voorkwamen, gaven bepaalde personen aanleiding het niet zo nauw meer te nemen met het verschil tussen boter en margarine en in tal van gevallen werd margarine of een mengsel van boter en margarine voor boter verkocht en bootste men zelfs het controlemerk na.

[278] Toen de Rijkszuivelinspectie weer strenger ging optreden, bleek al spoedig welk een omvang deze knoeierijen hadden aangenomen en uit het jaarverslag 1922 dezer inspectie bleek dat in dat jaar niet minder dan 319 veroordelingen plaats vonden wegens overtredingen van de boterwet.

Door *Van den Bergh's Margarinefabrieken* te Rotterdam werd in 1923 en 1924 een grote reclamecampagne opgezet voor het gebruik van margarine. De verhouding in het gebruik van boter en margarine lag in die tijd heel anders dan later. Dit blijkt uit de volgende cijfers (Zuiveljaarboek):

gebruik in kg perboter hoofd der bevolking in		margarine
1921	6,3	5,8
1922	6,6	5,4
1923	6,8	6,0
1924	6,0	6,9
Deze cijfers ontwikkelden zich in de loop der jaren als volgt:		
1938	5,6	7,1
1953	2,7	18,3
1958	5,1	19,6
1963	5,7	19,8

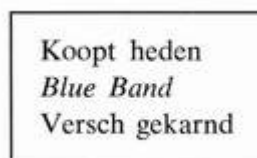
Hierbij dient te worden opgemerkt dat in de twintiger jaren nog heel wat bak- en braadvet werd gebruikt en de margarine-industrie had het er blijkbaar op voorzien die markt te veroveren. Maar ook de daling van de boterprijs, welke van 1918 tot 1923 ruim 40 % bedroeg, zal hierbij wel een rol hebben gespeeld. Het margarine-concern gebruikte echter middelen die de zuivelindustrie niet onberoerd konden laten. Deze heeft nimmer ontkend dat de margarine een belangrijke plaats in de voeding inneemt en daarin niet kan worden gemist, maar men moet het niet voorstellen alsof boter en margarine hetzelfde is. En daarop was de reclamecampagne van de margarine-industrie in die jaren in sterke mate gericht. Men ontleende namen en motieven aan het boeren- en zuivelbedrijf en stelde het voor alsof margarine een zuivelprodukt was en ging zelfs van „versch gekarnde" margarine spreken.

Een en ander was voor de Commissie voor de Melkinrichtingbelangen aanleiding de F.N.Z. te adviseren met het voeren van een algemene propaganda voor het gebruik van natuurboter te beginnen en vooral de betekenis van het rijksbotermerk goed in het licht te stellen. Hieraan werd gevolg gegeven en in 1924 werden lichtbakken ontworpen. Deze werden verhuurd of verkocht aan aangesloten bedrijven of hun relaties voor plaatsing aan de gevel van een pand in de steden.

Voorts werd een overeenkomst met de spoor- en [279] tramwegen gemaakt voor het aanbrengen van reclamebordjes in personenwagens met overeenkomstige opschriften, terwijl aan de zuivelcoöperaties stypen voor advertenties in de plaatselijke bladen ter beschikking werden gesteld. Deelgenomen werd aan voedingsmiddelentoonstellingen in Den Haag en Amsterdam, waartoe een boekje werd samengesteld met het opschrift: „Kent U het verschil tusschen boter en margarine?" „Wij vertellen het U". Voorts werden lezingen met lichtbeelden gehouden, o.a. in afdelingen van de Vereeniging „Nederlandsch Fabrikaat", terwijl met ditzelfde doel een film van de coöperatieve zuivelindustrie werd gemaakt.

In het verdere verloop van 1924 voerde Van den Bergh's Margarinefabrieken nog een stunt uit, welke de activiteit van de zuivelcoöperatie op dit gebied alleen maar kon vergroten. Zij kwam met het margarinemark „Blue Band" aan de markt en maakte met de Posterijen een overeenkomst om aan het poststempel toe te voegen:

[280] Zodoende kreeg iedereen op zijn poststukken deze margarinereclame vermeld. De F.N.Z. wendde zich hieromtrent tot de Ministers van Waterstaat en van Binnenlandse Zaken en Landbouw en verzocht deze misleidende reclame onmiddellijk te doen staken. Van rechtskundige zijde werd er op gewezen dat de Posterijen niet het recht hebben reclame in het poststempel aan te brengen, daar zij alleen vervoersbedrijf is en de haar toevertrouwde poststukken geen ogenblik haar eigendom zijn.

Hoewel de margarinereclame uit het poststempel verdween, deed zich bij een en ander toch de moeilijkheid voor dat er in de boterwet geen bepaling voorkwam waarbij activiteiten als deze worden verboden. Men was dus aangewezen op het betrokken ministerie om de margarine-industrie in toom te houden. Dit gelukte ook wel, dank zij vooral de medewerking van de toenmalige Rijkszuivelinspecteur *Dr. A. J. Swaving*. Deze voelde echter ook zelf dat er een bepaling in de boterwet moest worden opgenomen om in de toekomst met meer gezag tegen deze vormen van reclame te kunnen optreden ⁱ).

Intussen was er geen sprake van dat de zuivelcoöperatie tot een reclame-activiteit kon komen, welke in de verste verte te vergelijken was met die der margarine-industrie. Dit was trouwens in de aanvang ook niet de bedoeling. Het ging er vooral om zich te verweren tegen de uitwassen, die zich op dit gebied voordeden en de aandacht te vestigen op het verschil tussen boter en margarine. De F.N.Z. moest de kosten, welke daaraan verbonden waren, het eerste jaar uit de aanwezige middelen betalen, daar hiervoor nog geen post op de begroting voorkwam.

In 1925 kwam door middel van een extra omslag ruim f 14.000,- beschikbaar. Maar ook hier-

ⁱ Door verschillende omstandigheden is deze aanvulling der boterwet pas veel later (1953) tot stand gekomen.

mede kon - ook in die tijd - niet veel op reclamegebied gedaan worden. Om het effect te verhogen, liet men de bedrijven, die van de door de F.N.Z. beschikbaar gestelde reclamemiddelen gebruik maakten, hiervoor de kostende prijs betalen. Er was echter een collectieve propaganda voor boter tot stand gekomen en deze zou later tot een algemene propaganda voor melk en zuivelprodukten uitgroeien.

Ook werd in die tijd de nodige aandacht besteed aan de verkoop van onze produkten in het buitenland. Hiermede werd in 1920 begonnen op een tentoonstelling voor de wederopbouw van Noord-Frankrijk te Rijssel. Voorts werd door de F.N.Z. deelgenomen in de stichting van een *Holland Huis* te Brussel, waarin een permanente zuiveltentoonstelling werd ingericht. Hierbij werd steeds gewezen op de waarborgen die de Nederlandse boter- en kaascontrole voor de zuiverheid onzer produkten biedt. Dit was in die tijd ook wel nodig, want herhaaldelijk bleek dat in de ons omringende landen misbruik **281]** werd gemaakt van de Nederlandse naam voor produkten, die in het land zelf gemaakt of uit andere landen ingevoerd waren.

Dit werk kon worden uitgebreid en geïntensiveerd toen in 1927 de reeds genoemde handelsconsulent voor dit werk was aangesteld en regelmatig werd deelgenomen aan voedingsmiddelententoonstellingen in het buitenland, waarvoor een propagandabrochure in drie talen werd samengesteld. Overigens bereisde deze consulent verschillende verderaf gelegen landen (o.m. het Middellandse Zeegebied en Midden-Amerika) om na te gaan of daar meer afzetmogelijkheden voor onze produkten aanwezig waren, daar we intussen in de dertiger jaren waren aangeland en de invoer in de Europese landen meer en meer werd beperkt. Hiertoe was toen een *Crisis Zuivel-Bureau* ingesteld, dat zich later ook met collectieve zuivelpropaganda en -voorlichting ging bezig houden.

De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)

De eerste jaren van de twintigste eeuw tot 1914 kenmerkten zich door een rustige ontwikkeling en een stijgende welvaart in de meeste landen van West-Europa. De bevolking nam regelmatig toe en vooral Duitsland was een goed afzetgebied voor onze zuivelprodukten geworden (zie blz. 254). Ons nationaal inkomen steeg van 1900 tot 1913 met 57 % en de zuivelindustrie kreeg daar haar deel van. De gemiddelde boterprijs aan de mijn te Maastricht steeg van 1902 tot 1913 met 32 %.

Deze ontwikkeling werd ernstig verstoord door de wereldoorlog 1914/18. Na de verwarring der eerste maanden kwam het bedrijfsleven weer behoorlijk op gang, maar er ontstond in de oorlogvoerende landen een zodanige behoefte aan de in de neutrale landen geproduceerde levensmiddelen, vooral vetten, dat de prijzen hiervan, zonder overheidsmaatregelen, niet in de hand waren te houden.

Deze maatregelen hadden vooral ten doel de prijzen voor de binnenlandse consument binnen bepaalde grenzen te houden. Men deed dit aanvankelijk door middel van uitvoerverboden met beschikbaarstelling van verhandelbare consenten, waarop een gedeelte der produktie van dit verbod ontheven werd. Maar spoedig moesten maximumprijzen worden vastgesteld en het verschil tussen deze en de prijs, die men in het buitenland maken kon, bepaalde ongeveer de prijs van het uitvoerconsent. Teneinde te trachten iedereen het zijne van de krapper wordende levensmiddelen te geven, werd een distributiestelsel ingevoerd.

Het spreekt vanzelf dat dit alles veel ingewikkelder was dan het hier wordt aangegeven, maar het zal wel duidelijk zijn dat de vrije handel door deze maatregelen aan banden werd gelegd, hetgeen in nog sterkere mate het geval was toen men in Duitsland, waar men de grootste behoefte aan onze produkten had, een centraal inkoopbureau instelde.

Boter-distributiekaart uit de eerste wereldoorlog

[282] Ook naar Engelse zijde moesten overeenkomsten worden aangegaan, waarbij een maatstaf van verdeling van de export tussen de beide oorlogvoerende partijen moest worden gevolgd, welke verband hield met die van vóór de oorlog. Tegenover deze export stond de invoer van grondstoffen, veevoer, kunstmest e.d., waaraan wij dringend behoefte hadden. Tot behoud en ter bevordering van deze handelsbetrekkingen met het buitenland werd in 1916 een *Landbouw Export Bureau (L.E.B.)* opgericht, dat echter in 1918 vervangen werd door een veel algemener werkende *Nederlandsche Uitvoer Maatschappij (N.U.M.)*, die op een wet beruiste en waarvan aandelen bij de exporterende groepen werden geplaatst, zodat deze bij de goede werking ervan betrokken waren. Deze goede werking liet wel wat te wensen over, waarop niet verder zal worden ingegaan, maar uit een en ander blijkt voldoende hoezeer het handelsverkeer met het buitenland in die tijd aan overheidsmaatregelen gebonden was, om maar te zwijgen van hetgeen er bij een steeds krappere wordende produktie in het binnenland gedaan moest worden om zoveel mogelijk elk het zijne te geven.

Teneinde een en ander zo goed mogelijk te regelen, werden aanvankelijk rijksbureaus opgericht. Deze werden in 1916 vervangen door zgn. produktenverenigingen (voor de zuivel: kaasvereniging, botervereniging, melkproduktenvereniging), met daarboven een van regeringswege ingestelde commissie van toezicht. Deze wijze van uitvoering der crisismaatregelen hield ongetwijfeld verband met het feit dat er in oktober 1914 een Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid opgetreden was, die het landbouwverenigingsleven door en door kende.

Dit was de oud-F.N.Z.-secretaris *F.E. Posthuma*, [283] die door zijn afkomst gemakkelijk tot overleg kwam met de organisaties op landbouw- en zuivelgebied, terwijl de toenmalige F.N.Z.-secretaris *O. Reitsma* voor het crisiswerk werd ingeschakeld. Men heeft wel gezegd dat het een zowel als het ander voor de zuivel een nadeel was, omdat deze industrie daardoor het eerst aan de beurt kwam om gereguleerd te worden. En dat daarbij de boter voorop ging, werd toegeschreven aan het bestaan der botercontrole, waardoor men, door deze bij de te nemen maatregelen in te schakelen, gemakkelijk vat op dit produkt kreeg. Hierbij mag echter niet worden vergeten dat er juist aan boter al spoedig de meest dringende behoefte was. Door de botercontrolestations en het bedrijfsleven in te schakelen, had men dit produkt vrijwel in de hand en kon een te stroef werkend ambtelijk apparaat worden vermeden.

Om te voorkomen dat de binnenlandse consument de steeds stijgende buitenlandse prijzen zou moeten betalen, moesten de voor het binnenland bestemde produkten tegen door de overheid vastgestelde prijzen beschikbaar worden gesteld. In het F.N.Z.-jaarverslag 1915 wordt

gezegd dat dit niet anders kon, daar een bedrijf dat levensmiddelen produceert zijn taak heeft ten opzichte van de binnenlandse voedselvoorziening. In financiële zin werd dit echter een geduchte last genoemd en men berekende dat bij een export van 65 % der boterproductie, zoals deze er toen nog was, deze f 30 mln. méér zou hebben opgebracht, indien alle boter voor de buitenlandse prijs verkocht had kunnen worden. Wil men dit oorlogswinst noemen, aldus de verslagschrijver, dan kan men zeggen dat de boterproducent al iets meer dan zijn wettelijk deel in de toen bestaande oorlogswinstbelasting heeft betaald. Hij achtte dit niet billijk en het ging ook niet om het maken van oorlogswinst, maar om de vraag of met de getroffen prijsregeling de produktiekosten der melk behoorlijk gedekt werden. Dit nu bleek niet het geval te zijn en in de zandstreken zowel als in Friesland kwamen daartegen ernstige bezwaren.

In Gelderland-Overijssel werd in 1916 een rapport opgesteld omtrent de produktiekosten der melk, waarbij men zonder ondernemersloon voor de boer tot een gemiddelde jaarprijs van 10,2 ct. per kg kwam. *J. J. C. Ament*, ondervoorzitter van de F.N.Z., behandelde dit onderwerp in de algemene vergadering van 19 september 1916 en becijferde een kostprijs van ongeveer 11 ct. per kg af-boerderij. Volgens de van overheidswege vastgestelde boterprijs kwam men echter niet hoger dan 9,75 ct.

Door de prijsvaststelling der produkten van overheidswege liep men gemakkelijk achter de feiten aan, daar de produktiekosten, mede tengevolge van de dalende produktie, per eenheid steeds hoger werden. De producenten, wier produkten geheel of grotendeels voor het binnenland bestemd waren, ondervonden daarvan het grootste nadeel en op die wijze kwamen de consumptiemelkers en de boterbereiders het eerst in de knel.

Met de melk, die [284] tot kaas of melkprodukten werd verwerkt, kwam men tot vrij wat betere resultaten, omdat hiervan, vooral van deze laatste, nog geruime tijd een export van betekenis mogelijk bleef. Ook hierop werd in de genoemde vergadering gewezen en *Ament*, zich tot de boterbereiding bepalende, stelde vast dat in deze ongelijkheid alleen door een hogere boterprijs voor het binnenland was te voorzien, daar de zandboer niet zomaar van bedrijf kon veranderen, nog afgezien van het verbod, dat hieromtrent bestond om de voedselvoorziening niet in de war te sturen.

Minister *Posthuma*, die in deze vergadering aanwezig was, wees er op dat het de plicht van ieder goed vaderlander was de regering in deze moeilijke tijden naar eigen krachten te steunen en gaf de verzekering dat deze zich zou blijven inspannen om de druk der tijden zoveel mogelijk te verlichten. Men trachtte dit o.m. te doen door een pas van kracht geworden distributiewet, waardoor het boterproducerende deel der zuivelbereiding uit de beschikbaar komende fondsen gesteund zou kunnen worden. Voor de uitvoering hiervan deed hij een beroep op de organisaties en riep hij de steun van ter zake kundige personen in. Dit laatste liet niet lang op zich wachten, want voordat het jaar ten einde was, werd F.N.Z.-secretaris *Reitsma* benoemd tot lid der Commissie van Bijstand ter Uitvoering van de Distributiewet. Beide functies waren niet met elkaar verenigbaar en in verband daarmee werd hem als secretaris van de F.N.Z. verlof verleendⁱ⁾. *J. J. C. Ament* werd waarnemend secretaris.

i *Reitsma* keerde niet als secretaris, maar als gedelegeerd bestuurslid bij de F.N.Z. terug. Hiertoe moesten de statuten gewijzigd worden, waartegen van de zijde van enkele bonden nogal bezwaren bestonden. De statutenwijziging kwam in 1917 tot stand en daarmee werd het secretariaat een afdeling, evenals het Technisch Bureau en de Centrale Aankoop. Schrijver werd toen secretaris als hoofd der afdeling secretariaat. In 1919 bedankte *Reitsma* als gedelegeerd bestuurslid, maar bleef nog vertegenwoordiger van de F.N.Z. in de Regeringscommissie van Advies voor Zuivelaangelegenheden. Al spoedig ontstond er echter

De F.N.Z., rekening houdend met hetgeen de minister omtrent de produktieprijzen had gezegd, verzocht de aangesloten bonden zo nauwkeurig mogelijke gegevens te verzamelen omtrent de produktiekosten der melk in hun gebied. Het Gelders-Overijssels rapport diende hierbij als richtlijn en de F.N.Z. stelde zelf een commissie in, waarin vertegenwoordigers van alle bonden zitting hadden, om deze gegevens te verwerken en zo te trachten tot een verantwoorde opstelling van een melkprijs voor het gehele land te komen. Het was weer *Ament*, die in de algemene vergadering van 8 augustus 1917 tot taak kreeg de melkprijskwestie te bespreken. Het ging hierbij zowel om de hoogte van deze prijs als om de resultaten die bij de verschillende wijzen van melkverwerking verkregen werden.

[285] Volgens een voor 1916/17 vastgestelde wintermelkregeling werd aangenomen dat een zuivelfabriek winst ging maken wanneer boter en kaas meer oprachten dan 11½ ct. per liter verwerkte melk en wanneer voor andere melkprodukten de grondstof op 12 ct. per liter kwam. Van deze zgn. winst moest ? worden afgedragen ten behoeve van de consumptiemelk.

Het bedrijfsleven achtte deze regeling zeer onbillijk voor de alleen boter bereidende bedrijven, daar deze niet of nauwelijks aan 11 ct. per liter verwerkte melk toekwamen. De F.N.Z. belegde hierover een tweetal vergaderingen, waarin men tot de volgende conclusies kwam:

aan de zuivelindustrie worden in haar verschillende bedrijfsrichtingen in verband met de binnenlandse voorziening zeer ongelijke lasten opgelegd;
de vooruitzichten voor het zuivelbedrijf zijn in het algemeen, en voor de zandstreken in het bijzonder, zeer ongunstig, daar de melkproduktie niet meer lonend is;
het is noodzakelijk dat de verschillende bedrijfsrichtingen uniform worden belast, waarbij rekening dient te worden gehouden met de draagkracht en zodanig dat de produktie van de melk in het gehele land lonend blijft.

De reeds genoemde produktieprijsberekening had uitgewezen dat de melkprijs, over het gehele jaar berekend, 12 ct. per liter behoorde te zijn en men stelde vast dat de jaaruitkomst daar 1,2 ct. per kg beneden bleef. De Minister van Landbouw accepteerde het voorstel om de melkprijs gemiddeld op 12 ct. per liter te brengen. De prijs gedurende de zomermaanden werd op 11 ct. gesteld en die gedurende de wintermaanden evenredig hogerⁱ). Intussen liep de produktie steeds achteruit. *Ament* berekende deze sinds 1916 voor de boter op ruim 13 % en voor de kaas op ruim 21 %.

Zo eindigde het jaar 1917 en hoewel men er niet over te klagen had dat er van regeringswege geen voldoende aandacht aan de zich voordoende problemen geschonken werd - *Posthuma* werd door het grote publiek „de minister der boeren" genoemd - kon dit niet voorkomen dat in 1918, zowel voor de minister als voor het bedrijfsleven, de moeilijkheden nog groter werden.

In het voorjaar van 1918 vond in de Tweede Kamer een groot levensmiddelendebat plaats, dat vier weken duurde. Minister *Posthuma* kreeg hierbij felle kritiek te horen en hijzelf was ruim negen uur aan het woord om de verschillende sprekers te beantwoorden. Er waren alle mogelijke [286] grieven tegen de wijze van uitvoering der regeringsmaatregelen. *Posthuma* bleef in het zadel, maar niet dan nadat van regeringswege de toezegging was gedaan, dat er in ver-

tussen de regering en de F.N.Z. een ernstig verschil van mening over de afwikkeling der crisiszuivelmaatregelen (zie ook elders). Reitsma stond hierbij aan de zijde der regering, waardoor ook deze regeling onmogelijk werd. In 1926 werden de statuten in hun oude vorm teruggebracht.

i In de betreffende stukken worden melkprijzen per liter en per kg door elkaar gebruikt. Wij hebben gemeend daarin geen verandering te moeten brengen.

schillend opzicht verandering zou worden aangebracht. Onder meer betrof dit een gedecentraliseerder vorm van uitvoering der regeringsmaatregelen en een uitbreiding der rantsoenering van levensmiddelen, terwijl verschillende commissies en verenigingen zouden worden vervangen door ambtelijke instanties, die men beter in de hand kon houden. Hiertoe behoorden ook de eerder genoemde botervereniging, kaasvereniging en melkproduktenvereniging, waarvoor rijksbureaus met commissies van advies in de plaats kwamen, in welke laatste hoofdzakelijk vertegenwoordigers van het verenigings- en bedrijfsleven werden benoemd.

De F.N.Z. had intussen een berekening laten maken van de produktiekosten der melk voor de periode 1 mei 1918 tot 1 mei 1919 en kwam hierbij tot een gemiddelde prijs van 15,5 ct. per liter af-boerderij. Hierbij werd de produktieverhouding tussen zomer en winter op 3 : 1 gesteld, zodat een zomerprijs van 14 en een winterprijs van 20 ct. per liter nodig werd geacht. Een schrijven hieromtrent werd, voorzien van een ruime motivering, in maart 1918 aan de regering gericht.

Het resultaat was teleurstellend. De voedselvoorziening werd steeds moeilijker en de maatregelen der regering waren er in het voorjaar van 1918 in de eerste plaats op gericht de levering van consumptiemelk te bevorderen. De boter- en kaasproduktie en in nog sterker mate de produktie van melkprodukten moest worden geremd; het scheuren van grasland en het opruimen van een gedeelte van de veestapel werkte dit nog in de hand. Bij het vaststellen der prijzen voor de onderscheiden produkten - er mocht in de fabrieken alleen 20 + en 30 + kaas worden gemaakt - had men met deze gedachtengang rekening gehouden. Het gevolg was dat een aanmerkelijk lagere melkprijs werd bereikt dan die welke door de F.N.Z. nodig werd geacht en dat men zelfs niet aan de door de minister genoemde prijs van 12 ct. per liter industriemelk toekwam.

Daar vooral de bedrijven in de zandstreken hieronder te lijden hadden, werden bij een aantal fabrieken in het oosten van het land gegevens verzameld om na te gaan hoe het er met de gemaakte melkprijzen voorstond. Hierbij bleek, dat er door de boter- en kaasfabrieken in het zuidoosten van Friesland niet meer dan 10,6 ct. per kg melk was gemaakt, maar dat de uitkomsten der boterfabrieken in de zandstreken iets beter waren, n.l. 11,5 ct. per kg. Het gevolg van een en ander was dat door vele boeren werd getracht meer voor de melk te maken, hetgeen hier en daar gevonden werd door het mesten van kalveren, het clandestien karnen - er was een karnverbod -, melkverkoop aan huis en dergelijke meer.

De op 14 augustus 1918 gehouden algemene vergadering van de F.N.Z. stond in het teken van al deze bezwaren en moeilijkheden. *O. Reitsma*, nu [287] gedelegeerd bestuurslid, hield in deze vergadering een uitvoerige rede over het crisisbeleid en de voor de melkveehouderij bereikte resultaten.

Zijn bezwaar ging zowel tegen het te sterk gecentraliseerde crisisbeleid als tegen de te laag vastgestelde en onevenredige produktenprijzen en hij kwam daarbij tot de volgende conclusies:

Het is noodzakelijk dat de prijzen der zuivelprodukten herzien worden, teneinde:

- a. deze op zodanig peil te brengen dat zij inderdaad een lonende melkprodukten mogelijk maken;
- b. een einde te maken aan de huidige toestand, waarbij de boter- en kaasbedrijven in veel ongunstiger conditie verkeren dan de melkproduktenfabrieken, welke laatste voor de Nederlandse levensmiddelenvoorziening van veel geringer betekenis zijn dan de boter en kaasfabrieken.

De coöperatieve zuivelbereiding heeft, vanaf de aanvang van de oorlog tot zolang de regering

zulks wenste, gaarne en met volle toewijding medegewerkt in de organisatie der levensmiddelenvoorziening. Zij verklaart zich daartoe bij voortduring bereid. Hierbij moet evenwel worden aangetekend, dat de aangesloten bedrijven gedurende de laatste tijd zodanig zijn teleurgesteld door de regeringsmaatregelen, dat eerst bij herstel van de aangegeven misstanden de organisatie de bereidwillige medewerking harer leden kan waarborgen.

De F.N.Z. waarschuwt tegen de sterk gecentraliseerde vorm waarin de regeringsmaatregelen ten opzichte van melk, boter en kaas sedert 1 mei 1918 zijn gebracht en die reeds belangrijke nadelen voor de levensmiddelenvoorziening ten gevolge heeft gehad.

Hierop volgde een uitvoerig debat, waarbij uit verschillende delen des lands ernstige kritiek op het regeringsbeleid werd uitgeoefend. Vooral *M. Anema*ⁱ⁾ hekelde in felle bewoordingen, neergelegd in een motie, de tekortkomingen in de overheidsmaatregelen. Hoewel deze motie als zodanig niet in behandeling kwam, werd door het bestuur in overleg met *Anema* een motie opgesteld, waarvan de inhoud vrijwel overeenstemde met Reitsma's conclusies, doch aanvangende met de verwachting van een tegemoetkomende houding ten aanzien van het veehoudersbedrijf op de lichtere gronden, dat zich onder de bestaande omstandigheden onmogelijk staande kon houden.

Deze motie werd ter kennis van de regering gebracht en schriftelijk zowel als mondeling toegelicht en men had er succes mee. Op 7 september [288] 1918 werd een schrijven van de Minister van Landbouw ontvangen, waarin deze zich bereid verklaarde in belangrijke mate aan de wensen der zuivelindustrie tegemoet te komen. Hij stelde vast dat de toegezegde melkprijzen van 13 ct. in de zomer en 18 ct. in de winter voldoende waren om de produktiekosten in de zandstreken, te dekken. De F.N.Z. kon daarmee akkoord gaan, omdat inmiddels gebleken was dat de melkopbrengst per koe gunstiger was dan bij de gemaakte berekeningen was aangenomen. De boterprijs werd met ingang van 8 september van *f* 2,80 tot ? 3,05 per kg verhoogd en als winterprijs werd vanaf 28 oktober *f* 4,05 per kg toegezegd. Met deze prijzen kwam men echter nog niet aan een melkprijs van 13 resp. 18 ct. per liter. Daartoe werd door de minister een toeslag op de boterprijs toegezegd van 20 ct., daarna verhoogd tot 25 ct., per kg tussen 1 mei en 8 september en 15 ct. per kg zolang de winterprijs zou gelden.

Aan deze toeslagregeling werd de bepaling verbonden dat deze alleen zou gelden voor de fabrieken die aangesloten waren bij de F.N.Z., de V.V.Z. en de N.M.V., wat de laatste betreft voorzover deze niet bij een der eerstgenoemde verenigingen waren aangesloten. Als verplichting werd voorts gesteld dat de genoemde verenigingen de boterproduktie en de levering van volle melk, karnemelk en ondermelk voor de consumptie zouden bevorderen. Uit een en ander bleek dat men van regeringswege de organisaties (weer) meer ging inschakelen en rekening hield met de desorganiserende werking, welke de crisismaatregelen de laatste tijd hadden gehad.

De oorlog eindigde kort daarna (november 1918). De moeilijkheden op het gebied der voedselvoorziening waren hiermede echter niet opgeheven. In geheel Europa heerste nog een groot tekort aan levensmiddelen. In Nederland was zelfs kort tevoren nog een wet tot het scheuren van grasland ingevoerd om de graanproduktie te bevorderenⁱⁱ⁾. Ook waren nog steeds maatregelen nodig om het euvel van de sluikhandel en het maken van woekerprijzen tegen te gaan. Van de nieuw opgetreden regering en vooral van haar Minister van Landbouwⁱⁱⁱ⁾, *H. A. van Eijsselstein*, die op landbouwgebied ondeskundig was, werd echter aanvankelijk onvoldoende

i Beheerder der C.Z. te Wolvega.

ii De F.N.Z. waarschuwde tegen een te stringent doorvoeren dezer wet, daar hiermede kostbaar grasland verloren zou gaan. Ze is maar kort van kracht geweest.

iii Het Kabinet Cort van der Linden, waarvan *Posthuma* deel uitmaakte, was op 9 september 1918 afgetreden.

steun verkregen om tot betere toestanden te komen. Bovendien had hij neiging de dingen anders te willen doen dan zijn voorganger, maar de toegezegde steun aan de melkveehouderij in de brief van 7 september werd gehandhaafd. Zodoende konden de zuivelorganisaties maatregelen nemen om deze steun tot uitvoering te brengen.

Zij deden dit door de oprichting van een *zuivelverrekenkantoor*, dat beheerd werd door een commissie van vertrouwensmannen uit de drie [289] genoemde organisaties en op 1 december 1918 in werking trad. Tegenover de minister werd de verplichting aangegeaan: de produktie van boter in de bedrijven van haar leden zoveel mogelijk te bevorderen, in het bijzonder door, met inhouding van toeslagen of door andere geschikte middelen, het verbruik van volle melk voor veevoeding tegen te gaan; de levering van volle melk, eventueel van ondermelk en karnemelk, naarmate zulks voor de volksvoeding noodzakelijk is en aan het fabriekmatig bedrijf, waarin boter of kaas of boter en kaas worden vervaardigd, opgedragen mocht worden, mede te bevorderen en met name de bedrijfsschade te vergoeden.

De verenigingen verbonden zich tegenover de commissie door middel van een reglement, waarin de rechten en plichten ter uitvoering van de overeenkomst werden omschreven en waardoor vast kwam te staan dat uitkeringen alleen mochten plaatsvinden aan bij de verenigingen aangesloten bedrijven, die zich schriftelijk tot naleving van het reglement hadden verbonden.

De taak van het zuivelverrekenkantoor om de toeslagen op de melk uit te keren, was niet moeilijk, maar wel leverde het bezwaren op om de vergoedingen voor de levering van consumptiemelk vast te stellen. Toch was het resultaat, dat er gedurende het melkjaar 1918/19 een bevredigende toestand voor de melkveehouderij werd verkregen. Aan toeslagen voor de melk werd ongeveer f 8 mln. ontvangen. Hiervan werd ruim f 2,5 mln. aan kosten voor de melkvoorziening betaald, zodat bijna f 5,5 mln. als toeslag aan de boter- en kaasbedrijven kon worden uitgekeerd.

De produktieprijsberekeningen van de melk, de prijsvaststelling en de uitkeringen die op grond daarvan werden gedaan ⁱ), zou men enigszins kunnen vergelijken met het werk, dat in de dertiger jaren en daarna door het *Landbouw Economisch Instituut (L.E.I)* en de toen bestaande landbouwcrisisinstanties ter hand werd genomen.

Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na de eerste wereldoorlog

In mei 1919 kwam er een aanmerkelijke verruiming in de crisismaatregelen op zuivelgebied. De regering verzocht de zuivelorganisaties (weer) een instantie te vormen, die nog datgene zou kunnen doen, wat er op dit gebied geregeld moest worden. Er was een *Centrale Commissie van Advies voor Zuivelaangelegenheden (C.C.v.Z.)*, maar er moest ook een uitvoerend [290] orgaan zijn en dit werd een *zuivelkantoor* (niet te verwarren met het *zuivelverrekenkantoor*), dat door de zuivelorganisaties gevormd zou worden. Het systeem der strakke prijsbinding werd losgelaten en men trachtte de melk- en zuivelprijzen te regelen door middel van soepeler maatregelen.

Al spoedig ontstonden er echter moeilijkheden over de prijs der consumptiemelk en de prijzen van boter en kaas. De consumptiemelkboeren namen geen genoegen met de door de minister gestelde melkprijs en deze weigerde, hangende deze kwestie, vergunningen af te geven voor

i De berekeningen en de in verband hiermede met de regering gevoerde correspondentie zijn door de F.N.Z. in een viertal boekjes verzameld.

de uitvoer van boter en kaas. Dit was nu juist een maatregel om de boeren van oost en west tegen elkaar in het harnas te jagen, daar de zuivelboeren toch al het gevoel hadden dat zij gebruikt werden om de consumptiemelkvoorziening in het westen behoorlijk te laten lopen.

Door de toenemende produktie en de behoefte aan onze produkten in het buitenland ontstonden er onhoudbare spanningen, die nog verergerd werden doordat de prijzen voor kaas door speculatie opliepen tot boven de door de minister gestelde limiet. Tenslotte werden vergunningen voor uitvoer afgegeven en hierop werd een heffing gelegd waaruit een toeslag op de in consumptie gebrachte melk werd gegeven. Daar deze heffing echter zodanig werd vastgesteld dat de tot boter verwerkte melk een lagere prijs opbracht dan de „opgetrokken" consumptiemelk, weigerde de F.N.Z. aan deze regeling mede te werken.

Men wenste de export van zuivelprodukten niet langer gekoppeld te zien aan de melkvoorziening der grote steden en eiste vrije uitvoer voor de zuivelprodukten welke niet voor het binnenland nodig waren. Het gevolg hiervan was dat de F.N.Z. zijn bereidheid tot medewerking aan het vormen van een zuivelkantoor introk. Hierdoor kreeg dit een ambtelijk karakter met persoonlijke leden. In het vorige hoofdstuk werd reeds vermeld (blz. 218) dat enkele leden van het zuivelverenigingsleven het standpunt van de F.N.Z. negeerden en in het Zuivelkantoor bleven medewerken. Hiertoe behoorde ook *O. Reitsma*, die lid der C.C.v.Z. was en voorzitter van dit zuivelkantoor werd. Hoewel er ook moeilijkheden van persoonlijke aard waren, hebben deze omstandigheden er toe bijgedragen, dat hij in dat jaar zijn functie als gedelegeerd bestuurslid van de F.N.Z. heeft neergelegd.

Intussen werd een regeling getroffen, waarbij de aangeslotenen bij de boter- en kaascontrole - in 1918 waren er stations voor niet-volvette kaas in Friesland, Noord-Holland en Zuid-Holland-Brabant tot stand gekomen - zich moesten verbinden om zoveel boter, kaas en melk beschikbaar te stellen als voor de binnenlandse voorziening nodig zou zijn. Hiermede kon men echter de prijzen niet beheersen en in oktober 1919 werden weer maximumprijzen voor boter en kaas vastgesteld. Door de tijdelijke sluiting van de grens voor de uitvoer van deze produkten waren er beduidende voorraden ontstaan, waarop gevoelige verliezen werden geleden, daar de prijzen en afzetmogelijkheden in het buitenland - mede door de daling der geldkoersen en de toenemende [291] concurrentie uit andere landen - intussen belangrijk slechter waren geworden. Bij een reis, die vanwege het bedrijfsleven in het voorjaar van 1920 naar Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk en Hongarije werd ondernomen, bleek dat er alleen in Duitsland nog enige afzetmogelijkheid voor onze kaas was.

Het jaar daarvóór zou in dit land nog ruime afzetmogelijkheid aanwezig zijn geweest. Een en ander veroorzaakte een ontevreden stemming in het zuivelbedrijfsleven. Men verlangde een regelmatige mogelijkheid van export en wenste hierbij niet gehinderd te worden door gedwongen melkleveringen naar de grote steden. In de kringen der coöperatieve zuivelindustrie werden deze bezwaren het sterkst gevoeld, omdat deze de belangrijkste producent van boter en kaas was en de grootste exportbehoefte had.

De houding van de F.N.Z. in deze periode is voor een belangrijk deel uit deze en soortgelijke moeilijkheden te verklaren. Het feit dat in verschillende gewestelijke bonden een aantal fabrieken (17 in 1920) voor het lidmaatschap bedankte, terwijl ook de verkoopverenigingen en sommige fabrieken met grote moeilijkheden te kampen hadden, speelde hierbij een rol. In het F.N.Z.-verslag 1919 wordt vastgesteld dat de coöperatieve zuivelindustrie dat jaar afsloot met een zeer verzwaarde balans, daar er voor tientallen miljoenen voorraden lagen opgestapeld, waarvan men bij lange na de exportwaarde niet kende en die dagelijks sommen geld kostten aan opslag, verzorging en kwaliteits- en gewichtsverlies. Voor de melk, waaruit de produkten

waren vervaardigd, waren voorschotprijzen betaald, overeenkomstig de binnenlandse prijzen, maar het stond lang niet vast dat voor de voorradige produkten die prijzen zouden kunnen worden gemaakt. Voor het betalen der voorschotprijzen moesten, grote bedragen bij de banken worden opgenomen, waardoor men in zuivelkringen in die tijd het gevoel had „op een vulkaan" te leven.

Het gevolg van een en ander was - ook te duur geworden investeringen speelden daarbij hier en daar een rol - dat door sommige fabrieken terugvorderingen op te hoog betaalde melkprijzen in de vorm van ledenschuld moesten worden geboekt. Vooral dit laatste veroorzaakte in het bijzonder bij menige jonge boer een zekere coöperatie-schuwheid. Ook in andere sectoren der landbouwcoöperatie werden soortgelijke moeilijkheden ondervonden en het Verslag van den Landbouw 1922 schrijft daaromtrent: „Velen hadden in den loop der jaren de opvatting gekregen dat coöperatie beteekent: het samen deelen van winsten; dat ook verliezen en tegenvallers gezamenlijk gedragen moeten worden, daar had menigeen niet bij stilgestaan".

In de kringen der zuivelcoöperatie werden de moeilijkheden, grotendeels toegeschreven aan het heen en weer zwenkende regeringsbeleid en het te lang of halverwege handhaven van crisismaatregelen op zuivelgebied. Vooral in Friesland heerste hierover ontstemming en op 24 november 1919 werd in een buitengewone ledenvergadering van de B.v.C.Z, hiervan blijk gegeven [292] in een motie, die met medewerking van het lid der Tweede Kamer *Marchant* de volgende dag met de Minister van Landbouw werd besproken.

Enige ontspanning was hiervan het gevolg, maar toch niet zodanig dat van een voldoende verbetering kon worden gesproken. De Friese bondssecretaris *U. Kooistra* gaf van de ontstemming uiting in een op 23 augustus 1920 gehouden F.N.Z.-vergadering, waarin hij de houding der regering hekelde en waarschuwde tegen het te lang handhaven der crisismaatregelen. Men wilde niet langer onder regeringsvoogdij staan en van de zuivelindustrie geen gemeenschapsbedrijf gemaakt zien. In hetzelfde jaar wendden 14 organisaties op zuivelgebied (coöperatief zowel als particulier) zich gezamenlijk tot de regering om met ingang van het nieuwe seizoen tot een grotere vrijheid van handelen te komen.

Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas

Tussen deze bedrijven door speelde nog een andere kwestie, die de gemoederen in zuivelkringen enige jaren bezig hield, een rol. Gedurende de oorlogsjaren en nog enkele jaren daarna was de uitvoer van boter en kaas geregeld op grond van crisismaatregelen. Doordat deze maatregelen geleidelijk overbodig werden, kwam ook de vraag aan de orde of deze uitvoerregeling bestendig moest worden en de uitvoer beperkt moest blijven tot onder controle staande produkten. Van de boter stond 90 % onder controle en de kaascontrole was intussen zo algemeen geworden, dat er op grond daarvan geen grote bezwaren maar wel voordelen aan een uitvoerverbod van ongecontroleerde produkten verbonden konden zijn. Er kwam dan ook een ontwerp van wet, waarbij de uitvoer van ongecontroleerde boter en kaas verboden werd om de crisisvoorschriften, waarop dit verbod tot nog toe gebaseerd was, te vervangen. Ten aanzien van de kaas bestond hiertegen, nadat de merken der afgeroomde soorten verbeterd waren, geen bezwaar, maar voor de boter lag het anders. Hiertoe moeten wij op het volgende wijzen.

De controlestations zijn privaatrechtelijke instellingen, die weliswaar met het oog op het gebruiksrecht der rijksmerken aan bepaalde regeringsvoorschriften hebben te voldoen, maar toch vrij in hun doen en laten zijn wat betreft het toelaten en het schorsen of schrappen van aangeslotenen. Bij de kaas kwamen ten aanzien hiervan zo goed als geen bezwaren voor, maar bij de boter trad men vanaf het begin, in verband met de plaats gehad hebbende en nog

steeds voorkomende knoeierijen, zeer selectief op, waarbij bovendien niet door alle stations dezelfde maatstaven gevolgd werden. Mede met het oog hierop werd in 1912 een *Centrale Commissie voor de Botercontrolestations (C.C.B.)* ingesteld, waarin elk der botercontrolestations een lid en de regering enkele adviserende leden aanwijst.

De C.C.B. heeft vooral tot taak [293] de nodige eenheid in het doen en laten der stations te bevorderen. Zij heeft hiertoe modelstatuten voor de botercontrolestations ontworpen en een *Centrale Raad van Beroep* ingesteld, terwijl de toelating van nieuwe leden bij de botercontrolestations haar goedkeuring behoeft. In ditzelfde verband werd een zgn. negende botercontrolestation (er zijn acht gewone stations) opgericht om de bedrijven te kunnen opvangen die door de gewone botercontrolestations geweigerd of uitgesloten worden. Tot 1920 was dit laatste alleen een maatregel op papier, daar niemand zich aan de strenge bepalingen van dit station wenste te onderwerpen.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat aan aansluiting bij dit negende station gedurende en in de eerste jaren na de oorlog weinig behoefte bestond, omdat er toen, met het oog op de voedschaarste, bepaalde voorschriften buiten werking gesteld waren, waardoor boterhandelaren zowel als margarinefabrikanten nogal wat vrijer in hun doen en laten waren. Zo werd bijv. het mengen van boter en margarine tijdelijk toegestaan en het betreffende produkt kon als melange in de handel worden gebracht. Aan margarinefabrikanten werd de gelegenheid geboden boter onder rijksmerk te bereiden. Deze bereiding vond dan plaats onder toezicht van een rijksambtenaar, die ook het rijksmerk op de boter aanbracht.

In verband met de voorgestelde boter- en kaaswet wenste men hierin echter verandering te brengen. Voor elke Nederlander moest, aldus was de redenering, een gelijke mogelijkheid bestaan om onder bepaalde voorwaarden van het rijksbotermerk gebruik te maken. Aan iemand die wel eens geknoeid, maar zijn leven verbeterd had, of aan een margarinefabrikant, mocht dit recht niet worden onthouden, zoals dit bij de botercontrolestations wel het geval was. Het initiatief tot deze liberalisering van het controlebeleid ging uit van de C.C.v.Z.; zij wenste dat de regering meer invloed op de gang van zaken zou krijgen, waartoe het aantal der regeringsvertegenwoordigers in de C.C.B. verdubbeld moest worden en aan dezen stemrecht moest worden toegekend. Het negende botercontrolestation moest zodanig gereorganiseerd worden, dat het voor hierbij aan te sluiten bedrijven voldoende zou zijn dat zij verbintenissen konden aangaan en de Minister van Landbouw zou voor dit station als beroepsinstantie optreden.

Tegen deze voorstellen kwam zowel van de zijde der botercontrolestations als van die der zuivelorganisaties krachtig verzet. Voor de botercontrolestations was het vooral de nestor op dit gebied *J. Mesdag* en voor de zuivelindustrie de F.N.Z., die de leiding in dit verzet namen. De F.N.Z. riep een vergadering van de besturen der aangesloten bonden, de zuivelverkoopverenigingen, de boter- en kaascontrolestations en vertegenwoordigers van de centrale landbouworganisaties bijeen om een en ander te bespreken. Het resultaat was dat men zich gezamenlijk tot de regering en de volksvertegenwoordiging wendde en deze de bezwaren uiteenzette, die tegen het wetsontwerp en de consequenties daarvan bestonden.

[294] In principe was men niet tegen een uitvoerverbod van ongecontroleerde boter - de F.N.Z. had daarvoor zelfs al eens gepleit - maar men wenste dit niet ten koste van de mogelijkheid, dat aan margarinefabrikanten en niet te goeder naam en faam bekend staande personen het recht op het gebruik van het rijksbotermerk zou worden gegeven. Dan maar liever ongecontroleerde boter over de grens! Men realiseerde zich hierbij dat dit slechts een klein percentage der boter zou uitmaken en dat het Nederlandse rijksbotermerk in het buitenland een zodanige bekendheid verworven had, dat dit geen al te groot bezwaar zou opleveren. *Mesdag*

ging hierbij zelfs zover dat hij, indien de regering haar plan zou doorzetten, voorstelde om deze het rijksmerk terug te geven en voortaan boter te gaan uitvoeren onder een eigen merk der botercontrolestations.

Zover is het - gelukkig - niet gekomen. De Minister van Landbouw deed wat water in de wijn, maar niet genoeg om het bezwaar der zuivelbereiders tegen het verbod van uitvoer van ongecontroleerde boter geheel op te heffen. De C.C.B. werd wel uitgebreid met twee door de minister aangewezen leden, maar zij kregen geen stemrecht. In 1921 werd een (nieuw) negende botercontrolestation, het *Botercontrolestation* te Leiden (B.C.L.) - later *Controlestation voor Zuivelprodukten* (C.Z.L.) - opgericht met een vrij sterke overheidsinslag. Dit station had tot taak de bedrijven op te vangen die boter wilden bereiden en uitvoeren, maar niet tot de gewone botercontrole werden toegelaten, omdat zij óf tevens margarine bereidden óf niet te goeder naam en faam bekend stonden. Om deze beide kardinale punten ging het.

Bij het B.C.L. konden zich bedrijven aansluiten die volgens art. 9 der boterwet ~ onder bijzonder toezicht van de Rijkszuivelinspectie stonden en bedrijven die wel goed controleerbaar waren, maar waarvan de eigenaar of directeur t.a.v. de botercontrole wat op zijn kerfstok had. De F.N.Z. wenste niet met een wettelijk uitvoerverbod van ongecontroleerde boter akkoord te gaan zolang deze mogelijkheden aanwezig waren.

Inmiddels trad het B.C.L. in werking. Het bestuur werd door de Minister van Landbouw aangewezen en bestond uit drie leden van de landbouworganisaties, een directeur van een keuringsdienst van waren en een jurist als secretaris-penningmeester. Tevens werd door de minister een raad van beroep ingesteld, terwijl bij weigering van een bedrijf voor de controle beroep open stond bij de minister.

Het bestuur van het B.C.L. ging zeer voorzichtig te werk. Margarinebedrijven kwamen niet onder controle en het kleine aantal overige bedrijven dat werd aangesloten, bestond in hoofdzaak uit boterompakkers, die voor het binnenland werkten. Een en ander leidde ertoe dat in 1925 met de minister - er was intussen een andere Minister van Landbouw opgetreden - overeengekomen werd dat enkele wijzigingen in de voorschriften van het B.C.L. zouden worden aangebracht.

Dit betrof in de eerste plaats dat op boter van [295] margarinebedrijven, onder toezicht der Rijkszuivelinspectie bereid, geen rijksmerk zou worden aangebracht, maar dat deze zou mogen worden uitgevoerd met een door deze inspectie afgegeven bewijs, terwijl voorts in de voorschriften de bepaling werd opgenomen, dat de leiders der bedrijven, die onder controle van het C.Z.L. kwamen, in hun persoon de nodige waarborgen moesten bieden dat zij aan hun verplichtingen zouden voldoen. Tenslotte werd overeengekomen, dat bij aanvragen om onder controle van het C.Z.L. te worden gesteld, hieromtrent vooraf advies moest worden gevraagd bij de Rijkszuivelinspectie, de C.C.B. en de directeur van het botercontrolestation in welks rayon de betrokkene gevestigd was.

Hiermede was een strijd van een zevental jaren beslecht. Het zuivelbedrijfsleven liet zijn bezwaar tegen een wettelijk uitvoerverbod van ongecontroleerde boter varen en de minister wees van elk der grote zuivelorganisaties een adviserend bestuurslid in het C.Z.L. aan, waardoor deze in de gelegenheid werden gesteld zich van dichtbij op de hoogte te houden van het doen en laten van dit station.

De melkvoorziening van Amsterdam

Een ander onderwerp, dat in de jaren na de eerste wereldoorlog aanleiding tot strijd heeft gegeven, was de melkvoorziening van Amsterdam. Voor en na werd er reeds op gewezen dat de zuivelbereiders in het noorden, oosten en zuiden van het land gedurende en in de eerste jaren na deze oorlog van regeringswege verplicht werden melk voor directe consumptie naar de grote steden in het westen des lands te leveren. De melkproductie was hier vooral gedurende de najaars- en wintermaanden onvoldoende om de bevolking van de nodige melk te voorzien. Dit tekort aan melk werd vooral veroorzaakt door gebrek aan krachtvoer, dat in normale tijden in deze streken in grote hoeveelheden wordt aangewend om de wintermelkproductie op peil te houden.

De aanvullende melkleveringen vormden een zware belasting voor de zuivelgebieden, omdat men daar ook een lage melkproductie had, terwijl er vaak bezwaar tegen de prijsregeling der te leveren melk bestond. Dit had tot gevolg dat de wijze van melkvoorziening in de grote steden meer en meer in de aandacht der zuivelbereiders kwam. Vooral in Amsterdam liet deze voorziening veel te wensen over. Volgens opgaven uit die tijd waren daar een 40-tal melkinrichtingen (?) en ongeveer 1200 melkslijters. Er werd veel melk van slechte kwaliteit en laag vetgehalte verkocht en vervalsingen met (vuil) water waren aan de orde van de dag.

In een rapport van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst werd vastgesteld dat gemiddeld 40 % der melk vervalst was door watertoevoeging, ontroming of beide. Voor de volksgezondheid [296] was dit een voortdurend gevaar en bij typhus- en choleraepidemieën werd de melk vaak als de oorzaak aangewezen.

Het stadsbestuur schonk in 1907 en ook reeds eerder aandacht aan dit vraagstuk, zonder dat er echter van veel verbetering sprake was. Ook de Bond van Melkveehouders bemoeide zich ermee en stelde in 1911 een onderzoek in naar de mogelijkheid om tot het stichten van een coöperatieve melkinrichting in de hoofdstad te komen. Hoewel hiertoe een schuchter begin werd gemaakt, had dit toch geen blijvend resultaat. In een proefschrift „De melkvoorziening van Amsterdam” kwam *Dr. S. H. J. Vos* in 1918 tot de conclusie dat er voor de bevolking van deze stad geen voldoende onvervalste en hygiënisch betrouwbare melk voorhanden was en dat de gemeente derhalve tot de stichting van een melkcentrale diende over te gaan.

Ook de S.D.A.P. (Sociaal-Democratische Arbeiders Partij) bemoeide zich ermee in een rapport over „Het Socialisatievraagstuk”, dat in 1920 onder leiding van de Amsterdamse wethouder *F. M. Wibaut* tot stand kwam. Dit en andere geschriften hadden tot gevolg dat Burgemeester en Wethouders van Amsterdam zich steeds meer met deze aangelegenheid gingen bezig houden. In verband hiermede werd aan *Dr. H. J. Ringeling*, directeur van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst, opgedragen een onderzoek naar dit vraagstuk in te stellen.

In zijn rapport, dat voorzien is van een groot aantal gegevens en cijfers, wordt aanbevolen om de distributie van melk in handen van de gemeente te brengen en hiertoe contracten af te sluiten met coöperaties en organisaties van veehouders. In hetzelfde jaar werd door B. en W. een voorstel ingediend tot stichting van een gemeentelijk melkbedrijf, nadat hieromtrent nog advies was uitgebracht door een commissie, waarin ook enkele zuiveldeskundigen zitting hadden. Door een commissie uit de middenstand (melkhandel) werd een rapport opgesteld, waarin er op werd aangedrongen het voorstel te verwerpen.

Een en ander leidde ertoe dat de grootstedelijke melkvoorziening ook bij de F.N.Z. aan de orde kwam. De Amsterdamse apotheker *A. Bouma*, die in de oorlogsjaren betrokken was bij de aanvullingsmelkvoorziening der hoofdstad en nu adviseur van de Bond van Melkveehou-

ders in Noord-Holland was, wendde zich hieromtrent tot de F.N.Z. en wees er op dat zowel in het S.D.A.P.-rapport als in het rapport-Ringeling zo goed als geen aandacht werd geschonken aan de melkproducent, terwijl hier toch feitelijk de verbetering der melkvoorziening moest beginnen. Het gevolg was dat de F.N.Z. met medewerking van de Bond van Melkveehouders en de Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland een commissie instelde ter bestudering der melkvoorziening van Amsterdam. *Bouma* werd in deze commissie opgenomen en trad als rapporteur op.

In het rapport worden vele misstanden bij de winning zowel als bij de verhandeling en de distributie der melk aangegeven en de pogingen nagegaan, [297] welke er in de loop der jaren zijn gedaan om tot verbetering te komen. Deze hebben echter tot weinig of geen resultaat geleid, omdat men onvoldoende rekening heeft gehouden met de verschillende groepen, die bij de melkvoorziening betrokken zijn. In de eerste plaats rekent men hiertoe de melkveehouders, die onvoldoende georganiseerd zijn en te weinig doen om tot een gezonde veestapel en een hygiënische melkwinning te komen.

De verbetering hiervan ziet men in de vorming van coöperaties, waarin een en ander ter hand kan worden genomen. Hierbij wordt verwezen naar hetgeen vooral op het gebied der bestrijding van besmettelijke veeziekten in Friesland wordt gedaan. De invloed van de zelfstandige melkhandel acht men veel te groot, waardoor de ontwikkelingsmogelijkheid der andere groepen tegengegaan wordt. Uit dien hoofde wordt de stichting van een gemeentelijk melkmonopolie aanvaardbaar geacht, met uitsluiting evenwel van rechtstreekse bewerking en, distributie door de gemeente. Geadviseerd werd tot instelling van een melkcommissie, bestaande uit bevoegde vertegenwoordigers van consumenten, producenten en distribuanten, die een uitgewerkte regeling aan de Gemeenteraad zal hebben voor te leggen. Het rapport werd in het begin van 1921 aan de Gemeenteraad van Amsterdam aangeboden.

Het behoeft niet te verwonderen dat men van de zijde der particuliere zuivelindustrie tegen deze en soortgelijke voorstellen, die de strekking hadden de melkhandel op enigerlei wijze in zijn doen en laten te beknotten, in het geweer kwam. Op het in 1920 te Arnhem gehouden N.L.C. werd door V.V.Z.M.-secretaris *G. J. Blink* een inleiding gehouden over de vraag op welke wijze de melkvoorziening der grote steden verzekerd kan worden.

Hij wees er op dat de bestaande moeilijkheden vooral voortvloeien uit de invloed, die de overheid uitoefent op de consumptiemelkprijs. Deze wordt laag gehouden, met het gevolg dat er moeilijkheden voor het producerend en distribuerend bedrijf ontstaan. Hij berekende dat de melkprijs 2 ct. per liter te laag was. Bij een betere prijs zou er een groter rayon zijn, waaruit de melk betrokken kon worden. In de grote steden is een onderzoek gaande, of men terzake van gemeentewege moet ingrijpen. In Rotterdam heeft men dit afgewezen; in Amsterdam is het onderzoek nog gaande en wil men de distributie in handen der gemeente brengen.

Hij acht dit verkeerd en de melkdistributie het best in handen van eigen bedrijven, waarbij de overheid regelend en controlerend kan optreden. De gemeentelijke keuringsdiensten hebben hierbij tot nog toe te weinig steun in de wet gevonden en de goedwillende bedrijven worden dan belemmerd door de knoeiers. Hij wijst op de in 1919 tot stand gekomen Wet tot Keuring en Aanduiding van Waren (Warenwet) en voorziet dat door een goede uitvoering dezer wet een aantal te kleine bedrijven zal verdwijnen, omdat zij niet aan de gestelde eisen zullen kunnen voldoen, waardoor een natuurlijke sanering plaats vindt.

Tal van rapporten, nota's en artikelen in verenigingsbladen zijn in die [298] jaren over het voor en tegen van een gemeentelijk optreden inzake de Amsterdamse melkvoorziening ge-

schreven. De scheidingslijn lag als regel zó dat de melkproducenten vóór een gemeentelijke regeling waren, niet omdat zij dit principieel voorstonden, maar omdat zij geen andere mogelijkheid zagen om tot een betere toestand op dit gebied te komen. Er tegen waren de vertegenwoordigers der particuliere zuivelindustrie en de melkhandelaren, omdat zij in een gemeentelijk optreden een beperking hunner vrijheid van handelen zagen ⁱ).

Een verwarrende invloed ging hierbij uit van het standpunt van B. en W. dat de consumptiemelk moest worden gepasteuriseerd en in flessen verkocht. Deze gedachte was goed, maar voor de uitvoering was men toen nog lang niet klaar.

Niettemin kwam in 1925 een voorstel van B. en W. in de Gemeenteraad van Amsterdam in behandeling tot instelling van een gemeentelijk melkbedrijf. Daarbij kwam tevens een motie in behandeling waarbij weliswaar de noodzakelijkheid om tot een betere melkvoorziening te komen, werd overwogen, maar waarbij men een proef voorstelde om met aanmoediging en behoud van het particulier initiatief en met steun van de overheid tot voldoende verbetering te komen. Het resultaat was dat de motie met één stem meerderheid werd aangenomen, zodat het particulier initiatief gelegenheid kreeg om tot maatregelen ter verbetering der melkvoorziening over te gaan Q ⁷¹).

Intussen was het Melkbesluit, gebaseerd op de Warenwet, in werking getreden en werden in de grote steden verenigingen (controlestations) opgericht ter verbetering der winning en distributie van consumptiemelk. In Amsterdam werd in 1926/27, met steun van de gemeente, door veehouders een vereniging opgericht tot het verlenen van schadevergoeding aan veehouders ter zuivering van de veestapel van aan open tuberculose lijdend vee, met annex het *Melkcontrolestation Amsterdam en Omstreken (Meca)*, terwijl door melkinrichtingen en melkslijters de *Vereeniging het Melkcontrolebureau Amsterdam (Meba)* werd gesticht.

Deze instellingen, die een vrijwillig karakter hadden en aanvankelijk een subsidie van de gemeente ontvingen, hadden een moeilijk begin, daar tegenover de door de leden te maken kosten geen voldoende inkomsten stonden. Hierin kwam verandering toen in de dertiger jaren door de wettelijke crisiszuivelmaatregelen aansluiting verplicht werd en er een betere financiële regeling tot stand kwam. De beide controlestations, die onder leiding van één directeur stonden, werden in 1932 samengebracht in het „Meba”, nadat het „Meca” was geliquideerd Q ⁷²).

Intussen kwam in 1930 opnieuw een voorstel van B. en W. in de Gemeenteraad, nu met medewerking van het „Meba”, om een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid om een centraal gemengd melkbedrijf op te [299] richten. Geconstateerd wordt dat, hoewel in de toestand der melkvoorziening onder vigeur van de Warenwet - vooral wat betreft melkvervalsing - een verbetering is ingetreden, de hygiënische toestand bij de melkvoorziening nog onbevredigend is. Het betreffende zeer uitvoerige rapport verscheen in 1932. De F.N.Z. als zodanig heeft daaraan, met uitzondering van enige technische voorlichting, niet medegewerkt. Een positief resultaat heeft dit onderzoek trouwens niet opgeleverd. Door het omvangrijke werk dat op het gebied der voorlichting en controle vanaf die tijd door het „Meba” kon worden verricht, was er aan een gemeentelijk optreden inzake de melkvoorziening toen trouwens ook geen behoefte meer.

Het geharrewar over de Amsterdamse melkvoorziening had de verhouding tussen de coöperatieve en particuliere zuivelindustrie er niet beter op gemaakt. Deze was in de twintiger jaren toch al niet zo goed, hetgeen ten dele een reactie was op de gedwongen samenwerking in de oorlogsjaren, maar ook een gevolg van de pogingen van particuliere fabrieken om boeren aan

i G. J. Blink schreef er twee reeksen artikelen over, die in brochure-vorm werden uitgegeven.

te trekken, die kritisch waren komen te staan tegenover de coöperatie.

Deze gespannen verhouding vond een hoogtepunt in een in 1922 te Leeuwarden gehouden L.H.C., waar schrijver dezes een inleiding hield over de vraag of de landbouwcoöperatie met het particuliere bedrijf kan samenwerken. Feitelijk was de behandeling van dit onderwerp een reactie op de het vorige jaar te Middelburg op het L.H.C. door *B. J. Schurer* behandelde vraag: „Moet de coöperatieve landbouworganisatie steeds in isolement haar kracht zoeken?” *Schurer*, die vooral de beetwortelsuikerindustrie op het oog had, beantwoordde deze vraag ontkennend. Schrijver achtte samenwerking der beide bedrijfstvormen niet in het belang der boeren, vnl. omdat er dan feitelijk een verdeling der grondstof moest plaats vinden en daarmee een groep boeren de mogelijkheid tot coöpereren zou worden ontnomen.

Van de zijde der particuliere zuivelindustrie had men bezwaar tegen dit standpunt en veroordeelde men de actie, welke door de zuivelcoöperatie tegen het particuliere bedrijf gevoerd werd. Hollandia-directeur *M. G. Hummelinck* sprak daarbij de gedachte uit dat de coöperaties aandelen zouden nemen in de particuliere zuivelindustrie om op die wijze in de winsten dezer industrie te delen. Geen der aanwezigen zal toen hebben vermoed dat dit later in het westen des lands het middel der in de C.M.C. georganiseerde boeren zou worden om zich een plaats in de particuliere zuivelindustrie te verzekeren.

Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - Verkeerde bezuiniging - Melkproduktiecontrole

De eerste helft der twintiger jaren kenmerkte zich door bezuinigingen op verschillend gebied. Er was een tekort op de staatsbegroting en de regering [300] ging na, welke bezuinigingen er ook op de begroting voor landbouw aangebracht konden worden. Er bestonden plannen om het aantal zuivelconsulenten in te krimpen en de Rijkszuivelinspectie bij een andere dienst onder te brengen. Met name tegen dit laatste had de F.N.Z. ernstig bezwaar en t.a.v. de rijkszuivelconsulenten werd overleg met de Directie van de Landbouw gepleegd om te voorkomen dat voor de praktijk ongewenste besluiten zouden worden genomen.

Ook in het bedrijfsleven was aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden nodig. De prijzen der produkten en de produktiekosten hielden geen gelijke tred, waarbij vooral in de landbouw het (te) hoog blijven van de pachtprizen, die in de oorlogsjaren sterk waren opgelopen, als een moeilijkheid werd gevoeld. In verband hiermede kwam er in 1927 een staatscommissie tot stand Q ⁷³) om de oorzaken na te gaan omtrent de wanverhouding die er bestond tussen de bodemprijzen en de produktiekosten enerzijds en de opbrengst der produkten anderzijds. Deze commissie maakte een uitgebreide studie van genoemd onderwerp en diende in 1932 haar eindrapport in. Haar onderzoek was toen als het ware al overspoeld door de in 1929/30 ingetreden crisisjaren.

De commissie stelde in de eerste plaats een overzicht op van de indexcijfers van kosten en opbrengsten der landbouwprodukten. Voor de prijzen der veeteeltprodukten gaf zij hiervan het volgende overzicht, waarbij als vergelijkingsbalans de prijzen in 1910-1914 = 100 dienden:

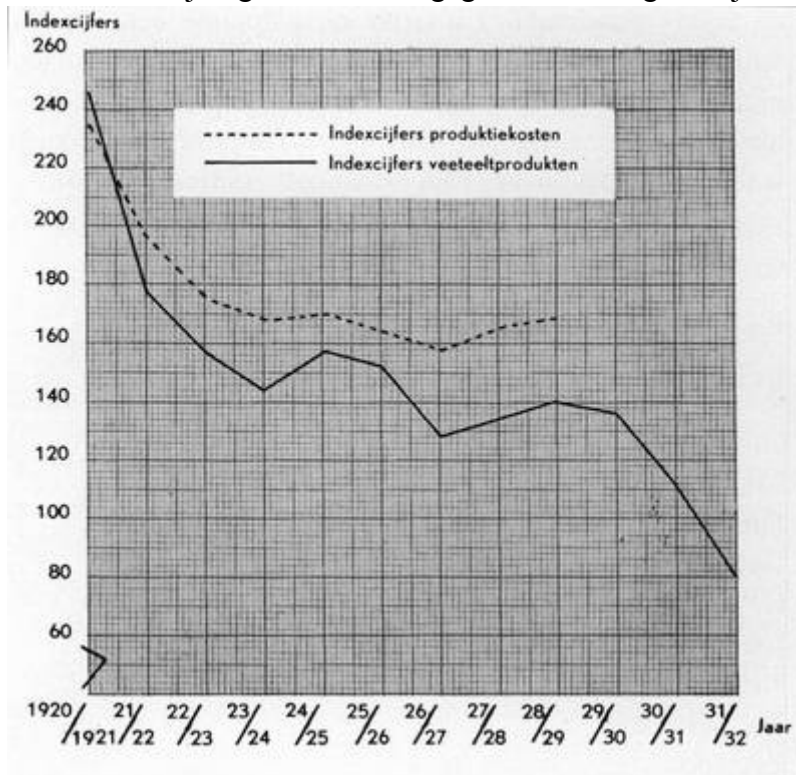
1920/21	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
246	177	157	144	158	153
1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32 i)
129	135	140	137	112	82

i) Voorlopig cijfer.

Omtrent de indexcijfers der produktiekosten verstrekte zij de volgende gegevens met dezelfde vergelijkingsbasis:

1920/21	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
235	197	176	169	171	165	159	166	169

Ter verduidelijking werden deze gegevens in een grafiekje verwerkt.

[301] Het behoeft niet te verwonderen dat bij deze gang van zaken stemmen opgingen om tot bezuiniging op de uitgaven te komen en in de kringen der zuivelcoöperatie hoorde men al van plannen tot verlaging van lonen en salarissen. Het spreekt haast vanzelf dat er onder die omstandigheden ook verkeerde bezuinigingen werden toegepast. Een daarvan was de neiging om de controle op de productie van het melkvee in te krimpen.

De meeste coöperatieve zuivelfabrieken hadden, vrijwel vanaf het begin van haar bestaan, de productie van melk met een hoog vetgehalte bevorderd door deze naar vetgehalte met de boeren te verrekenen. Voor de boer was het daarom van het grootste belang dat hij ervan op de hoogte was welke dieren hem de beste opbrengst leverden. Hiertoe waren in verschillende gebieden fok- en controleverenigingen opgericht, die vaak met steun van de zuivelfabrieken de betrokken veehouders regelmatig van gegevens voorzagen omtrent de opbrengst van hun koeien, waardoor deze tot een goede selectie van de melkveestapel konden komen.

Niet overal en vooral in de streken met veel kleine boeren had deze controle zich echter voldoende ontwikkeld en in de twintiger jaren moest hiervan zelfs een teruggang worden vastgesteld. Men meende ten onrechte op de kosten dezer controle te moeten bezuinigen. Het was vooral de rijkszuivel- en veeteeltconsulent in Zeeland *C. Zwagerman* die op dit verschijnsel wees [302] en cijfers publiceerde, waaruit onvoldoende belangstelling van vele boeren voor deze controle bleek. Hij berekende dat er van de 200.763 melkveehouders in Nederland slechts 12.939 of 6,4 % waren aangesloten bij een melkcontrolevereniging. Van de 1.130.800 melkkoeien (veetelling 1918) waren er 155.900 of 13,8 % onder controle der 482 bestaande controleverenigingen. Voor de verschillende provincies vermeldde hij de volgende cijfers:

Percentage onder controle in:

Provincie	veehouders	koeien
Groningen	6,4	12
Friesland	25,4	57
Drenthe	3,8	7,6
Overijssel	3,8	8
Gelderland	2,3	3,5
Utrecht	3,5	4,8
Noord-Holland	4,8	5,1
Zuid-Holland	5,5	7,3
Zeeland	2,4	2,6
Noord-Brabant	4,6	5,6
Limburg	6,8	7,6

Wanneer men de gunstige uitzondering in Friesland buiten beschouwing laat, blijkt uit deze cijfers dat buiten deze provincie slechts 6,3 % der melkkoeien door controleverenigingen werd gecontroleerd en van de veehouderijbedrijven slechts 4,3 %. Verder berekende *Zwagerman* dat, aangezien het gemiddeld aantal koeien per bedrijf in Nederland 5,6 was, dit per gecontroleerd bedrijf 12 bedroeg. In Friesland waren deze cijfers resp. 8,2 en 18 en in overig Nederland 5,3 en 7,8, waaruit blijkt dat naar verhouding veel meer grote dan kleine bedrijven aan de controle deelnamen.

De F.N.Z. werd in 1921 bij dit vraagstuk betrokken doordat het *Nederlandsch Rundvee Stamboek (N.R.S.)* verzocht hieraan ruime aandacht te schenken, omdat hier en daar door verkeerd begrepen zuinigheid een verloop der melkcontrole plaatsvond. Men achtte verbetering mogelijk indien pogingen werden aangewend om deze controle meer dan tot nog toe bij de coöperatieve zuivelfabrieken onder te brengen en de kosten uit de kas der vereniging te betalen. Hierdoor zouden ook de kleine boeren bij de controle worden betrokken.

De F.N.Z. ging hierop in en richtte zich in 1922 met een uitvoerig schrijven tot de aangesloten bonden, waarbij een viertal mogelijkheden aan [303] de hand werd gedaan om deze controle te bevorderen en de bonden werd verzocht hiervoor propaganda bij de aangesloten fabrieken te maken. Vooraf was omtrent een en ander overleg gepleegd met de Directie van de Landbouw, teneinde terzake ook van de medewerking der overheid en de zuivel- en veeteeltconsulenten verzekerd te zijn. Het een zomin als het ander heeft veel resultaat opgeleverd. Slechts in enkele gevallen kwam men tot een flink opgezette melkproduktiecontrole, welke dan meestal het gevolg was van de persoonlijke inzet van enkelen, die zich voor deze zaak inspanden.

Hiertoe behoorde o.m. *J. A. S. Krot*, directeur der Lonneker Coöperatieve Melkinrichting en Zuivelfabriek te Enschede, die regelmatig gegevens publiceerde omtrent de resultaten welke door de daar bestaande controlevereniging werden bereikt. Deze controlevereniging werkte nauw samen met de zuivelfabriek en de verbetering van de veestapel der leden werd door deze krachtig gesteund, o.m. door de aanschaffing van eerste klas fokdieren. Uit de gepubliceerde cijfers van 1920 blijkt dat de koeien van 20 leden met de beste melkoprangst een gemiddelde behaalden van 4098 l per dier, terwijl die van 20 leden met de laagste melkoprangst niet hoger kwamen dan 1596 l per dier. De 20 beste bedrijven ontvingen een melkprijs van 15,72 ct., de 20 slechtste 14,82 ct. per l. In het eerste geval bracht een koe gemiddeld f 644,73, in het tweede geval f 223,31 in het betreffende jaar op. Volgens directeur *Krot* zijn deze laatste koeien het voer niet waard en hij voegt hieraan toe dat er op dit gebied

door directeuren van coöperatieve zuivelfabrieken nog heel wat gedaan kan worden.

Niettegenstaande deze sprekende cijfers en de pogingen, die zowel door de organisaties als van de zijde der overheid gedaan werden om de melkproductiecontrole meer ingang te doen vinden, had dit aanvankelijk onvoldoende resultaat. Ook een van overheidswege ingestelde subsidieregeling, waarbij per melklijst een klein bedrag ter aanmoediging der melkcontrole werd gegeven, had geen resultaat van betekenis en werd gaandeweg afgeschaft. Pas in de veertiger jaren kwam hierin verandering, toen een regeling getroffen werd waarbij op alle tot zuivelprodukten of in consumptie gebrachte melk een klein bedrag geheven werd, dat ten goede van de melkproductiecontrole kwam.

Dit geschiedde op advies van *Ir. W. de Jong*, toen hoofdinspecteur van het N.R.S., die op verzoek van de Minister van Economische Zaken, waaronder toen Landbouw ressorteerde, hierover in 1941 een uitvoerig rapport uitbracht^{Q74}). Het aldus geheven bedrag werd en wordt nog in de kostprijs van de melk verrekend en in een fonds gestort, waaruit een subsidie aan de melkcontroleverenigingen wordt betaald naar verhouding van het aantal koeien dat gecontroleerd wordt. Mede met het oog op deze regeling werden, eveneens op advies van *De Jong*, provinciale hoofdcontrolediensten en een landelijke *Centrale Melkcontrole Dienst (C.M.D.)* ingesteld, die toezicht houden op en leiding geven aan de plaatselijke melkcontroleverenigingen [304] en de op deze wijze verkregen gegevens verwerken en publiceren.

Bij de vaststelling der subsidie per koe wordt rekening gehouden met het aantal koeien per bedrijf, waarbij voor de kleinste stallen het hoogste bedrag per koe wordt betaald. Hierdoor worden ook de kleine boeren aangemoedigd aan de controle deel te nemen, hetgeen ook wel nodig was, daar deze, zoals uit de gegevens op blz. 302 blijkt, vooral achtergebleven in deelname aan de productiecontrole.

Reeds in 1950, dus in 5 jaar nadat bovenstaande regeling in werking trad, kon er een belangrijke toename der deelname aan de melkcontrole worden vastgesteld. De C.M.D. vermeldde toen in zijn jaarverslag, dat de controle per 1 juli van dat jaar de volgende omvang had:

provincie	totaal aantal gecontroleerde koeien	totaal melkkoeien 1 mei 1950	aantal% opgecontroleerde koeien
Friesland	177.135	246.736	71,8
Groningen	32.247	75.155	42,9
Drenthe	57.556	101.078	56,9
Overijssel	102.874	193.523	53,2
Gelderland	101.112	219.495	46,1
Utrecht	34.602	94.504	36,6
Noord-Holland	68.303	137.462	49,7
Zuid-Holland	81.139	184.405	44,0
Zeeland	4.988	22.366	22,3
Noord-Brabant	83.518	179.825	46,4
Limburg	21.051	63.543	33,1
Nederland	764.525	1.518.092	50,4

Vergelijkt men dit staatje met dat op blz. 302, dan blijkt hieruit in alle provincies een flinke vooruitgang en dat ook in de provincies met veel kleine boerderijen daaraan wordt meegegaan. Ook na 1950 heeft er nog een vooruitgang plaats gehad met een hoogtepunt in 1961.

Daarna is er enige daling ingetreden, echter niet zodanig dan dat wij toch met de melkproductiecontrole in dezelfde lijn zijn gebleven als Denemarken, waar men reeds veel eerder tot het percentage gecontroleerde koeien was gekomen dat nu ook in Nederland bereikt is. Evenals in Friesland hadden onze Deense collega's reeds veel eerder begrepen dat men met produktiecontrole tot een goed gerichte selectie en daardoor tot de hoogste opbrengst van de melkveestapel kan komen.

[305] Produktie, verkoop en prijzen

De melk- en zuivelproduktie had in ons land tot 1914 een vrijwel regelmatig stijgend verloop. In de eerste oorlogsjaren 1914/18 ging deze stijging nog door, maar na 1916 trad een daling in, die in 1918 haar dieptepunt had.

Jaar	Melk- en kalfkoeien aantal	Melkproduktie x 1000 ton ⁱ⁾
1904	937.098	2.314
1910	1.068.361	2.706
1915	1.223.615	3.125
1916	?	3.217
1917	1.234.594	2.650
1918	1.108.902	1.944
1919	1.232.264	2.162
1921	1.085.713	2.981
1925	?	3.726
1930	1.298.736	4.418

In de boterproduktie zien wij ongeveer dezelfde ontwikkeling, nl.:

Jaar	x 1000 kg ⁱⁱ⁾	Jaar	x 1000 kg ⁱⁱ⁾
1904	53.807	1918	48.530
1910	64.605	1919	51.970
1915	76.303	1921	60.094
1916	77.748	1925	75.000 ⁱⁱⁱ⁾
1917	67.790	1930	87.000 ⁱⁱⁱ⁾

De kaasproduktie verliep in die jaren als volgt: Jaar x 1000 kg ⁱⁱⁱ⁾

Jaar	X 1000 kg ⁱⁱⁱ⁾
1900	75.000
1906	79.000
1912	96.000

[306]

Jaar	x 1000 kg]
1916	111.800]
1917	84.638]
1918	52.393]
1920	67.900]
1921	97.706]
1923	105.542]
1925	113.255]
1930	136.937]

volgens Zuiveljaarboek

i Door het CBS. LEI. berekening cijfers.

ii Volgens Knapp.

iii Landbouwcijfers - Den Haag, 1967.

Ook werden voor en na kleine hoeveelheden caseïne gemaakt, die echter het algemene produktiepatroon maar weinig beïnvloedden.

Omtrent de gecondenseerde melk en melkpoeder zijn uit die tijd (vanaf 1917) alleen exportcijfers bekend. Deze waren voor gecondenseerde volle en magere melk met en zonder suiker en gesteriliseerde melk en room(bron C.B.S.):

Jaar	x 1000
<hr/>	
	kg
1917	56.248
1918	20.138
1919	16.809
1920	53.251
1921	77.417
1923	106.313
1925	118.774
1930	175.400

De export van vol en mager melkpoeder bedroeg in:

Jaar	x 1000 kg
<hr/>	
1917	4.297
1918	1.706
1919	4.869
1920	6.059
1921	5.774
1923	6.300
1925	11.090
1930	13.437

Bovendien werd in die jaren een kleine hoeveelheid verse volle en ondermelk naar het Westduitse industriegebied uitgevoerd. Vóór de oorlog wordt een kleine hoeveelheid „gedroogde melk" in de uitvoerstatistiek vermeld.

Het totaal aantal coöperatieve zuivelfabrieken was in 1930 in ons land 575 ⁱ⁾. Hiervan waren er 438 bij de gewestelijke zuivelbonden aangesloten; [307] tezamen ontvingen deze fabrieken 2224 mln. kg melk. Dit was derhalve ruim 5 mln. kg per fabriek. Het zou niet juist zijn volgens dit cijfer de totale hoeveelheid in dat jaar in coöperatieve fabrieken ontvangen melk te berekenen, daar zich onder de niet-aangesloten fabrieken in het algemeen meer kleine fabrieken bevonden dan onder de wel aangesloten fabrieken. Wanneer wij voor de niet-aangesloten bedrijven in die tijd een melkontvangst aannemen van gemiddeld 3,5 mln. kg per fabriek, menen wij daarmee niet ver mis te zijn.

Deze niet-aangesloten fabrieken zouden dan, op deze wijze berekend, $137 \times 3,5$ mln. kg = 480 mln. kg melk hebben ontvangen, zodat alle coöperatieve fabrieken tezamen in 1930 2700 mln. kg zouden hebben ontvangen. De totaal berekende melkproduktie bedroeg in dat jaar 4.418 mln. kg ⁱⁱ⁾, waarvan dan ruim 61 % door coöperatieve fabrieken zou zijn ontvangen.

i Volgens de Directie van de Landbouw.

ii Landbouwcijfers L.E.I. 1967.

De hoeveelheid in coöperatieve fabrieken in die tijd geproduceerde boter, kaas en melkprodukten is ons niet bekend. Wel zijn bekend de hoeveelheden boter en kaas welke door de coöperatieve zuivelverkoopverenigingen zijn omgezet. Deze bedroegen in 1930:

Boter x 1.000 kg	
Z.N.Z.	7.211
F.C.Z.E.V.	5.408
N.C.Z.	7.393
Z.E.V.	2.300
G.O.C.Z.	2.613
E.C.B.	1.030
Totaal	25.955

hetgeen bijna 30 % van alle geproduceerde boter is.

Kaas x 1000 kg	
F.C.Z.E.V.	16.234
C.P.H. „De Producent	5.412
Totaal	21.646

hetgeen bijna 16 % van alle geproduceerde kaas is.

Overeenkomstig een op blz. 254 gegeven overzicht van de export van boter en kaas naar de belangrijkste invoerlanden in 1895 en 1913 laten wij nu een overzicht volgen van de export dezer produkten in de jaren 1920 tot en met 1925 (ontleend aan het Zuiveljaarboek 1926).

[308]

Jaar	Engeland		België/ Luxemburg		Duitsland		Frankrijk		Andere landen	
	x 1000 kg	%	x 1000 kg	%	x 1000 kg	%	x 1000 kg	%	x 1000 kg	%
	Boter									
1920	6.093	29,5	4.367	21,1	4.018	19,4	3.021	14,6	3.174	15,4
1921	3.251	16,-	6.782	33,6	1.163	5,8	7.386	36,6	1.616	8,
1922	3.974	17,2	10.109	43,7	16	-	7.668	33,2	1.363	5,9
1923	9.477	39,5	7.131	29,7	984	4,1	3.489	14,6	2.891	12,1
1924	4.703	13,5	3.831	11,-	22.999	66,2	715	2,1	2.484	7,2
1925	3.898	9,8	2.207	5,6	31.555	79,4	219	0,5	1.855	4,7
	Kaas									
1920	5.842	12,9	9.088	20,1	13.349	29,5	5.776	12,8	11.186	24,7
1921	6.934	13,3	13.210	25,3	13.578	26,-	9.643	18,5	8.316	16,9
1922	9.250	14,2	19.558	30,-	9.408	14,4	14.209	21,8	12.788	19,6
1923	10.994	17,7	15.674	25,3	9.410	15,2	12.915	20,8	12.989	21,
1924	7.921	10,2	14.281	18,5	31.527	40,8	10.316	13,4	13.226	17,1
1925	7.265	9,1	13.885	17,4	36.200	45,4	9.707	12,2	12.645	15,9

Behalve nogal wat onregelmatigheid tekent zich in deze exportcijfers ook de invloed van de geldontwaarding in enkele Europese landen, vooral Duitsland, in die jaren af.

De melk- en zuivelprijzen bereikten in 1924/25 - de abnormale prijzen gedurende en direct na de oorlog buiten beschouwing latende - een top. De op blz. 300 genoemde staatscommissie berekende de volgende indexcijfers

(1910-1914 = 100)

Index prijzen	21/22	22/23	23/24	24/25	25/26	26/27	27/28	28/29	29/30	30/31	31/32
boter	157	155	149	176	158	141	150	154	139	113	85
kaas	180	164	151	184	165	134	148	148	140	114	86

Het verloop van de melkprijs *voor de boer*, welke de genoemde commissie over diezelfde periode berekende, was daarmee ongeveer in overeenstemming, nl. (ct. per liter):

melk geld	21/22	22/23	23/24	24/25	25/26	26/27	27/28	28/29	29/30	30/31	31/32
			9	10,30	10,11	8,33	8,99	9	8,68 ⁵	6,90 ⁵	

Uit deze gegevens blijkt duidelijk de zich in 1929/30 aankondigende crisis en aangenomen kan worden dat het na 1930 vermelde cijfer nog lager zou zijn geweest, indien de regering toen niet had ingegrepen met een heffing- en toeslagstelsel (crisiszuivelwet 1931), waardoor de melkprijs op een bepaald peil gehouden werd.

[309] Samenvatting en besluit

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, is in het voorgaande getracht een inzicht te geven in hetgeen het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in de beschreven periode heeft gekenmerkt, benevens enkele daarmee verband houdende verschijnselen.

De toestand in de melkveehouderij was vooral in de jaren tussen 1875 en 1895 zeer slecht. De bereidingsmethoden - vooral van de boter - waren sterk verouderd en hadden geen gelijke tred gehouden met de ontwikkeling op dit gebied in andere landen. Ons produkt verloor daardoor, voorzover het op de internationale markt kwam, hoe langer hoe meer terrein en de producent moest, mede ten gevolge van de in die jaren heersende landbouwcrisis, met een steeds lager wordende prijs genoegen nemen. Ook in andere landen gevoelde men de invloed van deze crisis, maar in Nederland kwam daarbij het feit, dat er met onze produkten en in het bijzonder met de boter in sterke mate geknoeid werd, waardoor de naam van dit produkt in het buitenland ernstige schade ondervond.

De opkomst der fabriekmatige bereiding was een reactie op beide genoemde verschijnselen. Het handwerk der boter- en kaasmakerij, dat eeuwenlang op de boerderij had plaats gevonden, werd gaandeweg, zij het niet overal - men denke aan Zuid-Holland en Utrecht, waar het kaasmaken op de boerderij gehandhaafd bleef - overgebracht naar gezamenlijke bereidplaatsen in dorp en gehucht. Bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende provincies hebben wij gezien hoe aarzelend de eerste stappen om tot deze gezamenlijke bereidplaatsen te komen, gezet werden.

Lang niet overal waren het de boeren zelf, die tot deze veranderde werkwijze het initiatief namen. Conservatisme en onwetendheid speelden hierbij een belangrijke rol, maar ook het feit, dat de handel in zuivelproducten niet in handen der boeren was. Dit leidde er vaak toe dat handelaren, die ook de nadelige gevolgen van de achterlijkheid bij de bereiding op de boerderij ondervonden, de eerste stappen deden tot moderner bereidingsmethoden in door hen ge-

stichte boterfabriekjes.

Hoewel men zich van deze fabriekjes niet te veel moet voorstellen, werd hiermede toch een stap in de richting der mechanisatie en centralisatie der bereiding gezet. Een groot bezwaar van deze ontwikkeling was echter dat vele van deze handelaren, vooral in het zuiden des lands, van hun productiebedrijfje tevens een mengbedrijf maakten, met het gevolg dat het produkt verknoeid bij de consument kwam. De opkomst der margarine-industrie in ons land in de jaren zeventig heeft deze toestand in sterke mate verergerd, daar er toen een goedkoop produkt voorhanden was, dat zich uitstekend voor het mengen met boter leende. Ook de kaas ont kwam daaraan niet geheel. In Duitsland werd kaas, bereid met margarine, als „Hollandsche kaas" verkocht!

[310] Een ander bezwaar was dat de fabriekmatige bereiding van kaas aanleiding heeft gegeven tot knoeierijen met het vetgehalte, daar men kaas ging bereiden in de vorm en kleur welke van oudsher bekend stond als te zijn bereid uit volle of bijna volle melk, terwijl er aan de fabriekmatig verwerkte melk vaak veel of bijna alle vet onttrokken was. Het heeft jaren geduurd voordat men aan deze misstand een einde heeft gemaakt.

Technisch betekende de fabriekmatige melkverwerking een grote vooruitgang. De bereiding van zuivelproducten moest op de boerderij naast al het andere werk plaatsvinden. Hierdoor alleen al kon er niet de aandacht aan besteed worden, die nodig was om algemeen tot een beter produkt te komen, nog afgezien van de onmogelijkheid om nieuwere bereidingsmethoden in voldoende mate en snel op zo veel boerderijen ingang te doen vinden.

Door overbrenging der zuivelbereiding naar de fabriek, hoe gebrekkig dit aanvankelijk in vele gevallen ook mag zijn gegaan, kwam deze in handen van personen, wier dagtaak het was de melk tot een hogere waarde te brengen. Hiermede was tevens de basis gelegd voor een definitieve verbetering van de kwaliteit, omdat men hiermede met grotere eenheden te doen kreeg, maar ook omdat de vakman, die zich gaandeweg ontwikkelde, beter toegankelijk was voor voorlichting ter verbetering van de bereidingsmethoden. Ook kreeg hiermede de bestrijding van knoeierijen een betere kans van slagen, hoewel hiermede aanvankelijk nog vele teleurstellingen werden ondervonden.

Toch zou de fabriekmatige zuivelbereiding niet van die omvang en betekenis zijn geworden, indien dit niet tevens een der middelen was geworden om de boer uit zijn achterlijke en afhankelijke positie te bevrijden. Vooraanstaande personen in dorp en gewest begrepen dat hier meer moest gebeuren dan alleen de melkverwerking te mechaniseren en centraliseren. Zij zetten de boeren ertoe aan zelf de handen aan de ploeg te slaan en zich de mogelijkheid niet te laten ontgaan om een groter aandeel in de door de consument bestede prijs voor zijn produkt machtig te worden. In vele gevallen was deze zelfwerkzaamheid der boeren ook noodzakelijk, omdat er geen andere mogelijkheid was.

Wij moeten er hierbij op wijzen dat de particuliere zuivelindustrie, die voor en na de wegbe-reider tot de industriële melkverwerking is geweest, hiervoor in bepaalde gewesten weinig belangstelling aan de dag legde. Met name was dit het geval in het oosten en zuiden van ons land met vele kleine, vaak moeilijk bereikbare boerderijen, waar in die tijd weinig en slechte melk geproduceerd werd. Wij laten hierbij de kleine handkrachtboterfabriekjes, die vnl. door boter- en veevoederhandelaren opgericht werden, buiten beschouwing, omdat deze meestal een kort bestaan waren beschoren, maar hebben het oog op werkelijk industriële ondernemingen, zoals deze zich in de beide Hollanden, Friesland, een gedeelte van Groningen en het westen van Overijssel gingen ontwikkelen.

[311] Deze ondernemingen zien wij maar sporadisch tot stand komen in de oostelijke en zuidelijke provincies, met uitzondering van melkdistributiebedrijven in hier bestaande provincie-steden.

Wij kunnen hiervoor alleen maar deze verklaring vinden, dat deze particuliere ondernemingen in hoofdzaak daar tot stand kwamen, waar men óf over een behoorlijke hoeveelheid melk op niet te verre afstand kon beschikken, óf waar men de afnemer van het produkt in de onmiddellijke nabijheid had. Dit verschijnsel is ook wel logisch; melk is voor de particuliere zuivelbereider een grondstof waarmede hij zijn kapitaal rendabel en winstgevend tracht te maken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de onderneming, waarin hij dit doen zal, dáár vestigt waar hij zonder te hoge kosten over goede grondstof kan beschikken en waar hij een behoorlijke zekerheid heeft dat hij het bereide produkt regelmatig en tegen lonende prijs van de hand kan doen.

Voor de boeren lag het vraagstuk anders. Zij moesten, waar zij ook woonden, hun melk kunnen laten verwerken. Bovendien werd het steeds duidelijker dat melk, die men niet zelf kan of wil verwerken, een moeilijk verhandelbaar produkt is, omdat het bederfelijk is en men er dus elke dag afzetmogelijkheid voor moet hebben. Daartoe gaf de particuliere zuivelindustrie lang niet overal voldoende zekerheid, nog afgezien van de prijs, die men er bij een ruim aanbod voor ontving. En dit aanbod werd ruim, want de boeren wilden van de zuivelbereiding op de boerderij af en door het gebruik van kunstmest en krachtvoeder nam de melkproductie steeds toe. Anderzijds is het te begrijpen dat particuliere ondernemers, ziende dat de boeren meer en meer zelf tot het stichten van fabriekjes overgingen, aarzelden om nieuwe bedrijven te stichten, waar zij er niet zeker van waren op den duur over de nodige melk te kunnen beschikken.

Degenen die de boeren adviseerden zelf met de fabriekmatige zuivelbereiding te beginnen, hadden juist gezien dat dit het antwoord was op de vraag, hoe *allen* van deze verbeterde werkwijze konden profiteren. Inderdaad betrof dit allen, want ook de boeren, die er de voorkeur aan gaven hun melk aan de particuliere ondernemer te blijven leveren, kregen een steun in de rug van de zelfwerkzaamheid hunner collega's, die aan coöperatieve verwerking van hun melk de voorkeur gaven.

Uiteraard zien wij hierbij niet over het hoofd - bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende gewesten is dit voldoende gebleken - dat de coöperatieve melkverwerking, vooral in het begin, met veel vallen en opstaan gepaard is gegaan en dat mislukkingen zijn voorgekomen, die de betrokken boeren geld hebben gekost. Ook vergeten wij niet dat de particuliere industrie initiatieven heeft ontwikkeld waar de coöperatie in die tijd nog niet aan toe kwam.

[312] Men bedenke hierbij dat het particuliere bedrijf reeds industriële verwerking en verkoop (gecondenseerde melk, speciaalprodukten voor kindervoeding e.d. en distributie der melk) toepaste, toen het bij de coöperatie in hoofdzaak nog een verplaatsing der boter- en kaasbereiding van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf betrof.

Hierdoor en ook door het wezen der boerencoöperatie zelf, hebben de coöperatieve zuivelfabrieken lang een agrarische inslag behouden, terwijl het particuliere zuivelbedrijf - althans grotendeels - vanaf het begin een meer industrieel karakter heeft gehad. Bovendien had de coöperatie voor de boer, vooral in het begin, naast een economische, ook een sociale betekenis. Van elke boerderij, hoe klein en hoe veraf gelegen ook, werd de melk tot een beter en onvervalst produkt verwerkt en naar de waarde betaald, zonder dat de boer daarbij van anderen afhankelijk was.

Dat er niettemin hier en daar aarzeling aanwezig was om tot coöperatieve verwerking der melk over te gaan, zal er aan moeten worden toegeschreven, dat de boer hiermede met verantwoordelijkheden en risico's te maken kreeg, die hem geheel vreemd waren. Deze aarzeling kwam ook tot uiting in verschillende maatschappijen van landbouw. In de meeste dezer organisaties meende men aanvankelijk dat de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij tot stand moest worden gebracht. Verschillende maatregelen (prijsvragen, tentoonstellingen, zuivelonderwijs, zuivelconsulenten) wijzen daarop en men vindt dan ook slechts zelden dat het stichten van coöperatieve zuivelfabrieken van de maatschappijen van landbouw uitging, zelfs was er van die zijde wel eens tegenkanting.

Wel ging hier en daar het initiatief tot het stichten van zuivelcoöperaties van de plaatselijke afdelingen en dorpsverenigingen uit, maar nog het meest moet dit, zoals wij herhaaldelijk zagen, gezocht worden bij de plaatselijke notabelen. Ook dezen hadden vaak met grote moeilijkheden te kampen en konden lang niet altijd voldoende boeren achter zich krijgen om tot de oprichting van een coöperatie te komen.

De financiering speelde hierbij in menig geval een belangrijke rol, daar men hiertoe geld moest lenen. En waar moest men terecht? Het particuliere bankwezen hield zich afzijdig en de coöperatieve boerenleenbanken waren er nog niet. De eerste hiervan ontstonden pas na 1896. Toen was men ook over het dieptepunt van de crisis heen en kwamen er ook - mede daardoor - betere financieringsmogelijkheden. Het aantal coöperatieve zuivelfabrieken nam toen snel toe, zó zelfs, dat hier en daar fabriekjes tot stand kwamen die beter achterwege hadden kunnen blijven.

[313] Een soortgelijke ontwikkeling als de stichting der coöperatieve zuivelfabrieken zien wij bij het tot stand komen der zuivelorganisaties. In de negentiger jaren komt men niet tot de oprichting van een nationale organisatie van de in ons land bestaande zuivelcoöperaties maar men vormt provinciale en gewestelijke zuivelbonden en hier en daar, al of niet met deze tezamen, een organisatie voor de verkoop der produkten.

In 1900 kwamen de bonden tot de oprichting van een nationale organisatie in federatief verband, de F.N.Z., waarbij voorop stond, dat deze aan de zelfstandigheid der bonden geen afbreuk mocht doen. Trouwens, dezelfde regel gold bij de bonden ten aanzien van de fabrieken.

De coöperatieve zuivelverkoopverenigingen kwamen pas in 1934 tot een landelijke samenwerking en op zodanige wijze, dat elk der verenigingen haar volledige zelfstandigheid behield. In alles zien wij een streven naar het behoud van zelfstandigheid der kleinste eenheid.

Dit heeft in de loop der jaren voor- en nadelen gehad. Het voordeel was dat men in kleine kring de produktie- en verkoopbelangen beter in onderdelen kon overzien dan dit in groter verband mogelijk zou zijn geweest. Het nadeel was, dat men op die wijze niet gemakkelijk en vlug tot een groot en krachtig beleid kwam. In het verband fabrieken-bonden-F.N.Z. heeft men getracht beide doelstellingen zo goed mogelijk te verenigen. Het is er in de loop van de jaren echter in de meeste gebieden niet van gekomen hierbij ook de verkoop naast of in deze organisaties op zodanige wijze te bundelen, dat hierbij van een gecentraliseerd geheel gesproken kan worden.

Een punt van betekenis is hierbij dat een aantal coöperatieve zuivelfabrieken er de voorkeur aan is blijven geven de gemaakte produkten zelf van de hand te doen. Ook hierbij zien wij dus weer de drang tot het optreden als kleinste zelfstandige eenheid met veronachtzaming van het grote belang van een gezamenlijk optreden tegenover derden. Hierdoor is er in de meeste zuivelbonden en ook in de F.N.Z. een tweeslachtigheid blijven bestaan, die een samengaan van

produktie- en verkoopbelangen in de weg staat.

Een ander gevolg hiervan is - men zou het ook de oorzaak kunnen noemen - dat er in verschillende gebieden een onderlinge naijver tussen de zuivelcoöperaties is blijven bestaan om tot een hogere melkprijs te komen dan de buurman. Men verliest hierbij uit het oog dat het er niet in de eerste plaats om gaat dat de ene boer wat meer voor zijn melk ontvangt dan de ander, maar dat door middel van de coöperatie getracht moet worden voor *alle boeren* tot de beste resultaten te komen. Pas door een verdergaande bundeling der produktie-eenheden en de consequente toepassing der coöperatieve gedachte zal men tot een betere benadering hiervan kunnen komen.

[315] De gegevens voor dit boek zijn - voorzover in bij de tekst geen bronmelding heeft plaats gehad - grotendeels ontleend aan verslagen en notulen van vergaderingen van maatschappelijke van landbouw, boerenbonden en zuivelbonden.

[316] Lijst van meermalen gebruikte afkortingen in alfabetische volgorde

Afktorting	Betekenis	1e maal in boek	1e maal in ptf
B.C.L.	Botercontrole Leiden – 1901		
B.C.M.	Botercontrole Maastricht	124	97
B.C.Z.V	Bond van Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen	158	207
B.v.Z.A.	Bond van Zuivel Arbeiders	173	137
B.V.Z.	Bond van Zuivelfabrieken (in Noord-Holland) - 1906	209	166
B.v.C.Z	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (Friesland) - 1897	157	125
B.v.C.Z.	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (Drenthe) - 1897	143	114
B.v.C.Z.Fr.	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland - 1897	157	125
B.v.K.	Bond van Kaasproducenten - 1913	231	184
B.Z.G.	Bond van Zuivelfabrieken Groningen - 1900	203	161
C.B.S.	Centraal Bureau voor de Statistiek	-	
C.C.B.	Centrale Commissie voor de Botercontrolestations - 1912	292	230
C.C.F.	Coöperatieve Condensfabriek „Friesland” - 1913	179	142
C.C.R.	Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank (Utrecht) - 1898	182	144
C.C.v.Z	Centrale Commissie van Advies voor Zuivel aangelegenheden - 1919	289	227
C.M.C.	Consumptie Melk Centrale Coöperatieve Melk Centrale - 1945	121	94
C.M.D.	Centrale Melkcontrole Dienst – 1941 ?	303	238
C.P.H.	Coöperatieve ?? “de Producent”	307	242
C.v.L.C.	Commissie voor Landbouwcoöperatie - 1901	170	135
C.V.F.	Coöperatief Verzekering Fonds -1917	188	148
C.Z.	Coöperatieve Zuivelfabriek	-	
C.Z.E.	Coöperatieve Zuivel Exportvereniging ?? „Swanneblom”	183	145
C.Z.G.O.	Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging „Gelderland-Overijssel”	135	106
C.Z.L.	Controlestation voor Zuivelproducten (Leiden)	294	231
C.Z.N.Z.	Coöperatieve Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ca.1945)	130	102
D.B.K	Drentsche Boterkeuring Vereeniging	156	123
D.B.V.	Drentse Boter Verkoop vereniging	152	121
D.C.Z.	Drentse Coöperatieve Zuivelverkoop vereniging	152	121
D.L.G.	Drentsch Landbouw Genootschap - 1844	67	51
D.M.V.	Distributie Melk in Veenkoloniën	154	122
D.O.M.O.	Drentsche Ondermelk. Organisatie - 1938	154	122
d.s.	droge stof	-	
E.C.B.	Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging	135	106
F.C.Z.E.V.	Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging - 1898 na 1931 Frico	136	106
F.M.v.L.	Friesche Maatschappij voor Landbouw en Veeteelt	19	13
F.N.Z.	Federatieve Nederlandsche Zuivelbond - Alg Nederlandse Zuivelbond - 1900	120	94
F.R.S.	Fries Rundveestamboek.	186	147
G.O.C.Z.	Geldersch-Overijsselsche Coöperatieve Zuivel verkoopvereniging	136	106
G.M.v.L.	Geldersch (Overijsselsche ??) Maatschappij van Landbouw - 1845	11	8
G.O.Z	Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken - 1896	119	93
G.v.N.	Genootschap voor Nijverheid – 1837 (In 1853 Gron. Maatsch. v. Landbouw)	58	40
H.M.v.L.	Hollandsche Maatschappij van Landbouw (Noord- en Zuid-Holland)	96	76
H.N.K.	Ver. tot ontwikkeling v.d. landbouw in <u>Hollandsch Noorderkwartier</u> - 1871	96	76
K.N.L.C.	Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité - 1884	263	207
L.E.I.	Landbouw Economisch Instituut	289	241
L.H.C.	Landhuishoudkundig Congres (div. plaatsen)	11	7
N.-B.M.v.L.	Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw	87	68
N.B.Z.	Noord-Brabantsche Zuivelbond – 1898 opgeheven 1909	195	154
N.C.B.	Nederlandsche Coöperatieve Bond	120	94
N.C.B.	Noord-Brabantsche Cristelijke Boerenbond	194	154
N.C.Z.	Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale	136	106
N.L.C.	Nederlandsch Landbouw Comité	266	210
N.L.W.	Nederlandsch Landbouw-Weekblad	53	38
N.M.V.	Nederlandsche Melkhygiënische Vereniging - 1905	276	217

		Blz boek	Blz pdf versie
N.N.B.	Noord-Nederlandsche Boterverkoop	190	150
N.N.K.	Noord-Nederlandsche Kaasverkoop – 1916 ?	190	150
O.B.V.	Onderlinge Boerenverzekering Fonds - 1918	189	149
O.V.V.	Onderlinge Vereniging van Veehouders ?	111	88
R.V.	Rechtstreeksche Verkoop - 1908	135	106
S.D.A.P.	Sociaal -Democratieche Arbeiders Partij	296	232
V.V.Z.	Vereniging van Zuivelfabrikanten - 1908	184	145
V.V.Z.M.	Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne – 1908 fusie VVZ en NMV.	277	218
Z.E.V.	Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging “Braband” – 1917	223	177
Z.H.Z.	Zuid-Hollandsche Zuivelbond - 1921	119	93
Z.K.B.	Zuivel Kwaliteits Bureau – 1948 ?	128	100
Z.L.M.	Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij - 1841	91	71
Z.N.Z.	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond - 1893	119	93

Inhoudsopgave

Blz. Boek	Blz pdf	
5	4	Voorwoord
7	5	Ten geleide
9	6	Hoofdstuk I
9	6	Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw
9	6	Inleiding
11	7	Het onderwijs
12	8	Zelfgenoegzaamheid
13	9	Slechte kwaliteit en knoeierijen
16	11	Landbouwcrisis
17	12	Pogingen tot verbetering
19	13	Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie
23	17	Denemarken was ons voor
26	19	Boterwet en botercontrole
29	21	Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking
31	22	Begin tot herstel
32	24	De negentiger jaren
34	25	Definitief herstel
36	26	Nabeschouwing
39	28	Hoofdstuk II
39	28	De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land
40	29	Friesland
54	40	Groningen
66	50	Drenthe
72	56	Gelderlanden Overijssel
81	64	Limburgen oostelijk Noord-Brabant
86	68	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland
95	75	Noord-Holland
103	82	Zuid-Holland Utrechten zuidelijk Noord-Holland
118	92	Hoofdstuk III
118	92	Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding
121	95	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)
131	103	Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z)
143	114	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)
157	125	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)
194	154	Noord-BrabantscheZuivelbond (N.B.Z.)
203	161	Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (G.Z.B.)
209	166	Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland ?
222	177	Brabantsche Zuivelbond ?
228	182	Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)
230	183	Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale
237	187	Hoofdstuk IV
237	187	Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband
237	187	Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog 1
251	198	Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw
255	201	Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken
257	203	Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten
265	209	De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole
273	215	Certificaten van echtheid voor melkpoeder

275	216	Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.
277	218	Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter
281	224	De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)
289	227	Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na de eerste wereldoorlog
292	229	Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas
295	232	De melkvoorziening van Amsterdam
299	235	Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - Verkeerde bezuiniging - Melkproduktiecontrole
305	240	Produktie, verkoop en prijzen
309	243	Samenvatting en besluit
316	248	Lijst van meermalen gebruikte afkortingen in alfabetische volgorde
318	250	Inhoudsopgave

Toegevoegd in deze pdf-file Bijlagen

252	Bijlage I Verslag van overhandigen 1e exemplaar 'Boek' in 1967 aan J.A. Geluk
254	Bijlage II J.A. Geluk 90 Jaar, 1978
257	Bijlage III J.A. Geluk Overleden, 1981
259	Lijst met in het boek genoemde artikelen / boeken, met auteursnaam
262	Index
275	Totaal 'Geraadpleegde lectuur' (gegenereerd door Open-Office)

Bijlagen I; Overhandiging 1^e exemplaar 'Boek' in 1967 aan J.A. Geluk

Bron: Zuivelzicht ??

Uitkomen "Boek Geluk" 1967

„Zuivelcoöperatie in Nederland" door J. A. Geluk

De heer Van Waes overhandigt de heer Geluk het boek.

Het boek van J. A. Geluk is verschenen. Niemand beter dan de oud-secretaris van de FNZ is in staat de pen te voeren over het ontstaan en de ontwikkeling van de zuivelcoöperatie tot omstreeks 1930. In zijn voorwoord schrijft de heer Geluk dat reeds voor 1940 bij de FNZ de behoefte gevoeld werd aan een historisch overzicht. Wie kon dat beter teboekstellen dan de heer Geluk, die ca. 36 jaar als secretaris van de FNZ - van 1918 tot oktober 1954 - een van de bewindvoerders is geweest van die zuivelcoöperatie. Ook voordien was hij reeds aan de zuivel verbonden, want hij kreeg o.a. een zuivelopleiding in „Bolsward".

In zijn voorwoord schrijft de heer Geluk dat er in de loop van de jaren wel gedenkschriften zijn verschenen ter gelegenheid van jubilea van bonden, fabrieken en van de FNZ zelf, maar men miste een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking heeft op het gehele land, althans zo goed als geheel.

Reeds in 1944/45 werd in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van het boek geschreven. Na de bevrijding kwam er zo veel werk dat de map „Zuivelcoöperatie in Nederland" terzijde werd gelegd. Toen de heer Geluk in 1954 gepensioneerd werd, ging die map mee naar huis. Pas in 1961 is de schrijver met zijn studie verder gegaan en, zoals veelal het geval is, ging het ook hier, het eerste deel werd herschreven en de volgende hoofdstukken kwamen successievelijk tot stand.

Het is geen kleinigheid een stuk geschiedenis te schrijven. Veel dient bestudeerd, besproken en kritisch bekeken te worden, maar er dient ook gecorrespondeerd en getelefoneerd te worden. Er komt veel voor kijken eer de copy voor een boek klaar is, naar de drukker kan, gecorrigeerd is enz. Het zal voor de heer Geluk, thans 80 jaar en nog kwiek en gezond, ongetwijfeld voldoening geven dat dit werk thans klaar is. Het is de FNZ een eer dit boek te hebben mogen uitgeven. Bespreking van „het boek van Geluk" laten we graag aan andere tijdschriften en vakbladen over. We mogen besluiten met de opmerking dat dit boek eigenlijk

in geen enkele boekenkast mag ontbreken indien men te maken heeft of belangstelling toont voor de Nederlandse landbouw, waar de zuivelcoöperatie in ons land zo'n belangrijke plaats inneemt.

Bijlage II

Bron: Zuivelzicht 70 1978 nr. 23 blz. 804>

Ing. J. A. Geluk 90 jaar

Op 8 juni bereikt de oud-secretaris van de FNZ de leeftijd van de zeer, zeer sterken. Geluk volgt de ontwikkeling van de zuivelindustrie nog zeer nauwlettend. De redactie vroeg hem om zijn mening over enkele zaken.

De heer en mevrouw Geluk in 1978

De heer Geluk behoort tot de bevoorrechten die ook na zijn pensionering samen met zijn vrouw en twee kinderen (de oudste is tengevolge van de oorlog overleden) nog steeds in goede gezondheid van zijn oude dag mag genieten. Het wordt hen van harte gegund. In zijn functie van secretaris van de FNZ heeft hij namelijk een zeer groot aantal jaren werkelijk dag en nacht gesjouwd - de boer op - ten dienste van de melkveehouderij en zuivelindustrie in Nederland.

In zijn werkzame jaren voerde hij het FNZ-secretariaat, hield een groot aantal inleidingen op vergaderingen en was daarnaast vertrouwensman van regionale zuivelorganisaties en vele coöperaties.

De fusiegolf die na de Tweede Wereldoorlog over de zuivelindustrie is heengekomen, was al veel eerder aan de gang. Ook tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog is reeds een groot aantal fusies, reorganisaties, aanpassingen enz. van zuivelcoöperaties tot stand gekomen. „Geluk was een boer tussen de boeren", wordt altijd gezegd. Ons gesprekje maakte duidelijk dat het wel en wee van de zuivelcoöperatie en -organisatie, die hij nog steeds ziet als een verlengstuk van de boerenzaak, hem nog immer zeer ter harte gaat.

Hoe Geluk bij de FNZ kwam

De eerste kennismaking met de FNZ van de heer Geluk dateert uit 1912. In dat jaar werd hij als jong afgestudeerde van de Rijks Zuivelschool te Bolsward benoemd bij de organisatie en kreeg daar tot taak een afdeling Statistiek mede tot stand te brengen, een afdeling die als Calculatie en Statistiek ook nu nog een zeer belangrijke rol vervult binnen de FNZ. Omdat de jonge zuiveltechnoloog in die dagen toch wel aspiratie had om ooit nog eens directeur van een zuivelfabriek te worden, vertrok hij in 1913 weer en was tot 1915 achtereenvolgens assistent in bedrijven in het Friese Marssum, Balk en Leeuwarden. Vervolgens was hij van 1915 tot

1916 als technicus verbonden aan de Groningse en Drentse Zuivelbonden. Een gesprek met de toenmalige secretaris van de FNZ, de heer O. Reitsma, bracht hem in 1916 terug bij het secretariaat in Den Haag. Het verzoek van de heer Reitsma kwam omdat deze ook belast was met de uitvoering van de distributiewet en dus onvoldoende tijd had voor het secretariaatswerk. Geluk kwam hem assisteren. In 1917 legde Reitsma zijn secretarisfunctie neer. Het FNZ-bestuur plaatste een advertentie voor een secretaris en ontving hierop meer dan 400 sollicitaties. Het bestuur vond het blijkbaar zo moeilijk om uit dit grote aantal reflectanten een keuze te maken, dat tenslotte de heer Geluk gevraagd werd die functie te vervullen, terwijl hij niet had gesolliciteerd

Ook achteraf is de heer Geluk zeer gelukkig met deze benoeming geweest. De functie heeft hem zeer veel voldoening gegeven. Het zou veel te ver voeren om de vele verdiensten van de persoon Geluk te memoreren.

Wij willen ons beperken tot enkele zinnen die zijn vermeld in het jaarverslag van de inmiddels met het predikaat Koninklijk getooide FNZ uit 1954 (Geluk ging in dat jaar echt met pensioen):

„De belangrijkste eigenschappen die hem zo goed zijn functie deden vervullen, waren zijn boerenafkomst, die hem ook in Den Haag als boer hebben doen denken en voelen, zijn strijdbaarheid die hem maakte tot de nooit verflauwende pleitbezorger van degenen wier belangen hij behartigde; zijn arbeidskracht die hem in staat stelde zoveel jaren een steeds zwaardere en omvangrijker wordende taak op voorbeeldige wijze te vervullen; en tenslotte zijn rechtvaardigheid en menselijkheid, die de grondslag vormden voor de goede taakverdeling en samenwerking tussen degenen die in dienst van de FNZ hun arbeidsterrein vonden”.

Na zijn pensionering

In 1953 bereikte de heer Geluk zijn pensioengerechtigde leeftijd, maar werd gevraagd nog enige tijd door te gaan. De reden daarvan was dat Mr. Dr. J. Linthorst Homan in dat jaar als voorzitter werd opgevolgd door Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg. De continuïteit vroeg het aanblijven van de heer Geluk. Deze stemde toe hoewel het volgende jaar ook Graaf van Lynden van Sandenburg weer vertrok wegens zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht.

Op 1 juli 1954 werd deze op zijn beurt opgevolgd door de heer E. G. H. E. M. van Waes. In hetzelfde jaar werd Dr. E. van de Wiel benoemd tot secretaris en kon Geluk zich echt terugtrekken.

Na zijn vertrek hield hij echter toch nog een aantal functies over. Zo werd hij onder meer voorzitter van commissies in verschillende bonden, die alle betrekking hadden op economische samenwerking en concentratie van bedrijven. Ook was hij commissaris van het koelhuis „De Landbouw” te Zutphen waarvan hij thans erecommissaris is. Bovendien was hij bestuurslid van verschillende controlestations, voorzitter van de Raad van Toezicht van de Rijks Zuivelschool in Bolsward en - niet te vergeten - hanteerde hij nog de voorzittershamer bij het Nederlands Zuivelbureau.

In 1961 werd de heer Geluk gevelde door een hardnekkige hernia. Mede omdat de ziekte, waarvoor hij later in het jaar met succes werd geopereerd, hem vele weken het bed moest doen houden, bedankte hij toen successievelijk voor alle functies. In dat jaar werd hij benoemd tot erelid van de FNZ.

Hoe ziet Geluk de toekomst van de zuivelcoöperaties?

Vanzelfsprekend vroegen we hem ook naar zijn visie op de toekomst. Vooral dankzij dit blad, hoewel hij ook nog steeds verschillende andere dag- en opiniebladen - gehandicapt als hij wordt door zijn slechte gezichtsvermogen - zeer intensief leest, weet hij nog drommels goed wat er in de zuivelcoöperatie te koop is.

Voor een gezonde financiering van de zuivelcoöperaties vindt hij voor de toekomst een eerste vereiste. Daarnaast zal de zuivelindustrie, aldus Geluk, de afzetkanalen scherp in het oog moeten houden. Hij weet uit eigen ervaring hoe belangrijk het is verzekerd te zijn van voldoende solide afnemers die op continue basis onze produkten willen afnemen. De jarige gelooft ook dat er een verdere integratie van grote ondernemingen met hun verkoopverenigingen tot stand zal moeten komen. Volgens hem behoren productie en verkoop bij elkaar. In dit verband geldt volgens de oud-secretaris eigenlijk hetzelfde voor de FNZ.

Hij heeft trouwens geen moeite met het voortbestaan van deze organisatie. Ook grote ondernemingen zullen een contactcentrum nodig blijven hebben op landelijk niveau. Dit was, is en blijft - aldus Geluk - ook voor de toekomst noodzakelijk. Wel zal de FNZ als dienstverlenende organisatie moeten blijven meegroeien in de richting waarin de ondernemingen zich bewegen.

Aan een verdergaande schaalvergroting zal, aldus Geluk, niet vallen te ontkomen. Dit geldt ook voor de boerenbedrijven zelf. „Een boer op een klein bedrijf heeft geen voldoende bestaansmogelijkheid meer. De vroegere kracht van de kleine bedrijven was hun veelzijdigheid. Nu is het allemaal, mede om de mechanisatie rendabel te maken, veel eenzijdiger en groter geworden”.

De heer Geluk is nog steeds realist genoeg om te beseffen dat deze aanpassing niet altijd zonder moeilijkheden verloopt, maar - zo zegt hij - de mechanisatie en schaalvergroting hebben ook veel goeds gebracht. Een groot goed voor het huidige melkveehouderijbedrijf is bijvoorbeeld de komst van de melkkoeltanks.

Praten met het echtpaar Geluk blijft, hun hoge leeftijd ten spijt, een prettige bezigheid. We weten evenwel dat ze niet zoveel prijs stellen op lofuitingen. Wij willen daarom besluiten met hem, samen met zijn echtgenote, twee zoons en verdere familie, een goede verjaardag toe te wensen en de hoop uit te spreken dat hij ook in de komende jaren van een goede gezondheid mag genieten en dat het hun gegeven is het wel en wee van de zuivelindustrie op eigen manier te blijven volgen.

vdB

Bijlage III

Bron: Zuivelzicht 73 (1981) 21 blz. 453

In memoriam Ing. J. A. Geluk

Jacob Anthony Geluk, geboren 8 juni 1888 te Steenberg, In de jaren 1906-1910 (assistent) volontair bij de Coöperatieve Zuivelfabrieken te Marssum en te Wouw.

1910-1972: Zuivelschool te Bolsward.

1912: tijdelijk medewerker van de FNZ (i.v.m. Derde Internationale Zuivelcongres).

1913: Assistent-directeur te Balk.

1914: Assistent-directeur van de Melkinrichting te Leeuwarden.

1915: technisch medewerker van de Groningse en de Drentsche Zuivelbond.

1916: medewerker in algemene dienst van de FNZ (belast met de leiding van de afdeling secretariaat).

1918 tot 1954: secretaris van de FNZ.

1961: benoemd tot erelid van de FNZ.

1981: overleden te 's-Gravenhage.

Dit is de meest foto van de heer Geluk waar „Zuivelzicht" over beschikt. De foto werd gemaakt ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag in 1978. Onze oprechte deelneming bij het verlies van haar man en hun vader gaat uit naar mevrouw Geluk en de kinderen.

De verdiensten van de heer Geluk voor het werk dat hij gedaan heeft vonden een brede erkenning. Naast zijn ere-lidmaatschap van de FNZ was hij drager van de volgende onderscheidingen:

Officier in de Orde van Oranje-Nassau;

Officier in de Orde van Leopold II van België;

Ridder le klas in de Orde van Wasa van Zweden.

Met kennis van zaken en met een scherp inzicht in verhoudingen en ontwikkelingen gaf de heer Geluk als secretaris van de FNZ mede leiding aan het coöperatieve zuivelgebeuren in ons land. Hij deed dat met groot gezag vanaf de tijd van de Eerste Wereldoorlog tot aan 1954, de periode van expansie na de Tweede Wereldoorlog; in totaal een tijdsbestek van 38 jaren. Zowel landelijk, in nationaal verband, als in internationaal opzicht stond de heer Geluk op de bres voor de belangen van de zuivelcoöperaties die, verenigd in de regionale zuivelbonden, als leden die de FNZ vormden, vanaf het begin vaak klein in omvang maar groot in aantal

waren. Er is door hem heel wat gediscussieerd en gestreden om de positie van die zuivelcoöperaties vrij en onafhankelijk te houden in het belang van de leden-melkveehouders. Dáár legde hij duidelijk het accent van zijn hele werken en streven. Dáárvóór heeft hij van de FNZ zijn levenstaak willen maken. Door zijn harde werken en volhardendheid heeft de heer Geluk heel veel kunnen bereiken voor de gehele zuivelsector in ons land. Tijdens zijn actieve loopbaan en daarna in de bijna 27 jaren van zijn pensionering heeft de heer Geluk kunnen meemaken dat de structuur van deze sector volledig veranderde. Hij en zijn vrouw volgden deze ontwikkeling met bijzonder veel belangstelling.

De heer Geluk toonde tot het laatst toe een open oog te hebben voor de noodzaak van ontwikkelingen en veranderingen. Hij hield het belang van de melkveehouders voor ogen en begreep daarom heel goed dat structuren moeten kunnen veranderen. De taken van een landelijke instelling als de FNZ mogen daardoor beïnvloed worden, en dat begreep de heer Geluk heel goed, toch betekent dat wel dat de fundamenten die mede door hem gelegd werden ook voor de zuivelinstellingen van vandaag en morgen heel nuttig en bruikbaar zijn. Daarvan getuigde hij nog met visie en geestkracht tijdens het 25-jarig jubileum van het Nederlands Zuivelbureau in 1975. In zijn lange loopbaan en in de jaren daarna genoot de heer Geluk dank en onderscheiding voor alles wat hij deed. Voor hem woog een goed resultaat toch zwaarder.

Met hem ging een toegewijd, arbeidzaam en rechtvaardig man heen, aan wie wij veel erkentelijkheid verschuldigd zijn en zullen blijven. Ook dat zal uit onze resultaten kunnen blijken.

Dijkstra

Extra toevoeging: Lijst met geraadpleegde lectuur met blz. verwijzing

nr.	Blz. Boek	Auteur (s)	Titel
	009		Hoofdstuk I
1)	009	<i>Blink Prof. Dr. H Koenen Prof. S.</i>	/De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913 - Den Haag, 1913.
2)	009	<i>Blink Prof. Dr. H</i>	Zuivelindustrie en Zuivelhandel - Algemeen Zuivelblad, jaargang 1921.
3)	010	<i>Brugmans, Dr. I. J.</i>	De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870) - Den Haag, 1929.
4)	010	<i>Bouman Dr. P.J. /</i>	Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940 - Bewerkt door <i>Prof. Dr. Z.W. Sneller</i> , Groningen, 1943.
5)	011	<i>Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud</i>	Inleiding tot de landhuishoudkunde - Haarlem, 1951.
6)	012	<i>Croesen Dr. V.R.IJ.</i>	Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst der 19e en het begin der 20e eeuw (proefschrift) - Den Haag, 1931.
7)	014	<i>Knapp Dr. Ir. H.C.</i>	Botercontrole in Nederland (proefschrift) - Den Haag, 1927.
8)	014	?	Geschiedenis van de Unilever - Den Haag, 1954.
9)	016	<i>Boekel Dr. Ir. N.C.</i>	Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding in de 19e eeuw tot de opkomst van het fabriekmatige bedrijf - 1936.
10)	016	<i>Koenen Prof. Ir. S.</i>	Inleiding tot de Landhuishoudkunde, bewerkt door <i>Dr. H. W. C. Bordewijk</i> - Haarlem, 1924.
11)	025	<i>Hoorn L.J. van</i>	Het Zuivelbedrijf in Denemarken. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
12)	026	<i>Hylkema H. B.</i>	Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrole tot 1904 - Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland“, 1901-1926.
13)	027	<i>Rijn Dr. J.J.L. van</i>	Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter - Leeuwarden, 1899.
14)	029	<i>Rinkes Borger J.</i>	Boter- en Kaasfabrieken - Leeuwarden, 1878.
15)	031	<i>Wiersma J.P.</i>	Erf en Wereld - / Drachten, 1959.
16)	032	<i>Minderhoud Dr. Ir. G.</i>	Landbouwcoöperatie 2e druk - Groningen, 1949.
17)	033	<i>Winterman Mr. J.J.</i>	Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie 1894-1944 - Roermond, 1947. 38
	039		Hoofdstuk II
1)	040	<i>Spahr van der Hoek J.J.</i>	Geschiedenis van de Friese landbouw - Drachten, 1952.
2)	050	<i>Zee T. van der</i>	De Friesche Boerencoöperatie in haar maatschappelijk verband - Sneek, 1933.
3)	053	?	Wekelijksche Landbouwkroniek.
4)	054	<i>Werf Y. van der</i>	Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding en Veeteelt van 26 november 1897.
5)	054	<i>Minderhoud Dr. Ir. G</i>	Ontwikkeling en betekenis der landbouwindustrie in Groningen (proefschrift) - Groningen, 1925.
6)	062	<i>Frost Dr. J.</i>	Agrarverfassung und Landwirtschaft in den Niederlanden - 1906.
7)	063	<i>Meijers Mr. E.M.</i>	Landbouwcoöperatie in Nederland - 1908.
8)	066	<i>Edelman Prof. C.H.</i>	De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe - 1943.
9)	067	<i>Homan J.</i>	Gedenkboek D.L.G. - Meppel, 1947.
10)	082	<i>Winterman Mr. J.J.</i>	Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie (Geschiedenis van den Zuid-Nederlandschen Zuivelbond (Z.N.Z.)) - 1944.

11)	085	<i>Hellenberg P.</i>	Gerlacus van den Elsen (1853-1925) -'s-Hertogenbosch.
12)	085	<i>Huender A.H.</i>	Nederlandsch Landbouw Weekblad.
13)	087	<i>Loon, P. J. van</i>	Honderd jaren Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw (1851-1951).
14)	089	?	Gedenkboek der C.Z. „Altena" te Nieuwendijk (N.B.) - 1941.
15)	089	<i>Bouman Dr. P.J.</i>	Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw.
16)	092	?	Landbouw Coöperatie Centrum voer Zuid-West-Nederland, jaargang 1953.
17)	095	<i>Boekel Dr. Ir. P.n.</i>	De Zuivelexport van Nederland tot 1813 (proefschrift) - Utrecht, 1929.
18)	095	<i>Scheij Dr. L. T. C.</i>	„Van gezinsbedrijf tot grootbedrijf". Een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord-Holland in het tijdperk 1870 tot 1940 (niet uitgegeven).
19)	096	<i>Hall Prof. H.C. van</i>	Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Nijverheid - Haarlem, 1872.
20)	097	<i>Nobel, Ir. C.</i>	Het 50-jarig bestaan van H.N.K. - 1921.
21)	097	<i>Brander Tzn D., Hylkema H.B. en Scheij Dr. L.T.C.</i>	Gedenkboek <i>Wouter Sluis</i> - 1928.
22)	101	?	„Melk", nr. 25 van 20 april 1963.
23)	103	<i>Kruithof, A.</i>	„Fabrieken, Bond, Mensen", Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland - Alkmaar, 1956.
24)	104	<i>Schier Dr.Ir. C.</i>	Het bedrijf van de zelfkazer in Utrecht en Zuid-Holland - Utrecht, 1938.
25)	104	<i>Bos A.</i>	Meededelingen en Berigten van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw.
26)	105	<i>Wijnen A. van</i>	Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten - Gouda, 1954.
27)	107	<i>Kooy Drs. G.A.</i>	De zelfkazerij in Midden-Nederland - Assen, 1956.
	118		Hoofdstuk III
1)	117	<i>Meijers Mr. E.M.</i>	Landbouw-Coöperatie in Nederland - 1908.
2)	122	<i>Wintermans Mr. J. J.</i>	Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie - 1944.
3)	125	?	Gedenkboek F.N.Z. - 1925.
4)	130	<i>Creemers H.L.</i>	De Zuid-Nederlandsche Zuivelbond - Weert, 1928.
5)	140	?	Kort verslag van de herdenking van het 50-jarig bestaan van de G.O.Z. op 6 juni 1946 te Apeldoorn.
6)	141	?	Rapport der commissie van onderzoek naar de wenschelijkheid van oprichting ener coöperatieve fabriek tot bereiding van melkproducten te Zwolle - 1917.
7)	162	<i>Hylkema H.B.</i>	Historische schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding - Leeuwarden, 1922.
8)	163	<i>Spahr van der Hoek J.J.</i>	Geschiedenis van de Friese landbouw - Drachten, 1952.
9)	172	<i>Treub Prof. Mr. W.F.</i>	Delft, 1904.
10)	173	<i>Wiersma J.P.</i>	Erf en Wereld - / Drachten, 1959.
11)	177	?	„Hollandia", Hollandsche Fabriek van Melkproducten en Voedingsmiddelen - Vlaardingen, 1882-1932.
12)	178	<i>Tjepkema, Drs. K.</i>	Dat is 't Kondensfabryk. Een halve eeuw coöperatieve condens-industrie in Friesland - 1963.
13)	181	<i>Frietema K.</i>	Ledenkapitaal en aflossing - 1912.
14)	186		Veertig zegenrijke melkjaren 1908-1948. Gedenkboek van de V.V.Z.M. - Den Haag, 1948.

15)	195	<i>Wintermans, Mr. J. J.</i>	Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie - 1944.
16)	195	<i>Hollenberg Dr. P.</i>	Gerlacus van den Elsen - 's-Hertogenbosch, 1956.
17)	199	<i>Posthuma Dr.F.E.</i>	Rapport betreffende de boterbereiding in Noord-Brabant - 1904.
18)	201	<i>Veldhoven H. van der</i>	De vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg - Tijdschrift voor Economische Geographie - 15 juni 1926.
19)	212	<i>Scheij Dr. L.T.C.</i>	Van gezinsbedrijf tot groot-industrie, een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord-Holland van 1890 tot 1940 (niet uitgegeven).
20)	220	<i>Kruithof A.</i>	Gedenkschrift ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland - Alkmaar, 1956.
21)	230	<i>Wijnen A. van</i>	Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten - Gouda.
22)	231	<i>Wijnen A. van</i>	Veertig jaren „De Producent" - 1915-1955, Gouda.
23)	234	?	De Landbouwcrisiswetgeving. Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouwcrisiswetgeving in Nederland vanaf 1929 - Rijksuitgeverij, 1938.
	237		Hoofdstuk IV
1)	239	<i>Knap Dr. Ir. H.C.</i>	Botercontrole in Nederland - Den Haag, 1927.
2)	253	<i>Spahr van der Hoek</i>	De geschiedenis van de Friese landbouw - Drachten, 1952.
3)	271	<i>Boekel Dr. Ir. P. N.</i>	Vraagstukken bij onze zuivelbereiding in het verleden en heden. Voordracht voor de Vereniging van oud-leerlingen der Rijkszuivelschool op 8 juni 1937.
4)	298	?	Verslagen van het Gemeentebestuur van Amsterdam.
5)	298	?	Meba 1927-1952. Een kwart eeuw melkcontrole - Amsterdam.
6)	300	?	Staatscommissie, ingesteld bij K.B. van 15 december 1927, nr. 34, tot het onderzoeken van de vraag of en zo ja in hoever en door welke omstandigheden een wanverhouding bestaat tussen de bodemprijzen en de productiekosten enerzijds en de opbrengsten der producten anderzijds - 's-Gravenhage, 1933.
7)	303	?	Rapport productiecontrole bij het melkvee - Den Haag, 1941.

Index

blz. nummering is van deze pdf-versie

A

Aankoop-coöperatie.....	25, 28, 66, 72, 96
Akkrum.....	127, 139, 140
Alblasserwaard.....	86, 179, 182
Alfa-Laval.....	78
Algemene Vereniging voor Melkvoorziening (A.V.M.).....	186
Alkmaar.....	24, 75, 87, 170, 171
Alphen.....	177
<i>Ament J.J.C.</i>	64, 65, 67, 95, 97, 99, 101, 223, 224
Amerika.....	10, 11, 12, 13, 30, 40, 41, 43, 56, 75, 130, 131, 210, 215, 221
Amsterdam.....	13, 33, 34, 82, 88, 116, 139, 172, 176, 220, 232, 233, 234
<i>Anema A.</i>	226
Anna Paulowna.....	76, 78, 80
Apeldoorn.....	31, 56, 182
Argentinië.....	12
Arkel.....	182
Arnhem.....	106, 118, 121, 124, 182, 198, 203, 233
As Ir. W.A. van.....	111, 179, 181
Asperen G. van.....	34
Assen.....	13, 53, 104, 114, 118, 119, 120, 157, 161, 187
Assendelft.....	80
B	
B.C.Z.V.....	207, 208
B.v.C.Z.D.....	52, 53, 54, 93, 114, 119, 120, 121, 123
B.v.C.Z.Fr.54, 93, 114, 125, 128, 129, 130, 132, 135, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 209, 211, 229, 250	
B.Z.G.....	44, 93, 161, 165
Barneveld.....	56, 58
Bedum.....	48, 49, 162, 163
Beemster.....	56, 71, 75, 77
Beer J.H.....	57
Beilen.....	122
België.....	10, 19, 65, 95, 96, 171, 177, 188
Belgische.....	65
Bellingwolde.....	43, 161
Bergeijk.....	178
Bergsma Mr.W.A.....	126, 127
Beyma thoe Kingma Jhr.Mr.C.L. van.....	31
Bieleman G.J.....	60, 62, 94, 103, 104, 116, 161, 188, 201
Birdaard.....	138, 140
Blaauboer J.....	171
Blijham.....	43
Blink G.J.....	234
Blink Prof.Dr.H.....	6, 7, 9, 13, 233
Blom J.....	51, 52
Boeke Jb.....	40, 41, 56
Boekel.....	66
Boekel Dr.Ir.P.N.....	11
Boekel P.Czn.....	75, 77, 213, 215
Boelken W.J.....	51
Boer D. de.....	173
Boer D. de Dz.....	166
Boer J.H.....	149
Boer R.F. de.....	164
Boerema J.....	52, 114
Bokma de Boer H.....	43
Bokma de Boer M.....	32
Bolsward.....	22, 34, 35, 37, 39, 42, 53, 79, 139, 168
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (B.v.C.Z.),.....	125

Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (zie B.v.C.Z.D.).....	114
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (zie B.v.C.Z.Fr.).....	125
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland	93
Bond van Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen (B.C.Z.V.).....	207
Bond van Kaasmakers	167
Bond van Kaasproducenten.....	94, 183, 184
Bond van Zuivelarbeiders (B.v.Z.A.).....	137
Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (zie B.Z.G.).....	161
Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland.....	93, 166, 233
Borculo.....	106
Borger.....	50, 54
Bos A.....	82, 83, 211, 275
Boter in korrelvorm.....	37
Botercontrolestation.....	20, 21, 118, 128, 161, 176, 188, 190, 218, 222, 230, 231
Botercontrolestation te Leiden (B.C.L.).....	231
Boterhandelaren.....	10, 25, 33, 35, 38, 50, 58, 68, 128, 156, 188, 230
Botermijn.....	20, 96, 99, 100, 105, 159
Botermijn 's Hertogenbosch.....	156
Botermijn Arnhem.....	197, 198, 203
Botermijn Eindhoven.....	103, 154, 155, 156, 157, 158, 188
Botermijn Maastricht.....	24, 97, 154, 198
Botermijn Roosendaal.....	177
Botermijn Zutphen.....	106, 114, 197
Boterwet.....	11, 19, 20, 21, 114, 218, 220, 231
Bouma A.....	232, 233
Bouman Dr.P.J.....	7, 70, 71, 72, 275
Bouman J.....	75
Bousema H.....	122
Boyenga Tj.....	53, 124
Boysen C.....	13, 30, 31
Brabantsche Zuivelbond.....	177
Brander D. Tzn.....	81
Breda.....	26, 177, 178, 179, 180
Bree.....	65
Breen Dr.A.G.....	62, 63
Breggen J. van der.....	76
Broek in Waterland.....	76
Brugmans Dr.I.J.....	259
Brus J.B.F.....	182
Buisman D.....	34
Buisman R.....	150, 193
Burg Prof.Ir.B. van der.....	62, 104, 194, 218
butyrometers.....	99, 133
C	
C.C.F.....	142, 153, 162
C.C.R.....	144, 145
C.C.v.Z.....	227, 228, 230
C.M.C.....	94, 183, 186, 235
C.v.L.C.....	135, 137, 138, 139, 140, 143, 146, 148
C.Z.N.Z.....	102
Caseïne.....	110, 111, 122, 179, 214, 241
Centrale Aankoop.....	99, 118, 124, 133, 135, 180, 182, 196, 197, 223
Centrale Commissie van Aankoop.....	197
Centrale Commissie van Advies voor Zuivelaangelegenheden (C.C.v.Z.).....	227
Centrale Commissie voor de Botercontrolestations (C.C.B.).....	230, 231
Centrale Knederij Assen.....	115, 116, 120
Centrale Melkcontrole Dienst (C.M.D.).....	238
Centrale Raad van Beroep.....	230
Centrifuge.....	37, 62, 65, 66, 67, 68, 72, 74, 175
Cheddarkaas.....	75, 130, 131, 132, 214
Cheshirekaas.....	75, 130, 131, 132, 214

Collot d'Escury Baron K.J.A.G.....	187, 188
Comité van Economisch Verweer.....	207
Commissie van Advies voor Afzetbelangen.....	208
Condens..... 22, 39, 43, 48, 49, 55, 70, 79, 87, 88, 89, 110, 111, 113, 120, 122, 139, 140, 141, 162, 164, 177, 178, 182, 216, 218, 241, 245	
Consumptie Melk Centrale.....	186
Contrôlestation voor Melkproducten.....	216
Controlestation voor Zuivelproducten te Leiden (C.Z.L.).....	231
Coöperatief..... 15, 36, 38, 39, 43, 54, 66, 73, 97, 124, 149, 163, 172, 174, 198, 201, 217, 218, 229	
Coöperatief Verzekerings Fonds (C.V.F.).....	110, 148
Coöperatieve Condensfabriek „Friesland.....	142
Coöperatieve Melk Centrale.....	94
Coöperatieve Zuivelbank te Alkmaar.....	145, 171, 174, 176
Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging „Gelderland-Overijssel\.....	106
Coöperatiewet van 1876.....	202
Coöperatiewet van 1925.....	99
Coport.....	172
Corten F.R.....	66, 68, 95
Creemers H.L.....	100, 101, 102
Crisiszuivelwet.....	73, 186, 243
Croesen Dr.V.R.IJ.....	8, 11, 12, 23, 29, 63, 64, 190, 201, 209, 210
Crone C.F.....	114, 118, 119
Cuijk aan de Maas.....	178
D	
D.L.G.....	51, 53, 54, 114, 117, 118, 121
Dagkaasfabriek.....	168, 169, 170, 174
De Ommelanden.....	164
De Producent.....	106, 184, 185, 186
De Wijk.....	51, 53, 119, 120
De Wilp.....	164
Dekker L.....	124
Dekkers J.....	69
Dekkers P.....	69
Den Bosch (‘s-Hertogenbosch. C.Z).....	178
Denemarken.....	13, 17, 18, 21, 30, 31, 32, 34, 35, 42, 43, 45, 56, 61, 78, 190, 239
Deurne.....	154, 156
Deventer.....	61, 62
Didam.....	59, 103
Dirckx Dr.P.G.H.....	180
Dokkum.....	141
Dommer van Poldersveldt Jhr.J.J.....	56
Dorpsvereniging.....	57, 60, 61, 72, 246
Dr. H. Blink.....	6
Drenthe. 7, 9, 50, 53, 54, 59, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 127, 142, 158, 162, 163, 164, 189, 193, 201, 204, 205	
Drenthe oostelijk.....	50, 51, 53
Drents Landbouw Handelsbelang.....	122
Drentsch Landbouw Genootschap.....	114
Drentsche Boterkeurings Vereeniging (D.B.K.).....	123
Drentsche Boterverkoop Vereeniging (D.B.V.).....	121
Drentsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging - D.C.Z.....	121
Drentsche Ondermelk Organisatie (D.O.M.O.).....	122
Dronrijp.....	127, 140
E	
Eckelrade.....	102
Edam.....	75, 170
Edelman Dr.C.H.....	50, 275
Eelkma Rooda B.H.....	119
Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging (E.C.B.).....	106
Eerste coöperatieve fabrieken.....	22, 23, 52, 59, 65, 66, 86
Eerste wereldoorlog....	63, 84, 97, 100, 101, 102, 109, 110, 113, 119, 142, 149, 175, 177, 179, 184, 188, 195, 196,

198, 206, 215, 217, 222, 227, 232, 251

Eibergen.....	57, 60, 106
Eijsselstein H.A. van.....	227
Eindhoven.....	101, 103, 154, 156, 157, 158, 159, 188
Eindhovense mijn.....	154, 156, 157
Elema Jb.....	54
Elkink T.G.....	57, 60, 61
Elsen Pater van den.....	69, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160
Engelen Jhr.Mr.D.O.....	30, 32
Enkhuizen.....	75
Eriks K.Azn.....	81, 126, 127, 173, 206
Erm.....	50, 53
Erp.....	66
Etten.....	177
Ezinge.....	48
F	
F.C.Z.E.V.....	106, 128, 131, 134, 140, 141, 145, 150, 151, 153, 203, 204, 206
F.M.v.L.....	13, 21, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 128, 145, 146
Finland.....	42, 207
Fleischmann Dr.Wilh.....	13, 30, 31
Frankrijk.....	103, 171, 177
Freia.....	30, 32
Frico - vanaf 1931 de benaming van de F.C.Z.E.V.....	128
Friesch Rundveestamboek (F.R.S.).....	147
Friesche Coöperatieve verkoopvereniging.....	127
Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging.....	128
Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt.....	13
Friesland... 8, 9, 13, 22, 23, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 47, 48, 57, 59, 61, 62, 63, 68, 69, 70, 79, 84, 87, 91, 92, 105, 114, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 162, 168, 172, 183, 187, 189, 190, 196, 199, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 214, 223, 225, 228, 229, 233, 237, 239, 244	
Frietema K.....	4, 5, 61, 143, 217
Frost Dr.J.....	46, 79, 275
G	
G.O.C.Z.....	106, 205
G.O.M.v.L.....	8, 13, 45, 53, 56, 57, 59, 60, 61, 62
G.O.Z.....	93, 94, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 113, 114, 188, 197, 198
G.Z.B.....	118, 120, 141, 162, 163, 165, 214
Gäbel D.....	30, 32, 33, 34
Gelderland.....	56, 59, 62, 91, 93, 106, 193, 201, 204, 205, 223
Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.....	103
Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.....	8
Genootschap voor Nijverheid (G.v.N.).....	40, 43, 48
Gepasteuriseerd.....	44, 67, 115
Gerber-methode.....	26, 67
Gerlach -.....	71
Gestam N.V.....	170, 171
Gezondheidsdienst voor Dieren.....	153, 176
Giekerk.....	127
Giessen-Nieuwkerk.....	86, 182
Giessenburg.....	86, 182
Gijtenbeek J. van.....	76
Gilze.....	68
Goes.....	25, 71
Gorinchem.....	83, 86, 182, 190, 212
Gorp A.J.....	159, 177
Gouda.....	22, 82, 84, 106, 185, 275
Goudse kaas.....	24, 82, 129, 175, 184
Graanprijzen.....	12
Gratama Dr.W.D.....	13, 30, 31
Grijpskerk.....	47, 48, 161, 162

Groesbeek.....	61
Grolloo.....	52, 114
Groningen.....	7, 8, 9, 12, 24, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 68, 114, 118, 120, 142, 146, 161, 163, 164, 193, 201, 204, 205, 244
Groninger Zuivelbond.....	120, 164
Groot Enzerink J.H.....	61
Groot J.....	170, 171
Grouw.....	34, 126, 145
Grundvig Pastor.....	18
H	
H.M.v.L.....	76, 77, 79, 82, 167, 209, 210, 211, 212
H.N.K.....	76, 77, 78, 166, 167
Halbertsma Johs.....	37, 45, 115, 150
Hall Prof.H.C.....	76, 275
Handkracht.....	44, 47, 50, 54, 62, 67, 117, 158
Handkrachtboterfabriek.....	25, 45, 60, 66, 68, 69, 80, 244
Handkrachtzuivelfabriek.....	45, 62
Harich.....	140
Harlingen.....	35, 125, 128
Harmens Firma.....	128
Hartog H.M.....	56, 57
Heeckeren van Kell Baron Mr. W.....	61
Heering -.....	103
Hellendoorn.....	61
Hepkema S.....	142, 194
Het aloude zuivelgebied.....	8, 27, 29, 47, 80
het Gooi.....	54, 176
Hoek P. van.....	66, 68, 69, 154, 155
Hollandia.....	39, 48, 87, 139, 140, 235
Hollandsch Noorderkwartier.....	76
Hollandsche Melksuikerfabriek (H.M.S.) N.V.....	175
Hollenberg Dr.P.....	66, 154, 155
Holwierde.....	48
Homan J.....	51, 54, 275
Hoogeveen.....	54, 55, 120, 122, 124
Hoogkarspel.....	80, 81
Hoorn.....	75, 132, 167, 170, 209, 210, 211, 212
Hoorn L.J. van.....	18
Houweling A. van.....	86, 182
Huender H.A.....	57, 60, 65, 67, 275
Huisman J.J.....	118, 161
Hummelincx M.G.....	235
Hylkema H.B.....	30, 62, 83, 104, 126, 129
I	
Idaard.....	126
Ijsbrechtum.....	35
Instituut voor de Handel met het Buitenland.....	207
Instituut voor Landbouwwerktuigen en Gebouwen.....	195
J	
Jacobs Gebr.....	53
Janse C.J.....	179, 181
Jelsum.....	79
Jong D.J. de.....	126
Jong Ir.W. de.....	238
Jong R.E de.....	119
Jong S.J. de.....	126
Jongejans D.....	172
Jonkman Ir.R.C.....	57, 109, 111
Jubbega.....	140
K	
Kaascontrolestation.....	83, 167, 176, 211, 212, 214, 230

Kaashandel-Maatschappij N.V.....	172
Kaashandelmaatschappij \.....	151, 172
Kaaskwestie.....	167, 168, 209, 211, 214, 250
Kampereiland.....	58, 62
Kantens.....	43
Keestra W.....	79, 81, 127, 130, 148, 210, 211
Kempenland.....	66
Keppel.....	57
Kerdijk Mr.A.....	12, 13
Kimswerd.....	115
Klooster-Anjum.....	34, 51
Knapp Dr.Ir.H.C.....	10, 19, 188, 240
Knoeierijen.....	9, 10, 16, 18, 19, 28, 29, 30, 41, 62, 94, 103, 114, 154, 218, 230, 244, 250
Koenen Prof.S.....	4, 6, 7, 12, 26
Konijnenburg D. van.....	32, 36
Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité.....	207
Kooistra H.J.....	36, 37, 146, 147, 151, 206
Kooistra U.....	141, 229
Kooy Drs.G.A.....	86, 275
Kops J.....	7
Koster H.K.....	172, 173
Koudum.....	140
Kranen Ir. G.....	176
Krediet-coöperatie.....	16, 18, 25, 28, 34, 69, 144, 185
Kronenburg E.E.....	103
Krot J.A.S.....	237
Kruithof A.....	174
Kuperus J.R.....	126, 127
Kuperus K.N.....	33
Kuperus N.R.....	125
Kuperus Tj.....	126, 145, 191, 192
L	
L.H.C.....	7, 8, 9, 10, 12, 13, 21, 22, 25, 59, 67, 83, 84, 190, 201, 210, 212, 235, 248
La Normandie.....	37
Land en Vee.....	
Weekblad.....	97
Land van Heusden en Altena.....	179, 182
Landbouw Economisch Instituut (L.E.I).....	227
Landbouw Export Bureau (L.E.B.).....	222
Landbouwconsulent.....	68
Landbouwcrisis.....	4, 11, 13, 17, 35, 56, 70, 243
Landbouwleraar.....	54, 68, 95
Landbouwonderwijs.....	7, 8, 13, 14, 16, 18, 25, 26, 28, 57, 69
Landbouwvereniging.....	18, 51, 53, 66, 70
Landhuishoudkundig Congres.....	7
Lange.....	104
Langeraad J.....	182
Laren.....	58
Leens.....	40, 43
Leeuwarden....	9, 10, 11, 22, 32, 45, 81, 87, 104, 110, 125, 134, 141, 142, 144, 145, 150, 153, 189, 192, 193, 201, 235
Leiden.....	9, 51, 82, 161
leraar-technicus.....	133, 134, 142, 190
Lettinga P.....	116, 204
Lijempf N.V.f.....	141
Limburg.....	60, 64, 66, 67, 68, 95, 101, 102, 117, 154, 187, 193, 201
Limburgsche Landbouwbond.....	66
Lochem.....	61
Lonneker.....	61, 237
Lovink H.J.....	190
Lugard W.J.....	61, 62

Luinjeberd.....	148
Lunsingh Meijer G.C.....	119
Lutjewinkel.....	168, 176
M	
Marchant -.....	229
Margarine.....	10, 11, 17, 18, 19, 25, 96, 114, 125, 188, 210, 215, 218, 220, 230, 231
Margarine-industrie.....	10, 30, 87, 160, 220, 244
Marrum.....	140
Marssum.....	33, 126, 127
Marum.....	48, 54, 162, 164
meester-stoker - aanstelling.....	195
Mège Mouriès.....	10
Meijerij.....	65
Meijers Mr.E.M.....	46, 92, 275
Melco.....	176
Melkcontrolestation Amsterdam en Omstreken (Meca).....	234
Melkinrichting.....	36, 57, 164, 178, 237, 257
Melkpoeder.....	2, 49, 55, 101, 102, 106, 110, 111, 113, 120, 122, 150, 163, 178, 182, 215, 216, 241, 250
Melkveilingen.....	90
Mesdag J.....	20, 25, 26, 125, 128, 145, 230, 231
Middelburg.....	71, 72, 73, 235
Middelstum.....	43, 48, 49, 161, 162
Mill.....	66
Minderhoud Dr.Ir.G.....	23, 25, 40, 44, 46, 47, 275
Muinck J. de.....	115
N	
N.-B.M.v.L.....	68
N.B.Z.....	93, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 177, 179
N.C.B.....	94, 103, 137, 154, 156, 157, 159
N.C.Z.....	106, 116, 121, 163, 172, 177, 204, 205
N.N.B.....	150, 151
N.N.K.....	150, 151
N.V. Oldambtster Zuivelfabriek en Melkinrichting.....	44
Naaldwijk.....	87
Nationale Coöperatieve Kaasverkoopcentrale.....	172
Nederlandsch Landbouw Comité.....	210
Nederlandsch Rundvee Stamboek (N.R.S.).....	237
Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding en Veeteelt.....	125
Nederlandsche Coöperatieve Bond.....	94
Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale.....	177
Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale.....	106
Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken.....	35
Nederlandsche Melkhygiënische Vereeniging (N.M.V.).....	217
Nederlandsche Uitvoer Maatschappij (N.U.M.).....	222
Nedraw.....	125, 126
Nedraw-merk.....	126, 130, 131
Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken.....	174
Nieuwendijk.....	70, 182
Nijsingh R.....	51
Nobel G.....	172, 173, 175, 176
Noord Holland.....	176
Noord-Brabant.....	7, 64, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 87, 91, 95, 101, 154, 155, 158, 159, 177, 178, 185, 193, 201, 204
Noord-Brabantsche.....	154, 158
Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw.....	66, 68
Noord-Brabantsche Zuivelbond.....	93
Noord-Holland.....	7, 11, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 86, 148, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 210, 212, 228
Noord-Sleen.....	53
Noordam J. sr.....	87
Noordbroek.....	44
Noordenbos J.....	149

Noordenbos W.U.....	127
Noordhollandse Bond.....	169
Normandische systeem.....	37
O	
O.B.F.....	149
Obbink Joh.....	103, 110
Oene.....	103
Oenkerk.....	142
Oirschot.....	178
Ongepasteuriseerd.....	61, 97, 115, 122, 147
Opmeer.....	168, 172
Oterdoom H.....	161
Ottens -.....	50
Oudebildtzijl.....	140
Oudemolen.....	115
Ouwerling.....	156
Overijssel.....	8, 56, 59, 62, 63, 91, 106, 107, 111, 146, 190, 193, 201, 204, 205, 223, 244
P	
Particulier.....	16, 25, 32, 34, 35, 39, 52, 61, 69, 70, 88, 119, 138, 145, 146, 164, 211, 217, 229, 234
Pasma H. Jzn.....	33
Pasma H.F.....	31
Pasma Ir.W.....	165
Pasteurisatie.....	115, 125, 218
Peel.....	60, 65
Peerlings H.....	65
Pesse.....	124
Petersen C.....	13, 30, 31
Peursum.....	86
Piersma E.T.....	127
Plegt -.....	103
Posthuma Dr.F.E.....	54, 104, 114, 116, 117, 126, 127, 157, 158, 187, 188, 189, 190, 207, 222, 223, 224
Princenhage.....	178
R	
R.V.....	106, 108, 109, 121, 163, 203, 204
Rauwerda A.....	143, 201
Rechtstreeksche Verkoop.....	121
Reijnders H.....	161
Reincultuurafdeling.....	198
Reitsma O.....	119, 130, 138, 141, 142, 148, 177, 198, 214, 222, 223, 225, 226, 228
Rienks A.K.....	152
Rijen.....	156, 177
Rijkszuivelinspectie.....	19, 21, 218, 231, 235
Rijkszuivelschool.....	79, 109, 120, 168, 193, 276
Rijkszuivelstation te Leiden.....	83, 214
Rijn Dr.J.J.L. van.....	20, 129, 130
Ringeling Dr.H.J.....	232, 233
Rinkes-Borger J.....	9, 10, 11, 13, 20, 21, 22, 25, 40, 42, 51, 56, 71, 138, 140
Roden.....	55, 120, 122
Roebroek Ir.Alph.L.H.....	120, 178, 179
Roes H.W.....	156
Rolde.....	50, 53, 114
Rooda S.....	44, 46, 48, 161, 164
Roosendaal C.Z.....	177, 179
Rusland.....	12
Ruurlo.....	57, 61
S	
S.D.A.P.....	232, 233
Schagen.....	166
Schardam J.....	170, 171
Scharnegoutum.....	140
Scharsterbrug.....	140

Scheij Dr.L.T.C.....	75, 80, 82, 168, 169, 170, 275
Schelven Ir.B.D. van.....	85
Schiere A.....	38
Schiere Ir.Tr.C.....	85
Scholten J.E.....	141
Schouwen.....	70, 71, 72
Schreuder B.....	182
Schuiringa J.F.....	161
Schurer B.J.....	235
Siccama D.....	161
Sickesz Mr.C.J.....	14, 21, 60
Siddeburen.....	164
Sillevoldt Dr.H.E.Th. van.....	214
Sjollema Dr.B.....	161
Sleen.....	50, 53
Sleeswijk-Holstein.....	21, 31, 56, 78
Slochteren.....	40, 42, 45
Sluis Wouter.....	71, 76, 77, 78
Sneek.....	22, 25, 37, 42, 45, 115, 150, 275
Sneller Dr.Z.W.....	7, 23, 24
Somer A.J.....	52, 114
Spahr van der Hoek J.J.....	29, 38, 39, 129, 138, 199
St. Maartensbrug.....	168, 172
St. Nicolaasga.....	140
Staatslandbouwcommissie.....	14
Stad en Lande (Gr.).....	164
Stallinga Ir.P.....	141
Staring W.C.H.....	8
Statema P.....	127
Stolkse kaas.....	82
Stompetoren.....	166
Stuijt J.....	77
Swanneblom.....	131, 145
Swart J.J.....	34, 35, 51
Swartz G. zie verder Swartz-systeem.....	13
Swartz-systeem.....	13, 30, 31, 32, 35, 37, 41, 56, 62, 66, 71, 78
Swaving Dr.A.J.....	220
T	
t.b.c.....	91, 147
t.b.c.-bestrijding.....	91, 100, 115, 121, 122, 165
Technisch Bureau (T.B.).....	196
Technische Dienst (T.D.).....	196
Ten Boer.....	44
Terpstra K.T.....	139
Terpstra M.A.....	138
Terwisscha van Scheltinga T.....	156, 159, 177
Terwisscha van Scheltinga Y.....	177
Terwolde.....	61, 62
Thermometer.....	21, 30, 33, 59, 71, 77, 133
Tholen.....	71
Tiesing H.....	50, 54
Tiessink -.....	61
Tietjerk.....	149
Tilburgsche Coöp. Melkinrichting.....	178
Tjalleberd.....	148
Tjepkema Drs.K.....	141, 142
Toebosch -.....	102
Tonkes-Struif E.....	158, 177
Treub Prof.Mr.M.W.F.....	137
Truijen J.....	64, 95, 97, 101, 167, 187
Truijenfonds.....	100

Tuinstra J.....	51
Tungelroy.....	60, 65, 67, 95
Tweede wereldoorlog.....	179, 207, 215
U	
Uden.....	66
Uitwellingerga.....	142, 143
Usquert.....	44, 161, 165
Utrecht.....	8, 9, 82, 83, 84, 89, 144, 183, 209, 210, 243
V	
V.V.Z.....	145, 214, 218, 226
Valkenswaard.....	154
Van den Bergh.....	141
Van den Bergh Margarinefabrieken N.V.....	70, 72, 87, 218, 220
Varkensfokkerij.....	122, 199
Veeman R.M.....	87, 126, 127, 136, 137, 138, 146
Veenwouden.....	30, 32
Veldstra J.....	172
Vennegoor J.H.....	59
Vereeniging Het Landbouwhuis.....	176
Vereeniging het Melkcontrolebureau Amsterdam (Meba).....	234
Vereeniging Hollandsch Noorderkwartier.....	166
Vereeniging ter Bestrijding van Knoeierijen in den Boter- en Kaashandel.....	209
Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel.....	10, 19, 20
Vereeniging tot bevordering en verbetering van de zuivelbereiding in Noord-Holland.....	166
Vereeniging tot ontwikkeling van den landbouw in Hollandsch Noorderkwartier.....	76
Vereeniging van Belanghebbenden bij de Fabriekmatige Zuivelbereiding op Coöperatieve Grondslag.....	125
Vereeniging voor de distributie van Melk in de Veenkoloniën (D.M.V.).....	122
Vereeniging voor Melkcontrole.....	146
Vereeniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne (V.V.Z.M.).....	218
Verenigde Staten van Amerika.....	12
Vereniging van Kaashandelaren.....	183
Vereniging voor zuivelvakonderwijs.....	37
Verslagen van den Landbouw.....	14, 91
Verwer Mr.L.G.....	51
Vlaardingen.....	48, 87
Vlissingen.....	72, 74
Vos Dr.S.H.J.....	51, 159, 232
Vos van Steenwijk Baron C. de.....	51
Vrijland C.W.....	57
W	
Waddinxveen.....	76
Wal J.K. van der.....	34, 36
Wal L.G. van der.....	44
Walcheren.....	70, 71, 72, 73, 74
Waller Th.J.....	76, 78
Walma P.C.....	31
wandel-leraar.....	32
Wandel-leraar.....	30
Warga.....	22, 34, 36, 153
Warga 1e zuivelcoöperatie.....	36
Weijdom Claterbos J.C. van.....	117
Weijdom Claterbos J.J. van.....	45, 50, 53, 57, 58, 59
Wekelijkse Landbouw Kroniek.....	95
Welderen baron Rengers Dr.E. van.....	146
Welderen baron Rengers Th.M.Th. van.....	127, 142
Werf Y. van der.....	39
Werumeus-Buning J.P.....	121, 123, 124
West-Friesland.....	75, 170, 176
Westerdijk S.K.....	165
Wibaut F.M.....	232
Wiel Dr.E. van der.....	4

Wierda H.W.....	40
Wiersma P.J.....	22, 137
Wiglema J.....	161
Wijnen van A.....	83, 84, 183, 184, 185, 275
Wildervank.....	161
Winkelier.....	12, 53, 58, 64, 66, 71, 96, 103, 108
Winkelwaar.....	8, 57, 58, 64, 154
Winschoten.....	42, 43, 44, 164
Wintermans Mr.J.J.....	24, 64, 65, 95, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 275
Wirdum.....	61, 143, 198, 217
Witmarsum.....	34, 140
Witteveen L.H.....	69
Wuite J.....	148
Z	
Z.E.V.....	128, 131, 177, 179, 181, 205
Z.H.Z.....	93, 180, 182, 185
Z.N.Z.....	93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 121, 154, 156, 159, 160, 167, 179, 187, 193, 203, 206
Zande Dr.K.H.M. van der.....	37, 81, 211
Zandstreek.....	8, 12, 27, 36, 58, 68, 223, 224, 225, 226
Zee Dr.T. van der.....	36
Zeeland.....	8, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 87, 130, 179, 201, 205, 236
Zeeuws-Vlaanderen.....	72, 74
Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij.....	71, 72
Zevenbergschenhoek.....	178
Zevenbergschenhoek C.Z.....	179
Zierikzee.....	12, 71
Zijpe.....	168
Zoetfabriek.....	168, 169
Zondervan H.....	108, 109
Zuid-Beveland.....	70, 71
Zuid-Holland.....	8, 29, 68, 75, 82, 83, 84, 87, 89, 162, 167, 179, 182, 183, 185, 199, 205, 210, 212, 214, 228, 243
Zuid-Nederlandsche Zuivelbond.....	95
Zuivelconsulent.....	119
Zuivelschool.....	13, 37, 41, 53, 60
Zuivelvakschool.....	58, 134
Zwagerman C.....	72, 73, 236, 237
Zwart A.H.....	106, 107
Zweden.....	13, 21, 30, 31, 45, 56, 77, 78
Zwolle.....	62, 63, 110, 111, 179

- 1 Prof. Dr. H. Blink en Prof. S. Koenen, 'De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913' - Den Haag, 1913.
- 2 Prof. Dr. H. Blink, 'Zuivelindustrie en Zuivelhandel' - Algemeen Zuivelblad, jaargang 1921.
- 3 Dr. I. J. Brugmans, 'De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)' - Den Haag, 1929.
- 4 'Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940' - Groningen 1943.
- 5 Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud, 'Inleiding tot de landhuishoudkunde' - Haarlem, 1951.
- 6 Dr. Ir. V.R.I.J. Croesen, 'Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst der 19e en het begin der 20e eeuw' (proefschrift) - Den Haag, 1931.
- 7 Dr. Ir. H.C. Knapp, 'Botercontrôle in Nederland' (proefschrift) - Den Haag, 1927.
- 8 ? 'Geschiedenis van de Unilever' - Den Haag, 1954.
- 9 Dr. Ir. N.C. Boekel, 'Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding in de 19e eeuw tot de opkomst van het fabriekmatige bedrijf' - 1936.
- 10 Prof. Ir. S. Koenen 'Inleiding tot de Landhuishoudkunde', bewerkt door Dr. H. W. C. Bordewijk - Haarlem, 1924.
- 11 L.J. Hoorn, 'Het Zuivelbedrijf in Denemarken'. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
- 12 H. B. Hylkema, 'Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrôle tot 1904' - Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland", 1901-1926.
- 13 Dr. J.J.L. van Rijn, 'Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter' - Leeuwarden 1899.
- 14 J. Rinkes Borger, 'Boter- en Kaasfabrieken' - Leeuwarden, 1878.
- 15 J.P. Wiersma, 'Erf en Wereld' - Laverman/Drachten, 1959.
- 16 Dr. Ir. G. Minderhoud, 'Landbouwcoöperatie', 2e druk - Groningen 1949.
- 17 Mr. J.J. Winterman, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie, 1894-1944' - Roermond, 1947.
- 18 J.J. Spahr vd. Hoek, 'Geschiedenis van de Friesche landbouw' - Drachten 1952
- 19 Dr. T. vd. Zee, 'De Friesche Boerencoöperatie in haar maatschappelijke verband' - Sneek, 1933.
- 20 'Wekelijksche Landbouwkroniek'
- 21 'Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding en Veeteeld van 26 november 1897.'
- 22 Dr. G. Minderhoud, 'Ontwikkeling en betekenis der landbouwindustrie in Groningen' (proefschrift) - Groningen, 1925.
- 23 Dr. J. Frost, 'Agrarverfassung und Landwirtschaft in den Niederlanden' - 1906
- 24 Mr. E. M. Meijers, 'Landbouwcoöperatie in Nederland' - 1908
- 25 Dr. C. H. Edelman, 'De geschriften van Harm Tiesing' over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe - 1943
- 26 J. Homan, 'Gedenkboek D.L.G.' - Meppel - 1947.
- 27 Mr. J.J. Wintermans, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie' (Geschiedenis van den Zuid-Nederlandschen Zuivelbond (Z.N.Z.)) - 1944
- 28 Dr. P. Hollenberg, 'Gerlacus van den Elsen' (1853 - 1925) - 's - Hertogenbosch.
- 29 H.A. Huender, 'Nederlandsch Landbouw Weekblad'.
- 30 P.J. van Loon, 'Honderd jaren Noord-Brabantshe Maatschappij van Landbouw' (1851-1951).
- 31 'Gedenkboek der C.Z. „Altena" te Nieuwendijk (N.B.) - 1941.
- 32 Dr. P. J. Bouman, 'Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw'.
- 33 C. Zwagerman, ? 'Landbouw Coöperatie Centrum voor Zuid-Nederland, jaargang 1953.
- 34 Dr. Ir. P. N. Boekel, 'De Zuivelexport van Nederland tot 1813' (proefschrift) - Utrecht, 1929
- 35 Dr. L.T.C. Scheij, 'Van gezinsbedrijf tot grootbedrijf. Een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord-Holland in het tijdperk 1870 tot 1940 (niet uitgegeven).
- 36 Prof. H.C. van Hall, 'Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Nijverheid' - Haarlem, 1872.
- 37 Ir. C. Nobel, "Het 50 jarig bestaan van H.N.K.'" - 1921
- 38 D. Brander Tzn., H.B. Hylkema en Dr. L.T.C. Scheij - 1929
- 39 „Melk", nr. 25 van 20 april 1963.
- 40 A. Kruithof, 'Fabrieken, Bond, Mensen', Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland - Alkmaar, 1956.
- 41 Dr. L.T.C. Scheij, 'Het bedrijf van de zelfkazer in Utrecht en Zuid-Holland' - Utrecht, 1939.
- 42 A. Bos, 'Mededelingen en Berigten van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw'.
- 43 A. van Wijnen, 'Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten' - Gouda, 1954.
- 44 Drs. G.A. Kooy, 'De zelfkazerij in Midden-Nederland' - Assen, 1956
- 45 Mr. E.M. Meijers 'Landbouw-Coöperatie in Nederland' - 1908.

- 46 Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie - 1944.
- 47 Gedenkboek F.N.Z. - 1925.
- 48 De Zuid-Nederlandsche Zuivelbond - Weert, 1928.
- 49 Kort verslag van de herdenking van het 50-jarig bestaan van de G.O.Z. op 6 juni 1946 te Apeldoorn.
- 50 Rapport der commissie van onderzoek naar de wenschelijkheid van oprichting ener coöperatieve fabriek tot bereiding van melkproducten te Zwolle- 1917.
- 51 Historische schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding - Leeuwarden, 1922.
- 52 Geschiedenis van de Friese landbouw - Drachten, 1952.
- 53 Delft, 1904.
- 54 Erf en Wereld - Laverman/Drachten, 1959.
- 55 „Hollandia", Hollandsche Fabriek van Melkproducten en Voedingsmiddelen - Vlaardingen, 1882-1932.
- 56 Drs. K. Tjepkema Dat is 't Kondensfabryk. Een halve eeuw coöperatieve condensindustrie in Friesland - 1963.
- 57 Ledenkapitaal en aflossing - 1912.
- 58 Veertig zegenrijke melkjaren 1908-1948. Gedenkboek van de V.V.Z.M. - Den Haag, 1948.
- 59 Mr. J. J. Wintermans, Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie - 1944.
- 60 Gerlacus van den Elsen - 's-Hertogenbosch, 1956.
- 61 Rapport betreffende de boterbereiding in Noord-Brabant - 1904.
- 62 De vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg - Tijdschrift voor Economische Geographie - 15 juni 1926.
- 63 Van gezinsbedrijf tot groot-industrie, een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord-Holland van 1890 tot 1940 (niet uitgegeven).
- 64 Gedenkschrift ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland- Alkmaar, 1956. Gouda
- 65) Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten-
- 66 A. van Wijnen- Veertig jaren „De Producent - 1915-1955, Gouda.
- 67 De Landbouwcrisiswetgeving. Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouwcrisiswetgeving in Nederland vanaf 1929 - Rijksuitgeverij, 1938.
- 68 Botercontrole in Nederland - Den Haag, 1927.
- 69 De geschiedenis van de Friese landbouw - Drachten, 1952.
- 70 *Dr. Ir. P. N. Boekel*. Vraagstukken bij onze zuivelbereiding in het verleden en heden. Voordracht voor de Vereniging van oud-leerlingen der Rijkszuivelschool op 8 juni 1937.
- 71 Verslagen van het Gemeentebestuur van Amsterdam
- 72 Meba 1927-1952. Een kwart eeuw melkcontrole – Amsterdam en zo ja in hoever en door welke omstandigheden een wanverhouding bestaat tussen de bodemprijzen en
- 73 Staatscommissie, ingesteld bij K.B, van 15 december 1927, nr. 34, tot het onderzoeken van de vraag of en zo ja in hoever en door welke omstandigheden een wanverhouding bestaat tussen de bodemprijzen en de productiekosten enerzijds en de opbrengsten der producten anderzijds - 's-Gravenhage, 1933.
- 74 Rapport productiecontrole bij het melkvee - Den Haag, 1941. 3 14